विषय-दर्शन

નવી મદદ

૩૫૦) પૂ આ. શ્રીવિજયલબ્ધિસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીતપગચ્છ અમર જૈનશાળા. ખંભાત

૨૦૦) શ્રી જૈન વિદ્યાશાળા, ડોસીવાડાની પોળ, (બે વર્ષની વાર્ષિક મદદના) અમદાવાદ

૧૦૧) પૂ. આ. શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ ગણપતરામ દેવચંદ વખારિયા (પૂ. આ.ના જ ઉપદેશથી માસિકના ૨૯ ગ્રાહકો) સુરત

૧૦૧) શેઠ વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ, મુંબઈ

૫૧) પૂ. પં. શ્રીશિવાનંદવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ રતનચંદ ગુલાબચંદ જૈન ઉપાશ્રય, નાગજી ભૂધરની પોળ, અમદાવાદ

૫૧) શેઠ રાજમલજી માનમલજી સમદડિયા, મંચર

૩૩) પૂ. મુ. શ્રીગૌતમસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી મહેમદપુર-શ્રી જૈન સંઘ. મહુમદપુર

૩૩) શેઠ અમૃતલાલ લલ્લુભાઈ આંબલીપોળ, (ત્રણ વર્ષની મદદના) અમદાવાદ

૨૫) પૂ. પં. શ્રીસંપતવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન શ્વેતાંબર શ્રી સંઘ હીંઘનઘાટ

૨૫) પૂ પં. શ્રીકીર્તિમુનિજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીસંભવનાથ જૈન દેરાસર-શ્રી જૈન સંઘ. અમરેલી

૨૫) પૂ. ઉપા૦ શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી શાહપુર જૈન સંઘ, મંગળ પારેખનો ખાંચો, અમદાવાદ

૨૫) પૂ. મુ. શ્રીકુંદકુંદવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન જ્ઞાન મંદિર, ધીણોજ

૨૫) પૂ. આ. શ્રીવિજયકુમુદસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, ગવાડા

૨૫) પૂ. પં. શ્રીતિલકવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ કલ્યાણજી સોભાગચંદજી, પીંડવાડા

૨૫) પૂ. મુ શ્રીજયંતવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, ભરૂચ

૨૫) પૂ. ઉપા. શ્રીધર્મવિજયજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રી કચ્છ-માંડવી મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ. માંડવી

૨૫) પૂ. મુ. શ્રીભાનુવિજયજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન તપગચ્છ સંઘ. મોરબી

॥ ॐ अर्हम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक मुनिसम्मेलन संस्थापित

श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र

जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

वर्ष : १८	વિક્રમ સં. ૨૦૦૮ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૮ : ઈ. સ. ૧૯૫૨	क्रमांक
अंक : १	આસો વદ ૧૨ : બુધવાર : ૧૫ ઑક્ટોબર	२०४

અઢારમા વર્ષે

જાણે ગઈ કાલની જ વાત હોય, છતાં 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક પોતાના જન્મકાળથી આજ સુધીનાં ૧૭ વર્ષોના ગાળામાં કેટલાયે સંયોગોમાંથી પસાર થતું આજે અઢારમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે ત્યારે એક પ્રકારનો આનંદ અને હર્ષ અનુભવે છે. ગત સત્તર વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો કહી શકાય એમ છે કે, આ માસિકના જન્મ સમયે—આવી ભીષણ મોંઘવારી નહોતી ત્યારે—એ બધી રીતે પગભર બની શકે એવી તૈયારી સાથે એણે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરી હતી, પરંતુ સમય પલટાયો અને મોંઘવારીના ઘર્ષણમાં એ અટવાયું, સૂંઝાયું, ઘસાયું છતાં શ્રી. જૈન સંઘ જે કંઈ મદદ કરતો રહ્યો તે દ્વારા એ જેમ તેમ પણ આજે ખડે પગે રહી શક્યું છે ત્યારે એ પોતાના વિષમ સંયોગોની કઠોર કડાનીની મીઠાશ આજે અનુભવી રહ્યું છે.

અઢાર વર્ષના એક યુવકમાં જેમ નવી આશાઓની ચેતનાનો સંચાર થાય એ રીતે એ કેટલાયે પવિત્ર પુરુષો, વૃદ્ધો, સાહિત્યકારો, આર્થિક મદદગારો અને મિત્રોના આશીર્વાદો તેમજ સહાનુભૂતિઓની નૂતન આશાઓ સાથે પોતાના જન્મદિનનો આનંદ અનુભવે એમાં નવાઈ નથી. આવા આનંદ—અવસરે, પળવાર અમારી સૂંઝવણોને કોરાણે રાખીને પણ, જેઓ આ પત્ર ઉપર મમતા રાખી રહ્યા છે એ સૌનો ઉપકાર માનવાનું અમે ભૂલતા નથી ખાસ કરીને પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરોએ તે તે સ્થળના શ્રીસંઘોને ઉપદેશ આપતા ગયે વર્ષે જેમણે અમારી સમિતિને આર્થિક મદદ કરી છે અને જે સાહિત્યિકોએ લેખો દ્વારા આ માસિકને સમૃદ્ધ બનાવવા સાથ આપ્યો છે તેમનો અમે આ પ્રસંગે આભાર

માનીએ છીએ અને આ માસિકના વિકાસમાં એ જ રીતે ફાળો આપતા રહે એવી વિનંતિ કરીએ છીએ.

સત્તર વર્ષના અનુભવ પછી અમે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે જે લેખકોએ અમને નિ:શુલ્ક મદદ કરી છે તેઓ આ પત્ર માટે એવી જ મમતા રાખી રહ્યા છે એટલું જ નહિ, આ માસિકને નક્કર અને નૂતન સામગ્રી દ્વારા તેની પ્રગતિમાં સાથ આપવાની તૈયારી પણ દાખવી રહ્યા છે. પરંતુ અમારી પ્રગતિ આર્થિક મૂંઝવણોને આડે અટકી રહી છે અને એ જ કારણે અમારે મદદ માટે વારંવાર ટેલ નાખવી પડે છે.

અમારી ટેલને સાથી પત્ર સાપ્તાહિક 'જૈન'ના સંપાદક મહાશયે અગ્રલેખ દ્વારા સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી છે તે બદલ અમે અહીં તેમનો આભાર માનવાનું ચૂકતા નથી.

બીજા શ્રીયુત મોહનલાલ ભાઈ ચોકસીએ પણ આ પત્રમાં જુદા લેખ દ્વારા સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી છે તે તરફ વાચકો ધ્યાન દોરે એટલી વિનંતિ કરવા ઉપરાંત આ પ્રસંગે અમારે વધુ કંઈ જ કહેવાનું નથી. —સંપાદક

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૨૪ થી ચાલુ]

આમ જ્યારે હાંસી અનિષ્ટ છે તો પછી વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તો એને–એના ભાઈ હાસ્યને દેશવટો દેવો જ પડે ને? આ હાંસી તે જ 'ઉપહાસ' એને 'હાસ્ય' સાથે સબંધ રાખે છે. 'હસવાનું ખસવુ થાય' એ જાણીતી વાત છે. આ હિસાબે હાસ્યરૂપ નોકષાય પણ શત્રુ જ ગણાય

શોક શેનો કરવો અને શા માટે કરવો એનો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર એનો પક્ષપાતી ન જ બની શકે–શોકાતુર થવાનું પસંદ ન કરે

કોઇ પણ વસ્તુ વસ્તુસ્વરૂપે સર્વાંશે લાભદાયી કે હાનિકારક નથી એતો એનો જેવો ઉપયોગ કરાય તેવું ફળ આવે. તો પછી આ મને પ્રિય છે અને આ અપ્રિય છે એવી સાંકડી અને અનુચિત મનોદશા–આસક્તિ મુમુક્ષુને સેવવી પાલવે ખરી? આ રીતે વિચારતાં વીતરાગતા માટે શોકને પણ શોક મગ્ન જ બનાવવો એ ઈષ્ટ છે અને એ આવશ્યક પણ છે.

વસ્તુ એકાંતે જ્યારે ખરાબ કે સારી નથી એ વસ્તુ-સ્વભાવથી પરિચિત જનને જુગુપ્સા અર્થાત્ ઘૃણા શાની?

નવ નોકષાયોમાં તરતમતાની દૃષ્ટિએ જે ક્રમ છે તે વૈજ્ઞાનિક અને યથાર્થ જણાય છે.

નોકષાયોને દબાવવા કે એનો ક્ષય કરવા માટે એક જ રીત છે. સૌથી પ્રથમ તો અનુદીર્ણ બે વેદોમાંથી જે વધારે અધમ હોય તેને પહેલાં અને પછી બીજાને અને ત્યારબાદ સમકાળે હાસ્યાદિ છને અને અંતે જે વેદનો ઉદય હોય તેનો સામનો કરાય છે. [ચાલુ]

પ્રભાવના અંગેનું સુલભ સાધન

લેખકઃ—શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

પવિત્ર એવા શ્રી. કલ્પસૂત્રમાં સાંભળ્યું છે કે 'ભસ્મ રાશિ ગ્રહ'ની અસરમાંથી જૈન-શાસન મુક્ત થતાં એની પ્રભા પુનઃ વિસ્તરશે. વર્તમાનમાં જુદા જુદા જૈન–જૈનેતર વિદ્વાનો જે રીતે જૈનધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે પ્રકાશમાં આણવા પ્રયાસો કરી રહ્યા છે એ ઉપરથી તેમજ ભારતના અને એની બહારના પાશ્ચાત્ય અભ્યાસકોમાં એ જાણવાની જે જિજ્ઞાસા પ્રવર્તી રહી છે તે જોતાં વિના સંકોચે કહી શકાય કે આપણે જૈનો દેશકાળના એંધાણ ઓળખીએ તો જૈનધર્મનો વિસ્તાર અવશ્ય વૃદ્ધિ પામે ભગવંત શ્રી. મહાવીરદેવની ભાવના 'સવી જીવ કરું શાસનરસી' એ બર આવવામાં વિલંબ ન થાય.

જૈન સાહિત્યમાં જે દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગના વિભાગ છે, એમાં પ્રરૂપાયેલા ધર્મ–અધર્મ–આકાશ–કાળ, જીવ અને પુદ્‌ગલરૂપ ષટ્ દ્રવ્યો સંબંધે અથવા તો જીવ આદિ નવ તત્ત્વો વા સાત નયો આદિની સમજમાં યુક્તિપુરસ્સર આધુનિક વિજ્ઞાનને ધ્યાનમાં રાખીને શોધખોળદ્વારા જે માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે એના અંકોડા સાંધીને શક્ય હોય એટલા વિશાળ પ્રમાણમાં સામગ્રી પીરસવામાં આવે તો ઉપર વર્ણવેલી અભિરુચિને સંતોષી શકાય. કેવળ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ગિરામાં રચાયેલ સાહિત્યથી સર્વ કોઈની તૃષા છીપાય પણ નહીં. અલબત્ત, અત્યારની પ્રચલિત ઢબે, વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનાયુક્ત ટીકા–ટીપ્પનવાળા ગ્રંથો સુપ્રમાણમાં અને સસ્તી કિંમતમાં છૂટથી પ્રચારની નજરે તૈયાર કરવામાં આવે તો ધાર્યો હેતુ બર આવે. એ સારુ સંગીન ફંડ અને અભ્યાસી વિદ્વાનોનો મોટા પ્રમાણમાં સહકાર જોઈએ. વળી, એ માટે જૈન સમાજ પાસે એક વ્યવસ્થિત અને સર્વમાન્ય ખાતુ સતત કામ કરનારું જોઈએ. જૈન સમાજમાં આજે જે સ્થિતિ પ્રવર્તે છે અને જે જાતનું માનસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે જોતાં ભગવત શ્રીવર્ધમાનસ્વામીનાં અમૂના તત્ત્વોનું પાન વિશ્વભરના માનવો કરી શકે એ પ્રકારની ઉપર વર્ણવી વ્યવસ્થા આજે તો શક્ય નથી લાગતી પણ નજીકના દશકામાં અમલી બને તેવાં ચિહ્નો પણ જણાતાં નથી. જ્ઞાની પ્રભુના વચન મુજબ કોઈ યુગપ્રધાન પાકે અને વાતાવરણ બદલાઈ જાય તો એ જુદી વાત છે.

જ્યાં આ સ્થિતિ છે ત્યાં નિરાશ બની લમણે હાથ દેવા કરતાં હાથમાંનાં સાધનનો ઉપયોગ શક્તિ મુજબ સતેજ બનાવવો એ 'નહિ મામા કરતાં કહેવાના મામા સારા' એ વૃદ્ધોક્તિ પ્રમાણે ઇષ્ટ લેખાય. એ નજરે વિચાર કરીએ તો રાજનગર–મુનિસંમેલને નિયુક્ત કરેલી સમિતિદ્વારા 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક આજે વર્ષોથી જે કાર્ય કરી રહેલ છે તેના પર આપણી આંખ ઠરે છે સમિતિમાં ભિન્ન ભિન્ન વિચારશ્રેણીના મુનિમહારાજો હોવા છતાં અને જૈન સમાજમાં જુદા જુદા નિમિત્તે ઊભા થયેલ વા–વંટોળ સામે છતાં, એમાં જરા પણ અટવાયા કે ખેંચાયા વિના તટસ્થવૃત્તિથી માસિકે જે આછું–પાતળું કામ કરી દેખાડયું છે એ સૌ કોઈના આશીર્વાદને પાત્ર તો છે જ પણ જૈનધર્મનો સાચો સંદેશ યથાર્થરૂપમાં ફેલાવવાની પોતાની શક્તિનાં નિતરાં દર્શન કરાવે છે સંચાલકો તરફથી નાંખવામાં આવેલી ટેલને જૈન સમાજ પૂરા ઉમંગથી વધાવી લઈ આર્થિક બાજુ સુંદર બનાવી દે તો, સંચાલકોએ સેવેલાં સ્વપ્નાં ફળવામાં શંકા ધરવાપણું ન રહે

માસિક નિયમિત અને વધુ પાનાવાળું થાય તો દિ' ઉગ્યે જૈનધર્મ માટે-લોકોત્તર

દૃષ્ટિના એના ક્રિયાકાંડો માટે-જે વિસંવાદી સૂરો પ્રગટ થાય છે અથવા તો પૂરી સમજના અભાવે જે આક્ષેપો કરાય છે એના યોગ્ય રીતે-મંડનાત્મક પદ્ધતિથી જવાબ આપી શકાય. પુરાતત્ત્વ સંશોધકખાતા તરફથી જે નવી નવી શોધખોળો બહાર આવે છે, કેટલીક પ્રાચીન જગ્યાઓના ખોદકામમાંથી જે પુરાતન વસ્તુઓ જડી આવે છે અને એ ઉપરાંત આપણા વિદ્વાન મુનિ-મહારાજાઓ પોતાના વિહાર-સ્થળોમાં આવતાં સ્થાનોમાંથી મૂર્તિ અને સાહિત્ય સંબંધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિશય મહત્ત્વની સામગ્રી સંગ્રહિત કરે છે એ સર્વને આ માસિકમાં સમાવી લઈ, જનતા સમક્ષ રજુ કરવાનું અનુકૂળ થઈ પડે. મુનિસંમેલન દ્વારા સ્થાપિત આ સાધન જૈનધર્મ અંગે જે જે લખાણુ બહાર મૂકે એ સત્તાવાર અને માર્ગ-દર્શનરૂપ નિવડે-એની નકલો સેંકડોમાં નહીં પણુ હજારોમાં પ્રગટ કરવાની જરૂર પડે એવું આપણે એને લેખો-તેમજ માહિતીઓથી સભર બનાવીએ અને એ પાછળ જુદાજુદા વિષયના વિદ્વાનોની કલમનું પીઠબળ કેળવીએ તો એ વાત સહજમાં થઈ શકે. આજના વિષમ કાળમાં ભગવંતે અવલંબન લેવા માટે બે વસ્તુઓ પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. એક મૂર્તિ અને બાજી વસ્તુ તે આગમ. આ બંને ચીજોનો વારસો આપણી પાસે વિપુલ સંખ્યામાં-વિવિધ પ્રકારી અને જગત જેનાથી મંત્રમુગ્ધ બની જાય એવા પ્રમાણુમાં છે. ભારતવર્ષના—ચારે ખૂણામા એ વિખરાયેલો પડ્યો છે. એ સર્વને વર્તમાનકાલીન સાધનોદ્વારા યથાર્થ સ્વરૂપમાં વિશાલ જનસમૂહની આંખો સામે ધરવામાં આવે તો એથી લાભ થાય એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે. શ્રદ્ધાસંપન્ન આત્માઓ માટે જરૂર એ પૂજનીક અને ભક્તિ કરવાલાયક ખજાનો છે. પણુ જેમને એ જાતની દૃષ્ટિ લાગી નથી અને જેઓ કલા-પ્રાચીનતા કે એમાં સમાયેલ જ્ઞાનવિશેષતાને આગળ રાખી વિચાર કરનારા છે તેઓ પણુ એ સર્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણુવા પામે અને એનાં ખરાં મૂલ્યાંકન કરવા માંડે એમાં મીન-મેખ જેવું નથી જ. ગોરખપુરમાંથી પ્રગટ થતા હિંદી માસિક 'કલ્યાણે' વેદાંત દર્શનનો પ્રચાર કેટલા વિસ્તૃત પ્રદેશમાં કર્યો; ચિત્રોદ્વારા ભૂતકાલના પાત્રોને વર્તમાન પ્રજામાં રમતાં કર્યાં એ તો એના અંકો અને પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રગટ કરેલા ખાસ અંકો જોઈએ ત્યારે સમજાય જૈનદર્શન તો જ્ઞાનભક્તિ અને જ્ઞાનના બહુમાન માટે ખાસ પર્વદિનની યોજના કરે છે. જ્ઞાનના લોકોત્તરપણા માટે ખુદ ભગવંતનાં ટંકશાળી વચનો મોજુદ છે. જ્ઞાન ખાતે દરેક સંઘો પાસે આવક પણુ થાય છે જ. આથી જ મથાળે આલખેલ લખાણુ મુજબ એક વ્યવસ્થિત ખાતા દ્વારા જૈનધર્મને યથાર્થરૂપે સમજાવે એવા ગ્રંથો અને તે પણ જુદી જુદી ભાષામાં પ્રગટ થવા જોઈએ એનો પ્રચાર અંગ્રેજી બાઈબલ માફક સસ્તો બનવો જોઈએ. એ સોણુલુ હાલ તો પહેલી રાતનું જ રહેવા સર્જાયું છે એમ માની આ માસિકને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવા આગ્રહ કરું છું. એ દ્વારા પણુ ઉપર જણાવ્યુ તેમ આપણે જૈનધર્મની ખરી પ્રભાવના કરી શકીએ છીએ. ભલે હાલ એ એકલી ગૂજરાતી ભાષામા સંદેશ આપતુ રહે. એમાં પીરસાની સામગ્રી વજનદાર અને વિદ્વાનોના હાથે તૈયાર થયેલી હશે અને એની પાછળ ઇતિહાસનુ બળ હશે તો એના ઉતારા અન્ય પત્રો પણુ જરૂર કરશે એ રીતે જૈનધર્મનો સાચો સંદેશ માત્ર ભારતમાં જ નહી પણુ એની બહાર પણુ પહોંચશે. જૈન સમાજ સમયની આ હાકલ સાંભળી એની આર્થિક મુંજવણુ કાયમને માટે ટાળશે અને એ દિશાની ચિંતામાંથી મુક્ત બનાવશે તો આશા છે કે થોડા સમયમાં એને પ્રગતિના પંથે આગળ વધતું અને જૈનધર્મનો વિજયધ્વજ દૂર દૂર લહેરાવતું જોવાનું સદ્ભાગ્ય આપણુને પ્રાપ્ત થશે.

જે કુંજરને મારી શક્યો, પણ નાની એવી કીડીને જિવાડી ન શક્યો

સિંહપુરુષ

લેખક : શ્રીયુત જયભિખ્ખુ

વસંતના નવાગમનના દિવસો હતા. વનરાજિએ નવવધૂના સ્વાંગ સજ્યા હતા. એવે ટાણે સુપ્રસિદ્ધ ધારા નગરીના નિકટવર્તી વનવગડામાં એક રાજવંશી જુવાન ફરતો હતો. માથાં પર છૂટાં ઝૂલ્ફાં હવા સાથે ગેલ કરતાં હતાં. કમર પર રેશમી ઉત્તરીય હતું. કેડ પર કીમતી અધોવસ્ત્ર હતું અધોવસ્ત્રને સોનાની કટિ-મેખલાથી સખત કર્યું હતું! પીઠ પાછળ ધનુષ્ય હતું. સંગેમરમરની કંડારેલી શિલા જેવી પહોળી એની પીઠ હતી. ચંદનવૃક્ષની ડાળ જેવી લાંબી એની ભુજાઓ હતી.

સામે ઊંચા ટેકરા હતા. પાછળ વંકા ડુંગરા હતા. ચારે બાજુ પર્વતમાળ હતી પગ પાસે નાની એવી સુવર્ણરેણુ નદી વહેતી હતી. પડખે ઊંડી વનવાટ હતી વનવાટમાં વનરાજિ સભર હતી. વનરાજિમાં રંગરંગનાં પંખી રમતાં હતાં. ડુંગરાના ઢોળાવ પર સફેદ ચમરી ગાયો ચરતી હતી. દુર્વાનાં મેદાનો પર હરણાં ગેલ કરતાં હતાં. ડાળીએ ડાળીએ પોપટ કિલ્લોલ કરતા હતા, ને ઝાડીમાં મોર કળા કરતા હતા. ખુદ વનદેવી જાણે વનેવનમાં થનગની રહી હતી.

નદીકિનારે ધારાનગરીનાં મદઝરતા માતંગ નહાવા આવ્યા હતા ઉત્તર દિશાના ઘાટ પર રાજમહેલની રાણીઓ વાસંતિક સ્નાન કરવા આવી હતી એમનાં ઓઢણાનાં અત્તરોએ પાણીને સુગંધી કરી મૂક્યું હતું, ને અંબોડાનાં ખરેલાં પુષ્પોએ કમળ-સરોવરની શોભા ખડી કરી હતી. વસંતનો વાયુ વહેતો હતો.

જુવાને ચારે તરફ જોયું એનો તામ્ર-સુવર્ણ દેહ સૂર્યના તાપમાં અતિ તામ્રવર્ણો બની ગયો.

એણે બે હાથની અંજલિ જોડી. અરે! ખરે બપોરે તે સ્નાન સંધ્યા હોય!

પણ ના, બે હાથની અંજલિને એણે ગાઢ રીતે સંકુચિત કરી. આંગળાની પરસ્પર ગૂંથણ કરી. પાણીપાત્ર મુનિઓ હથેળીઓને જેવી સખત રીતે ભીડે એમ ભીડી, પણ આ મુનિજન નહોતો. રાજવંશી તેજ એના મુખ પર હતું. બ્રહ્મચર્યની આભા કપાળ પર હતી! મહાભારતી કર્ણ જેવી એની કાન્તિ હતી. એણે હાથની અંજલિને મોં પર મૂકી.

જરા ઓષ્ઠ લાંબા કર્યા હવાને અંદર ફૂંકી એક તીણી સિસોટી જેવો અવાજ નીકળ્યો.

નિર્દ્વંદ્વ ફરતાં હરણાં ચમક્યાં. મોર ટુહૂક કરતા ઊડીને ડાળ પર બેઠા. ચરતી ધેનૂઓએ કાન ઊંચા કર્યા.

એ ભૂમિ પર ઝંઝાવાતનો આછો રણકાર થઈ રહ્યો.

અવાજ વધ્યો. યુવાનનું ગળું ફૂલીને મશક જેવું થઈ ગયું. એની છાતીનો ઘેરાવો બમણો થઈ ગયો. માંસલ સ્નાયુઓ હીરની દોરી જેમ તણાઈ ગયા. આ કોઈ નાદબ્રહ્મનો ઉપાસક લાગ્યો. નાદના નિનાદ એવા લાગ્યા કે જાણે મેરુશિખર પાછળથી કોઈ પ્રચંડ વાવાઝોડું નિર્બંધ બનીને આવી રહ્યું છે! નાસો, રક્ષણ શોધો! આશ્રય લ્યો, નહિ તો ન જાણે ક્યાંના ક્યાં ફેંકાઈ જઈશું!

અવાજ વિશેષ તીવ્ર બન્યો: હવે એમ લાગવા માંડ્યું કે પ્રલયનો પવન પાતાળ ફોડીને બહાર નીકળવા ધમસાણ મચાવી રહ્યો છે. પૃથ્વીનાં પડ ફાટુ ફાટુ થઈ રહ્યાં!

અવાજ વિશેષ વધ્યો. જુવાનના મોં સામે મીટ મંડાય તેમ નહોતી. અગ્નિકુંડ જેવું એ ઝગારા મારતું હતું. મેઘગર્જનાના જેવો અવાજ વધી રહ્યો. એમ ભાસ્યું કે પૃથ્વીકંપ પહેલાંની પળોના ભયંકર ગડેડાટ જાગી રહ્યા છે!

અવાજ સવિશેષ વધ્યો! હવે એ જાણે ઘૂંટાતો હતો. ઝેરી સાપ ગુંચળાં વાળે એમ ગુંચળાં વળતો હતો. પહાડનાં શિખર કડેડાટ કરતાં પડતાં હોય, આકાશનો આશરો છોડી વીજળી પૃથ્વી તરફ ધસતી હોય, મેઘગર્જના બંધવિહીન બની તૂટી પડતી હોય એવો ભાસ થયો. બારે મેઘ સામટા પૃથ્વી પર જાણે તૂટી પડવા તોળાઈ રહ્યા.

પૃથ્વી પર ઊભા રહેવું સલામત નહોતું. આકાશમાં આશ્રય લેવામાં જોખમ હતું. હવા તો ભયંકર જ હતી.

સ્નાન કરતા હાથીઓએ સૂંઢ મોંમાં નાખી દીધી. વનના એ રાજવીઓ થોડી વાર એમ ને એમ સ્તબ્ધ ઊભા. પછી પાછલા પગે હઠવા લાગ્યા જાણે કોઈ વિકરાળ કાળ તેમની સામે આવીને ઊભો હોય! થોડા પાછા ખસીને, એ મોં ફેરવીને નાઠા! ન જોઈ વાટ, ન જોયો માર્ગ, ન જોઈ કેડી! કોઈ પર્વત સાથે અથડાઈને નીચે તૂટી પડ્યા, કોઈ કંદરામાં ગબડી પડ્યા. ન ગબડ્યા એ ઊભી પૂંછડીએ નાઠા!

જ્યાં પડ્યા ત્યાં અર્ધમૃત અવસ્થામાં પડ્યા. એ અવસ્થામાં પણ આંખો મીંચીને ને સૂંઢ મોંમાં ઘાલીને પડ્યા! જાણે કોઈ કાળ આવીને એમની સામે ખડો હતો.

ઢોળાવ પર ચરતી ધેનૂઓ પહાડ પરથી શિલા ગબડે એમ ગબડતી નીચે આવી. કેટલીયના પ્રાણ છૂટી ગયા.

અવાજ—વધ્યો, પ્રલયના કંપ એમાં ગડેડાટ કરતા લાગ્યા.

મૃગલાં પહેલાં પૃથ્વીના આધારથી ડરીને આકાશમાં આશ્રય શોધવા કૂદ્યાં, પણ ત્યાંયથી ડરીને નીચે પડયાં. ઢળ્યાં તે ઢળ્યાં.

કોતરોમાંથી કેસરીસિંહ બહાર ધસી આવ્યો. પહેલાં તો તેણે પણ સામે ગર્જારવ કર્યો. પૂંછડાનો ઝંડો ઊંચો કરી, પંજાના આઘાતથી પૃથ્વીનાં પડનાં પડ ઊખેડી સામનો કર્યો, પણ આખરે એય નિર્બળ બની જમીન પર ઢળી પડચો!

કાળદેવતાનાં જાણે કાળડમરુ વાગ્યાં! સંહારનો દેવ પૃથ્વી, આકાશ ને પાતાળનો કબજો લઈ રહ્યો.

આમ્રવૃક્ષો પરથી પાકેલાં આમ્ર ખરી પડે એમ રંગબેરંગી પંખીઓથી છવાયેલી વનસ્થળી રંગોળીની રૂપશોભા ધરી બેઠી હતી!

દૂર, દૂર સ્નાન કરી રહેલી રાજરમણીઓ પણ ભયથી વ્યાકુળ બની ગઈ. કોઈ ચક્રવર્તી રાજાનું સૈન્ય નદીનાં પાણીમાંથી હોંકારા કરતું એમને ઘેરી વળતું કલ્પ્યું! ભયથી છળીને એ નાઠી. કોઈ અડધે જઈને ભૂમિ પર, ઝંઝાવાતમાં કેળ ફસડાઈ પડે તેમ ફસડાઈ પડી. કોઈ બેભાન બની ઢળી પડી, કેટલીક ગર્ભિણીઓના ગર્ભ ગળી ગયા!

નાદશક્તિનો વિસ્તાર વધતો ગયો. પેલા જુવાનના ગાલ તાંબાની મશક જેવા બની ગયા હતા.

ડુંગરા ડોલ્યા. આભના પડદા ચિરાયા. હવામાં ભયંકર મોજાં લહેરવા લાગ્યાં. રાની પશુ ભૂત જેમ રડવા માંડયાં. પ્રેતસેના આકાશી યુદ્ધ ખેલવા માંડી. ધબકતા પ્રાણને ઠારી દે, વહેતા લોહીને થિજાવી દે—એવો એ ભયંકર રવ!

સ્વરો ગૂંજી રહ્યા! આખી ચેતન દુનિયા જાણે નિશ્ચેતન બનતી ચાલી!

હવા થંભી! જળ થંભ્યું! પૃથ્વી ડોલી! દિશાઓ કંપી! પ્રલયના પોકારોથી પૃથ્વી કંપી રહી.

આખરે જુવાને સ્વરો બંધ કર્યા. બદ્ધાંજલિ મુક્ત કરી. વદન પર આવેલો પ્રસ્વેદ લૂછયો!

ઉત્સાહથી ચમકતાં નેત્રો વડે એણે ચારે તરફની સૃષ્ટિનું વિહંગાવલોકન કર્યું!

વિજયી યોદ્ધાના મુખ પર વિલસી રહે એવું એક હાસ્ય એના વદન પર વિલસી રહ્યું! સાધના પછીની સિદ્ધિની અમુલખ પળની જ્યોત એની આંખોમાં ઝગી રહી!

'આજથી કાલક અપ્રતિસ્પર્ધેય! કાલક સિંહનાદી!'

'રાજકુમાર!' પ્રલયથી નિશ્ચેતન બનેલી પૃથ્વી પર જાણે ચેતનનો પોકાર પડચો. બેભાન યોદ્ધો જાગે એમ આખું વાતાવરણ હજી ભાનમાં આવી રહ્યું હતું, ને આવો સ્વસ્થ સ્વર કોનો?

'ધારાનગરીના રાજકુમાર!' ફરીથી મીઠો સ્વર આવ્યો. તપતા આકાશમાં જાણે મેઘમાળા આવી પહોંચી!

એ સ્વરવાહક પહાડની કંદરા આડેથી બહાર ચાલ્યો આવતો હતો. એ હતો એક સાધુ! રિક્તપાણિ! દુબળો–પાતળો સોટા જેવો! રાજકુમારના એક હાથની થપાટ એને પૂરો કરવા બસ હતી! એ સાધુ–જ્યારે આખી પૃથ્વી કંપ અનુભવે ત્યારે આટલી સ્વસ્થતાથી આવે? પોતાની નાદ–શક્તિ પાસે કેસરીસિંહ ત્રાડ પોકારે, પહાડ જેવા હાથીઓ માટીના ઢગલા જેમ ઢળી પડે, તો આનુ શું ગજુ!

'કેમ છો રાજકુમાર! શક્તિ નાણી જોઈ?' મુનિએ કહ્યું એના અવાજમાં ન કંપ હતો, ન બીક હતી, ન ત્રાસ હતો.

'મારી શક્તિનાં મારે સોંએ વખાણ શાં! આપે તો નજરે બધું જોયું! આપ કહી શકો છો? કહો, કેવું કામ!'

'અદ્‌ભુત! રાજકુમાર! આ સિંહનાદી વિદ્યા પાછળ કેટલાં વર્ષ ગાળ્યાં?'

'બાર વર્ષ! મહારાજ! વજ્રકછોટો ધારણ કરનારને જ આ વિદ્યા વરે. બાર વર્ષથી સ્રીનું મોં પણ જોયું નથી! બહેન સરસ્વતી બિચારી વલખાં મારે છે! ટંકે બે હજાર ગાયોનું દૂધ પીધું!'

'હવે તમારાં બાર વર્ષ સંસારનાં કેટલાં વર્ષ લેશે?'

'એમ કેમ?' સાધુની વ્યંગવાણી રાજકુમારથી ન સમજાઈ.

'તમારી શક્તિસાધના સંહાર કાજે જ છે ને! શત્રુના સૈન્યનો સહેલાઈથી પ્રાણ લઈ શકો, એ જ તમારો ઉદ્દેશ ને?'

'એક રાજકુમારનો એથી વિશેષ સારો ઉદ્દેશ કયો હોઈ શકે! રાજાનો ધર્મ રક્ષણનો! આ રીતે શત્રુઓ સંહારી મારી પ્રજાનું રક્ષણ કરીશ.'

'શ્રમણ ભગવાન પણ રાજકુમાર હતા ને! આઠ વર્ષની ઉંમરે ભયંકર અઘોરીને એક મુઠ્ઠીએ ભોંભેગો કરનારના બળને યાદ કરો, રાજકુમાર! અને છતાં તેમણે શું કહ્યું? શરીરના બળથી શું રાચવું? એથી અનેકગણું બળ આત્મામાં છે! એ સિદ્ધ કરવું ઘટે. શક્તિ સંહાર માટે પણ વપરાય, સર્જન માટે પણ!'

'સંહાર અને સર્જન!'

'હાથીને મારી શકવાનું સામર્થ્ય ભલે હોય, એક કીડીને જિવાડી શકવાનું સામર્થ્ય તમારામાં છે?'

રાજકુમાર કંઈ જવાબ ન આપી શક્યો. પ્રશ્ન સાવ સાદો હતો. છતાં એનો ઉત્તર સહેલ નહોતો.

'તમારી શક્તિથી જગતમાં શાન્તિ સ્થપાશે? સાધુની શક્તિ ને રાજાની શક્તિમાં રહેલો ફેર જાણો છો?'

'જાણું છું. રાજાની શક્તિ યુદ્ધની પરંપરા જગાડશે. સાધુની શક્તિ શાંતિને જન્માવશે.' રાજકુમારના ઉત્તરમાં હૃદયપરિવર્તનનો આછો નાદ હતો.

'રાજન ! સંહારના માર્ગથી પાછા વળો, તમને જોયા, ને શિષ્ય બનાવવાનો મને લોભ જાગ્યો છે કમ્મે શૂરા, સો ધમ્મે શૂરા ! આ કંઠની અમોઘવાણીથી શ્રુતને દીપાવો ગંધહસ્તી જેવી કાયાથી ભગવાન મહાવીરના અહિંસાધર્મનો પ્રચાર કરો ! અહિંસાના પાલન માટે હિંસાથી પણ મહાન શક્તિની જરૂર છે. બાર વર્ષના વજ્રકછોટાની ત્યાં કસોટી છે. તમારામાં મેં એ જોઈ છે. તમે ધારો તો વીરની અહિંસાને દીપાવી શકશો દિવ્ય આ શક્તિથી દિવ્ય સર્જન કરો, રાજકુમાર !' રાજકુમાર સાંભળી રહ્યો :

'રાજન્ ! રાજપદ કરતાં મુનિપદ શ્રેષ્ઠ છે એનું શ્રેષ્ઠત્વ સિદ્ધ કરી આપો. ધર્મ તમને પામીને સાર્થક થશે. ધર્મને પામીને તમે કૃતાર્થ થશો.' મુનિ ખીલ્યા હતા.

'શક્તિ કદી ચાલતે ચીલે ચાલવામાં માનતી નથી ! એનું નિયંત્રણ બળવાન મુનિઓને પણ દુષ્કર છે પણ એક શક્તિવાન પુરુષ મુનિ બને તો ધર્મશાસનને સો વર્ષનો વેગ મળે છે. તેજમૂર્તિ છો ! તપોમૂર્તિ છો, હવે ધર્મમૂર્તિ બનો ! બધું સાર્થક થઈ જશે !' મુનિરાજના શબ્દોમાં તીરની વેધકતા હતી. 'શક્તિની ઘેલછા સંહાર ને સર્વનાશ લાવે છે. એ શક્તિનો વિનિમય કરી નાખો !'

'ગુરુદેવ ! તમારે ચરણે છું ; મેં મારી શક્તિમાં છુપાયેલી અશક્તિ જોઈ લીધી. હાથીને મારી શકવાની વિદ્યા મેળવી, પણ પગ નીચે ચગદાયેલી કીડીને જિવાડવાની મારી અશક્તિ પણ નીરખી લીધી ! હું મુનિ બનીશ ! મારી શક્તિ પુષ્કરાવર્ત મેઘ બનીને સર્જન ને શાંતિના ક્ષેત્રોમાં વરસશે '

'ભાઈ!' દૂરથી પોકાર પડ્યો એક તરુણી શ્વાસભેર દોડી આવતી હતી.

'સરસ્વતી ! આવ બેન ! ખરા વખતે તું આવી !' કુમારે પોકાર કર્યો.

'ચાલ ભાઈ ચાલ ! ધારાના રાજકુંવરને વરવા રાજકુંવરીઓની અતૂટ ધારા વહી રહી છે ! એકને જોઈશ–એકને ભૂલીશ.'

'બહેન ! તું યોગ્ય વર પસંદ કરીને વરી લે ! ચાલ ! તારો સ્વયંવર રચીને જાઉં !'

'અને તું ?'

'હું તો મુનિ બનીશ. અહિંસાનો ઉપાસક બનીશ '

'શું કહે છે ? ને આ તારી બાર વર્ષની સાધના ?'

'અહિંસાના પાલનમાં વાપરીશ'

'તું ચોરને ક્ષમા કરીશ ?'

'હા બેન !'

'અને વ્યભિચારીઓને માફ કરીશ? પરસ્ત્રી પર નજર નાખનારાઓ સામેનો તારો પુણ્યપ્રકોપ શું હવે શમી જશે? તું સાધુ બનીને એને માફ કરીશ?' સરસ્વતીએ પ્રશ્ન મૂક્યો!

'ના, ના, બેન! એને તો જોયો નહિ મૂકું! ઊંઘમાં પણ સમાચાર મળશે તો ઉઘાડે પગે ને ઉઘાડી ખડ્ગે ધાઈશ.'

'પછી મુનિ કેવી રીતે બનીશ?' સરસ્વતીએ ભાઈને બોલે બાંધ્યો.

'હે મુનિરાજ! હું મુનિ કેવી રીતે બની શકીશ? વ્યભિચારી સાથે મારાથી તડજોડ નહિ થાય!' કુમાર કાલકે પ્રશ્ન કર્યો.

'ભાઈ! માણસ પાપી નથી, માણસની વૃત્તિ પાપી છે. માણસની વૃત્તિને મારવા માટે અહિંસા ને પ્રેમ જેવું કોઈ અમોઘ સાધન નથી. તેં ચંડકૌશિકની વાત નથી સાંભળી?'

'સાંભળી છે! સરસ્વતી! મુનિરાજ સાચું કહે છે. આપણી શક્તિમાં જેટલી અશક્તિ છે, એટલી મુનિજનોની અશક્તિમાં શક્તિ છે. એમનામાં મારવાની અશક્તિ છે, પણ જિવાડવાની શક્તિ છે.' રાજકુમાર કાલક ભાવાવેશમાં હતો.

'તો ભાઈ! તારી સાધનાનું અંતિમ?'

'અહિંસાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર! અરે! સરસ્વતી! આપણી શક્તિથી હાથી મારી શકીએ છીએ, પણ એક મરેલી કીડીને જિવાડી શકીએ છીએ? કહે?'

'ના!' સરલસ્વભાવી સરસ્વતી પણ વિચારમાં પડી ગઈ!

'તો બહેન! મને વિદાય દે! ધારાનગરીનું રાજપાટ તને સુપ્રત! પિતાજીને–માતાજીને તું મનાવી લેજે!'

'ભાઈ! જ્યાં તું ત્યાં હું!'

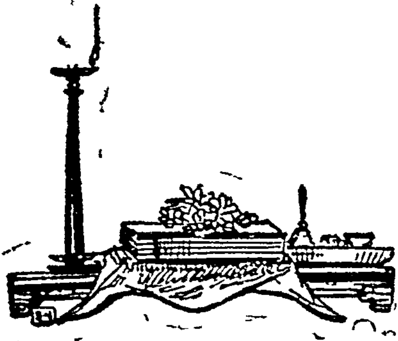
'તું પણ આવીશ?'

'હા!'

'તો, તો! મને મુનિધર્મનો ઉત્સાહ રહેશે! ચાલ, બા–બાપુની રજા લઈ આપણે મુનિજનની સાથે ચાલી નીકળીએ. મુનિરાજ! કૃપયા જરા થોભજો!'

'કુશળ હો તમારું! ભાઈ! ધર્મ તમારા જેવાની જ અપેક્ષા રાખે છે. અહિંસા ને પ્રેમનો માર્ગ શૂરાઓનો છે. ધર્મ તમને પામી સાર્થક થશે, તમે ધર્મને પામીને કૃતાર્થ થશો!'

ધારાનગરના રાજકુંવર કાલક ને રાજકુંવરી સરસ્વતી મુનિચરણે નમીને વિદાય થયાં! એમનાં હૃદય નવીન ધર્મપાલન માટે થનગની રહ્યાં હતાં.

કેટલીક જૈન અનુશ્રુતિઓ અને પુરાતત્ત્વ

લેખકઃ— ડૉ. શ્રીયુત મોતીચંદ્ર, એમ. એ. પીએચ. ડી.

[ગતાંક : વર્ષ : ૧૭ : અંક : ૧૨થી ચાલુ]

હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સમયના વિષયમાં બે ભિન્ન મતો છે અને ત્યાં સુધી પત્તો લાગે છે કે આ મતોની ઉત્પત્તિ મધ્ય કાળમાં થઈ હશે, દિગંબર-મત કલ્કી સાથે કલિયુગનો સંબંધ જોડવાને માટે તથા ૧૦૦૦ વર્ષ પર કલ્કીની ઉત્પત્તિવાળા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કલ્કીનો સમય વીર નિર્વાણથી ૧૦૦૦ વર્ષ પર માને છે. એથી ઊલટું શ્વેતાંબર-મત આ સમયને લગભગ ખેવડાવી દે છે. આ કારણે કલ્કીની વાસ્તવિકતામાં સંદેહ ઊપજે છે. કેવળ ક્ષમાશ્રમણ કલ્કીનો સમય વીર નિર્વાણથી ૫૯૯ આપે છે પરંતુ આ સમયનો આધાર કઈ અનુશ્રુતિ છે તેની આપણને જાણ નથી. પરંતુ આગળ ઉપર આપણે જોઈશું કે કેવળ આ જ એક એવો મત છે, જે સત્યની બહુ નજીક સુધી પહોંચી જાય છે.

અહીં એ જાણવા યોગ્ય વાત છે કે 'તિત્થોગાલી'ની કલ્કી સંબંધી અનુશ્રુતિનો પ્રચાર આચાર્ય હેમચંદ્રના સમય સુધી સારી રીતે થઈ ચૂક્યો હતો, કેમકે 'મહાવીરચરિત'ના ૧૩ મા સર્ગમાં તેમણે 'કલ્કી–આખ્યાન' લગભગ 'તિત્થોગાલી'ના શબ્દોમાં જ આપ્યુ છે. (ઈંડિયન એન્ટીકવેરી, ૧૯૧૯, પૃ૦ ૧૨૮–૩૦). કલ્કીનો જન્મ મ્લેચ્છ કુલમાં બતાવવામાં આવ્યો છે અને તેનો જન્મકાળ વીર નિર્વાણ સં. ૧૯૧૪. આખ્યાનનાં બીજાં ઘણાખરાં અંગો જેવાં કે— ધનને માટે નંદોના સ્તૂપોનું ખોદકામ, જૈન સાધુઓ ઉપર અત્યાચાર 'તિત્થોગાલી' અને 'મહાવીરચરિત'માં જેમનાં તેમ છે. પૂરનું વર્ણન પણ છે પરંતુ સોન-નદીનું નામ નથી આવ્યું. બધી રીતે સામ્યતા હોવા છતાં 'મહાવીરચરિત'ના 'કલ્કી–આખ્યાન'માં 'તિત્થોગાલી' જેવી સજીવતા નથી. 'મહાવીરચરિત'માં પાડિવત આચાર્યનું નામ પણ નથી. પૂર આવ્યા પછી નગરનું પુનર્નિર્માણ એ પછી જૈન સાધુઓ પર અત્યાચાર તથા અંતે ઇંદ્ર દ્વારા કલ્કીનો વધ; એ બધી ઘટનાઓ બને અનુશ્રુતિઓમાં સમાનરૂપે વર્ણવેલી છે. બંનેની તુલના કરતાં એ માનવું પડે છે કે 'તિત્થોગાલી'વાળી અનુશ્રુતિ પુરાણી છે અને એમ જણાય છે કે, આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ એની જ મદદથી 'મહાવીરચરિત'નું 'કલ્કી–આખ્યાન' લખ્યું છે.

આ બધી અનુશ્રુતિઓથી પત્તો લાગે છે કે કલ્કી મહાવીરના ૧૦૦૦ અથવા ૨૦૦૦ વર્ષ પછી થયો. એ વાતે બધા સહમત છે કે, કલ્કી પાટલીપુત્રનો રાજા હતો. કેટલાક એને ચાંડાલ કુળમાં ઉત્પન્ન થયાનું અને મ્લેચ્છ કુળનો હોવાનું માને છે પરંતુ તેના ઐતિહાસિક અસ્તિત્વ પર કોઈએ પ્રકાશ પાડ્યો નથી. આવી સ્થિતિમાં પુરાતત્ત્વ આપણને ખૂબ મદદ

કરે છે. આપણે જોયું છે કે 'તિત્થોગાલી'માં પાટલીપુત્રના પૂરનું કેવું સજીવ વર્ણન છે! પ્રસન્નતાની વાત છે કે, પાટલીપુત્રના ખોદકામથી પણ આ મોટા પૂરનો પત્તો લાગે છે અને તેથી 'તિત્થોગાલી'ની અનુશ્રુતિની સત્યતાનો આધાર એથીયે વધુ મજબૂત બની જાય છે.

ડૉ. ડી. બી. સ્પૂનરને કુમ્રહાર (પ્રાચીન પાટલીપુત્ર)ના ખોદકામમાં મૌર્યસ્તર અને રાખવાળા સ્તરની વચ્ચે કોરી માટીનો સ્તર મળી આવ્યો છે. એ સ્તરમાં તેમને એવી કોઈ વસ્તુ ન મળી જેનાથી એ સાબિત થઈ શકે કે એ સ્તરમાં કોઈ વખતે વસ્તી હતી. ડૉ. સ્પૂનર આ જામી ગયેલી માટીનું કારણ પૂરનું બતાવે છે. ડૉ. સ્પૂનરના શબ્દોમાં "કોરી માટીની આઠ અથવા નવ ફૂટ જાડી સપાટી જે વસ્તીના બે સ્તરોની વચ્ચે પડી ગઈ છે તેનું કોઈ બીજું કારણુ ન હું વિચારી શકું છું અને ન આપી શકું છું. આપણને એ વાત જાણવામાં છે કે એવાં જ પૂરો પટણુની આસપાસ આવતાં રહ્યાં છે અને બખરાના અશોકકાલીન સ્તંભના મૂળમાં પણ એક એવી જ કોરી માટીની સપાટી મળે છે." ડૉ સ્પૂનરના મતાનુસાર પાટલીપુત્રનું આ પૂર એ સમયે આવ્યું જ્યારે અશોકનો પ્રાસાદ ઊભો હતો, તથા પૂરની રેતીલી માટીએ ન કેવળ મહેલના ભોંયતળિયાને નવ ફૂટ ઊંચા બોજાથી ઢાંકી દીધું પરંતુ મહેલના સ્તંભોને પણ લગભગ તેની અડધી ઊંચાઈ સુધી ઢાંકી દીધા છે. (આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇંડિયા, એન્યુઅલ રિપોર્ટ, ૧૯૧૨-૧૩ પૃ૦ ૬૧-૬૨)

ડૉ. સ્પૂનર એ વાતનો પત્તો ન લગાડી શકયા કે પૂર કેટલા દિવસ સુધી રહ્યું અને એ વાતનો પણુ બરાબર અંદાજ ન લગાવી શકયા કે પૂર આવ્યું ક્યારે? "એ વાત સંભવ છે કે આપણે છેવટની વાતની અટકળ લગાવી શકયા. આપણે ઉપર જોયું છે કે રાખવાળા સ્તરમાં અથવા તેની આસપાસના ખોદકામમાંથી આપણને ઈસ્વી૦ પ્રથમ શતાબ્દીના સિક્કાઓ અને કેટલીક વસ્તુઓ મળી આવી છે આ પ્રાચીન ચિહ્નો ગુપ્તકાલીન ઈંટોની દીવાલોથી તો જરૂર પુરાણાં છે. જો ઈસ્વીની પહેલી કેટલીક સદીઓમાં પૂર ન આવ્યું હોત તો આ અવશેષો અને સિક્કાઓ અહીંથી મળી આવવા આશ્ચર્યજનક થાત. આ સ્થિતિમાં તે મૌર્યકાલીન ભોંયતળિયા ઉપર અથવા તેથીયે કંઈક ઉપર મળવા જોઈતા હતા. જો ઈમારત સિક્કાઓના ચલણુકાળમાં બરાબર વ્યવહારમાં હોય તો એનાથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે પૂર ઈસ્વી૦ની પ્રથમ શતાબ્દીમાં અથવા એનાથી બે એક સદી પાછળ આવ્યું અને એ કાળના સિક્કાઓ તેમજ વસ્તુઓ ગુપ્તકાળની દીવાલની નીચેથી મળે છે તે એ વાતની દ્યોતક છે કે મૌર્યકાલીન મહેલનો થોડોઘણો વ્યવહાર પૂર ઓસરી જતાં પણુ બરાબર થતો રહ્યો. માટીના સ્તરનો ઉપલો ભાગ ભોંયતળિયા (ફર્શ)નું કામ આપતો રહ્યો હશે ઈમારત ઘણીખરી ભાંગી તૂટી હશે તથા તેની ભવ્યતામાં ઘણોખરો ફરક પડી ગયો હશે પરંતુ એનું કોઈ કારણુ જોવાતું નથી કે તે વસવાટને યોગ્ય ન રહ્યું હોય જો થાંભલાની ઊંચાઈ ૨૦ ફૂટ હોય (સંભવત. તે એથીયે વધુ ઊંચા હતા) તો રેતીલી માટીએ તેને લગભગ ૧૧ ફૂટ છોડી દીધા હશે. આ કોઈ તદ્દન સાધારણુ ઊંચાઈ નથી. એથી એ સંભવ છે કે, પૂરના સેંકડો વર્ષો પછી પણુ મૌર્યકાલીન આસ્થાનમંડપ વ્યવહારમાં આવતો રહ્યો. (એજનઃ પૃ૦ ૬૨)

ખોદકામથી એ વાતનો પત્તો મળે છે કે રેતીલી માટી જામી ગયા પછી આખીયે

ઈમારત બળી ગઈ; કેમકે ગુપ્તકાલીન ઈમારતોના ભગ્નાવશેષો સીધી રાખની સપાટી પર ઊભા રહેલા મળી આવ્યા છે જેનાથી આપણે એ વાતનું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે આગ કદાચ ઈસ્વી૦ ની ચોથી અથવા પાંચમીમાં લાગી હશે. ડૉ સ્પૂનરના અભિપ્રાયથી ગુપ્તકાલીન દીવાલો છઠ્ઠી શતાબ્દી પછીની ન હોઈ શકે અને એ વાતની સંભાવના અધિક છે કે, તે એનાથી પહેલાંની હોય.

ડૉ. સ્પૂનરના ખોદકામ સંબંધી વક્તવ્યોની વિવેચના કરતાં આપણે નિમ્નલિખિત તથ્યો પર પહોંચીએ છીએઃ

(૧) પાટલીપુત્રમાં એ સમયે પૂર આવ્યું જ્યારે અશોકનો આખો મહેલ ઊભો હતો. પૂરથી તેના પર ૯ ફૂટ માટી લદાઈ ગઈ છે.

(૨) ઈ. સ.ની આરંભિક શતાબ્દીઓના સિક્કા ઈત્યાદિ ગુપ્તસ્તર અને રેતીલી માટીની વચ્ચેથી મળતાં ડૉ. સ્પૂનરે એવો અભિપ્રાય કાયમ કર્યો કે, પૂર ઈ. સ. પ્રથમ શતાબ્દીમાં અથવા એકાદ સદી બાદ આવ્યું હશે.

(૩) પૂર આવ્યા પછી પણ પુરાણી ઈમારતો થોડા ઘણા કામમાં લેવાતી હતી.

અંતિમ કથનનું સમર્થન 'તિત્થોગાલી' દ્વારા થાય છે, જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, પૂર આવ્યા પછી જૂનું નગર છોડીને એક નવું નગર વસાવ્યું. હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે 'તિત્થોગાલી'એ પાટલીપુત્રનું ભીષણ પૂર, જે ઈ. સ.ની પહેલી બીજી શતાબ્દીમાં આવ્યું, તેનું કેવું ઉપાદેય અને વિશદ વર્ણન જીવિત રાખ્યું છે!

'તિત્થોગાલી'ના કલ્કી પ્રકરણના આરંભમાં જ એ કહેવામાં આવ્યું છે કે, નંદોના બનાવેલા પાંચ જૈન સ્તૂપોને દાટેલા ધનની શોધમાં ખોદાવી નાખ્યા. યુવાનચ્વાંગ આ કથનનું સમર્થન કરે છે.

યુવાન–ચ્વાંગને પાટલીપુત્રની પાસેની નાની પહાડીના દક્ષિણ–પશ્ચિમમાં પાંચ સ્તૂપોનો ભગ્નાવશેષો દેખાયા હતા. એનાં પડખાં કેટલાક સો કદમ પગ હતાં અને તેની ઉપર પછીના લોકોએ નાના નાના સ્તૂપો બનાવી દીધા. આ સ્તૂપોના સંબંધમાં યુવાન–ચ્વાંગ બે અનુશ્રુતિઓના ઉલ્લેખો કરે છે. એક પ્રાચીન અનુશ્રુતિ અનુસાર અશોકે ૮૪૦૦૦ સ્તૂપો બનાવ્યા પછી બુદ્ધચિહ્નના પાચ ભાગો બચી ગયા અને અશોકે તેના પર પાંચ સ્તૂપો બનાવ્યા. બીજી અનુશ્રુતિ, જેને યુવાન–ચ્વાંગ હીનયાનીઓની કહે છે તે મુજબઃ આ પાંચ સ્તૂપોમાં નંદરાજાના પાચ નિધિઓ અને સાત રત્ન દાટયાં હતાં. ઘણા દિવસો પછી એક અબૌદ્ધ રાજા પોતાની સેના સાથે આવ્યો અને તેણે સ્તૂપોને ખોદીને ધન કાઢી લેવા ધાર્યું. એટલામાં ભૂકંપ થયો, સૂર્ય વાદળાથી ઢંકાઈ ગયો અને સિપાહીઓ મરીને પડ્યા એ પછી કોઈ એ સ્તૂપોને અડયો નહીં. (વાટર્સ, યુવાન–ચ્વાંગ ૨, પૃ. ૯૬–૯૭)

પાટલીપુત્રના ખોદકામથી લાકડાના બનેલા સાત ચબૂતરાઓ મૌર્યસ્તરમાંથી નીકળી આવ્યા છે. આમાં પ્રત્યેકની લંબાઈ ૩૦ ફૂટ અને પહોળાઈ ૫'×૪" અને ઊંચાઈ ૪½' છે. બધાની બનાવટ પ્રાયઃ એકસરખી છે, એની બંને તરફ લાકડાના ખીલા લાગ્યા હતા, જેનાં ઠૂંઠાં બચી ગયાં છે. ચબૂતરાઓની વચ્ચે પણ કેટલાક લાકડાના થાભલા જોવાય છે, પરંતુ એનો ચબૂતરાઓ સાથે શો સંબંધ હતો તે કહી શકાતુ નથી. (આ સ. રિ. એજન,

૭૩). સ્પૂનરને પહેલાં એવું ધ્યાન રહ્યું કે કદાચ ચબૂતરાઓ ભારે થાંભલાઓને સાચવી રાખવા માટે બન્યા હોય, પરંતુ ડૉ. સ્પૂનરે જ આ અભિપ્રાયને સ્વયં બરાબર ન માન્યો એક ચબૂતરામાં એવી કંઈક બનાવટ હતી કે જેના પર ડૉ. સ્પૂનરનુ ધ્યાન ગયું બીજા ચબૂતરાઓની માફક આ ચબૂતરો માપસર નથી અને તેની વચ્ચે ઊભા અર્ધ-ચંદ્રાકારનો કાપ છે; જેનાથી ચબૂતરો બે વિચિત્ર ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. આ વિભાજિત ચબૂતરાના પશ્ચિમી છેડા પર અને પાસેના ચબૂતરાના પૂર્વી છેડા પર જમીનની સપાટી પર એક ઈંટનો બનેલો ગોળ ખાડો છે, આ પ્રકારના નકશાનું કંઈક તાત્પર્ય તો જરૂર હતું પરંતુ તેનો પત્તો લાગ્યો નથી. ડૉ. સ્પૂનરને પહેલાં એમ સૂઝયું હતું કે, ચબૂતરાઓ કદાચ વેદીઓનું કામ દેતા હતા અને બલિકર્મ ખાડામાં થતું હતું. પરંતુ આ સૂઝાવને માટે સાહિત્યથી તેમને કોઈ પ્રમાણ ન મળ્યું અને ન બૌદ્ધોના પ્રભાવના કારણે પાટલીપુત્રમાં બલિકર્મ સંભવિત પણ હતું. અંતિમ કારણનો સ્વયં ઉત્તર દેતા તેમનું કહેવું છે કે ચબૂતરાઓ જે મૌર્યકાલની સપાટીથી કેટલાયે ફૂટ નીચે છે, તે કદાચ સ્તંભમંડિત મૌર્ય આસ્થાનમંડપથી પુરાણા હોય. પરંતુ આ અભિપ્રાય પર પણ તેઓ સ્થિર ન થઈ શક્યા. (એજન, પૃ. ૭૫) આ લાકડાના ચબૂતરાનું બરાબર તાત્પર્ય શું હતું એ કહેવું કઠણ છે. પરંતુ એ સંભવિત છે કે એનો સંબંધ નંદોના સ્તૂપો સાથે રહ્યો હોય. ગમે તે હો, આ વાતનો બરાબર ખુલાસો ત્યાં સુધી નહિ થઈ શકે જ્યાં સુધી કુમ્રહારનું ખોદકામ એથીયે આગળ વધારવામાં ન આવે.

'તિત્થોગાલી'માં ચતુર્મુખ કલ્કી અને પાડિવત આચાર્યની સમકાલીનતા પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એક વિશેષ મહત્ત્વ રાખે છે આપણને એ વાતનો પત્તો નથી કે પાડિવત આચાર્ય કોણ હતા. પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે તેઓ પોતાના સમયના એક મહાન જૈનાચાર્ય હતા અને બની શકે કે, પાદલિપ્તાચાર્ય, જેમના સંબંધે જૈન સાહિત્યમાં અનેક કિંવદંતીઓ મળે છે અને 'તિત્થોગાલી'ના પાડિવત એક જ રહ્યા હોય જો અમારું આ અનુમાન સાચું હોય તો પાદલિપ્તના કાળના સંબંધમાં કેટલીક અનુશ્રુતિઓ ઉપલબ્ધ થવાથી આપણે પાટલીપુત્રના પૂરનો સમય નિશ્ચિત કરી શકીએ.

'પ્રભાવક ચરિત' (ગુજરાતી ભાષાંતર, પ્રસ્તાવના લેખક : કલ્યાણવિજયજી, ભાવનગર સં. ૧૯૮૭), જેને પ્રભાચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૩૩૪ (ઈ. સ. ૧૨૭૭) માં લખ્યું, તેમાં ઘણાયે જૈન સાધુઓનાં જીવનચરિતો આપેલાં છે. સંકલનપરિપાટી અનુસાર પ્રાચીન જૈન આચાર્યોના જીવનચરિતોમાં ઘણીયે પાછળની કિંવદંતીઓનો સમાવેશ થઈ ગયો છે પરંતુ સાથોસાથ તેમાં ઘણીયે એવી ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓનું સંકલન પણ છે; જેની સત્યતાનો પત્તો બીજે સ્થળેથી પણ મળે છે.

'પ્રભાવકચરિત' માં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે પાદલિપ્તના ગુરુએ તેમને મથુરાના જૈન સંઘની ઉન્નતિ માટે મોકલ્યા હતા. કેટલાક દિવસો મથુરામાં રહીને તેઓ પાટલીપુત્ર ગયા, જ્યાં રાજા મુરુંડ રાજ્ય કરતો હતો એક ગૂંથેલા દોરાનો પેચ સુઝાડીને તેમજ રાજાના મસ્તકની પીડા શાંત કરીને પાદલિપ્તાચાર્યે પાટલીપુત્રમાં તથા રાજદરબારમાં પોતાનો પ્રભાવ જમાવી દીધો. (એજન, પૃ. ૪૮,૪૯)

પાદલિપ્તાચાર્ય રુદ્રદેવસૂરિ, શ્રમણસિંહસૂરિ, આર્ય ખપટ અને મહેંદ્ર ઉપાધ્યાયના સમ-

સામાયક હતાં. પહેલા બે આચાર્યો સાથે પાદલિપ્તના સંબંધનો કેવળ એ વાતથી પત્તો લાગે છે કે, જયારે પાદલિપ્ત માન્યખેટ ગયા હતા ત્યારે તે સમયે બંને આચાર્યો ત્યા ઉપસ્થિત હતા ખપટ તથા મહેન્દ્રની સાથે પાદલિપ્તની સમકાલીનતાનું વર્ણન કંઇકિ ઝાંખુ સરખું છે. ખપટના જીવનચરિતમાં અંતે એ કહેવામાં આવ્યું છે કે પાદલિપ્તે ખપટાચાર્ય પાસેથી મંત્ર-શાસ્ત્રનું શિક્ષણ લીધું હતું (એ જ પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૨, ૩૩) ખપટાચાર્યનો સમય 'વિજય-સિંહસૂરિ પ્રબંધ'ની એક ગાથા અનુસાર વીર નિર્વાણ સં. ૪૮૪ અથવા ઈ. સ પૂર્વ ૪૦ છે જે કલ્યાણવિજયજીના મતાનુસાર ખપટનો મૃત્યુકાળ હોવો જોઈએ (એજન, પૃ૦ ૩૩). ગમે તે હો, પરંતુ ખપટની ઐતિહાસિકતામાં કોઈ શંકા કરવાને સ્થાન નથી; કેમકે પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં 'નિશીથચૂર્ણિ'માં તેમનું નામ બરાબર આવે છે. (એજન પૃ ૩૩)

ખપટના શિષ્ય મહેન્દ્રના વિષયમાં એક કથા પ્રચલિત છે કે મહેન્દ્રના સમયે પાટલી-પુત્રનો રાજા દાહડ બધા મતોના સાધુઓને મૂર્તિપૂજા છોડવા માટે બાધ્ય કરતો હતો અને જૈન સાધુઓને સુરાપાન માટે ફરજ પાડતો હતો રાજાના વ્યવહારથી ગભરાઇને જૈન સંઘે મહેન્દ્ર, જે એ દિવસોમાં ભરુકચ્છમાં રહેતા હતા, તેમની મદદ માગી. કહેવાય છે કે, મહેન્દ્રે રાજાને પોતાના વશમાં કરી લઈ પાટલીપુત્રના બ્રાહ્મણને જૈન દીક્ષા અપાવી દીધી. (એજન, પૃ. ૫૭, ૫૯)

મુનિ કલ્યાણવિજયજીનું કહેવું છે કે, દાહડ કદાચ શુંગ રાજા દેવભૂતિ હતો અને બ્રાહ્મણધર્મનો પક્ષપાતી હોવાના કારણે તેણે જૈનો પાસે બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરાવરાવ્યો. અને આ જ પાયા પર તે ખપટ અને મહેન્દ્રનું નામ, સમય વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી અથવા તેનાથી કંઈક પહેલાં હોવાનું નિર્ધારિત કરે છે.

પાદલિપ્તનો સમય નિર્ધારિન કરતાં કલ્યાણવિજયજી તેમને મુરંડ રાજાના સમકાલીન હોવા પર ભાર દે છે. મુરુંડ રાજા કલ્યાણવિજયજીના અનુસાર કુષાણ હતા. પાદલિપ્તના સમકાલીન મુરુંડ રાજા કુષાણોના રાજસ્થાનીય હતા અને એમનુ નામ પુરાણો અનુસાર વિનસ્ફણિ (અશુદ્ધ વિશ્વસ્ફટિક 'સ્ફણિ સ્ફૂર્તિ' ઇત્યાદિ) હતું (એજન, પૃ ૩૪). આ આધાર પર તેઓ પાદલિપ્તનો સમય વિક્રમની બીજી શતાબ્દીનો અંત અથવા ત્રીજીનો આરંભ માને છે. નાગહસ્તિ પાદલિપ્તના ગુરુ હતા અને 'નંદિ'ની પટ્ટાવલી તેમજ 'યુગ-પ્રધાન પટ્ટાવલી'ઓ અનુસાર તેમનો સમય વિ. સં. ૧૫૧ અને ૨૧૯ ની વચ્ચે હતો એ વાત પણ મુનિ કલ્યાણવિજય પાદલિપ્તના સમય વિશે સ્વનિર્ધારિત મતની પુષ્ટિ માને છે (પૃ. ૩૪) શ્રી. એમ. બી ઝવેરી મુનિ કલ્યાણવિજય દ્વારા નિર્ધારિત પાદલિપ્તના સમયને બરાબર નથી માનતા (કંપેરેટિવ એન્ડ ક્રિટીકલ સ્ટડી ઓફ મંત્રશાસ્ત્ર, પૃ. ૧૭૯ ફૂટનોટ). એમનું કહેવું છે કે, આર્ય રક્ષિતના 'અનુયોગદ્વાર'માં પાદલિપ્તનુ સંબોધન તરંગ વૈક્કાર સાથે કરવામાં આવ્યું છે. આર્યરક્ષિતનો નિધન-કાળ વિ. સં. ૧૨૭ માનવામાં આવ્યો છે (૧૧૪ કલ્યાણવિજયજી અનુસાર) અને જો એ વાત સત્ય હોય તો આર્યરક્ષિતની પછી પાદલિપ્તનુ નામ તેમના ગ્રંથોમાં આવી શકે છે. [ચાલુ]

આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર

લેખક :—શ્રીયુત વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ, બી. એ.

સ્તુતિ એટલે અસાધારણ ગુણોનું કથન. એમ હોય તો આ આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરની સ્તુતિ છે આચાર્ય સિદ્ધસેનનો વિચાર કરતાં જ કોઈ દિગ્વિજયી પરમ જ્ઞાની તેજોમૂર્તિ ખડી થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું સાંથી નિર્મળ સ્વરૂપ એટલે આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર. ઉપનિષદના પુરુષતત્ત્વથી માંડીને તે વાદકળાના રહસ્ય સુધીના વિષયો તેમની પ્રાપ્ત બત્રીશીઓમાંથી મળે છે. સાંખ્ય ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાઓ કે બૌદ્ધ નાગાર્જુનની મધ્યમકારિકા; શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ કે ઋગ્વેદની ઋચા; આવું સઘળું તેમની તત્ત્વદૃષ્ટિમા સમાઈ ગયુ હતું. એ જ્ઞાન એટલી વિશાળ કોટનું હતુ કે ઉજ્જૈનના વિક્રમાદિત્યથી માંડીને તે ગોધણુ ના રખેવાળિયા સુધી સૌ કોઈને તેઓ પ્રતિબોધ પમાડી શકતા. માત્ર એકલું જ્ઞાન જ, જીવનવિકાસમાં વૈભવ ને વિલાસ જેવું જ અંતરાયભૂત છે. જ્ઞાનધાગ સત્ય પામવાનુ છે. જ્ઞાનીએ તત્ત્વજ્ઞ–તત્ત્વજાણનાર બનવાનુ છે. જ્ઞાન એટલે જ સત્યની માનસિક આરાધના.

આચાર્ય સિદ્ધસેને પણ જ્ઞાનમાંથી સત્ય મેળવવા સમાલોચક દૃષ્ટિને આગળ કરી. એ વગર શાસ્ત્રો શાબ્દિક ઉખાણાં બની જાય છે. સમાલોચક દૃષ્ટિ એટલે સત્યનું નિર્ભયપણે સંશોધન કરનાર વૃત્તિ. આ માટે વહેમ, અંધશ્રદ્ધા, પૂર્વગ્રહ, કદાગ્રહના ચક્રવર્તીના સૈન્ય સામે એકલા હાથે સામનો કરવાનો હોય છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન તેમા સફળ થયા ન નિર્ભયતાથી સત્ય શોધવા લાગ્યા. કેવલીના જ્ઞાન–દર્શન ઉપયોગ જેવો વિષય પણ કેમ ન હોય તેઓ સત્યશોધનને મંદગતિવાળુ કદાપિ ન બનાવતા.

કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન જ તેમના વ્યક્તિત્વનું મોહક પાસું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનમૂલક ભક્તિ પણ તેનું અત્યંત મનોહર સ્વરૂપ છે. ધર્મના સનાતન સત્યોની ઊંડી સમજણમાંથી જ્યારે હૃદયનો ઊર્મિપ્રવાહ ભક્તિરૂપે વહે છે ત્યારે એ અપૂર્વ ને અજોડ ભક્તિ લેખાય છે આવી તત્ત્વજ્ઞાનમૂલક ભક્તિ હોવાથી જ મહેશ, બ્રહ્મા ને વિષ્ણુની ત્રિમૂર્તિ કે સૂર્ય–ચંદ્રાદિ વૈદિક દેવોને તેઓએ જિનેશ્વરમાં ઘટાવ્યા, આવી ભક્તિ લાગણીપ્રધાન અંતરના ક્ષણિક ઉભળકારૂપે જ નથી પણ અક્ષય તત્ત્વ–રુચિના સાત્ત્વિક ઉલ્લાસરૂપે જ છે.

વ્યક્તિત્વનું ખરું મૂલ્ય જ્ઞાન ને ભક્તિ કરતાંય તેની સર્જનશક્તિમાં સવિશેષ છે. આચાર્યશ્રીની પ્રતિભા નવસર્જનશીલ હતી. સાચું સર્જન ખૂબ સ્વાભાવિક હોય છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનું સન્મતિતર્ક વાંચો કે ન્યાયવતાર; નયોના સૂક્ષ્મ વિષયની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિચારણા હોય પણ અત્યંત સ્વાભાવિકતાનું દર્શન તેમાં થાય છે. આથી જ તેવાં સર્જન અતિમહાન હોય છે. જૂના વિષયો ફરીને આચાર્યશ્રી કહે છે છતાં તેમાં તેઓનુ બ્રહ્મતેજ જણાઈ આવે છે. પછી તે વિષય મહાવીરના અતિશયો હોય કે તેમની અદ્ભુત જીવનઘટનાને લગતો હોય કે મહાવીરના આચાર–વિચારના ચઢિયાતાપણાને જણાવતો હોય જીવનનો મૂળ છંદ ફ્રેન્ચ ફિલસૂફ રોમારોલાની જેમ તેઓને પણ સર્જનનો જ લાગ્યો હતો ઈટાલિના મહાન શિલ્પી માઈકલ એન્જલોની જેમ તેઓ પણ વિચારતા હશે–'સર્જન એ જ જીવનની સર્વોચ્ચ કળા છે.'

વાદી દેવસૂરીશ્વરે ગોવાળિયાની સાક્ષીમાં સર્વજ્ઞત્વ સ્થાપિત કર્યું ત્યારે આચાર્ય સિદ્ધસેન દ્વિજ બન્યા–બીજીવાર જન્મ્યા. મોહમયી સૃષ્ટિને છોડી પ્રેમનગરના નિવાસી બન્યા. સંસારી મટી સાધુ બન્યા. આથી જ એક ભવમાં બીજી વાર જન્મેલાને જન્મ હોય છે–મૃત્યુ નથી હોતું. આચાર્ય દિવાકરને પણ મૃત્યુ નહોતું. તેઓ આજે પણ સર્જનના અમર આત્મારૂપે બની રહ્યા છે, એ ઓછી પ્રેરણા–સંજીવની નથી.

મહામતિ શ્રી. સિદ્ધસેન દિવાકર-કૃત

શ્રી. મહાવીરસ્તુતિ દ્વાત્રિંશિકા

[પરિચય]

લેખકઃ—પૂજ્ય પં. શ્રી. ધુરંધરવિજયજી

આચાર્ય શ્રી. સિદ્ધસેન દિવાકર મહામતિ હતા. મહાતાર્કિક હતા અને મહાકવિ હતા. જૈન દર્શનસમ્મત તત્ત્વોને તર્ક-યુક્તિથી સિદ્ધ કરવાની તેમની અનોખી કલા હતી. ગંભીર વિષયોને ગંભીરપણે સમજાવવાની તેમની શૈની આકર્ષક અને દુષ્પ્રધર્ષ સ્પષ્ટ જણાય છે. સ્તુતિ-સ્તવનામાં પણ તર્કગંભીર વિષયોને ગુંથવાની શરૂઆત તેમનાથી થઈ છે. એવા પ્રકારની રચનાના તેઓ પુરોગામી છે જે વિષયનુ તેમને નિરૂપણ કરવાનું હોય છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન તેમની દૃષ્ટિ સામે રમતુ હોય છે તે સ્પષ્ટ દર્શનનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ તેમના શબ્દ-દર્પણમાં દેખાય છે. કોઈ પણ વિષય ગમે તેવો મહત્ત્વનો હોય છતાં તેનું નિરૂપણ કરતાં તેમનું હૃદય થડકતુ નથી, એટલું જ નહિ પણ ચંચળ પણ બનતું નથી વૃત્તિઓની સમતુલા સાચવવાની અદ્વિતીય કુશળતા તેમનામાં હતી. એવી એવી વાતો તેમણે જણાવી છે ને સમજાવી છે કે જો તે જણાવતા સમતુલા ન જાળવવામાં આવે તો અર્થનો અનર્થ થઇ જાય. તેવા પ્રકારના સામર્થ્ય વગરનો આત્મા આવા પ્રયત્નોથી અભિમાનને શિખરે ચડી જાય. શ્રી. સિદ્ધસેન નથી ચડયા તે જ તેમની વિશિષ્ટતા છે અભિમાન વગરની યોજનામાં નિર્માલ્યતા આવવાનો સંભવ છે છતાં તેમની કૃતિમાં ક્યાય પણ ગૌરવની ક્ષતિ નથી

તેમની કૃતિઓ વર્તમાનમાં અતિઅલ્પ સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમની ઘણી કૃતિઓ હશે એવી કલ્પના કરવી એ સર્વથા સમુચિત છે. અત્યારે વિદ્યમાન કૃતિઓ તેમની નીચે પ્રમાણે છે (૧) સમ્મતિતર્ક-ગાથા, (૨) ન્યાયાવતાર, (૩) દ્વાત્રિંશિકાઓ-૨૧, (૪) કલ્યાણ-મન્દિરસ્તોત્ર આ સિવાય છુટક કેટલાએક શ્લોકો છે.

આટલું સાહિત્ય પણ તેમના પરિચય માટે પૂરતું છે સમ્મતિતર્ક એ શ્રી સિદ્ધસેનની પ્રતિભા છે. કલ્યાણમન્દિર, અને દ્વાત્રિંશિકાઓમાં તર્ક-ભક્તિનો સુંદર સમન્વય છે. ન્યાયાવતાર એ ટૂંકમા કહીએ તો યથાનામા છે

આ ચાર કૃતિઓમાંથી દ્વાત્રિંશિકાઓ સિવાય ત્રણ ગ્રન્થો ઉપર પછીથી ટીકા-ટિપ્પણો આદિ થયાં છે. ફક્ત દ્વાત્રિંશિકાઓ ઉપર કાંઈ નથી. દ્વાત્રિંશિકાઓ બત્રીશ હોવાનું સંભવિત છે. એટલે ૧૧ દ્વાત્રિંશિકાઓ ઉપલબ્ધ નથી કેટલાએક ન્યાયાવતાર ૩૨ શ્લોક પ્રમાણ હોવાને કારણે એ પણ એક દ્વાત્રિંશિકા છે એમ કહે છે ને તેથી ૨૨-દ્વાત્રિંશિકાઓ છે ને ૧૦ અનુપલબ્ધ છે.

આ દ્વાત્રિંશિકાઓ વિ. સં. ૧૯૬૫મા શ્રીજૈનધર્મ પ્રસારક સભા-ભાવનગરથી 'શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ગ્રંથમાળા' એ નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમાં ન્યાયાવતાર અને સમ્મતિ-સૂત્ર મૂળ માત્ર પણ છે એકત્રીશમી મહાવીર દ્વાત્રિંશિકા ઉપર અવચૂરિ જેવી લઘુટીકા છે. તે પણ મુદ્રિત થઇ છે. નવમી વેદવાદદ્વાત્રિંશિકા ભાષાવિવેચન સાથે ભારતીય

વિદ્યા ભવન–મુંબઈથી પ્રકાશિત થઈ છે. ભાવનગરથી પ્રકાશિત થયેલ દ્વાત્રિંશિકાઓમાં ઘણે સ્થળે શુદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે. અર્થગહન એ દ્વાત્રિંશિકાઓ તે તે સ્થળે શુદ્ધ પાઠ નહિ હોવાને કારણે ગહનતામાં વધારો કરે છે.

તે દ્વાત્રિંશિકાઓ પૈકી પ્રથમ દ્વાત્રિંશિકાનો ટૂંકમાં પરિચય લેવાથી પણ તેમની શૈલીનો ખ્યાલ આવશે. તે આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧–૨–૩) સ્વયં થનારા, અદ્ભૂત પદાર્થોના પ્રકાશક સૂર્ય, અનેક સ્વરૂપ, અદ્વિતીય ક્ષાયિક ભાવથી ઓળખાતા, ન ઓળખાય એવા, વ્યાઘાત વગર વિશ્વને વિલોકનારા, આદિ મધ્ય અને અંત રહિત, પુણ્ય–પાપથી મુક્ત, સંપૂર્ણપણે આત્માના સર્વગુણોથી યુક્ત. (સર્વ ઈન્દ્રિયોના ગુણોથી વિમુક્ત) ઇન્દ્રિયોથી વિમુક્ત, સ્વયંજ્યોતિવાળા, સર્વત્ર પ્રકાશ કરનારા, ગણના ન થઈ શકે એવા, અનંત યુગ સુધી સ્થિર રહેનારા, અચિંત્ય પ્રભાવવાળા અલોકદર્શી, કુહેતુ અને કુતર્કના પ્રપંચરહિત–સદ્ભાવશુદ્ધ અને જેનો કોઈ પ્રતિવાદ નથી એવા સ્યાદ્વાદના સ્થાપક, યતિઓ–મુનિઓના સ્વામી, એવા વર્ધમાન જિનને કે જેમનું સત્–શાસન પ્રતિદિન વધતું છે–તેમને નમસ્કાર કરીને હું સ્તવીશ.

(૪) હે વીર ! કાવ્ય શક્તિ બતાવવા માટે, એક બીજાની ઈર્ષ્યાથી કીર્તિનો વિસ્તાર કરવાની ભાવનાથી કે કેવળ શ્રદ્ધાથી તમારી સ્તુતિ નથી કરાતી, પણ તમે ગુણજ્ઞપૂજ્ય છો માટે આ આદર છે.

(૫) કુવાદીઓને, એક બીજા ઉપર આક્ષેપ કરવાના રસથી ચીમળાયેલા ચિત્તવાળા, પોતાના વાદમાં જ પૂર્વાપર નિશ્ચય કરવામાં મૂઢતાવાળા, તત્ત્વથી ઉન્માર્ગે જનારા જોઇને પુરુષ તમારે વિષે મંદ આદરવાળો કેમ થાય ? અર્થાત્ ન જ થાય

(૬) ગુણ જોવામાં આંધળી ચેતનાવાળાઓ એકઠા થઈને તમારા જે જે દોષો ગાય છે તે ખરેખર પોતાનો જ દ્વેષ કરનારા છે, તે દોષો જ વિશિષ્ટ સમજથી જાણ્યા છતાં સજ્જનોને તમારા સદ્વચનોના સ્વીકારમાં કારણરૂપ થાય છે.

(૭) કૃપણ-નિઃસત્ત્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરતા ને પોતાના માંસનું દાન દેવામાં પણ મમતા વગરના બીજાઓ તમારી કૃતાર્થ–કુશલતા મેળવ્યા વગર મેધા વગરના તેઓ પોતે જાતે જ દયાપાત્ર બને છે–બીજાને કૃપા જન્મે એવી સ્થિતિમાં મુકાય છે.

[આ કથન ખાસ કરીને બૌદ્ધદર્શન માટે છે. બુદ્ધે એક જન્મમાં ક્ષુધાર્ત વાઘણને દયાથી પોતાનું શરીર ખાવા માટે અર્પણ કર્યું હતું પણ તે કૃતાર્થ–કુશલતા નથી કે દયાનો માર્ગ નથી એમ સ્તુતિકાર જણાવે છે]

(૮) આ માણસ કોઈ જુદો છે કે તમારા વચનામૃત–ઔષધને કરુણામય અને પોતાના કરેલા ક્લેશને નાશ કરવામાં અસ્પષ્ટ એવા વચનોથી નહિ વખોડતો ભવદુઃખથી વિહ્વળ એવો શાંતિને પામે છે. [એવા પ્રકારના વચનોથી તમારા વચનનો ચૂંથનાર શાંત પામતો નથી]

(૯) અન્યથી દોરવાયેલી અલ્પ મતિવાળો તુચ્છ તર્ક–શાસનના વિસ્તારોથી અને સંસારમાં સ્થિર કરનારાઓથી તમારા ઉપદેશેલા સન્માર્ગથી ઊંધે માર્ગે ચાલનારો આત્મા લાંબા કાળ સુધી અમુક્ત કેમ ન થાય ? અર્થાત થાય જ.

(૧૦) અહીં–આ જન્મમાં જ વિપરીત જનારાને ક્ષુદ્રજનો પરસ્પર દંડે કે ન દંડે પણ નીચ વાદીઓ તમારાથી વિપરીત બોલનારા આ જન્મમાં અને પર જન્મમાં નિરપરાધીઓને દહે છે.

(૧૧) જેઓથી ક્ષણાદિ સંપૂર્ણ વિશ્વ એકસાથે વિલક્ષણ છે એમ અજ્ઞાનથી ન જણાતુ હોય તેઓને લાંબા કાળથી તેમની પાછળ પડેલા, તમારા વચનથી વિરુદ્ધ દુર્નયો આલિંગીને નિરાંતે સૂએ છે.

(૧૨) જેમ પુષ્ટ પાંખવાળા સુંદર મોરો પણ ગરુડની ચાલે ચાલી શકતા નથી તેમ સુનિશ્ચિત જ્ઞેય પદાર્થોના નિશ્ચયવાળા પ્રકૃષ્ટ વાદીઓ તમારા મતને પહોંચવા સમર્થ નથી.

(૧૩) બીજાઓએ જે માર્ગ જાણ્યો નથી એવો આ છ જીવનિકાયનો વિસ્તાર આપે કહ્યો. એથી સર્વજ્ઞની પરીક્ષા કરવામાં સમર્થ એવા અમે આપને વિષે પ્રસન્નતાના ઉદયથી ઉત્સવવાળા સ્થિર છીએ

(૧૪) સ્વભાવસ્થ અને દૂધ સમ ઉજ્જ્વળ શોણિતવાળું શરીર, ને અન્યની અનુકંપાથી સફળ વચન એ બે જેને છે છતાં તમારા વિષે સર્વજ્ઞપણાના નિશ્ચયને નથી કરાવતા તે મનુષ્ય નથી.

(૧૫) જેમની નિષ્ઠાનો તાગ નથી એવા અને મજબૂત મનવાળા તમારા શિષ્યના શિષ્યો જે વેશ વિસ્તારે છે તે એક સમૂહમાં એકઠા થઈ ને પરવાદીઓના રાજાઓ પણ વિસ્તારતા નથી.

(૧૬) જો તમારા ખંડનમાં તત્પર જનો સંસારના વિકારોની વ્યવસ્થાને ન વિચારે તો શઠો, સજ્જનનોને પ્રિય એવો ઉત્સવ કાંઈ નથી એમ નિર્ભયપણે સમજાવે.

(૧૭) પોતાના પક્ષમાં જ માત્સર્યથી બંધાયેલા અને મનફાવતો પ્રલાપ કરનારા જેમ અન્યના શિષ્યો છે તેમ તમે કહેલા સૂત્રના યથાર્થ અર્થને કહેનારા તમારા શિષ્યો તેવા નથી એમાં આશ્ચર્ય શું છે!

(૧૮) નયના પ્રસંગથી અમાપ વિસ્તારવાળા, અનેક ભંગોની પ્રાપ્તિથી અર્થપુષ્ટ, સ્વાભાવિક મિષ્ટ પદોવાળા આગમ વચનોથી, હે જિનેન્દ્ર! તમે દરેક જનને સાક્ષાત્ રક્ષતા હતા તેમ રક્ષો છો.

(૧૯) વિશિષ્ટ આત્માઓને સહજ, વાસ્તવિક, તમારા માહાત્મ્યની વિશેષતારૂપ તમારી વાણી મોહથી વિચિત્ર પશુઓના મન સુધી પહોંચીને પ્રકાશે છે.

(૨૦) પરસ્પર દ્વેષવાળા, કાર્ય–કારણ ભાવની તર્કણામાં જ રચ્યાપચ્યા પ્રવાદીઓ આ અસત્ જ છે ને સત્ જ છે એવા એકાન્ત વચનરૂપ વિષકંટકોને પાથરે છે, તેઓ અનેકાન્તના કલ્યાણકારી વચનવાળા આપને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

(૨૧) અમુક પદાર્થો સ્વભાવે નિત્ય છે અને અમુક ક્ષણિક છે; એમ વદનારા, અને નાના મોટા શરીર જોનારા સમ્યગ્ મતિવાળા નથી એ પ્રમાણ, હે મુનિ! આપે અનેકાન્તથી પ્રેરાયેલુ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૨૨) બીજાઓ મુખમાં વિશ્વ છે, ધર્મો જુદા જુદા છે એમ કહે છે અને તેમાં જ ગૌરવ લે છે પણ, હે વીર! તમે તો જે મુખે જેવું કહ્યું તેવું જ તમારા સંતોએ સ્વીકાર્યું છે (જગત્ એ મુખ છે એમ ધર્મના વિવેકને અન્યો કરે છે.)

(૨૩) એકાન્તે શરીરને પીડાકારી એવા તપ અને વ્રતના અનુબંધોથી તથા શ્રુતસંપત્તિથી પણ તમારા વચનને સમજવામાં સુકુમાર મતિવાળાને લાંબા કાળે પણ મુક્તિ મળતી નથી.

(૨૪) રાગની નિર્ભર્ત્સના કરનારું આવું યંત્ર અન્ય દૃષ્ટિઓએ ચલાવ્યું નથી અને જાણ્યું નથી. જેમ, આ અન્તઃકરણની ઉપયોગવાળી સ્થિતિ અને બાહ્ય વિવિધ પ્રકારનું વિકટ આસનવાળું તપ (એ રાગને હઠાવનાર યંત્ર છે)

(૨૫) જો સુખ વિરાગરૂપ કારણનું કાર્ય ન હોય તો તે કાંઈ નથી એમ અમે માની

રહ્યા છીએ, અથવા સ્પષ્ટપણે વૈરાગ્ય જ જો સુખનું નિમિત્ત છે, તો તે તમારા સિવાય બીજે નથી, કારણ કે સંપૂર્ણપણે વૈરાગ્ય તમારામાં જ છે.

(૨૬) કર્મ કર્તાને છોડીને રહેતું નથી. જે કર્તા છે તે જ ફળને ભોગવે છે, તે પુદ્ગલની આકૃતિરૂપ કર્મનું ફળ આઠ પ્રકારનું છે. આ વાત તમે જે પ્રમાણે કહી છે તેવી પૃથ્વીમાં બીજા કોઈએ કહી નથી.

(૨૭) કેવળ મનથી વચનથી કે કાયાથી જુદું જુદું કરાતું કર્મ શુભ કે અશુભ ઉત્કૃષ્ટ ફળને આપનારું નથી; એ તમે જે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે તેથી જ વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા સંતપુરુષો, હે શરણ્ય! તમારા વિષે નાથ બુદ્ધિવાળા છે.

(૨૮) સત્ત્વનું સ્વરૂપ કોપાદિથી સર્વથા રહિત નથી તેમ કોપાદિથી સર્વથા યુક્ત નથી પણ પરિણામલક્ષણ છે; એમ તમે કહ્યું છે તે, હે વીર! તમારા વિશિષ્ટ બોધને જણાવે છે.

(૨૯) જ્ઞાન વગરની નિષ્ફળ ક્રિયાને અને ક્રિયા વગરની મોટી જ્ઞાનસંપત્તિને નિરર્થક સમજાવતા આપે ક્લેશસમૂહની શાંતિરૂપ મોક્ષનો માર્ગ સ્પષ્ટ ને શુદ્ધ આલેખ્યો છે.

(૩૦) અમને ખરેખર નિશ્ચિત છે કે પરતંત્રની યુક્તિઓમાં જે કાંઈ સારી ઉક્તિઓની સંપત્તિ વિલસે છે તે તમારા જ પૂર્વશ્રુતરૂપ મહાસમુદ્રમાંથી જન્મેલા વચનબિન્દુ-કણો છે. તેથી જ, હે જિન! તે જગતને પ્રમાણ છે.

(૩૧) સૌધર્મેન્દ્રથી લઈને સર્વાર્થસિદ્ધિના પરમ દેવો સુધીના દેવોને તમે નાના મોટા એમ તરતમરૂપે જોયા છે, તેથી તમારા યોગ અને આગમથી મુગ્ધ શક્તિવાળા આત્માઓ દેવલોકમાં જન્મ લેવાથી જન્મેલા માનને પણ ત્યજે છે.

(૩૨) જગત્ એક સ્વરૂપ નથી, છતાં તમને એકસાથે અનન્ત વિષયવાળું આ પ્રત્યક્ષ છે, પણ તમે કોઈ પણ (સંસારી) ને પ્રત્યક્ષ નથી, તેથી વિદ્વાનોની અચિંત્ય પ્રકૃતિની રસ-સિદ્ધિનું આ (ગુણકથાનુ ગાન) દ્વાર છે એમ વિચારીને અમે પણ ગુણકથામાં ઉત્સુક થયા છીએ.

આ બત્રીશીનો ગૂર્જર-ભાવ વિચારવાથી ખ્યાલ આવશે કે એ ભાવ શ્રી. સિદ્ધસેનના મૂળ શબ્દોમાં કેટલો ગંભીરપણે યોજાયેલ હશે.

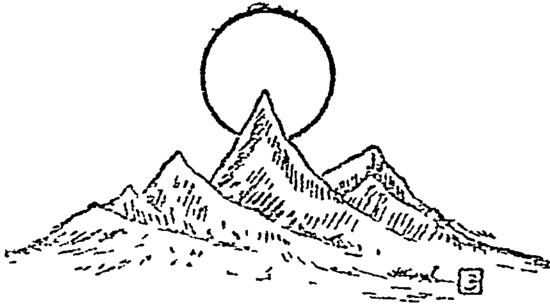
આ બત્રીશીઓ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીને પ્રેરક બની છે. તેઓશ્રીએ આના અનુકરણ રૂપે બે બત્રીશીઓ રચી છે. તેમાં તેઓશ્રી સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે કે—

"क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था, अशिक्षितालापकला क्व चैषा"

તેઓશ્રીનો આ ઉલ્લેખ જેમ પોતાની વિનમ્રતાનો સૂચક છે તે જ પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધસેનની સ્તુતિઓનુ યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરનારો છે

આ બત્રીશીઓ ઉપર ટીકા રચવાનું ભગીરથ કાર્ય ચાલે છે, તેમાં યથાસાધ્ય ગ્રંથકારનો આશય વ્યક્ત કરવા માટે પૂરતો શ્રમ કરાય છે, છતાં-ક્યાં તે સ્તુતિઓની ગંભીરતા અને ક્યાં ભાવોદ્ઘાટનની સ્વલ્પશક્તિ! તોપણ નહિ ખેડાયેલ આ માર્ગમાં કરાતો પ્રયત્ન અનેકને પૂરક બનશે એવી અભિલાષા સ્થાને છે*

* **ટિપ્પણ**. આ લેખ અમને મળ્યો એ જ સમયે પૂ આ. શ્રી. વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજીએ આ દ્વાત્રિંશિકા ઉપર રચેલી 'કિરણાવલી' નામની વિવૃતિ અને તેના ઉપર પૂ. પં. શ્રી. સુશીલવિજયજી-એ કરેલા ભાષા-અનુવાદ સાથેની પુસ્તિકા મળી છે મતલબ કે, એક જ દ્વાત્રિંશિકા ઉપર બને પન્યાસ મુનિરાજોએ લગભગ સમકાળે જુદે જુદે સ્થળે રહીને અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે; એ જોતાં પૂ. આ શ્રી. સિદ્ધસેનસૂરીશ્વરજીના ગહન ગ્રંથો લોકભોગ્ય થતા જશે એવી આશા રખાય છે. **તંત્રી**

જીવન શોધનનાં સોપાન સંબંધી

જૈન તેમજ અજૈન મંતવ્યો

લેખક:—પ્રો૰ શ્રીયુત હીરાલાલ ર. કાપડિયા એમ. એ.

[ગતાંક: વર્ષ ૧૭. અંક ૧૨થી ચાલુ]

[૩]

ક્ષપક-શ્રેણિ

અધિકારી—આ શ્રેણિના અધિકારી વિષે આપણે પૃ. માં ઉલ્લેખ કરી ગયા.

વિશેષતા—ઉપશમ-શ્રેણિ પર આરૂઢ થનારી વ્યક્તિ ક્રોધાદિને એનું જોર બતાવતાં રોકે છે, જ્યારે ક્ષપક-શ્રેણિનો આશ્રય લેનારી વ્યક્તિ એને સુષુપ્ત અવસ્થામાં પણ ન રહેવા દેતાં એનું પૂરેપૂરું નિકંદન કાઢે છે. પારિભાષિક શબ્દોમાં કહું તો ઉપશમ-શ્રેણિનો આશ્રય લેનાર ક્રોધાદિના ઉદયને રોકે છે તો ક્ષપકશ્રેણિએ આરૂઢ થયેલ એ ઉદયને જ નહિ પણ એની સત્તાને-એની નિષ્ક્રિય વિદ્યમાનતાનો પણ નાશ કરે છે, અને તેમ કરી એના પંજામાંથી સદાને માટે મુક્ત બને છે-એના ઉપર સર્વાંશે વિજય મેળવે છે.

ચારનો સંહાર—ક્ષપક-શ્રેણિએ આગળ વધનાર સૌથી પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિ આદિ ઉપર્યુક્ત ત્રણ કરણો વડે અનંતાનુબંધી કષાયોનો સર્વથા નાશ કરે છે. ત્યાર બાદ એ દર્શન-મોહનીયની ત્રણે પ્રકૃતિનો ક્રમશ સંહાર કરે છે. જો એમ કરવા માટે એની પાસે પૂરતું આયુષ્ય ન હોય અર્થાત્ મિથ્યાત્વના સંહારરૂપ આ કાર્ય પૂરું કર્યા પૂર્વે એનું મૃત્યુ થાય તો ફરીથી એ અનંતાનુબંધી કષાયો બાંધવા જેવી અધમ દશાને પામે, કેમકે મિથ્યાત્વનું બીજ હજી બળી ગયું નથી-એ મોજૂદ છે

ક્ષપક-શ્રેણિએ આરૂઢ થતાં પહેલાં જો અન્ય ગતિનું આયુષ્ય બાંધી દીધું હોય અને સાત મોહનીય પ્રકૃતિનો નાશ થયા બાદ તરત જ મૃત્યુ ન પામે તો જે ઉચ્ચ સ્થિતિ સુધી એ પહોંચ્યો હોય તેટલેથી જ એ સંતોષ માને અને ટૂંક સમય માટે તો અન્ય દુશ્મનોનો નાશ કરવા માટે એ કશો પ્રયત્ન કરે નહિ એને લઈને એને મુક્તિ મેળવવા માટે ત્રણ ચાર ભવ કરવા પડે.

જો આયુષ્યનો બંધ કર્યા પૂર્વે એ આ શ્રેણિ પર આરૂઢ થયો હોય તો સાત મોહનીય પ્રકૃતિનો નાશ કર્યા બાદ એ અવશિષ્ટ મોહનીય પ્રકૃતિનો સંહાર કરવા પૂરી તૈયારી કરે છે. આ માટે એ સૌથી પ્રથમ ઉપર્યુક્ત ત્રણ કરણો કરે છે. પ્રથમ કરણ 'અપ્રમત્ત-સંયત' ગુણસ્થાનમાં અને બીજાં બે એના નામરાશિ ગુણસ્થાનોમાં એટલે કે 'અપૂર્વકરણ' અને 'અનિવૃત્ત' ગુણસ્થાનમાં કરાય છે.

આઠનો ક્ષય—અપૂર્વકરણરૂપ કરણ ચાલુ હોય તે દરમ્યાન ચારે પ્રકારના અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને ચારે પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોનો એમ આઠનો એ સમકાળે સંહાર કરે છે. આ સંહારનું કાર્ય અડધું થઈ રહે એટલે એ 'દર્શનાવરણ' કર્મની[1] ત્રણ અધમાધમ પ્રકૃતિઓનો નાશ કરે છે અને નરક-ગતિ તિર્યંચગતિ વગેરે તેર નામ-કર્મનો પણ સંહાર કરે છે.

આટલું કાર્ય સિદ્ધ થતાં એ કષાયોના સંહારનું કાર્ય એણે અડધું બાકી રાખ્યું હતું તે પૂરું કરે છે.

નોકષાયોનો નાશ—આ કાર્ય કર્યા પછી, ઉપશમ-શ્રેણિએ આરૂઢ થનાર પુરુષે જે ક્રમે નવ નોકષાયોને દબાવી દીધા હતા એ જ ક્રમે એ એનો વિનાશ સર્જે છે. સ્ત્રી અને નપુંસક માટે ઉપશમ-શ્રેણિના નિરૂપણમાં જે ક્રમ દર્શાવાયો છે તે જ ક્રમ આ ક્ષપક-શ્રેણિએ આરૂઢ થનાર સ્ત્રી અને નપુંસકને અંગે ઘટે છે.

ત્રણનો ક્ષય—ત્યાર બાદ એ 'સંજ્વલન' નામના ક્રોધ, માન અને માયાનો એમ ત્રણનો ક્ષય કરે છે.

સંજ્વલન લોભનો સંહાર—આટલું કાર્ય થઈ રહે એટલે એ 'અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાન' છોડીને એથી આગળના-'સૂક્ષ્મ સંપરાય' નામના દસમા ગુણસ્થાને આરૂઢ થાય છે. એ ગુણસ્થાને રહીને એ સંજ્વલન-લોભના ત્રણ ભાગો કરી પહેલા બેનો આત્યંતિક નાશ કરી, ત્રીજા ભાગના સંખ્યેય ખંડો કરી એ દરેક ખંડનો અનુક્રમે સંહાર કરતો કરતો છેલ્લા ખંડના સંહારની નોબત વાગતાં એ એના સંખ્યેય ટૂકડા કરે છે અને પ્રત્યેક સમયે એકેકને રામશરણ કરે છે.

આ પ્રમાણે કષાયના છેલ્લા અંશનો પણ નાશ થતાં કોઈ કષાયનો નાશ કરવો બાકી રહેતો નથી. આ સ્થિતિએ પહોંચવું એટલે ક્ષપક-શ્રેણિના લગભગ છેલ્લા પગથિયે જઈ પહોંચવું. હવે આ જીવ 'ક્ષીણ-કષાય' તરીકે—સાચા વીતરાગ તરીકે ઓળખાય છે.

એણે દસમા ગુણસ્થાનથી ઠેકડો મારી બારમું 'ક્ષીણમોહ' નામનું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આ 'ક્ષીણ-મોહ' નામના બારમા ગુણસ્થાનના ઉપાંત્ય સમયમાં એ નિદ્રા અને [2]પ્રચલાનો સંહાર કરે છે, એને અંત્ય સમયમાં જ્ઞાનવરણની પાંચે પ્રકૃતિનો, દર્શનાવરણની અવશિષ્ટ [3]ચાર પ્રકૃતિનો અને અંતરાયની [4]પાંચે પ્રકૃતિનો સમકાળે સંહાર કરે છે. તેમ થતાં એ 'સયોગિ-કેવલી' બને છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞ બને છે. એ 'સયોગિ-કેવલી' નામના તેરમે ગુણસ્થાને આરૂઢ થાય છે. પછી આયુષ્ય-કર્મ ભોગવવાનું બાકી રહે ત્યાં સુધી એ

---

૧. નિદ્રાના પાંચ પ્રકારો છે. તે એની તરતમતા ઉપર આધાર રાખે છે. એ એકેકથી ગાઢ છે, એનાં નામો નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનર્દ્ધિ છે. ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં ઊઠીને ખૂબ કામ કરે છતાં ખબર ન પડે એવી ઊંઘ તે 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' છે.

૨. ઊભા ઊભા કે બેઠા બેઠા જે ઊંઘ આવે તે 'પ્રચલા' કહેવાય છે.

૩. આ પ્રકૃતિઓ ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શન એ ચારનાં આવરણરૂપ છે.

૪. દાન દેવામાં, લાભ લેવામાં, ભોગ ભોગવવામાં, ઉપભોગ ભોગવવામાં અને પુરુષાર્થ કરવામાં આ વિઘ્નરૂપ છે.

આ 'જીવન્-મુક્ત' અવસ્થામાં રહે છે; અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દેહ પણ છૂટે છે અને એ પર-મુક્તિને—જીવન્-મુક્તિ પછીની સર્વોત્તમ દશાને વરે છે. એ મુક્તિ-રમણી સાથે અવિચ્છિન્ન અને અનુપમ લગ્ન-ગ્રંથિથી સત્વર જોડાઈ જાય છે.

સામ્ય અને વૈષમ્ય- ઉપશમ-શ્રેણિ અને ક્ષપક-શ્રેણિ પૈકી ગમે તે શ્રેણિનો આશ્રય લેનાર જો કે મોહ સામે જ મોરચો માંડે છે અને આમ એ બન્નેના કાર્યમાં સમાનતા છે ખરી, પરંતુ મોહનાં વિવિધ રૂપો સામે માથું ઊંચકવાના ક્રમમાં ફેર છે, અલબત્ત, બંને શ્રેણિમાં સૌથી પ્રથમ અનંતાનુબંધી કષાયોની સામે હલ્લો લઈ જવાય છે અને પછી દર્શન-મોહનીયની ખબર લેવાય છે. એટલું સામ્ય છે.

ત્યાર પછી બંને ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે ફંટાય છે. ઉપશમ-શ્રેણિએ આરૂઢ થયેલી વ્યક્તિ નવ નોકષાયનો સામનો કરે છે, જ્યારે આ કાર્ય ક્ષપક-શ્રેણિએ આરૂઢ થયેલી વ્યક્તિ આગળ ઉપર કરે છે :

ઉપશમ-શ્રેણિએ આરૂઢ થયેલી વ્યક્તિ ક્રોધના અનંતાનુબંધી સિવાયના ત્રણે પ્રકારોને દબાવ્યા બાદ, માનના એ જ ત્રણ પ્રકારોને, ત્યાર પછી માયના એ જ ત્રણ પ્રકારોને અને ત્યારબાદ લોભના બે પ્રકારોને અને ત્યાર પછી લોભના છેલ્લા પ્રકારને સપાટામાં લે છે, જ્યારે ક્ષપક-શ્રેણિએ આરૂઢ થનાર આમ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ક્રમશઃ નાશ ન કરતાં એ પ્રત્યેકના તરતમતા પ્રમાણેના પ્રકારોને એટલે કે ચારેના અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ સ્વરૂપને અને સમકાળે ચારેના પ્રત્યાખ્યાનરૂપ સ્વરૂપને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી, ત્યારબાદ નવ નોકષાયનો ઉપર સૂચવાયા મુજબ ક્રમે—ચાર કટકે ક્ષય કરી, ચારે કષાયના સંજ્વલન નામના પ્રકારનો ક્ષય કરે છે.

આમ ઉપશમ-શ્રેણિમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેકનો પહેલા બે પ્રકારો પૂર્વક ક્રમશઃ ઉપશમ છે, જ્યારે ક્ષપક-શ્રેણિમાં ક્રોધાદિના પહેલા બે પ્રકારના – અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાનનો સમકાળે અને ત્યાબાદ સંજ્વલન-ષાથરૂપ ક્રોધાદિનો ક્રમશઃ ક્ષય છે.

ઉપશમ-શ્રેણિ અને ક્ષપક-શ્રેણિ વિષે વિશેષ પરામર્શ કરતાં નીચે મુજબના મુદ્દા તારવી શકાય :—

(૧) ક્રોધાદિ ચાર કષાયો એ આત્માના મહાશત્રુઓ છે, જ્યારે એની સરખામણીમાં નવ નોકષાયો સામાન્ય અર્થાત્ ક્ષુદ્ર શત્રુઓ છે.

(૨) 'લોભે લક્ષણ જાય' 'લોભ એ પાપનું મૂળ છે' ઇત્યાદિ લોભને અંગેની કહેવતો એક યા બીજા સ્વરૂપે જાણે એમ ન સૂચવતી હોય કે આત્માનો સૌથી જીવલેણ દુશ્મન કોઈ હોય તો તે "લોભ" છે. આ અનુમાન અજૈનીને માન્ય હો યા નહિ, પરંતુ જૈન દૃષ્ટિએ તો કષાયોના ઉપર વિજય મેળવવા માટે જે માર્ગ દર્શાવાયેલ છે તે જોતાં તો આત્માનો સૌથી પ્રખર શત્રુ 'લોભ' છે. એ લોભ પહેલાથી છેલ્લે સુધી એની સામે થાય છે. વળી જાણે આત્માને જીતવા માટે એ લોભ જ દત્તાત્રેય ન બન્યો હોય તેમ એ ત્રિમૂર્તિધારી સ્વરૂપે બિરાજે છે. સંજ્વલન-લોભને—તીવ્રતાની દૃષ્ટિએ છેક ઉતરતી કોટિના આ લોભને જીતવા માટે એની આ ત્રણ મૂર્તિઓને અલગ અલગ કરવી પડે છે તેમ થાય તો જ એની રેવડી દાણાદાર થઈ શકે. એની બે મૂર્તિને સમકાળે પરાસ્ત કર્યા પછી પણ એની ત્રીજી મૂર્તિને જીતવાનું કાર્ય સહેલું નથી—કંઠે પ્રાણ આવે તેવું છે, કારણકે એને

જીતવા માટે એના કેટલાયે ખંડો કરવા પડે છે અને તેમાં પણ એકેક ખંડને વશ કર્યા બાદ છેલ્લા ખડને પાંસરો કરવા માટે તો વળી એના સંખ્યેય ટૂકડા કરવા પડે છે અને એના ઉપર ક્રમસર વિજય મેળવવો પડે છે.'

(૩) ક્ષપક-શ્રેણિએ આરૂઢ થયેલી વ્યક્તિની એ વિશેષતા છે કે ક્રોધાદિ કષાયોને અડધા ખોખરા કર્યા પછી એ કાર્યને જાણે થોડા વખત સુધી તિલાજલિ આપી, ત્રણ પ્રકારની ઘોરમાં ઘોર નિદ્રારૂપ દર્શનાવરણ-પ્રકૃતિઓને તેમજ નામ-કર્મની તેર પ્રકૃતિઓ એમ મોહનીય કર્મ સાથે સીધો સંબંધ નહિ ધરાવનારની પણ આત્માની ખરાબી કરવામાં સાથ આપનારી પ્રકૃતિઓની એ પૂરેપૂરી ખબર લે, અને એ કાર્ય પૂર્ણ થતાં અધમૂઆ કરાયેલા કષાયોને હંમેશને માટે ભોંયભેગા કરે છે.

(૪) ઉપશમ શ્રેણિનો સંબંધ ચોથાથી અગિયારમા એમ આઠ ગુણસ્થાનો સાથે છે, જ્યારે ક્ષપક-શ્રેણિનો સંબંધ ચોથાથી દસમા સુધીનો અને ત્યારબાદ બારમાથી ચૌદમા સુધીનો એમ દસ ગુણસ્થાનો સાથે છે.

(૫) શત્રુને ટૂંક સમય માટે દાબી દેવો એ એક વાત છે અને એનો સર્વાંશે નાશ કરવો એ બીજી વાત છે.

(૬-૭) ઉપશમનું કાર્ય જેટલું સહેલુ છે એટલું ક્ષયનું નથી અને આથી તો આ કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટેના ક્રમમાં ફેર હોવો ઘટે અને એ છે ખરો.

(૭) વીતરાગતા એટલે રાગનો અર્થાત્ આસક્તિનો અને ઉપલક્ષણથી દ્વેષનો પણ સર્વાંશે સંહાર. ક્રોધ એ દ્વેષ છે, રાગ નથી. માનને દ્વેષ ગણવો કે રાગ એ વિવક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. એ ગમે તે હો, પરંતુ દ્વેષને જીતવો જેટલો સહેલો છે એટલો રાગને પરાસ્ત કરવો સહેલો નથી. એ હકીકત પણ આ બે શ્રેણિઓમાં જે ક્રમે કાર્ય કરાય છે એ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે.

(૮) સાચી અને સંપૂર્ણ વીતરાગતા એટલે મોહનો સર્વાંશે નાશ એ વાત ખરી, પણ એની પૂર્વ તૈયારી કરનારે જૈન દૃષ્ટિ પ્રમાણે નિર્ભયતા કેળવવી જોઈએ. નિર્ભય બન્યા વિના કોઈ સામાન્ય યુદ્ધ પણ જીતાય નહિ. ડરપોકની તો સંસારમાં યે ક્યાં કિંમત છે, તો પછી આ અનાદિ કાળના શત્રુઓ સામેનું ભયંકરમાં ભયંકર યુદ્ધ તો એના જેવાથી કેમ જ જીતાય? આથી નોકષાયો પૈકી ભયનો સામનો શા માટે કરવો જોઈએ એ વાત સ્પષ્ટ બને છે.

(૯) વેદ એટલે કામાતુરતા યાને મનની વિહ્વળતા. કામાતુરતાની તૃપ્તિ બાહ્ય સાધનો ઉપર આધાર રાખે છે. આ એક જાતની પરવશતા છે. સાચી સ્વતંત્રતાનો પૂજારી આવી પરવશતાને વશ બનવાનું કેમ પસદ કરે? પરાધીન રહેવુ પડે એટલી સુખમાં ખામી ગણાય તો સર્વથા વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરી 'જીવન્-મુક્ત' થઈ આત્માનંદમાં-આત્મરમણતામાં મસ્ત રહેવા ઈચ્છનાર કામાતુરતાને જલાંજલિ ન આપે એ બને જ કેમ?

(૧૦) 'લડાઈનું ઘર હાંસી અને રોગનું ઘર ખાંસી' એ લોકોક્તિ છે. હાંસીનું પરિણામ કોઈક વાર કેટલું ભયંકર આવે છે એ મહાભારતના અભ્યાસીથી અજાણ નથી-યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોએ દુર્યોધનની હાંસી કરી અને એમાંથી મહાભીષણ યુદ્ધરૂપ દાવાનળ પ્રગટ્યો અને એમાં વિજેતાઓ સુદ્ધાં ઓછાવત્તે અંશે હોમાઈ ગયા

[જુઓ : અનુસધાન પૃષ્ઠ : ૨]

૨૨) શેઠ મોહનલાલ જીવણલાલ બેરીસ્ટર. (બે વર્ષની મદદના) સુરેંદ્રનગર
૨૦) પૂ. આ. શ્રીમાણેકસાગરસૂરીશ્વરજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રીવિજયદેવસૂર જૈન સંઘ. ડભોઈ
૨૦) પૂ. આ. શ્રીવિજયહર્ષસૂરીશ્વરજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રી પંચ મહાજન સંસદ. કાલંદ્રી
૧૫) પૂ. આ. શ્રીકીર્તિસાગરસૂરીશ્વરજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન શ્વેતાંબર સંઘ, સાગરનો ઉપાશ્રય. પાટણ
૧૫) પૂ. મુ. શ્રીઅશોકવિજયજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રીશ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ. નંદરબાર
૧૫) પૂ. આ. શ્રીઋદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રી સાણંદ-સાગરગચ્છ કમીટિ. સાણંદ
૧૫) પૂ. મુ. શ્રીમેરુવિજયજી મ.ના ઉપદેશથી શેઠ મીઠાભાઈ કલ્યાણચંદ્ર. કપડવંજ
૧૧) પૂ. આ. શ્રીવિજયઉમંગસૂરીશ્વરજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, ઘડિયાળી પોળ, વડોદરા
૧૧) પૂ. આ. શ્રીવિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન શ્વેતાંબર સંઘ. દિલ્હી
૧૧) પૂ. મુ. શ્રીસુબુદ્ધિવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન શ્વેતાંબર સંઘ. પ્રભાસપાટણ
૧૧) પૂ. પં. શ્રીમોતીવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ લાલભાઈ એલ. પરીખ, ખુશાલભુવન, એલીસબ્રીજ. અમદાવાદ
૧૧) પૂ. પં. શ્રીકનકવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, વેરાવળ
૧૦) પૂ. આ. શ્રીવિજયહિમાચલસૂરીશ્વરજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રીતપગચ્છ જૈન સંઘ રાજકોટ
૧૦) પૂ. મુ. શ્રીકૈલાસવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન તપગચ્છ સંઘ. ધોરાજી
૧૦) પૂ. પં. શ્રીરામવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ. સીપોર
૧૦) પૂ. પં. શ્રીપ્રવીણવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ. અહમદનગર
૧૦) પૂ. મુ. શ્રીરોહિતવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ આમોદ
૧૦) પૂ. મુ. શ્રીમંગળવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી વીશા શ્રીમાળી તપગચ્છ જૈન સંઘ, શ્રીમોહનવિજયજી જૈન પાઠશાળા, જામનગર
૧૦) પૂ. મુ. શ્રીમહેંદ્રવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી તપગચ્છનો જૈન ઉપાશ્રય, શામળાની પોળ. અમદાવાદ
૧૦) પૂ. આ. શ્રીવિજયભક્તિસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ. મહેસાણા
૧૦) પૂ. આ. શ્રીચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીવીશા શ્રીમાળી જૈન સંઘ. સાવરકુંડલા
૧૦) પૂ. પં. શ્રીભદ્રંકરવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ. સીનોર
૧૦) શ્રી જૈન સંઘ મહાજન પેઢી. માણસા
૧૦) પૂ. ઉપા૦ શ્રીધર્મવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જેતપુર તપગચ્છ જૈન સંઘ, જેતપુર
૭) પૂ. મુ. શ્રીલબ્ધિસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, લુણાવાડા
૫) પૂ. મુ. શ્રીદોલતસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, વીસનગર
૫) પૂ. મુ. શ્રીપુણ્યોદયવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, બીવાણુદી
૫) પૂ. મુ. શ્રીમણિવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી તળાજા જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ. તળાજા
૫) પૂ. મુ. શ્રીલલિતવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, સમૌ

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ
અંગે સૂચના

યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂા. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂા. ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂા. ૧૦૧) રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમાં જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાને ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂા. ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય.

૫ ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારાવધારો કરવાને હક તંત્રી આધીન છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ; શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ.
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા રોડ-અમદાવાદ.

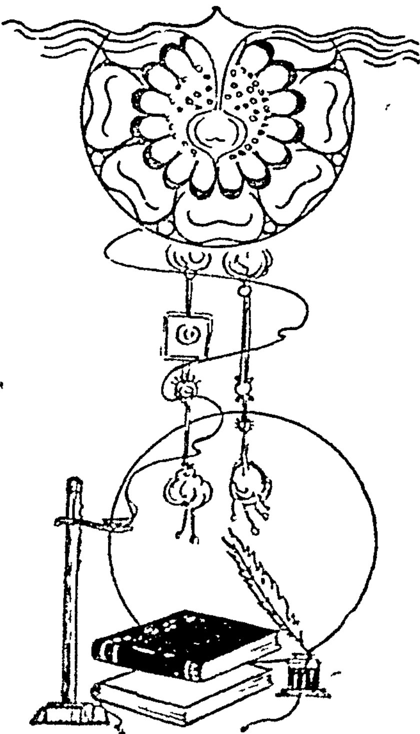

રાણકપુરના ધરણવિહારના શિખરનું ભવ્ય દૃશ્ય

શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા–ભાવનગરના સૌજન્યથી

विषय-दर्शन

જૈ. ધ. સ. પ્ર. સમિતિમાં પાંચમા પૂજ્યની નિમણૂંક

જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિમાં પૂ આ. શ્રી. સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીના કાળધર્મ પામવાથી તેમના ખાલી પડેલા સ્થાને ચાર પૂજ્યોની સમિતિએ એક ઠરાવ દ્વારા પૂ આ. શ્રી. ચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ની સર્વાનુમતે નિમણૂંક કરી છે.

॥ ॐ अर्हम् ॥
अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक
मुनिसम्मेलन संस्थापित
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र
जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

वर्ष : १८	વિક્રમ સં. ૨૦૦૯ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૯ : ઈ. સ. ૧૯૫૨	क्रमांक
अंक : २	કાર્તિક વદ ૧૩ : શનિવાર : ૧૫ નવેમ્બર	२०५

एक सचित्र कल्पसूत्र (सं० १५६५) की प्रशस्ति

संग्राहक :-डॉ० बनारसीदास जैन एम्. ए. पीएच्. डी.

जीरा (जिला फीरोज़पुर, पूर्वी पंजाब) के जैन भंडारमें सचित्र कल्पसूत्रकी एक प्रति है जिसमें लगभग १५ चित्र है। इसकी पत्र-संख्या १२८ है। प्रशस्ति इस प्रकार है—

⊙

श्रीमान् जगज्जीवनजीवनाभो, बभूव वर्यो व्यवहारिवर्गे।
श्रीधर्म्मकृत्ये प्रसितः प्रसिद्धः, कीर्त्त्या सुमत्या भुवि चण्डसिंहः ॥ १ ॥
तस्याङ्गजोऽजनि निजाऽन्वयदीपदीप्रः,
सिद्धाचले कृतसुविस्तरसप्तयात्रः।
श्रीअर्बुदाचलविनिर्मितचैत्यभक्तिः,
श्रीपेथडाभिधमहापुरुषप्रवीणः ॥ २ ॥
तस्याऽन्वयेऽतिविमले मण्डलिकसंघनायको जयति।
विमलाचलोज्जयन्ते वित्तं सफलीकृतं येन ॥ ३ ॥
श्रीजैनशासनरतस्तस्य सुतष्ठाइयाभिधो धीमान्।
यस्योभयपक्षसिता वरमणकाई जनी जज्ञे ॥ ४ ॥
तत्कुक्षिशुक्तिमौक्तिकमणितुल्या बान्धवाख्यो भान्ति।
परवत-डूंगर-नरवदनामानः संघकार्यवरधुर्याः ॥ ५ ॥

तषां मध्ये पर्वतनामा सत्यव्रती सदा सुयशाः ।
संघपतिलब्धशोभः सहस्रवीरादिपुत्रपरिवारः ॥ ६ ॥
सुगमागमशुभभक्तिर्बिम्बपदस्थापनादिनिहितवसुः ।
भार्यालक्ष्मीरमणः संघेशो जयति जगति चिरम् ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥
मदनसमः कमलास्यः कमलालीलः कलादिमृद्दिव सौम्यः ।
मंगादेवीकान्तः संघपतिर्डूंगर श्राद्धः ॥ ८ ॥
कान्हाभिधवरपुत्रः परोपकृतये सदोद्यतो नन्द्यात् ।
प्राग्वाटवंशतिलको राजसभालब्धबहुमानः ॥ २४[1] ॥ युग्मम् ॥
दीप्यदागमगच्छे श्रीजयानन्दगुरोः क्रमे ।
श्रीमद् विवेकरत्नाख्यसूरीणामुपदेशतः ॥ २५[2] ॥
ताभ्यां पर्वतडूंगरनामभ्यां कल्पपुस्तिकाः सर्वाः ।
श्रीज्ञानभक्तिवृद्ध्यै जयन्तु ता लेखिताः सुचिरम् ॥११॥
विक्रमसमयातीते वर्षे बाणर्त्तुतिथिमिते तपसि ।
सितपञ्चम्यां शुक्रे लेखितः श्रीकल्पपुस्तिकाः सकलाः ॥१२॥　॥ शुभं भवतु ॥

१-२ यहां २४, २५ के स्थानम ८, १० होना चाहिये ।

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૨૭નું ચાલુ]

અપૂજ્ય રહે, એની આશાતના થાય, એથી જૈન-સમાજની લાગણી દુભાય-એ સ્વાભાવિક છે. 'આબૂ' ના જૈનમંદિરોમાં વિઝીટરો ચામડાના બૂટ વગેરે પહેરીને ન જાય, એ સંબંધમાં એણે સતત પ્રયત્ન કરેલો. અનેક ઉથલ-પાથલો, રાજ્ય—ક્રાંતિઓ અને આસ્માની-સુલતાની વિષમ કાલ-ચક્રના કારણે પડી ગયેલાં, ખંડિત થઈ ગયેલાં કે દટાઈ ગયેલાં આપણાં પ્રાચીન ગૌરવરૂપ મંદિરો-મૂર્તિઓ આદિ સ્મારકો સદ્ભાગ્યે પ્રકટ થાય, તો તેને આપણે આજના પ્રજા-સ્વાતંત્ર્યના યુગમાં સુયોગ્ય સ્થળે સન્માન-પૂર્વક સુરક્ષિત કરી પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવાં જોઈએ. એ રીતે શ્રી જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સનો 'જૈનસંસ્કૃતિ-રક્ષણ' નામનો ઠરાવ સાર્થક થશે. એ સંબંધમાં હિંદુસ્તાનના સમસ્ત શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનકોમના પ્રતિનિધિ ગણાતા શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીના શુભ પ્રયત્નની સૌ આશા રાખે એના માનનીય પ્રમુખ શેઠ કસ્તુરભાઈ અત્યંત વ્યવસાયી હોવા છતાં પરદેશમાંથી પાછા ફર્યા પછી આ તરફ ઉચિત પ્રયત્ન કરશે તેમજ જૈનસમાજના વ્યાખ્યાન-વિશારદ માનનીય આચાર્યવર્યો આદિ નેતાઓ પણ આ સંબંધમા જૈન-સમાજને જાગૃત કરી સમયોચિત કર્તવ્ય બજાવશે, એવી વિજ્ઞપ્તિ છે. વિક્રમની ૧૪ મી સદીના દિલ્હીશ્વર સુલતાન તમા મહમ્મદ તઘલકના જમાનામાં શ્રી. જિનપ્રભસૂરિજીએ તુગુલકાબાદના શાહી-ખજાનામાં રખાયેલી જૈનપ્રતિમાને ૫ દર મહિના પછી પણ સન્માન-પૂર્વક પાછી મેળવી હતી અને તેને સુલતાન તરફથી અપાયેલી ભટ્ટારક-સરાઈમાં બહુમાન-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી-તેનું સ્મરણ કરાવું છું.

જૈન સમાજને ચેતવણી

લેખક શ્રીયુત પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી

જૈન-બંધુઓને સ્મરણમા હશે કે, આજથી લગભગ દોઢ વર્ષ પહેલાં વડોદરા પાસેના પ્રાચીન સ્થળ આ કોટામાંથી એક હજાર વર્ષ પહેલાની શ્વેતાંબર જૈન પ્રતિમાઓ પ્રકટ થઈ હતી, તેમાંથી થોડી (૯) પ્રતિમાઓ જે હુ અન્ય સ્થળેથી જોઈ શકયો, તેનો તાત્કાલિક પરિચય મેં સ્થાનિક 'સયાજીવિજય' માં, તથા 'જૈન' માં, અને અમદાવાદથી પ્રકટ થતા માસિક 'જૈન સત્ય પ્રકાશ'ના ૧૬મા વર્ષના ૧૦મા અંકમાં પ્રકાશિત કરાવ્યો હતો. તેના અંતમાં મેં એવી અભિલાષા-સૂચના પણ કરી હતી કે-" પ્રાચીન જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી તૈયાર થયેલી અને ભક્ત શ્રીમંત શ્રાવકોએ તૈયાર કરાવેલી, ભક્તિથી પૂજાતી આવી જૈન પ્રતિમાઓ ફરીથી વડોદરાના જૈનમંદિર જેવા પવિત્ર સ્થાનમાં સન્માન-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત થઈ પૂજાતી રહે-સુરક્ષિત રહે અને કલાપ્રેમીઓને તથા પુરાતત્ત્વપ્રેમીઓને પણ તેમના અભ્યાસમાં ઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપી આનંદ-પ્રમોદ આપે-તેમ ઈચ્છીશું " -એ પછી બીજી પચાસ જેટલી અખંડ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ અને સૌથી વધારે પ્રતિમાઓના પરિકરો અને અવશેષોનો સંગ્રહ પ્રકટ થયેલો જાણવામાં આવ્યો, જેમાં જૈન-સમાજનો પ્રાચીન ગૌરવભર્યો ઈતિહાસ સંકળાયેલો છે; પ્રાચીન જૈન-સંસ્કૃતિના એ પ્રત્યક્ષ પૂરાવા છે. હજારથી દોઢ હજાર વર્ષ જેટલી જૂની જૈન શિલ્પકળાના આધારો છે, જૈનોની દેવ-ભક્તિ અને ધર્મ-પ્રેમને સૂચવનારાં એ આધારભૂત પ્રમાણો છે. શ્વેતાંબર જૈન-સમાજના પ્રાચીન ઉજ્જવલ ઈતિહાસને પ્રકાશમાં લાવનારી મહત્ત્વની વસ્તુઓ છે. મૂર્તિ-પૂજાની પ્રાચીનતાને સાબિત કરનારી ચોક્કસ નિશાનીઓ છે. આમ તો હજાર વર્ષ પછીની ધાતુ-મૂર્તિઓ ઘણી મળી આવે છે, ઘણા જૈનમંદિરોમા તેનાં દર્શન-પૂજન થાય છે, પરંતુ હજાર વર્ષ પહેલાંની-દોઢ હજાર વર્ષ જેટલી જૂની આવી ભવ્ય શિલ્પકલામય મનોહર જૈનપ્રતિમાઓ બહુ થોડી જોવા-જાણવામાં આવી છે. દિલ્હી અને મુંબઈ સાથે સંબંધ ધરાવનારા પુરાતત્ત્વખાતાના સંચાલક અધિકારીઓએ, વડોદરા-યૂનિવર્સિટીના એ વિભાગના કાર્યકર્તાઓએ અને મૂર્તિશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓએ એ મૂર્તિઓના ફોટાઓ લઈ લીધા છે, તથા તેને મળતા પ્રાચીન નાગરી અને અન્ય લિપિવાળા લેખોના પણ ફોટાઓ લઈ લીધા છે અને તે પ્રતિમાઓને પોતપોતાના લાગવગવાળાં સ્થળમાં, મ્યૂઝિયમ આદિ સંગ્રહમાં રાખવા-રખાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. એ સંબંધમાં ૧૮૭૮ નો જૂનો 'ટ્રેઝર ટ્રોવ એકટ' નામનો સરકારી કાયદો બતાવાય છે જાણવા પ્રમાણે હાલમાં જીલ્લા કલેકટરના હુકમથી એ જૈનોની પૂજ્ય પ્રતિમાઓને વડોદરાના મ્યૂઝિયમમાં રાખવામાં આવી છે. કેટલાક વખત પહેલાં વડોદરા-જૈનસંઘના સ્થાનિક આગેવાનો એ પ્રતિમાઓ મેળવવા માટે કલેકટર સાહેબને ડેપ્યુટેશનના રૂપમા મળ્યા હતા, અને આશા હતી કે તેનુ સંતોષકારક પરિણામ આવશે, પરંતુ ઉપર પ્રમાણે પરિણામ આવ્યુ જણાય છે. આ સંબંધમાં ઘણાને કદાચ ખબર પણ નહિ હોય, ઘણાએ એ સંબંધમાં વિશેષ જાણવાની, કે ખંતથી વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની દરકાર કરી લાગતી નથી. નવીન પ્રતિમાઓ અને નવીન મંદિરોનાં નિર્માણ કરાવવામાં ઉત્સાહ ધરાવતા જૈન-સમાજે આવી પ્રાચીન પ્રતિમાઓ તરફ ઉપેક્ષા કરી, અથવા યથાયોગ્ય સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો નહિ એમ કહેવાશે પ્રતિષ્ઠિત પૂજ્ય દેવોની મૂર્તિઓ

[જુઓ : અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૨૬]

એક કેન્દ્રસ્થ સંસ્થા

લેખક :–શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

આપણે ચક્ષુ સામે બની રહેલા બનાવો પ્રતિ દુર્લક્ષ્ય દાખવશું તો સમજી લેવું કે આપણી પાસે પૂર્વજોનો શિલ્પકળાના ધામ સ્વરૂપે જે અમૂલો વારસો છે તે ન તો સાચવી શકીશુ કે ન તો એને વિનષ્ટ થતો બચાવી શકીશું. આજે દેશમાં આઝાદી આવ્યા પછી જે વાતાવરણ સર્જાયું છે એ જૈન સમાજ અને એમાં પણ આપણા શ્વેતાંબર સંપ્રદાય માટે ખાસ વિચારણીય છે. જ્યારથી ભારતવર્ષ હિંદુસ્તાન અને પાકીસ્તાન રૂપે બે ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું ત્યારથી આપણાં જે દેવમંદિરો—એમાં સ્થાપન કરેલી કળામય મૂર્તિઓ—કરાંચી અને પૂર્વ પંજાબના શહેરો જેવાં કે ગુજરાંવાળા, મુલતાન, લાહોર આદિમાં હતી તે આપણે ગુમાવી બેઠા, એટલું જ નહીં પણ એનું તેમજ એ સ્થાનોનું શું થયું તે પણ આપણે જાણતા નથી. જ્યાં આ દશા નજર સામે ડોકિયાં કરતી હોય ત્યાં એ પર કબજા કે માલિકી હક્કની વાત કરવી અગર તો ત્યાં જઈ આપણામાંના થોડા ભાઈઓએ વસવાટ કરવો એ શક્ય નથી જ. હા, એટલું આપણું સદ્ભાગ્ય છે કે જે આપણા હાથમાથી આજે ચાલ્યું ગયું છે એમાં કોઈ તીર્થસ્થળ વિદ્યમાન નથી અને નથી કોઈ ઐતિહાસિક યા પ્રાભાવિક સ્થાન. બાકી એ અંગે ખરચાયેલી રકમનો કિવા એ પાછળ રમણુ કરી રહેલી ભાવનાનો આંક મૂકવો પાલવે તેમ નથી જ. ખેર એ થયુ અને આપણે જોયુ તે ઉપરથી તો બોધપાઠ ગ્રહણ કરવામા ન આવે તો આપણા સરખા પ્રમાદી અથવા તો દેશ–કાળના એંધાણ પારખવામાં બેદરકાર અન્ય નહીં લેખાય. કથાનકમાં આવતી પેલી શેઠ–શેઠાણીવાળી વાત ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર આપણા શિરે ચોંટાડશે અને કહેશે કે– 'શેઠાણીએ ચોરો માલ લઈ ગામ બહાર નીકળી ગયા ત્યાં સુધી શેઠનું જાણપણુ જોયુ, આખરે એ સત્ત્વહીન લાગ્યું એટલે કહી દીધું કે—સ્વામિન્, તમારા જાણપણામાં ધૂળ પડી.' એ મુજબ ગાંધીયુગના જૈનો પણ નેત્રો સામે પંજાબનો હત્યાકાંડ-જોયા છતાં—એમાં કીમતી વારસો ગુમાવ્યા છતાં—ભારતવર્ષમાં પોતાના વિખરાયેલા—એમના ધર્મનિષ્ઠ અને સાહસશિરોમણિ એવા—ભામાશાહ જગડુશાહ કે વિમળશા યા તો વસ્તુપાળ–તેજપાળના મૂલ્યવાન વારસાને સંગઠિત બની સાચવી ન શક્યા!

નવા બંધારણ હેઠળ પ્રાંતિક સરકારો ઘણી રીતે પોતાનો વહીવટ સ્વતંત્રપણે કરવાની સત્તા ધરાવે છે. આપણી કલ્યાણકભૂમિઓ આપણા કળાના ધામસમા અને કારીગરીમાં અજોડ ગણાતા દેવમંદિરો એવા પ્રાંતોમાં આવ્યા છે કે જ્યાં એક કાળે આપણી સંખ્યા વિશેષ હતી પણ આજે એમાં ઘણો ઓટ આવ્યો છે. આપણા સદ્ભાગ્યે આ સ્થળોમાં જે થોડા ઘણા જૈન ભાઈઓ વસે છે એમાં હજુય ધર્મપ્રેમ જાગૃત છે એટલે વહીવટીતંત્ર ચાલ્યા કરે છે, જો કે જીર્ણોદ્ધાર અને મરામત આદિના પ્રસંગોમાં એ કાર્યવાહકોને આજે મુંબઈ અમદાવાદ યાને ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્ર તરફ નજર નાંખવી જ પડે છે! પૂર્વ કાળની સમૃદ્ધિ પાના–પુસ્તકોમા નોંધાયેલી છે તે આજે ત્યાં રહેવા પામી નથી એક તરફ પડતા કાળના આ ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે બીજી તરફ શિલ્પ–સ્થાપત્યનાં આવાં ઐતિહાસિક સ્થળોનો વહીવટ સુવ્યવસ્થિત રાખવાના અને સંરક્ષણ કરવાના ઓઠા હેઠળ પ્રાંતિક સરકારો એ માટે ખાતુ ઊભું કરવા ધારે છે. આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે આજની ધારાસભામા બિરાજતા મોટા ભાગના સભ્યોમા ધર્મપ્રેમ ધર્મશ્રદ્ધા અગર તો પૂર્વની આપણી સંસ્કૃતિ માટે કેટલું બહુમાન છે! ખાતુ ઊભું થાય અને એ અંગે વસ્તીના

ધોરણે પ્રતિનિધિત્વ મળે. એ સમિતિમાં આપણો અવાજ કેવો રહેવા પામે ! વળી એના ખરચનો બોજો તો 'ટ્રસ્ટએકટ' માફક આપણા શિરે પડવાનો જ. આ જાતની હીલચાલ અગાઉ બિહાર પ્રાંતમાં થઈ હતી અને રાજસ્થાનમાં મોજુદ છે. શ્રીકેશરિયાનાથના પ્રખ્યાત તીર્થમાં આજે આપણે કેવી હાલાકી ભોગવીએ છીએ તે ભાગ્યે જ કોઈ જૈનથી અજાણ્યું હશે. આપણે જૈનોએ ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવર્તતી સારી સ્થિતિથી રાચી ન જતાં મારવાડ, મેવાડ, માલવા અને બંગાળ આદિ પ્રદેશોમા દૃષ્ટિ ફેંકવાની અગત્ય છે બિહારમાં આવેલ 'પાવાપુરી' તીર્થની વાત બાજુ પર રાખીએ તો રાજગૃહી અને અન્ય નગરીઓ આજે જીર્ણ દશામાં છે. બગાળમાં પણ બાબુ સાહેબોની જમીનદારી પર કાયદાનાં બંધન આવતાં, પહેલા જેવી સ્થિતિ રહી નથી. અજિમગંજ અને જીયાગંજ જ્યાં સ્ફટિકની મૂર્તિઓ, સુવર્ણની પ્રતિમાઓ અને નિલમનાં બિંબો હતાં ત્યાં આજે એ છે છતાં પહેલાના જેવા પૂજનારા રહ્યા નથી. વ્યવસ્થામાં પણ પલ્લુ ઊચું જાય છે ! કારણ કે યુવાન અને પ્રૌઢ વર્ગ ધંધાર્થે કલકત્તા જેવા મોટા શહેરમાં પહોંચી ગયો છે. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આવેલા અયોધ્યા, રત્નપુરી, બનારસ કે એની નજીકની ચદ્રપુરી, સિંહપુરી ઘણો ઘણો મહત્ત્વનો ઈતિહાસ આપણા નેત્રો સામે રજુ કરવા છતાં વસ્તી અને વૈભવ ઘટવાના કારણે એમાં પૂર્વ કાળના નૂર રહ્યાં નથી અલબત્ત મુબઈ-અમદાવાદની જીર્ણોદ્ધાર કમિટિ દ્વારા અયોધ્યાનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે છતાં ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. બનારસમા ભેલુપુર, ભદૈનીઘાટ, ચદ્રપુરી અને સિહપુરી પાકા પાયાનો જીર્ણોદ્ધાર માગે છે. આ બધી કલ્યાણકભૂમિઓ એ આપણા ધર્મની પ્રાચીનતા પુરવાર કરનારાં મહામૂલાં સાધનો સમી છે, એ પાછળ સંગઠિત બળથી પૂરતું લક્ષ્ય પણ નહીં આપીએ તો જેમ આજે શ્રાવસ્તી અને કૌશામ્બી મિથિલા અને ભદ્દિલપુર નામશેષ બની ગયાં તેમ અહી પણ એ દશા આવવાની અયોધ્યા ને રત્નપુરીમાં એક પણ જૈન ઘર નથી રહ્યુ, એ હિસાબે બનારસ થોડી વસ્તી ધરાવે છે. આ બધાં આપણાં મહત્ત્વનાં તીર્થસ્થાનો છે સાધનના સદ્ભાવે એ તરફ યાત્રાળુ વર્ગને જવાનું થતાં તેમજ એ અગે વખતોવખત ઊહાપોહ થતાં સ્થિતિમાં સાધારણ સુધારણા થતી રહી છે. સ્થાનિક વહીવટદારો સાર-સંભાળ રાખે છે અને ખાસ ફરિયાદનું કારણ ન હોવા છતાં એ સર્વને એક કેન્દ્રસ્થ સંસ્થાના સરક્ષણ હેઠળ વ્યવસ્થિતપણે મૂકવાની જરૂર છે. ઉપર દર્શાવ્યું તેમ પ્રાંતિક સરકારોના કાનૂનો આપણા ઉપર લદાતાં પૂર્વે આપણે આપણાં તીર્થો-દેવાલયો અને જ્ઞાનભંડારો ભારતવર્ષના સકળ સંઘોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી મધ્યસ્થ સંસ્થાની માલિકી હેઠળ એ સર્વને બંધારણપૂર્વક આણી દેવાની અગત્ય છે. આજે પણ જ્યારે કોઈ પ્રાંતનો એવો કાયદો આવે છે ત્યારે આપણા તે તે સ્થાનના વહીવટદારો સરકારમાં જણાવે છે કે તેઓ માત્ર સ્થાનિક વહીવટ કરનારા છે. બાકી તીર્થ કે દેવાલયનો સાચો માલિક તો ભારતવર્ષનો સકળ સઘ છે. આ વાત સો ટકા સાચી છે કેમકે એ દરેક સ્થાનોમાં ભારતની ચારે દિશામાં વસતા યાત્રિકો તરફથી કઇ ને કંઈ-નાની કે મોટી-ભેટ ભક્તિરૂપે ધરવામાં આવેલી છે. પાવાપુરીના પ્રશ્ન ટાણે આ મુદ્દો ઊભો કરીને આપણે એ તીર્થનો વહીવટ બીજાના હાથમાં જતો અટકાવી શક્યા. પણ એથી ભાવિ ભણકારા વણસાંભળ્યા કરવાના નથી જ. સકલ સઘ કહેવા માત્રથી કામ નહીં ચાલી શકે. સંઘને બંધારણવાળી સસ્થારૂપે સરકાર માન્ય રાખે તેવું તંત્ર ઊભુ કરવા સારુ એક કેન્દ્રસ્થ સંસ્થાની ખાસ આવશ્યકતા છે શેઠ આણદજી કલ્યાણજી દ્વારા એ કાર્ય થઈ શકે કે કેમ ? અને એનો કાર્યપ્રદેશ કેવા પ્રકારનો સંભવી શકે એનો વિચાર હવે પછી—

ભેદજ્ઞાન

લેખક :—શ્રીયુત વંસતલાલ કાંતિલાલ ઇશ્વરલાલ બી. એ.

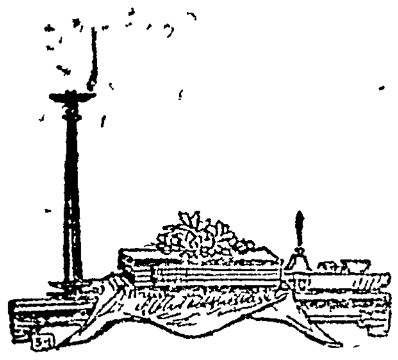
પ્રત્યેક વસ્તુનાં બે સ્વરૂપો છે. એક ભ્રમાત્મક ને બીજું સત્ય સ્વરૂપ. વસ્તુની સ્થૂલ બાજુને વળગીએ છીએ પણ સૂક્ષ્મ પરિચય મેળવતા નથી એટલે ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. કબીર આથી જ ગાય છે "ભ્રમકા „તાલા લગા મહેલમેં પ્રેમકી કુંજી લગા" અર્થ:— ભ્રમનું તાળું તારા મહેલમાં લાગ્યું છે તેને પ્રેમની કુંચીથી ઉઘાડ. વસ્તુની સ્થૂલ બાજુ કે બાહ્ય સ્વરૂપ છોડીને તે વસ્તુની સૂક્ષ્મ બાજુ કે આંતરસ્વરૂપમાં પ્રવેશવાથી ભ્રમનું જાળું ઊખડી જાય છે.

પ્રત્યેક બાહ્ય જ્ઞાન ભ્રમાત્મક છે. આંતરજ્ઞાન સત્યથી વિભૂષિત છે. બાહ્ય જ્ઞાન એટલે કેવળ માહિતીઓનો જ ભંડોળ. આંતરજ્ઞાન એટલે જ્યોતિર્દર્શન કે સત્યમય જીવનદષ્ટિ. બાહ્ય-જ્ઞાની બહુ બહુ તો પંડિતો કે શાસ્ત્રી થઈ શકે. આંતરજ્ઞાનવાળો તત્ત્વજ્ઞ ને સંતપુરુષ થઈ શકે.

બાહ્ય જ્ઞાનમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય છે, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર એટલે પૃથ્વીના પડળોનું સંશોધન કરતું શાસ્ત્ર. ઘોડાને કેમ ઉછેરવા તેનુંય શાસ્ત્ર છે શ્વાસોશ્વાસથી લાભહાનિ કે સુખદુઃખ જાણવાનું શાસ્ત્ર સ્વરોદય શાસ્ત્ર પણ છે. બાહ્ય જ્ઞાનમાં આવાં અનેક શાસ્ત્રો છે. આંતર-જ્ઞાનમાં આવું વિષયોનું વૈવિધ્ય નથી. ત્યાં તો એક જ વિષય છે તે વિષય છે ભેદજ્ઞાનનો. સ્વ ને પરના ભેદજ્ઞાનનો. પોતાનું ને પારકું શું એ ઓળખનાર સૂક્ષ્મ દષ્ટિ એ છે આંતર-જ્ઞાનનો સાર.

નવ તત્ત્વોમાં બંધ, આસ્રવને છોડી સંવર, નિર્જરા ગ્રહણ કરવાનું જણાવ્યું છે. તેનું કારણ આ ભેદજ્ઞાન જ છે બંધ ને આસ્રવ તે પારકું સ્વરૂપ—પરપરિણતિ છે. સવર ને નિર્જરા આપણું સ્વરૂપ-સ્વપરિણતિ છે, તેથી જ તે ગ્રહણ કરવી જોઈએ જેતવનમાં ભ૦ બુદ્ધે પણ શિષ્યોને આજ બોધ આપેલો કે, "વૃક્ષ પર પડતા કઠિયારાની કુહાડીના ઘા તમને વાગતા નથી. કારણ કે વૃક્ષ ને તમે ભિન્ન છો, એવી રીતે શરીરાદિ પંચ સ્કંધને તમે ભિન્ન ગણતાં શીખો. જે તમારુ નથી તેનો ત્યાગ કરો" મહમ્મદ પયગમ્બરે જે મૂર્તિનો નાશ કરવાનું કહ્યું તે હિંદુમંદિરોની પાષાણમૂર્તિઓ નહોતી મૂર્તિ એટલે ઈંદ્રિયગ્રાહ્ય ગુણો. સ્પર્શ રસ, રૂપ ગંધાદિ. તેનો નાશ થતાં ઈંદ્રિયાતીત આત્મગુણો પ્રકટે. મહમ્મદ મૂર્તિનો નાશ કરવાનું કહી ઈંદ્રિયગ્રાહ્ય ગુણો નાશ કરવાનુ કહેતો અને એનુ કારણ એ કે દેહ ને ઈંદ્રિય પારકાં છે 'સ્વ'થી પર છે, તેને છોડવાં જ જોઈએ.

આવું 'સ્વત્વ' તેજ ઈશ્વરી તત્ત્વ છે. ધર્મ એટલે જ 'પર'માંથી 'સ્વ'માં ગતિ. 'પર'થી જેટલા દૂર તેટલા 'સ્વ'ની વધુ અંદર. આ સ્વત્વ એ જ ઈશ્વરી રાજ્ય છે, તેથી જ જિસસ ક્રાઈસ્ટ કહેતા "The kingdom of God is within you"—ઈશ્વરનું રાજ્ય તમારી અંદર છે. ભેદજ્ઞાન 'સ્વત્વ'ની પ્રાપ્તિ પર ભાર મૂકે છે ને 'પર' પદાર્થોનો ત્યાગ શીખવે છે. કારણ, નરકનો ભય કે સ્વર્ગનું પ્રલોભન નથી ભેદજ્ઞાન 'સ્વ'ને ગ્રહવાનુ ને 'પર'ને ત્યાગવાનું શીખવે છે કારણ, 'સ્વ' એ પોતાનું છે, 'પર' તે પારકું છે. માનવ-સ્વભાવ જે 'સ્વ' છે તેને અપનાવવા કારણ શોધતો નથી તે 'પર' છે તેને છોડવા પણ કારણ શોધતો નથી. તેના સ્વભાવમાં ઊંડે જ એ સત્ય છુપાયુ છે કે જે મારું નથી તે મારી બહાર ઊભું રહો. ભેદજ્ઞાન છે આવી સ્વ ને પરના વિવેકની ફિલસુફી.

કેટલીક જૈન અનુશ્રુતિઓ
અને
પુરાતત્ત્વ

લેખક : ડૉ. મોતીચંદ્ર. એમ. એ. પીએચ. ડી.

[ગતાંકથી ચાલુ]

જેમ ઉપર કહી દેવામાં આવ્યું છે કે જૈન અનુશ્રુતિઓ એકસ્વરે પાદલિપ્ત અને મુરુંડોની સમકાલીનતા પર જોર દે છે પણ પાદલિપ્તનો સમય નિર્ધારિત કરવા માટે એ જરૂરી છે કે, આપણે મુરુંડોનો ઇતિહાસ જાણીએ. ડૉ. બાગચીએ ઇંડિયન હિસ્ટ્રી કોંગ્રેસના પ્રાચીન ઇતિહાસવિભાગના સભાપતિ તરીકે જે ભાષણ આપ્યું હતું (ધિ પ્રોસીડિંગ્સ ઑફ ધિ ઇંડિયન કોંગ્રેસ, સિકસ્થ સેશન, ૧૯૪૩) તેનાથી મુરુંડોના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ પડે છે. ડૉ. બાગચી સ્ટેનકોનોના એ વિચાર સાથે સહમત નથી કે મુરુંડો શક હતા, તેઓ પુરાણોના એ મતનું સમર્થન કરે છે, જે અનુસારે મુરુંડો શકોથી ભિન્ન માનવામાં આવ્યા છે. (એજન, ૩૯, ૪૦)

મુરુંડોનો પત્તો સમુદ્રગુપ્તના અલાહાબાદના અભિલેખથી ચાલે છે. આ લેખમાં મુરુંડ ગુપ્તભૃત્ય માનવામાં આવ્યા છે. મુરુંડ શબ્દ ખોહના છઠ્ઠી શતાબ્દીવાળા તામ્રપત્રમાં પણ આવે છે. એમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉચ્છકલ્પના મહારાજ સર્વનાથની માતા મુરુંડદેવી અથવા મુરુંડસ્વામિની હતી. (એજન, પૃ. ૪૦)

પ્રો. સિલવન લેવીની શોધ અનુસાર પ્રાચીન ચીની ઇતિહાસમાં પણ મુરુંડોનું નામ આવે છે. સને ૨૨૨—૨૨૭ ની વચ્ચે એક દૂતમંડળ ફૂનાનના રાજા દ્વારા ભારતવર્ષમાં મોકલવામા આવ્યું હતું. લગભગ ૭૦૦૦ લીની યાત્રા સમાપ્ત કરીને એ મંડળ ઇચ્છિત સ્થળે પહોંચ્યું. તત્કાલીન ભારતીય સમ્રાટે યૂનાનના રાજાને ઘણી વસ્તુઓની ભેટ મોકલી, જેમા યૂચી દેશના ચાર ઘોડાઓ પણ હતા. ફૂનાન જનારા ભારતીય દૂતમંડલની મુલાકાત ચીની દૂત સાથે ફૂનાન દરબારમાં થઈ. ભારત સંબંધે પૂછતાં દૂતમંડલે જણાવ્યું કે ભારતના સમ્રાટની પદવી મિઉ-લુન હતી અને જ્યાં તે રહેતો હતો તે રાજધાની બે નગર—ખાઈઓથી ઘેરાયેલી હતી અને શહેરની ખાઇઓમાં નદીની નહેરોથી પાણી આવતું હતું. આ વર્ણન આપણને પાટલીપુત્રની યાદ અપાવે છે. (એજન, પૃ. ૪૦)

ઉપર્યુક્ત વર્ણનમાં આવેલો મિઉ-લુન ચીની ભાષામાં મુરુંડ શબ્દનું રૂપાંતર માત્ર છે.

ઘણાં પાકાં પ્રમાણો ન હોવા છતાં પણ એ તો કહી શકાય એમ છે કે, કુષાણ અને ગુપ્તકાળની વચ્ચે મુરુંડ રાજ્ય કરતા હતા, ટોલેમીની ભૂગોળ અને ચીની ઇતિહાસના આધારોથી એ જણાય છે કે, ઈસાની બીજી અને ત્રીજી શતાબ્દીમાં મુરંડો પૂર્વી ભારતમાં રાજ્ય કરતા હતા (એજન, પૃ. ૪૧)

આ પ્રમાણોના આધારે પ્રો. બાગચી નિમ્નલિખિત નિર્ણયો ઉપર પહોંચે છે, "એ કહેવામાં કોઈ અટકાવ ન થવો જોઇએ કે મુરુંડો તુખારોની સાથે ભારતમા આવ્યા અને તેમણે પૂર્વી ભારતમાં પહેલાં તુખારોના ભૃત્યરૂપે અને પાછળથી સ્વતંત્રરૂપે રાજ્ય-સ્થાપના કરી. યૂચી લોકોની સાથેનો સંબંધ તે ચાર યૂચી દેશના ઘોડાઓથી પ્રગટ થાય છે, જે

મુરુંડો દ્વારા કૂનાનના રાજાને ભેટ કરવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે હેમચંદ્ર [સૂરિ] 'અભિધાન ચિંતામણિ'માં લંપાકો અને મુરુંડને એક માને છે ત્યારે એથી એ માની લેવું જોઈએ કે હેમચંદ્ર [સૂરિ] નો આધાર કોઈ પ્રાચીન સ્રોત હતું, જેને એ વિદિત હતું કે મુરુંડ લમધાન થઈને આવ્યા. ભારતવર્ષ ઉપર ચડાઈ કરતાં શકોએ આ રસ્તો પકડ્યો નહોતો. શકો પૂર્વી ભારત સુધી પહોંચ્યા પણ નહોતા અને કોઈ પુરાણો ગ્રંથ પાટલીપુત્રની સાથે શકોનો સંબંધ બતાવતો નથી. આ બધી વાતો ઉપર ધ્યાન રાખતાં એ કહી શકાય કે, મુરુંડ કુષાણોની જેમ તુખારોનો એક પરિવાર હતો, જે કુષાણોના પતન અને ગુપ્તોના અભ્યુત્થાનના ઈતિહાસની વચ્ચે રહેલા ખાલી સમયભાગની પૂર્તિ કરે છે. આ વાત પુરાણકારોને માલૂમ હતી."

"આપણે મુરુંડોની સ્થિતિનું તુખારોની સાથોસાથ મધ્ય-એશિયામાં અધ્યયન કરી શકીએ છીએ. ગ્રીક અને રોમન લેખક, જેવા કે- સ્ત્રાબો, પ્લિની અને પેરિગેટ એક ફ્રૂનોઈ નામક પરિવારનું નામ લે છે, જે તુખારોની આસપાસ રહેતો હતો. જો પ્લિનીની વાત સ્વીકારી તો ફ્રિનોઈ અથવા ફૂનિ અત્તકોરી પર્વતની દક્ષિણમાં રહેતા હતા, તુખાર અથવા તોખાર ફ્રિનોઈની દક્ષિણે અને કસિરિ યા કાશ્મીર તુખારોની દક્ષિણમાં. ફ્રિનોઈનું સંસ્કૃતમાં મુરુંડ રૂપાંતર સારી રીતે થઈ શકે છે. પુરાણવાળાઓ મુરુંડ શબ્દ લખવામાં કંઈક અચકાતા હતા. ઉદાહરણાર્થ 'વાયુપુરાણ' જેના પાઠો ઘણા પ્રામાણિક છે, તે મુરુંડ ન લખતાં પુરંડ લખે છે." (એજન, પૃ૦ ૪૧) 'મત્સ્ય' 'વાયુ' અને 'બ્રહ્માંડ' પુરાણોના આધારે ચૌદ તુખાર રાજાઓની પછી, જેનો રાજકાળ ૧૦૭ અથવા ૧૦૫ વર્ષો સુધી સીમિત હતો, ૧૩ ગુરુંડ અથવા મુરુંડ રાજાઓએ 'મત્સ્યપુરાણ' અનુસાર ૨૦૦ વર્ષ સુધી અને 'વાયુ' 'બ્રહ્માંડ' અનુસાર ૩૫૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું પરંતુ પાર્જિટર મુજબ ૩૫૦ વર્ષ એ ૨૦૦ વર્ષનો અપવાદ છે; કેમકે 'વિષ્ણુ' અને 'ભાગવત' પુરાણોમાં મુરુંડનો રાજકાળ બરાબર ૧૯૯ વર્ષ આપ્યો છે. (પાર્જિટર, ડાયનેસ્ટિજ ઑફ કલિ એજ પૃ૦ ૪૪, ૪૫, લંડન, ૧૯૧૩) હવે પૌરાણિક કાળગણના અનુસાર તુખારોએ ૧૦૭ અથવા ૧૦૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું જો તુખાર અને કુષાણ એક જ હોય તો કુષાણોનું રાજ્ય ૧૮૩ અથવા ૧૮૬ ઈ. સ. સુધી આવે છે. જો આ ગણનામાં આપણે મુરુંડ રાજ્યકાળનાં પણ ૨૦૦ વર્ષો જોડીએ તો મુરુંડોનો અંત લગભગ ૩૮૫ ઈ. સ. માં પડે છે. સમુદ્રગુપ્ત દ્વારા મુરુંડવિજય પણ આ જ કાળની આસપાસ આવી રહે છે.

હવે એક કઠણ પ્રશ્ન થાય છે કે, મુરુંડ રાજ્યકાળના કયા ભાગમાં પાદલિપ્ત [સૂરિ] થયા, કેમકે મુરુંડોનો રાજ્યકાળ ૧૮૫ ઈ. સ થી ૩૮૫ ઈ. સ. સુધી રહ્યો છે અને મુરુંડ રાજાઓમા કોઈને નામથી સંબોધિત કરવામાં આવ્યો નથી. 'અનુયોગ દ્વાર'ની અનુશ્રુતિ અનુસાર, જેનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે તે પાદલિપ્ત [સૂરિ] નો સમય ઈ સ. ની પહેલી શતાબ્દી આવે છે, જ્યારે મુરુંડો સ્વતંત્ર શાસક ન હોતાં કુષાણોના સેવક માત્ર હતા. પાટલીપુત્રના મુરુંડો અને પુરુષપુર (પેશાવર) ના કુષાણ રાજાઓમાં ઘનિષ્ટ સંબંધ હતો. 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર-ભાષ્ય' (ભા. ૩, ૨૨૯૧-૯૩) માં એક કથા છે જેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે, મુરુંડરાજ દ્વારા પ્રેષિત દૂત પુરુષપુરના રાજાને ત્રણ દિવસ સુધી ન મળી શકયો; કેમકે જ્યારે તે રાજાને મળવા નીકળતો હતો ત્યારે તેને કોઈ ને કોઈ બૌદ્ધ ભિક્ષુ મળી જતો હતો, જેને અપશકુન માનીને તે આગળ વધતો નહોતો. અંતે ખૂબ બંદોબસ્ત

પછી દૂત રાજાને મળી શક્યો. પ્રાસંગિક રૂપે આ ઘટનાથી આપણે જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચેના વેરભાવનો પત્તો મેળવીએ છીએ, જેની ઝાંખી આપણે એની ભાષામાં અનુવાદિત અશ્વઘોષના 'સૂત્રાલંકાર'ની એ કથામાં મેળવીએ છીએ કે, જેમાં કનિષ્ક ધાર્મિક હોવાના કારણે એક સ્તૂપને પ્રણામ કરે છે, પરંતુ સ્તૂપ વાસ્તવમાં જૈન હતો, જે કનિષ્કના પ્રણામ કરતાં જ તૂટી ગયો. કેમકે તેને રાજાના પ્રણામ કરવાનો ઉચ્ચ અધિકાર જ પ્રાપ્ત નહોતો ! (જી કે. નરીમાન, લિટરરી હિસ્ટ્રી ઑફ સંસ્કૃત બુદ્ધિઝમ, પૃ. ૧૯૭, મુંબઈ, ૧૯૨૩)જો મહેન્દ્ર અને પાદલિપ્ત [સૂરિ] ની સમસામાયિકતા પણ બરાબર માનવામાં આવે તો પણ પાદલિપ્ત-[સૂરિ]નો સમય ઈ. સ ની પહેલી સદી ઠરે છે એ સમયે દાહડ નામે એક પાપી રાજા હતો, જે કોઈ પણ ધર્મની પરવા કરતો નહોતો, મહેન્દ્રે તેને દીક્ષિત કર્યો. 'પ્રભાવકચરિત'ના દાહડમાં અને 'તિત્થોગાલી'ના કલ્કી ચતુર્મુખમાં ઘણી સમાનતા જણાય છે અને જો એ બંને એક જ હોય તો પાદલિપ્ત[સૂરિ]નો સમય ઈ સ. ની પહેલી શતાબ્દી બની શકે છે, જ્યારે પ્રાયઃ કુષાણના ધાર્મિક પક્ષપાતથી જૈનોને અનેક કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં હોય. પરંતુ આ વિષયમાં બરાબર કહી ન શકાય. કેમકે મથુરામાં કંકાલી ટીલાના જૈન સ્તૂપના અભિલેખોથી એ પત્તો મળે છે કે કનિષ્કથી લઈને વાસુદેવના સમય સુધી જૈનો સ્વતંત્રતા-પૂર્વક પોતાના દેવો અને સ્તૂપની પૂજા કરી શકતા હતા.

મુનિ કલ્યાણવિજયજીએ મજબૂત તર્કો દ્વારા એ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે પાદલિપ્ત [સૂરિ] ઈ. સ. ની બીજી અથવા ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયા જ્યારે કુષાણોનો મહા-માત્ર વિશ્વસ્ફાણિનું બિહાર પર રાજ્ય હતું. ડૉ જાયસવાલ (હિસ્ટ્રી ઑફ ઇંડિયા, પૃ. ૪૨) ના અનુસારે પુરાણોનો વિશ્વસ્ફાણિ, જેને વિશ્વસ્ફાટિ અને વિવસ્ફાટિ પણ કહેવામાં આવ્યો છે તે વનસ્ફર અથવા વનસ્પર હતો જેનો ઉલ્લેખ કનિષ્કકાલીન અભિલેખોમા આવે છે. (એપિ. ઇંડિ. ૮, પૃ ૧૭૩). કનિષ્કના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષના લેખોમા જે વિષયમાં બનારસ હતું, તેનો વનસ્ફર ક્ષત્રપ હતો અને મહાક્ષત્રપ હતો ખરપલ્લાણ વનસ્ફર પાછળથી ઈ સ. ૯૦–૧૨૦ દરમિયાન મહાક્ષત્રપ બની ગયો હતો, એવું ડૉ જાયસવાલનું અનુમાન છે 'વાયુ' અને 'બ્રહ્માંડ' પુરાણ ત્રીજી શતાબ્દીના રાજકુળોનું વર્ણન કરતા વિશ્વસ્ફાણિનો, નિમ્નલિખિત શબ્દોમાં ઉલ્લેખ કરે છે: “માગધોનો રાજા વિશ્વફાણિ (ભાગવત-વિશ્વસ્ફૂર્તિ વાયુ-વિશ્વ-સ્ફટિક) બહુ મોટો વીર થશે. બધા રાજાઓનું ઉન્મૂલન કરીને તે નિમ્ન જાતિના લોકોને જેવા કે—કૈવર્તો, પંચકો, (બ્રહ્માંડ-મદ્રક, વિષ્ણુ-યદુ) પુલિંદો અને બ્રાહ્મણોને રાજા બના-વશે. એ જાતિઓના લોકોને તે ઘણા દેશોનો શાસક નિયુક્ત કરશે યુદ્ધમાં તે વિષ્ણુ જેવો પરાક્રમી થશે. (ભાગવત અનુસાર તેની રાજધાની પ્રભાવતી હશે) રાજા વિશ્વસ્ફાણિનું રૂપ ષંઢની જેમ હશે. ક્ષત્રિયોનું ઉન્મૂલન કરીને તે બીજી ક્ષત્રિય જાતિ બનાવશે. દેવ, પિતૃ અને બ્રાહ્મણોને તુષ્ટ કરતો તે ગંગાના તીરે જઈને તપ કરતો શરીર છોડીને ઇંદ્રલોકમાં જશે (પાર્જિટર, એજન, પૃ. ૭૩) વિશ્વસ્ફાણિનો 'તિત્થોગાલી'ના કલ્કિ સાથે મેળ ખાય છે. પુરાણોના મત અનુસાર તેને બ્રાહ્મણોનો આદર કરનારો કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એ કેવળ બ્રાહ્મણોની બ્રાહ્મણ-શ્રેષ્ઠતા સ્વીકાર કરાવનારી કપોલકલ્પના માલમ પડે છે; કેમકે વનસ્ફર જાતિને માનતો નહોતો અને ક્ષત્રિયોનો તો એ કટ્ટર વૈરી હતો. જો જાયસવાલનો અભિપ્રાય બરાબર હોય તો વનસ્ફરનો સમય ઈ. સન ૮૧–૧૨૦ સુધી હતો અને જો 'તિત્થો-

ગાલી 'નો કલ્કી અને વનસ્ફર એક હતા તો પાટલીપુત્રના પૂરનો સમય બીજી શતાબ્દીના પહેલા ચરણુમાં રાખી શકાય એમ છે.

પુરાણુ સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય તથા ચીની સાહિત્યથી આપણુને બિહાર પર વિદેશી મુરુંડોના અધિકારનો પત્તો મળે છે, પરંતુ બિહારમાં પુરાતત્ત્વની પ્રગતિ સીમિત રહેવાથી તેની દ્વારા મુરુંડોના પ્રશ્ન પર વિશેષ પ્રકાશ પડી શક્યો નથી. વૈશાલીના ખોદકામથી એ પત્તો તો મળ્યો છે કે ઈરાની સભ્યતાનો પ્રભાવ બિહાર ઉપર પડી રહ્યો હતો, પરંતુ તે લાવનારા ખાસ ઈરાનીઓ હતા અથવા શક-તુખાર, એ પ્રશ્ન પર વિશેષ પ્રકાશ હજી સુધી પડી શક્યો નથી. વૈશાલીમાંથી ચોથી અથવા પાંચમી શતાબ્દીની એક મુદ્રા મળી છે, જેના ઉપર અગ્નિવેદી બનેલી છે. તથા ગુપ્ત બ્રાહ્મીનો લેખ પણુ એના ઉપર છે. આવી મુદ્રાઓ સર જોન માર્શલને ભીટાના ખોદકામમાંથી પણુ મળી હતી. ડૉ. સ્પૂનરનું અનુમાન છે કે, આ મુદ્રાઓથી એ પત્તો લાગે છે કે, તે એક-બે ન હોવાથી તે એ ઈરાની પ્રભાવની દ્યોતક છે, જેનો સંબંધ કાબૂલના કોઈ રાજકુલ સાથે ન રહેતાં બિહારમાં સ્વતંત્રરૂપે ફાલ્યાફૂલ્યા ઈરાની પ્રભાવ સાથે છે. આ મુદ્રા ઉપર भगवत आदित्यस्य લેખ હોવાથી આ મુદ્રાનો સંબંધ કોઈ સૂર્યમંદિર સાથે હોઈ શકે છે અને પ્રાય : એ મંદિર ભારતમા વસેલા ઈરાનીઓનું હોય. કેમકે જો એ મંદિર હિંદુઓનું હોત તો મુદ્રા પર ઈરાની અગ્નિવેદી ન હોત. ડૉ. સ્પૂનરનું કહેવું છે કે, ઈરાની પ્રભાવ અને સૂર્યપૂજા પટના અને ગયા જિલ્લામાં ગુપ્તકાળથી અધિક પુરાણી હતી અને એનો સંબંધ કાબૂલના ચોથી શતાબ્દીના કુષાણો સાથે ન રહેતાં એ પરદાર માટીની મૂર્તિઓ સાથે છે, જેનો કાળ મૌર્ય અથવા શુંગ છે. (એન. રિ. આ. સ ઈ. ૧૯૧૩-૧૪, ૫૦ ૧૧૮-૧૨૦)

બસાઢની માટીની મૂર્તિઓ પર ઈરાની પ્રભાવ જાણુવા માટે આપણે એ મૂર્તિઓના વિષયમાં પણુ કંઈક જાણી લેવું જોઈએ. ખોદકામમાંથી બે માટીનાં મસ્તક મળ્યાં છે. તેમાંથી એક વર્તુલાકાર ટોપ પહેરેલું છે અને બીજાએ ચાંચવાળી ટોપી બંને વિદેશી માલૂમ પડે છે. આ મૂર્તિઓનો કાળ શુગ અથવા મૌર્ય માનવામા આવ્યો છે (એજન, પૃ૦ ૧૦૮) ડૉ. ગાર્ડન આ કાળ સાથે સહમત નથી (જર્નલ ઑફ ધિ ઇંડિયન સોસાયટી ઑફ ઓરિયંટલ આર્ટ, વા૦ ૯, પૃ૦ ૧૬૪) તેમનું કહેવું છે કે, તેમાં ચક્રદાર (radiate) શિરોવસ્ત્રવાળું શિર ગંધારકળાના સુવર્ણયુગનું દ્યોતક છે અને તેનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વ પહેલી શતાબ્દી છે. બીજું મસ્તક સાંચામા ઢાળેલી ઇંડોસિથિયન અથવા ઇંડોપાર્થિયન મૂર્તિઓ સાથે સમતા ધરાવે છે અને તેનો સમય પણુ ઇ. સ. પૂર્વ પહેલી શતાબ્દીનો છે. ડૉ. ગાર્ડન આ મસ્તકોને એટલા માટે જ મૌર્ય નથી માનતા કે એનો સબંધ મૌર્યકાલીન માટીની મૂર્તિઓ સાથે ન હોતાં ઇ. સ પૂર્વ પ્રથમ શતાબ્દીની ભારતમાં ઠેર ઠેર મળી આવેલી મૃણ્મૂર્તિઓ સાથે છે. બસાઢમા રમકડાની પટ્ટીઓ પણુ મળી છે, જેમા સ્ત્રી-મૂર્તિને પાંખો લગાડેલી છે. ડૉ સ્પૂનર આ પાંખોને બાણુલનું અર્પણુ માને છે અને તેમનો વિચાર છે કે, પર્સિપોલિસની ઇરાની કળાથી થતો આ પ્રભાવ ભારતમાં આવ્યો. આ મૂર્તિઓ ઇરાનથી સીધી ન આવતાં બસાઢમાં જ બની હતી અને એ વાતથી ડૉ. સ્પૂનર એ નિષ્કર્ષ કાઢે છે કે મૌર્યકાળમાં પણુ ઈરાની પ્રભાવ બિહારમાં વિદ્યમાન હતો. (આ સ રિ. એજન, પૃ. ૧૧૬) પરંતુ ડૉ ગાર્ડન શ્રી કાડ્રિંગટન સાથે સહમત થતા આ પાંખોવાળી સ્ત્રીમૂર્તિઓનો સમય સાંચીકળાની પછીનો યુગ અર્થાત્ ઈ. પૂ. પ્રથમ શતાબ્દી માને છે. (ગૉર્ડન, એજન, પૃ ૧૫૭) આ મૂર્તિઓનો સમય ત્યાં સુધી બરાબર નિશ્ચિત નહિ થઈ શકે જ્યાં

સુધી ખોદકામ તદ્દન વૈજ્ઞાનિક રીતે કરવામાં ન આવે. જણાય છે કે, બસાઢના સ્તરોમાં કંઈક ઉલટપાલટ થઈ જવાથી ઉપર-નીચેની વસ્તુઓ ઘણીખરી મળી ગઈ છે (સ્પૂનર, એજન, પૃ. ૧૧૪) રહી હવે ઈરાની પ્રભાવની પ્રાચીનતાની વાત. મૌર્યકાળમાં વિશેષે કરીને અશોકકાળની કળામાં કેટલાંક અલંકરણો ઈરાની કળાથી લેવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ આવેલો એ પ્રભાવ ક્ષણિક હતો કે તેનો વિસ્તાર થયો, એની આપણને હજી વિશેષ જાણ નથી. પરંતુ ઈરાની અથવા એમ કહીએ કે ઈરાની ભાષા બોલનારા શકો ઈ. સ. પૂર્વ પ્રથમ શતાબ્દીમાં મથુરા સુધી આવી પહોંચ્યા, એ વેપારી અથવા યાત્રીરૂપે નહિ પરંતુ વિજેતા બનીને. ત્યારે તેમની સાથે આવેલી ઈરાની કળાની ભારતીય કળા ઉપર છાપ પડવી અવશ્યંભાવી હતી અને તેના ફળ સ્વરૂપે આપણે ભારતીય કળામાં વિદેશી વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત ટોપી પહેરેલા મધ્ય એશિયાના લોકોનાં દર્શન કરીએ છીએ. કુષાણકાળમાં એક એવા વર્ગની મૃણ્‌મૂર્તિઓનું પ્રચલન થયું જે કેવળ વિદેશીઓનું પ્રદર્શન માત્ર કરે છે ડૉ. ગાર્ડને બહુ સૂક્ષ્મ અધ્યયન પછી એવી મૃણ્‌મૂર્તિઓનો સમય ઈ સ. પૂર્વે પહેલી શતાબ્દીથી લઈને ઈ. સ. ની ત્રીજી શતાબ્દી સુધીનો રાખ્યો છે. બસાઢની ઈરાની પ્રભાવથી પ્રભાવિત મૃણ્‌મૂર્તિઓ પણ આ જ સમયની છે, જે બિહાર પર મુરુંડ-કુષાણ રાજ્યની એક માત્ર પ્રાચીન નિશાની છે. ભવિષ્યના પુરાતત્ત્વવેત્તાઓનું એ કર્તવ્ય હોવું જોઈએ કે એવા પ્રમાણોને એકઠાં કરે, જેનાથી પૂર્વ ભારતના શકો અને કુષાણો સાથેનો સબંધ પ્રગટ થાય. એમ કરવાથી ઇતિહાસની ઘણી ખરી વાતો આપણી સામે આવી જશે તથા જૈન ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓના કેટલાક અબોધ્ય અંશો પર પણ પ્રકાશ પડશે.

પાટલીપુત્રના પૂર સંબંધી પ્રમાણોની તપાસ કરતાં આપણે નિમ્નલિખિત નિષ્કર્ષો પર પહોંચીએ છીએ :

(૧) રાજા કલ્કીના રાજકાળમાં પૂર આવ્યું. તે રાજા બધા ધર્મના સાધુઓ અને ભિક્ષુઓને સતાવતો હતો. (૨) તે કયો ઐતિહાસિક રાજા હતો, તે સબધે ઐતિહાસિકોનો એકમત નથી તે પુષ્યમિત્ર હોય, જેમ મુનિ પુણ્યવિજયજીનો અભિપ્રાય છે, તે સંભવિત નથી; કેમકે પુરાતત્ત્વનાં પ્રમાણો અનુસાર પૂર ઈ. સ ની પહેલી અથવા બીજી શતાબ્દીમાં આવ્યું. સંભવતઃ કલ્કી પુરાણોનો વિશ્વસ્ફર અથવા કુષાણ લેખોનો વનસ્ફર રહ્યો હોય (૩) જો 'તિત્થોગાલી'ના આચાર્ય પાડિવત અને ચૂર્ણિઓ તેમજ ભાષ્યોના પાદલિપ્ત[સૂરિ] એક જ હોય તો પૂર ઈ. સ. ની પહેલી અથવા બીજી શતાબ્દીમા આવ્યુ; કેમકે આ જ પાદલિપ્ત[સૂરિ] નો સમય માનવામા આવે છે. (૪) પુરાણો અને ચીની સાહિત્યના પ્રમાણોના આધારે મુરુંડ જો પાદલિપ્ત-[સૂરિ] ના સમકાલીન હતા, તો તે આ જ કાળમાં થયા. (૫) એ સભવિત છે કે, પૂરવાળી ઘટના કુષાણ રાજ્યના આરંભમાં બની હોય; કેમકે એક બાહ્ય સંસ્કૃતિવાળા દેશની પ્રાચીન સસ્કૃતિ સાથે દ્વન્દ્વ થવાની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા અને તેના ફળસ્વરૂપ પ્રાચીન ધર્મના અનુયાયીઓ ઉપર અત્યાચાર થવો એ ન બનવા જેવી ઘટના નથી. 'તિત્થોગાલી'ના કલ્કીનો અત્યાચાર તથા પૌરાણિક વિશ્વસ્ફાણિ, જે સંભવતઃ કુષાણ અભિલેખોનો વનસ્ફર હતો, તેનું અનાર્ય કાર્ય કદાચ ઈ. સ ની પહેલી શતાબ્દીઓની રાજનૈતિક અને સાંસ્કૃતિક ઉથલપાથલનું પ્રતીક છે. (૬) પુરાતત્ત્વથી આજ સુધી મુરુંડ અને કુષાણોનો પૂર્વ ભારતના સંબધ પર વિશેષ પ્રકાશ નથી પડ્યો, છતાંયે મૃણ્‌મૂર્તિઓના આધારે એમ કહી શકાય કે શક-સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ બિહારમા ઈ. સ. પૂર્વે પ્રથમ શતાબ્દીમાં પડી ચૂક્યો હતો અને પાછળથી તે વધતો રહ્યો. [અપૂર્ણ]

આપણાં મહાજનો

લેખક : શ્રીયુત રતિલાલ મફાભાઈ શાહ

માનવે જ્યારથી સમૂહજીવન શરૂ કર્યું છે, ત્યારથી એને એક બીજા પર આધાર રાખવો પડતો હોઈ પારસ્પરિક સંબંધમાંથી સંઘશક્તિ નિર્માણ થતી રહી છે. છતાં એને વ્યવસ્થિત આકાર આપી એક સંઘરૂપે વ્યક્તિઓને જોડવાનું કાર્ય ભગવાન પાર્શ્વનાથે કર્યું હતું. એ પહેલાં સંઘો નહોતા એમ નથી. પણ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ જૂથરૂપે–ખાસ કરીને ધાર્મિકક્ષેત્રમાં–એવા સંઘો સ્થાપી સંસ્થાઓ ઊભી કરવાનો એમણે જ પ્રથમ આરંભ કર્યો હતો એમ આજના વિદ્વાનો માને છે. ભગવાન મહાવીરે એ સંઘોને વધારે વ્યવસ્થિત કરી નવો પ્રાણ પૂર્યો હતો, અને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓના અલગ અલગ સંઘો નિર્માણ કરી એક પ્રકારનું નવ સંગઠિત બળ પેદા કર્યું હતું. આને લીધે પાછળથી અનેક આક્રમણો તથા પડતીના સમયમાં પણ એ સંઘો ટકી રહ્યા હતા, એટલું જ નહીં, ત્યારે પણ અન્ય સમાજ તથા રાજ્યસત્તા પર પ્રભાવ પાથરવા જેટલી શક્તિ સાચવી રહ્યા હતા. હરેક ગ્રામ નગરોમાં ઊભેલી મહાજન સંસ્થાઓ જે આજ સુધી ટકતી આવી છે અને હજુ પણ એનો પ્રભાવ ઠીક ઠીક અંશે જળવાઈ રહ્યો છે એ એની સેવા અને સંઘશક્તિને જ આભારી છે. મધ્યયુગમાં તથા પાછળના સમયમાં નથી મળ્યો એને રાજ્યાશ્રય કે નથી વધ્યું એનું સંખ્યાબળ; અને સંખ્યાબળ તો એનું એકધારું ઘટતું જ રહ્યું છે. છતાં એણે નાના સમુદાય વચ્ચે રહીને પણ જે સત્તા જમાવી રાખી છે, એની પાછળ સંઘોની બુદ્ધિ, શક્તિ અને તેજસ્વિતા હતી, અહિંસાની ભાવના અને જીવદયાની લાગણી હતી. સાથે કુનેહ ને ઊંડી સમજ ઉપરાંત દીર્ઘદૃષ્ટિપણું પણ હતું; અને એથી જ મહાજનો આદરપાત્ર બની સમાજને દોરનાર બન્યા હતા. સામાન્ય આમજનતા પણ એમનામાં વિશ્વાસ મૂકીને એમના પ્રભાવ, આજ્ઞા અને દોરવણી નીચે ચાલવામાં અને પોતાના પ્રશ્નો એમના હાથમાં સોંપવામાં ગૌરવ અનુભવતી. સંઘના સૂત્રધારો પણ જનતાના વડિલ તરીકે પોતા પર નખાયેલી જવાબદારી ઉઠાવવામાં જાગ્રત રહેતા તેમજ જનતાના પ્રશ્નો–સુખદુઃખ–પોતાનું કરી માનતા, ન્યાય–નીતિ જાળવીને અહિંસાની ભાવનાથી એનો તોડ પણ કાઢતા પ્રસંગ આવ્યે વિરોધીને નમાવવાનુ બળ પણ દાખવતા અને પાછળથી એને દિલથી જીતીને પણ આ રીતે એ પોતાનું વડિલત્વ સાર્થક કરતા.

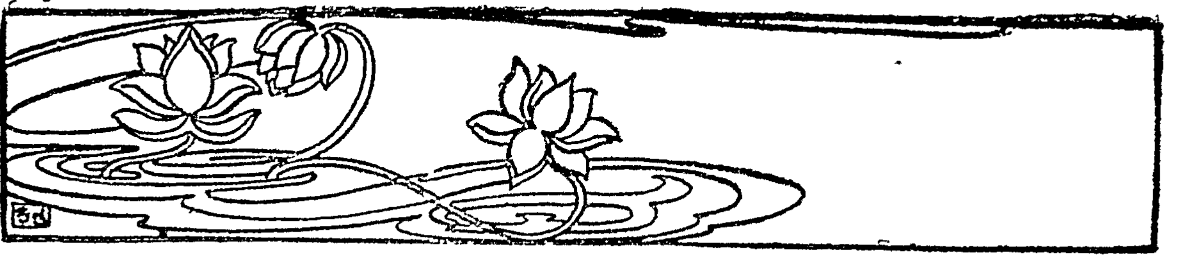
હજુ ગઈ કાલ સુધી મહાજનો કેવી રીતે કામ લેતા તેનો કંઈક ખ્યાલ માંડલમહાજનની કામ લેવાની રીતના એકાદ બે દાખલા ઉપરથી આવી શકશે એમ માની એકાદ બે પ્રસંગો અહીં ઉતારુ છું

એક કાળે માંડલ મહાજનની ભારે હાક હતી. શક્તિ, વૈભવ, ઠાઠમાઠ, પ્રભાવ અને વહીવટમાં એ એક રજવાડા જેવું હતુ. અતિવિશાળ જગ્યા ધરાવતી એની પાંજરાપોળ આજ પણ નવા આગંતુકને એના વૈભવ–પ્રભાવની યાદ આપે છે છતાં આવા કાળમાં પણ મહાજનના શેઠિયાઓ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી વ્યવહારુ અહિંસા ને ડહાપણથી કામ લેતા.

ગામને ઝાંપે આવેલા માંડલ ગામના વિશાળ તળાવમાં વિશાળ દયાધર્મી કોમોની લાગણીને માન આપી મચ્છી પકડવાની કે બીજી જીવહિંસા કરવાની સખ્ત મના હતી. છતાં કોળી–મુસલમાન જેવી કોમના લોકો કોઈ વાર છાનામાના રાત્રે માછલાં પકડતા. મહાજનના માણસોને હાથે એ ક્યારેક પકડાઈ જતા ત્યારે મહાજન એમની બંધી કરતુ ને માફી માગી દંડ લઈ ફરી પાપ ન કરવાનું વચન મેળવ્યા બાદ બંધી છોડી દેતું. ત્યાં સુધી ભાગ્યે જ કોઈ એની સાથે આપ–લેનો વ્યવહાર રાખવાની હિંમત કરી શકતું. એક વાર કોળી માછલાં મારતાં પકડાઈ ગયો. એની બંધી થઈ. માફી માગતાં એક મણ જુવારનો એનો દંડ કરવામાં આવ્યો, પણ એ અત્યંત ગરીબ હતો. ઘરમાં ખાવા નહોતુ. છોકરાં ભૂખે ટળવળતાં હતાં. એથી એ દંડ ભરી શકે તેમ નહોતો. એણે દંડ માફ કરવા ખૂબ કાલાવાલા કર્યા, પણ મહાજનના શેઠ મોહનલાલ ત્રિકમે પ્રતિષ્ઠા સાચવવા અને ધાક બેસાડવા એનો દંડ માફ ન કર્યો, એ નિરાશ થઈ ઘેર ગયો પણ ઘેર જતાં જોયું તો મોહનલાલ શેઠે એને ત્યાં છોકરાઓને ખાવા બે મણ જુવાર મોકલી આપી હતી. સાથે દંડ ભરવાની તાકીદ પણ કરી હતી. કોળી શેઠ પાસે પાછો આવ્યો અને કૃતજ્ઞતાના ભાર નીચે દબાઈ શેઠના પગે પડી ક્ષમા યાચતો રડી પડયો આ હતી દુશ્મનના દિલને પણ સમજવાની અને જીતવાની મહાજનની વ્યવહારિક અહિંસા અને દીર્ઘદૃષ્ટિભર્યું ડહાપણ. પરિણામ એ આવતુ કે એથી મહાજનનો પ્રભાવ જામતો, ચોમેર એની હાક બોલાતી અને છતાં દુશ્મન પણ દુશ્મન મટી સેવક બનતો અને તેથી એનામાં રહેલા શુભ અંશો ઉપર ઊઠી આવી એ કંઈક અંશે સુધરી પણ જતો.

રૂપાભાઈ કુંભારને એક વાર મહાજન સાથે કંઈક આંટ પડેલી જેથી એ પોતાની ઈંટો મહાજનને કોઈ પણ ભાવે આપવા તૈયાર જ નહોતો. મહાજને બીજા પાસે અઢી રૂપિયે ઈંટો વેચાતી લીધી. લેનાર ધણીએ મહાજનની પાંજરાપોળે ઈંટો–શરત પ્રમાણે–નાખવા જણાવ્યુ. રૂપાભાઈએ વિચાર કર્યો કે જો ઈંટો નાખવા માટે પણ મહાજન પાસે જવાનું છે તો હું જ શા માટે યશ ન ખાટું ? લેનારની સમતિ મેળવી પ્રથમનો સોદો રદ કરાવી એણે મહાજનને સવા બે રૂપિયે ઈંટો આપી, મહાજને એક લાખ ઈંટો લઈ રૂા ૩) ભાવ ભરી દીધો. રૂપાભાઈની આંટ–કડવાશ ચાલી ગઈ અને મહાજનના દિલગજાથી આકર્ષાઈ જીવ્યો ત્યાં સુધી મહાજન સાથે ઘર જેવો સંબંધ જાળવી રહ્યો. આવી હતી મહાજનની કામ લેવાની રીત અને દિલ જીતવાની કુશળતા. પણ આજે તો આપણે આપણો પ્રભાવ પ્રતિષ્ઠા લાગવગ લગભગ ગૂમાવ્યાં છે જે બુદ્ધિ, ચાતુર્ય, કુનેહ કે વ્યવહારિક ડહાપણ એ વૃદ્ધોએ બતાવ્યાં છે, એ આપણે આજે નથી બતાવી શકતા, જો કે દુનિયાનું વ્યાપક જ્ઞાન, ઊંડો વિદ્યાભ્યાસ, બહોળો અનુભવ અને વૈજ્ઞાનિક આવડતમાં આપણે ઠીકઠીક પાવરધા થયા છીએ, છતાં કામ લેવાની રીત, હૈયાસૂજ કે વ્યવહારિક ડહાપણનુ તો આપણે દેવાળુ જ કાઢયું છે. અને એનુ કારણ વધેલા વૈભવને કારણે આવેલું મિથ્યાભિમાન, ધનમોહને કારણે વધેલી વણિકવૃત્તિ, કાયદાના અભ્યાસને કારણે વધેલી ખુમારી, વિકૃતિ પામેલું સ્વમાન, બીજાને સમજવાની અનુદારતા, ઉપરાંત અસમયજ્ઞતા, વ્યવહારુ કૌશલ્યની ખામી અને તોડ કાઢવામાં નડતું મિથ્યાભિમાન વગેરે વ્યાધિઓમાં આપણે સપડાયા છીએ એ છે.

[જુઓ : અનુસંધાન ટાઈટલ પેજ ત્રીજું]

સ્નાત્રપૂજા

લેખક : પૂજ્ય પં. શ્રીધુરંધરવિજયજી

ઉપક્રમ :–શ્રીતીર્થંકર પરમાત્મા તીર્થંકરના ભવના આગલા ત્રીજા ભવે તીર્થંકર-નામકર્મ નિકાચિત કરે છે ત્યાથી દેવનો ભવ કવચિત્ નારકનો ભવ કરી મનુષ્યક્ષેત્રમાં કર્મ-ભૂમિમાં તીર્થંકર રૂપે જન્મે છે. દિશાકુમારી સૂતિકર્મ કરે છે અને ઇન્દ્રો મેરુપર્વત ઉપર પ્રભુને લઈ જઈ જન્માભિષેક કરે છે. સૂત્રગ્રન્થોમાં આ પ્રસંગનું વિશિષ્ટ વર્ણન મળે છે.

ભવ્યાત્માઓ ઇન્દ્રોના એ ભક્તિકર્તવ્યનું અનુકરણ કરી વિવિધ પ્રકારે જન્મસ્નાત્રનો ઉત્સવ ઉજવે છે. વિધિવિધાનના ગ્રન્થોમાં એ સ્નાત્ર અંગે પણ ખાસ વિધાનો છે. ભાવવાહી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સૂક્તોના પાઠપૂર્વક જ્યારે સ્નાત્રમહોત્સવ થતો હોય ત્યારે મેરુપર્વત ઉપર ઇન્દ્રોના સ્નાત્રમહોત્સવનો આભાસ ખડો થાય છે.

પં. શ્રીદેવચંદ્રજી કૃત-સ્નાત્રપૂજા :

છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષમાં આ વિધાને સ્નાત્રપૂજા તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પ્રચલિત સ્નાત્રપૂજાઓમાં પ્રાચીન કોઈ હોય તો તે પં. શ્રીદેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા છે. તેમાં પ્રથમ ગાથા અને ઢાળ કહેવાપૂર્વક વર્તમાન-ચોવીશીના આદિ-શાન્તિ-નેમિ-પાર્શ્વ-ને વીર એ પાંચ પ્રભુને કુસુમાંજલિ કરવાની છે.

જો કે અહીં પ્રચલિત વિધિ પ્રમાણે પ્રભુના ચરણ-જાનુ-હસ્ત-ખભા-અને મસ્તક એમ પાંચ સ્થળે પૂજા કરવાનુ છે પણ ગાથા અને ઢાળની રચનાને તે બંધબેસતું નથી ચાલુ વિધિ પ્રચલિત શાથી થયો તે જોવાનું રહે છે.

ત્યારબાદ ત્રીજા ભવે જિન નામકર્મ નિકાચિત કરે ત્યારથી આરંભીને યાવત્ મેરુપર્વત પર જન્માભિષેક ઉજવ્યા બાદ પ્રભુને માતા પાસે મૂકી ઇન્દ્રાદિ દેવો નંદીશ્વર જઈ ઉત્સવ કરે ત્યા સુધીનું સંક્ષિપ્ત છતાં ભાવવાહી સર્વજિન-સામાન્ય વર્ણન છે. આ રચનામાં તે સમયમાં સ્વાભાવિક ગણાતી ભાષા છે કે જે અત્યારે પ્રાકૃતપ્રચુર લાગે છે.

શ્રીદેવચન્દ્રજીનું આત્મલક્ષી પદ્ય સાહિત્યરચનામાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તેઓ ખરતર-ગચ્છના હોવા છતાં અન્યોની જેમ ગચ્છનો આગ્રહ તેમની કૃતિઓમાં દેખાતો નથી, છતાં પ્રસ્તુત સ્નાત્રપૂજામાં 'ખરતરગચ્છ જિન આણારંગી' એ પદ આવી ગયું છે; ને એ પદ આ સ્નાત્રપૂજાને સર્વગચ્છ સાધારણ એકસરખી કરવામાં આડે આવતું હોય એમ લાગે છે.

પં. શ્રીવીરવિજયજી કૃત સ્નાત્રપૂજા :

આ પછી પં. શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ તથા પં. શ્રી રૂપવિજયજી મહરાજ કૃત સ્નાત્રપૂજાઓ આવે છે. તેમા શ્રી. વીરવિજયજી મહારાજની સ્નાત્રપૂજા વર્તમાનમાં ખૂબ પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે.

'સરસશાન્તિ સુધારસસાગર'થી આરંભીને 'ઘરઘર હર્ષવધાઈ' સુધીની આ કૃતિ સંખ્યાબંધ ભવ્ય આત્માઓને કંઠે રમી રહી છે. અનેક સ્થળોમા પ્રતિદિન પ્રાત સમયે આ કૃતિના મધુર શબ્દો શ્રવણગોચર થતા હોય છે. આ કૃતિ આટલી વ્યાપક થવામાં પ્રધાન કારણ કોઈ હોય તો તે શ્રીવીરવિજયજી મહારાજની કવિત્વશક્તિ છે. આ કૃતિમાં પ્રથમ સાત કુસુમાંજલિ કરવાની છે. તેમાં પાંચ જિન ઉપરાંત ચોવીશ જિનને અને સર્વજિનને એમ બે કુસુમાંજલિ આવે છે. પછી તો શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા પ્રમાણે જન્મકલ્યાણકનું વર્ણન છે. શ્રીદેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા તેનું વિશિષ્ટ અનુકરણ છે એમ કહીએ તો અયથાર્થ નથી.

છેલ્લે કર્તાએ પોતાની પરંપરા આપી છે તે આ પ્રમાણે—

શ્રીસિંહસૂરીશ્વરજી
|
પં. સત્ય વિ. ગણી
|
પં. કર્પૂર વિ. ગણી
|
પં. ક્ષમા વિ. ગણી
|
શ્રી સુજસ વિ મ.
|
શ્રી. શુભ વિ. મ.
|
પં. વીરવિજયજી મ.

આ સ્નાત્રપૂજા તેમણે કઈ સાલમાં રચી છે તેનો ઉલ્લેખ નથી છતાં તેમનો રચના સમય ૧૯ મી સદીનો ઉતરાર્ધ છે એટલે તે દરમિયાન આ રચના થઈ છે એ સ્પષ્ટ છે.

પં. શ્રીરૂપવિજયજી કૃત સ્નાત્રપૂજા:

શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કૃતિવિશિષ્ટ હોવા છતા પ્રચારની દૃષ્ટિએ પાછળ પડી ગયેલી સ્નાત્રપૂજા પં. શ્રી રૂપવિજયજી મ.ની છે. વસ્તુ સમાન હોવા છતાં આ કૃતિમાં રચના–સ્વાતંત્ર્ય સારું જળવાયું છે. કવિત્વ કે ભાવની અપેક્ષાએ પણ આમા કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા નથી છતાં આ પ્રચલિત નથી બની તેમાં પ્રધાન કારણ કોઈ હોય તો તે સુકુમાર જનતાને અનુરૂપ અર્થ અને શબ્દની સુકુમારતા પૂર્વમા જેવી છે તેવી નથી એ જ છે.

શરૂઆતમાં સાત કુસુમાંજલિઓ છે. ત્યારબાદ પૂર્વવત્ સર્વ વર્ણન છે. પણ પૂર્વ કરતાં અહી કાંઇક વિસ્તાર છે શરૂમાં વીશે સ્થાનકના નામો છે. શ્રેણિકના માફક કોઈ એક બે પદને આધારે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ચ્યવન કલ્યાણકમાં સ્વપ્નદર્શન ઉપરાંત ઈન્દ્રો આવે અને તીર્થંકર માતાને સ્તવીને પાછા ફરે, ઉત્તમ ભાવના ભાવે ઈત્યાદિ છે.

જન્મ કલ્યાણકમાં ગ્રહો અને પ્રકૃતિનું વર્ણન થોડું વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. પછી દિશાકુમારી-ઉત્સવ, ઈન્દ્ર–મહોત્સવનું વર્ણન છે આઠ જાતિના કળશા કેવા પ્રકારે–કેટલી સંખ્યામાં હોય છે, બીજા પૂજોપકરણ પણ કેવાં હોય છે, ક્યા કયા સ્થળેથી જલ–ઔષધિ વગેરે લાવે છે, કેવા ફૂલો વપરાય છે ઇત્યાદિ સર્વ વિસ્તાર છે. આ પ્રમાણે વર્ણનનો વિસ્તાર હોવા છતા આ સ્નાત્રપૂજા પૂર્વની સ્નાત્રપૂજાઓ કરતાં વધુ પડતી લાંબી ન થઈ

એ એની ખૂબી છે. આ કૃતિની રચના પૂજ્ય શ્રી વિજયજિનેન્દ્રસૂરિજીના રાજ્યે કરવામાં આવી છે અને પં. સત્યવિજયજી મહારાજથી પોતે થયા ત્યાં સુધી પરંપરા જણાવવામાં આવી છે. આ સ્નાત્રપૂજાનો રચનાસમય પણ ૧૯ સદીનો ઉત્તરાર્ધ છે. પં. રૂપવિજયજી મહારાજે રચેલી પૂજાઓ વીશસ્થાનક, પીસ્તાલીશ આગમ, પંચજ્ઞાન અને પંચકલ્યાણકનો રચનાકાળ ૧૮૮૩થી ૧૮૮૯ સુધીનો છે એટલે તે ગાળામાં આ સ્નાત્રપૂજા પણ રચી હશે એમ સંભાવના કરી શકાય.

શ્રીદેવપાલ કૃત સ્નાત્રપૂજા:

અન્ય સ્નાત્રપૂજાની જેમ આ સ્નાત્રપૂજા સર્વજિન સાધારણ નથી. આમાં પ્રથમ પાંચ કુસુમાંજલિ પછી શ્રી આદિજિન જન્માભિષેક કલશ છે અને પછી શ્રીપાર્શ્વજિન-જન્માભિષેક કલશ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત શબ્દોનો વિશેષ ઉપયોગ છે. કર્તાએ આ રચના કયે સમયે કરી વગેરે ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આ રચનાની પ્રસિદ્ધિ સ્નાત્રપૂજા તરીકે થઈ છે છતાં આનું સ્થાન સ્વતંત્ર એ કળશ તરીકે રહે એ વિશેષ સમુચિત છે.

દેવપાલની અન્ય કૃતિઓ તથા પરંપરા સમ્બન્ધી વિશેષ હકીકત જાણવામાં આવી નથી.

શ્રીશાન્તિજિન કળશ:

સ્નાત્રપૂજાના અંગ તરીકે શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિ મહારાજનો શ્રીશાંતિનાથ જિનકળશ પણ સારી રીતે પ્રચલિત થયેલ છે. આ કળશમાં શ્રીશાંતિજિનના ચ્યવન કલ્યાણક અને જન્મ કલ્યાણકનું વર્ણન છે. સ્વપ્નનો અધિકાર વિસ્તારથી અને રોચક ભાષામાં છે. દિશા-કુમારીનો અધિકાર ‘ દિશિકુમરી કરે સૂઈકમ્મ ’ કહીને સૂચન માત્રથી સક્ષેપી લીધો છે. પછી ઇન્દ્રકૃત અને નરપતિકૃત જન્મમહોત્સવનું વર્ણન કરી કળશ સમાપ્ત કર્યો છે.

કવિત્વની છટા સાથે આ કળશ સરસ ભાવવાહી છે, આ સિવાય અન્ય કળશો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે અને તેનો ઉપયોગ વિશિષ્ટ વિધિવિધાનો પ્રસંગે થાય છે

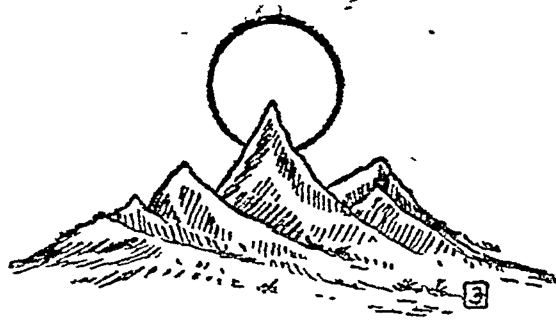
સંખ્યાપ્રમાણ:

ઉપર જણાવેલ સ્નાત્રપૂજાઓ વગેરેનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:-

૧.	શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા	૬૧	ગાથા	પ્રમાણ
૨.	શ્રી વિરવીયજી કૃત ,,	૫૦	,,	,,
૩.	શ્રી રૂપવિજયજી કૃત ,,	૭૫	,,	,,
૪.	શ્રી દેવપાલ કૃત કળશો	૧૩	ગાથા	કુસુમાંજલિની
		૨૧	,,	શ્રીઆદિજિનકળશની
		૧૮	,,	શ્રીપાર્શ્વજિનકળશની
				સર્વ મળી ગાથા પ્રમાણ.
૫	શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત શ્રી શાન્તિજિન કળશ ૪૦ ગાથા પ્રમાણ			

આ સ્નાત્રપૂજાઓ અને કળશોમાં એવા વિશિષ્ટ ભાવો યોજાયા છે કે જેનું ચિન્તન અને મનન કરવાથી અનેક વિષયો જાણવા મળે છે અને ભાવોલ્લાસમાં અનેરો વધારો થાય છે આ સર્વનું એ દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ સંપાદન થવું પણ જરૂરી છે.

ભવ્યાત્માઓ ભક્તિરસના વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાનોના રસિક બની ભક્તિભર નિર્ભર અન્તઃકરણવાળા બને એ જ અભિલાષા.

જીવનશોધનનાં સોપાન સંબંધી જૈન તેમજ અજૈન મંતવ્યો

લેખક :—પ્રો૦ શ્રીયુત હીરાલાલ ર. કાપડિયા. એમ. એ.

[ગતાંક થી ચાલુ]

અજૈન દર્શનોમાં આત્મોન્નતિનો ક્રમ

જૈન દર્શનના અભ્યાસીને આ વિષય જાણવો આવશ્યક હોવાથી એ હું વિચારું છું. જૈન સાહિત્યમાં આત્માની ઉન્નતિના ક્રમને અંગે વ્યવસ્થિતતા અને સાંગોપાંગતા જેટલા પ્રમાણમાં નિરૂપાયેલો જોવાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં એ અન્ય ભારતીય દર્શનોમાં જણાતી નથી. વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદો વગેરેમાં અધ્યાત્મનો વિષય ચર્ચાયો છે ખરો, પરંતુ આત્મોન્નતિના વિકાસનો ક્રમ વ્યવસ્થિત અને સાંગોપાંગ રીતે આલેખતા એવા કોઈ વૈદિક ગ્રંથો હોય તો તે મહર્ષિ પતંજલિકૃત **યોગદર્શન** ઉપરનું **વ્યાસે** રચેલું ભાષ્ય અને **યોગવાસિષ્ઠ** છે. ૧

[૪]

પતંજલિએ મોક્ષના સાધનરૂપે યોગનું વર્ણન **યોગદર્શનમાં** કર્યું છે. અહીં યોગનો અર્થ 'આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમની ભૂમિકા, એ છે જે ભૂમિકામાં યોગનો પ્રારંભ થાય છે, એ ભૂમિકાથી માંડી, તે યોગ ક્રમે ક્રમે કરીને પુષ્ટ બનતા બનતાં એ સોળે કળાએ ખીલે ત્યાં સુધીની ચિત્રની તમામ ભૂમિકાઓનો આધ્માત્મિક વિકાસક્રમમાં સમાવેશ થાય છે યોગનો પ્રારંભ જે ભૂમિકામાં થાય છે એની પૂર્વેની ભૂમિકાઓ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસની ભૂમિકાઓ છે. ૨

આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખી **વ્યાસે** ચિત્તની નીચે મુજબ પાંચ ભૂમિકાઓ દર્શાવી છે.

(૧) ક્ષિપ્ત, (૨) મૂઢ, (૩) વિક્ષિપ્ત, (૪) એકાગ્ર અને (૫) નિરુદ્ધ.

આ પાંચેનું સ્વરૂપ **યોગદર્શન** (પાદ ૧, સૂ. ૧) ના ભાષ્ય અને વાચસ્પતિ મિશ્રની ટીકાને આધારે પં. સુખલાલજીએ નીચે મુજબ રજૂ કર્યું છે.—જે ચિત્ત સદા રજોગુણની અધિકતાને લઈને અનેક વિષયોમાં પ્રેરાતુ હોવાથી અત્યંત અસ્થિર રહે છે તે 'ક્ષિપ્ત' કહેવાય છે.

જે ચિત્ત તમોગુણની અધિકતાને લઈને નિદ્રાવૃત્તિવાળું બને તેને 'મૂઢ' કહે છે.

૧-૨. જુઓ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય તરફથી વિ. સ. ૧૯૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ **આધ્યાત્મિક વિકાસ ક્રમ**-નામનો પં. સુખલાલજીનો નિબંધસંગ્રહ (પૃ. ૫)

જે ચિત્ત અસ્થિરતા વિશેષ હોવા છતાં કોઈ કોઈવાર પ્રશસ્ત વિષયોમાં સ્થિરતા અનુભવે તે 'વિક્ષિપ્ત' કહેવાય છે.

જે ચિત્ત એક-તાન એટલે કે સ્થિર બની જાય તેને 'એકાગ્ર' કહે છે

જે ચિત્તમાં સર્વે વૃત્તિઓનો વિરોધ થઈ ગયો હોય અને ફક્ત સંસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તેને 'નિરુદ્ધ' કહે છે.

'ક્ષિપ્ત' અને 'મૂઢ' એ બે ભૂમિકાઓ અવિકાસ સૂચવે છે. પહેલી ભૂમિકામાં રજોગુણની પ્રબળતા હોવાથી અને બીજીમાં તમોગુણની પ્રબળતા હોવાથી એકેય મુક્તિની પ્રાપ્તિનું કારણ બની શકતી નથી. એટલું જ નહિ પણ એ તો બલ્કે મુક્તિની બાધક છે. આથી એ યોગ-કોટિમાં ગણવાલાયક નથી એટલે કે એ ક્ષિપ્ત અને મૂઢ એ બે ચિત્તની સ્થિતિઓમાં આધ્યાત્મિક અવિકાસ હોય છે.

'વિક્ષિપ્ત' નામની ત્રીજી ભૂમિકા એ અવિકાસ અને વિકાસના મિશ્રણ રૂપ છે. એમાં વિકાસ કરતાં અવિકાસનું જોર ઘણું વધારે છે. વિક્ષિપ્ત ચિત્ત કોઈ કોઈ વાર સાત્ત્વિક વિષયોમાં સમાધિ મેળવે છે ખરું પણ એ સમાધિની સામે અસ્થિરતા એટલી બધી હોય છે કે એને લઇને એ પણ યોગ કોટિમાં ગણાવાલાયક નથી.

'એકાગ્ર' નામની ચોથી ભૂમિકામાં વિકાસનું બળ વધે છે, અને એ વધતાં વધતાં 'નિરુદ્ધ' નામની પાંચમી ભૂમિકામાં પૂર્ણતાને પામે છે. આ 'એકાગ્ર' અને 'નિરુદ્ધ' એ બે જ ચિત્તને સમયે જે સમાધિ હોય છે તે 'યોગ' કહેવાય છે એકાગ્ર ચિત્તના સમયના યોગને 'સંપ્રજ્ઞાત યોગ' અને નિરુદ્ધ ચિત્તના સમયના યોગને 'અસંપ્રજ્ઞાત યોગ' કહે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે 'ક્ષિપ્ત' 'મૂઢ' અને 'વિક્ષિપ્ત' એ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં અવિકાસ-કાળ હોય છે, જ્યારે છેલ્લી બે ભૂમિકાઓમાં—'એકાગ્ર' અને 'નિરુદ્ધ' નામની બાકીની બે ભૂમિકાઓમાં આત્મોન્નતિનો ક્રમ હોય છે. આ પાંચ ભૂમિકાઓની પછીની સ્થિતિ તે મોક્ષ-કાળ છે.

[૫]

યોગવાસિષ્ઠ એ એક જાતનું **રામાયણ** છે. એથી તો એનું **યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ** એવું નામ છે. એની રચના ક્યારે થઈ એ બાબત વિદ્વાનોમા મતભેદ છે. ડૉ. વિન્તર્નિત્સના અને એસ. એન. દાસગુપ્તના મતે એ ઈ. સ. ની આઠમી સદીનો ગ્રંથ છે, જ્યારે ડૉ. વી. રાઘવનના મતે એની રચના ઈ. સ ૧૧૦૦ થી ૧૨૫૦ ના ગાળામાં થઈ છે.

આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય વસિષ્ઠ અને રામચન્દ્ર વચ્ચેનો સંવાદ છે એ સંવાદ દ્વારા વસિષ્ઠ રામચન્દ્રને મુક્તિ મેળવવાનો ઉપાય વિસ્તારથી સમજાવે છે. વાલ્મીકિએ અરિષ્ટનેમિને એ સંવાદ સંભળાવ્યો હતો. **યોગવાસિષ્ઠમાં** અગસ્ત્ય સુતીક્ષ્ણને બોધ કરાવવા માટે 'વાલ્મીકિ-અરિષ્ટનેમિ' સંવાદ કરે છે.

યોગવાસિષ્ઠના પ્રારંભમાં—'વૈરાગ્ય'-પ્રકરણ (અ. ૧) માં રામાવતાર માટે ત્રણ કારણો દર્શાવાયાં છે. રામચન્દ્ર સોળ વર્ષની વયે વિરક્ત બને છે. વિશ્વામિત્રના કહેવાથી વસિષ્ઠ એમને વિસ્તૃત ઉપદેશ આપે છે. એનું એ ફળ આવે છે કે રામચન્દ્ર નિર્લિપ્ત રહીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે.

અંતિમ પ્રકરણમાં—નિર્વાણ-પ્રકરણ (અ. ૧૩. ૨૩.) માં કાક ભુશુંડીના જન્મની તેમજ એના સુમેરુ ઉપરના નિવાસની કથા અપાઈ છે. [1] રામકથા (પૃ. ૨૬૦) પ્રમાણે કાક ભુશુંડીની કથા સૌથી પ્રથમ યોગવસિષ્ઠ માં મળે છે.

યોગવાસિષ્ઠમાં ચેતનની સ્થિતિના સંક્ષેપમાં બે ભાગ કરાયા છે: (૧) અજ્ઞાનમય અને (૨) જ્ઞાનમય. અજ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે અવિકાસ-કાળ અને જ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે વિકાસ-કાળ. વિકાસ-કાળ પછીનો કાળ તે મોક્ષ-કાળ છે

અજ્ઞાનમય સ્થિતિના સાત વિભાગ કરાયા છે. એ દરેકને 'ભૂમિકા' કહેવામાં આવે છે. એ સાત ભૂમિકાનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) બીજ-જાગ્રત, (૨) જાગ્રત, (૩) મહાજાગ્રત, (૪) જાગ્રત-સ્વપ્ન, (૬) સ્વપ્ન-જાગ્રત અને (૭) સુષુપ્તક.

આ જાતનું સ્વરૂપ આપણે વિચારીએ તે પૂર્વે જ્ઞાનમય સ્થિતિના પણ સાત ભાગ કરી એ દરેકને 'ભૂમિકા' તરીકે ઓળખાવી એનાં જે નીચે મુજબ નામો અપાયાં છે તે નોંધી લઈએ :—

(૧) શુભેચ્છા, (૨) વિચારણા, (૩) તનુમાનસા, (૪) સત્ત્વાપત્તિ, (૫) અસંસકિત (૬) પદાર્થાભાવની અને (૭) તુર્યગા.

બીજ-જાગ્રત વગેરે સાત ભૂમિકાઓનું વર્ણન ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ (સર્ગ: ૧૧૭,માં અપાયું છે. એ ઉપરથી પં. સુખલાલજીએ નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

"(૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વની બુદ્ધિની જાગૃતિ નથી હોતી, માત્ર તેવી -જાગૃતિની બીજ રૂપે યોગ્યતા હોય છે, તેથી તે 'બીજ-જાગ્રત' કહેવાય છે. આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા ક્ષુદ્ર નિકાયમાં માની શકાય.

(૨) બીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વની બુદ્ધિ અલ્પાંશે જાગે છે તેથી તે 'જાગ્રત' કહેવાય છે. આ ભૂમિકા કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષીમાં માની શકાય

(૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વની બુદ્ધિ વિશેષ-શુદ્ધ હોય છે, તેથી તે 'મહાજાગ્રત' કહેવાય છે. આ ભૂમકા મનુષ્ય, દેવ આદિમાં માની શકાય.

(૪) ચોથી ભૂમિકામાં જાગ્રત અવસ્થાના મનોરાજ્ય-ભ્રમનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે એકને બદલે બે ચંદ્ર દેખાવા, છીપમાં રૂપાનું ભાન અને ઝાંઝવામાં પાણીની બુદ્ધિ. આ હેતુથી આ ભૂમિકા 'જાગ્રત-સ્વપ્ન' કહેવાય છે.

(૫) પાચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું જાગ્યા બાદ જે ભાન થાય છે, તેનો સમાવેશ થાય છે, તેથી તે 'સ્વપ્ન' કહેવાય છે.

(૬) છઠ્ઠી ભૂમિકામા વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્વપ્ન શરીરપાત થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે, તેથી તે 'સ્વપ્ન-જાગ્રત' કહેવાય છે.

---

૧ જુઓ હિન્દી પરિષદ્, વિશ્વવિદ્યાલય, પ્રયાગથી ઈ. સ. ૧૯૫૦ મા પ્રકાશિત **રામ-કથા** (પૃ. ૧૬૩-૪) આ પુસ્તકના પ્રણેતા રેવરેંડ ફાધર કામિલ બુલ્કે છે.

(૭) સાતમી ભૂમિકા ગાઢ નિદ્રાની હોય છે, જેમાં જડ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે અને કર્મો માત્ર વાસનારૂપે રહેલાં હોય છે, તેથી તે ' સુષુપ્તિ ' કહેવાય છે.

ત્રીજીથી સાતમી સુધીની પાંચ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટપણે મનુષ્યનિકાયમાં અનુભવાય છે."

શુભેચ્છા વગેરે સાત ભૂમિકાઓ વિષે યોગવાસિષ્ઠના ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ (સ. ૧૧૮)માં તેમજ એના નિર્વાણ-પ્રકરણ (સ. ૧૨૦)માં નિરૂપણ છે. એ ઉપરથી પં. સુખલાલજીએ નીચે મુજબ તારણ કર્યું છે:—

"(૧) હું મૂઢ જ શા માટે રહું? હવે તો શાસ્ત્ર અને સજ્જન દ્વારા કાંઈક આત્માવલોકન કરીશ એવી વૈરાગ્યપૂર્વક જે ઇચ્છા તે ' શુભેચ્છા. '

(૨) શાસ્ત્ર અને સજ્જનના સંસર્ગપૂર્વક વૈરાગ્યાભ્યાસને લીધે જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે ' વિચારણા. '

(૩) શુભેચ્છા અને વિચારણાને લીધે જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ ઘટે છે તે ' તનુમાનસા ' કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં સંકલ્પ ઓછા હોય છે.

(૪) (પૂર્વની) ત્રણ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત સુદ્ધામાં પણ વિરતિ થવાથી સત્ય અને શુદ્ધ એવા આત્મામાં જે સ્થિતિ થવા પામે છે તે ' સત્ત્વાપત્તિ. '

(૫) પૂર્વની ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અસંગરૂપ પરિપાકથી એવી અવસ્થા થાય છે કે જેમાં ચિત્તની અંદર નિરતિશય આત્માનંદનો ચમત્કાર પુષ્ટ થયેલ હોય છે તે ' અસસક્તિ ' ભૂમિકા.

(૬) (પૂર્વની) પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રગટ થયેલ આત્મારામ સ્થિતિને લીધે એક એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે બાહ્ય ને આભ્યંતર બધા પદાર્થોની ભાવના છૂટી જાય છે. દેહયાત્રા ફક્ત બીજાના પ્રયત્નને લઈને ચાલે છે તે પદાર્થાભાવની ભૂમિકા.

(૭) (પૂર્વની) ૭ ભૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે ભેદભાવનું ભાન બિલકુલ શમી જવાથી જે એક માત્ર સ્વભાવનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તે ' તુર્યગા '

આ સાતમી તુર્યગાવસ્થા જીવન્મુક્તમાં હોય છે. વિદેહ-મુક્તનો વિષય ત્યાર બાદની તુર્યાતીત અવસ્થા છે."

સાત અજ્ઞાનમય ભૂમિકાઓમાં અજ્ઞાનનું જોર વિશેષ છે, એથી એ અવિકાસ-કાળમાં ગણાય, જ્યારે સાત જ્ઞાનમય ભૂમિકાઓમાં જ્ઞાનનું બળ ક્રમે ક્રમે વધતું જાય છે એથી એ વિકાસ-કાળમાં ગણાય.

સાતમી જ્ઞાનમય ભૂમિકામાં જ્ઞાન પૂરેપૂરું ખીલે છે. એથી એના પછીની અવસ્થા તે મોક્ષ-કાળ છે.

૦

આકૃતિઓ—ઉપશમ-શ્રેણિ અને ક્ષપક-શ્રેણિનું સત્વર અને સુગમ રીતે સંતુલન થઇ શકે તે માટે ઉપસંહાર તરીકે એ બેનું સ્વરૂપ હું નીચે મુજબની આકૃતિઓ દ્વારા આલેખું છું.

ઉપશમ શ્રેણિ (૨૮)

ગુણ. ૧૦ — સંજ્વલન લોભ — ૧

અપ્રત્યા૦ લોભ	પ્રત્યા૦ લોભ	૨

સંજ્વલન માયા — ૧

અપ્રત્યા૦ માયા	પ્રત્યા૦ માયા	૨

સંજ્વલન માન — ૧

અપ્રત્યા૦ માન	પ્રત્યા૦ માન	૨

સંજ્વલન ક્રોધ — ૧

અપ્રત્યા૦ ક્રોધ	પ્રત્યા૦ ક્રોધ	૨

પુરુષ વેદ — ૧

હાસ્ય	રતિ	અરતિ	શોક	ભય	જુગુપ્સા	૬

સ્ત્રી–વેદ — ૧

નપુંસક-વેદ — ૧

ગુણ૦ ૬–૭

મિથ્યા–મોહ	મિશ્ર–મોહ	સમ્યગ્–મોહ	૩

ગુણ૦ ૪–૭

અનંતા૦ ક્રોધ	અનતા૦ માયા	અનતા૦ માયા	અનતા૦ લોભ	૪

ઉપશમ શ્રેણિ (૨૮)

ક્ષપક–શ્રેણિ

? મનુષ્યાનુપૂર્વી ઇત્યાદિ — ૧૨

દેવગતિ વગેરે પ્રકૃતિઓ — ૧૩

પાંચ જ્ઞાના-વરણ	ચાર દર્શનાવરણ	પાંચ અંતરાય	૧૪

નિદ્રા–દ્વિક — ૨

સંજ્વલન લભ — ૧

સંજ્વલન માયા — ૧

સંજ્વલન માન — ૧

સંજ્વલન ક્રોધ — ૧

પુરુષ વેદ — ૧

હાસ્ય	રતિ	અરતિ	ભય	શોક	જુગુપ્સા	૬

સ્ત્રી–વેદ — ૧

નપુંસક–વેદ — ૧

૧૩ નામ પ્રકૃતિ	૩ દર્શનાવરણ	૧૭

અપ્ર ક્રોધ	પ્ર૦ ક્રોધ	અપ્ર. માન	પ્ર૦ માન	અપ્ર માયા	પ્ર૦ માયા, અપ્ર લોભ	પ્ર૦ લોભ	૮

સમ્યક્ત્વ મોહનીય — ૧

મિશ્ર મોહનીય — ૧

મિથ્યાત્વ મોહનીય — ૧

અનંતા૦ ક્રોધ	અનતા૦ માન	અનંતા૦ માયા	અન તા૦ લોભ	૪

ક્ષપક–શ્રેણિ [ચાલુ]

પ્રશ્નોત્તર–કિરણાવલી

પ્રયોજક :—પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી.વિજયપદ્મસૂરિજી

[ગતાંક વર્ષ : ૧૭ . અંક : ૧૨ થી ચાલુ]

૬૩. પ્રશ્ન—ચોથી દીપ્રાદષ્ટિ ક્યારે પ્રગટ થાય?

ઉત્તર—જ્યારે ધર્મ સાધવામાં નિરંતર ઉદ્યમ કરવાનું મન થાય અને પદાર્થનો સૂક્ષ્મબોધ ભલે ન હોય તોપણ તત્ત્વોને પરમ ઉલ્લાસથી સાંભળવાની નિર્મલ ઉત્કંઠા થાય ત્યારે સમજી લેવું કે દીપ્રાદષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે. આ દષ્ટિમાં ભવ્ય જીવ જિનેશ્વર ભગવંતે કહેલા ધર્મને પોતાના પ્રાણથી પણ વહાલો ગણે છે ને ધર્મને માટે પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે તેમજ પ્રાણના સંકટમાં પણ ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. ૬૩

૬૪. પ્રશ્ન—પાંચમી સ્થિરાદષ્ટિ ક્યારે પ્રગટ થાય?

ઉત્તર—જ્યારે સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ક્રિયાને સારભૂત માનવાની નિર્મલ ભાવના થાય, અને હૃદયમાં રત્નની કાંતિની જેમ નિર્મલ તત્ત્વશ્રદ્ધા પ્રગટ થાય અને ક્રોધાદિ કષાય પ્રત્યે તિરસ્કારભાવ પ્રગટ થવાથી કષાયની મંદતા થાય ત્યારે સમજી લેવું કે સ્થિરાદષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે. આ દષ્ટિમાં જીવને યથાર્થ સમ્યગ્દર્શન ગુણ જરૂર પ્રગટ થાય છે, તેથી તે જીવ ઉત્તમ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોની યથાશક્તિ પરમ બહુમાનથી સાધના કરે છે અને કદાગ્રહને સેવતો નથી. ૬૪.

૬૫. પ્રશ્ન—છઠ્ઠી કાન્તાદષ્ટિનું અને સાતમી પ્રભાદષ્ટિનું સ્વરૂપ શું?

ઉત્તર—જેમાં તારાના પ્રકાશ જેવો બોધ હોય, નિશ્ચલ તત્ત્વની શ્રદ્ધા હોય અને ઘણા અર્થને સમજવાની શક્તિ હોય અને સમ્યક્ત્વ મોહના દલિયાનો અનુભવ ચાલુ હોય તે કાન્તાદષ્ટિ જાણવી તથા જેમાં સૂર્યના પ્રકાશ જેવો બોધ હોય અને તત્ત્વોમાં નિશ્ચલ રુચિ હોય અને જે કુદર્શનરૂપ અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્યના જેવી હોય તે પ્રભાદષ્ટિ કહેવાય. ૬૫.

૬૬. પ્રશ્ન—આઠમી પરાદષ્ટિનું સ્વરૂપ શું?

ઉત્તર—જેમાં તત્ત્વરુચિ બહુ જ નિર્મલ હોય, ને ચંદ્રમાના જેવો બોધ હોય તથા કષાયનો ઉદય શાંત (બહુમંદ) હોય, અને વિષયવાસના તદ્દન નાશ પામે છે તે પરાદષ્ટિ કહેવાય. આ દૃષ્ટિવાળા મહાત્માપુરુષો ધર્મસંન્યાસને પામેલા હોવાથી કૃતકૃત્ય બને છે. કહ્યું છે કે—

तन्नियोगान्महात्माथ कृतकृत्यस्तथा भवेत् ।
यथाऽयं धर्मसंन्यासः विनियोगान्महामुनिः ॥१॥ ६६

૬૭. **પ્રશ્ન**—એ આઠ દૃષ્ટિઓમાં કઈ કઈ દૃષ્ટિઓ મિથ્યાત્વભાવમાં હોય અને કઈ કઈ દૃષ્ટિઓ સમ્યક્ત્વ ભાવમાં હોય?

ઉત્તર—શરૂઆતની ચાર દૃષ્ટિઓ મિથ્યાત્વભાવમાં હોય છે એટલે ચાર દૃષ્ટિ સુધી જીવને મિથ્યાત્વપણું હોય છે અને છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિઓ સમ્યક્ત્વભાવમાં હોય છે એટલે સ્થિરાદૃષ્ટિમાં સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ થતો હોવાથી સ્થિરાદૃષ્ટિ વિગેરે ચાર દૃષ્ટિઓ સમ્યક્ત્વભાવની ગણાય છે. ૬૭.

૬૮. **પ્રશ્ન**—આચારાંગ સૂત્રની નિર્યુક્તિ ટીકા વિગેરેની બીના કેવા પ્રકારની છે?

ઉત્તર—૧, આચારાંગ સૂત્રના કર્તા સુધર્માસ્વામી. ૨. મૂળ ગ્રંથનું પ્રમાણ બેહજાર પચીસો શ્લોક. ૩. આ સૂત્રની ઉપર ચૌદ પૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજે ચારસો પચાસ ગાથાપ્રમાણ નિર્યુક્તિની રચના કરી છે. ૩. અધ્યયન અઠ્ઠાવીસ છે. ૪. ચૂર્ણિનું પ્રમાણ ત્યાસીસો (૮૩૦૦) શ્લોક. ૫ આ સૂત્રની ઉપર શ્રીશીલાંકાચાર્ય મહારાજે બારહજાર શ્લોકપ્રમાણ ટીકાની રચના કરી છે. આ રીતે આચારાંગ સૂત્રના અઠ્ઠાવીસ અધ્યયનને અંગે નિર્યુક્તિ વિગેરેની બીના જાણવી, આ સૂત્રમાં મુનિઓના આચાર વગેરેની મુખ્ય બીના જણાવી છે ૬૮.

૬૯. **પ્રશ્ન**—બીજા સૂયગડાંગ સૂત્રની નિર્યુક્તિ વગેરેની બીના કેવા પ્રકારની છે?

ઉત્તર—બાર અંગ પૈકી આ સૂત્ર બીજા નંબરે છે. તેમાં ૧ ત્રણસોને ત્રેસઠ પાખંડીઓનું સ્વરૂપ, ૨ વીરપરમાત્માની સ્તુતિ, ૩ સંયમી આત્માએ અનુકૂળ ઉપસર્ગ સહન કરતી વખતે કેવા પ્રકારનુ ધૈર્ય રાખવું જોઈએ? ૪ આર્દ્રકુમારનું જીવન, ૫ હસ્તીતાપસનું વર્ણન વિગેરે બીના આવે છે ૨ અધ્યયન તેત્રીસ, ૩ મૂળગ્રંથનુ પ્રમાણ એકવીસસો (૨૧૦૦) શ્લોક. ૪ ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજે બનાવેલી નિર્યુક્તિનુ પ્રમાણ ગાથા અઢીસો, ૫ ચૂર્ણિનુ પ્રમાણ દસહજાર શ્લોક. ૬ શીલાંકાચાર્ય મહારાજે બનાવેલી ટીકાનુ પ્રમાણ બાર હજાર આઠસોને પચાસ (૧૨૮૫૦) શ્લોક. ૭ આ રીતે સૂયગડાંગ સૂત્રના અધ્યયન વિગેરેની બીના જાણવી. ૬૯.

૭૦ **પ્રશ્ન**—શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રની ટીકા વિગેરેની બીના કેવા પ્રકારની છે?

ઉત્તર—૧ બાર અંગની અપેક્ષાએ આ ત્રીજું અંગ છે તેમાં પહેલા અધ્યયનમાં એક એક વસ્તુ જણાવી છે, અને બીજા અધ્યયનમાં બબ્બે વસ્તુ બતાવી છે. આ ક્રમે કરીને ત્રીજા, ચોથા અધ્યયન. વિગેરેમાં ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર વગેરે વસ્તુનુ સ્વરૂપ બતાવીને છેવટે દશમા અધ્યયનમાં દશ દશ વસ્તુની બીના જણાવી છે. ચાર પ્રકારના શ્રાવકોનું સ્વરૂપ ચોથા અધ્યયનમા જણાવાયું છે તથા કયા ચાર કારણ સેવીને સંસારી જીવ નરકને લાયક કર્મ બાંધીને નરકમા જાય છે તે કારણોની બીના અહીં પણ ચોથા અધ્યયનમા જણાવી છે. તેમજ કયાં નવા કારણથી રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે? તે બીના અને પ્રભુ મહાવીરદેવના શાસનની નિર્મળ આરાધના કરીને તીર્થંકરનામ કર્મ બાંધનાર શ્રેણિકરાજા, સુપાર્શ્વરાજા, સુલસા, રેવતી વિગેરે નવ જીવોની બીના પણ નવમા અધ્યયનમા વર્ણવી છે. એ ઉપરાંત સાધુજીવનને અંગે અને શ્રાવક જીવનને અંગે ખાસ જરૂરી બીના પણ આ સૂત્રમાં વર્ણવી

છે. ૨ આ સૂત્રના દસ અધ્યયનો છે. ૩ મૂળ ગ્રંથનું પ્રમાણ ત્રણ હજાર સાતસોને સીત્તર શ્લોક. ૪ સ્થાનાંગસૂત્ર વિગેરે નવ અંગોની ઉપર શીલાંકાચાર્ય મહારાજે પહેલાં ટીકાઓ રચી હતી પણ તેનો વિચ્છેદ થવાથી અભયદેવસૂરિ મહારાજે એ નવે અંગોની ઉપર નવી ટીકાઓ બનાવી તેમાં આ સૂત્રની ટીકાનું પ્રમાણ પંદર હજાર બસોને પચાસ શ્લોક છે. આ રીતે ઠાણાંગસૂત્રની ટીકા વિગેરેની બીના ટૂંકામાં જાણવી. ૭૦.

૭૧. **પ્રશ્ન**—ચોથા સમવાયાંગ સૂત્રની ટીકા વિગેરેની બીના કઈ કઈ?

ઉત્તર—૧ સમવાયાગસૂત્ર એ ચોથું અંગ છે. આ સૂત્રમાં એકથી માંડીને એકસો આઠ વસ્તુ કઈ કઈ તે બીના અને તે ઉપરાંત ત્રણે કાલના અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી કાલના ચક્રવર્તી વિગેરેની પણ બીના વર્ણવી છે. ૨ મૂળ ગ્રંથનું પ્રમાણ એક હજાર છસો સડસઠ શ્લોકો છે. ૩ ચૂર્ણિનું પ્રમાણ ચારસો શ્લોક. ૪ અભયદેવસૂરિ મહારાજે બનાવેલી ટીકાનું પ્રમાણ ત્રણ હજાર સાતસોને છોત્તેર શ્લોક. આ રીતે સમવાયાંગ સૂત્રના મૂળ ગ્રથનું પ્રમાણ વિગેરે બીના જણાવી ૭૧.

૭૨ **પ્રશ્ન**—પાંચમા શ્રીભગવતીસૂત્રની ટીકા વિગેરેની બીના કઈ કઈ?

ઉત્તર—૧ આ સૂત્રની અંદર ચારે અનુયોગની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા જણાવેલી હોવાથી આ અંગનું બીજું નામ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ છે જ્યારે બીજા સૂત્રોની અંદર એક એક અનુયોગનું વ્યાખ્યાન હાલ હયાત છે. ત્યારે આ શ્રીભગવતીસૂત્રની અંદર ચારે અનુયોગની બીના વર્ણવી છે. તુગી નગરના શ્રાવકોની બીના, જયંતિ શ્રાવિકાના પ્રશ્નો, એકાંત નિર્જરાને કરનારા દાન વગેરેનુ સ્વરૂપ તથા ધર્માસ્તિકાય વિગેરે છએ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ અહી છત્રીશ હજાર પ્રશ્નોત્તર રૂપે વર્ણવેલું છે. ૨. આ ભગવતીસૂત્રમાં અનેક ઉદ્દેશાના સમુદાયરૂપ શતકની સખ્યા એકતાલીસ છે. ૩ મૂળ સૂત્રોનું પ્રમાણ પદર હજાર સાતસો ને બાવન શ્લોક છે. ૪ ચૂર્ણિનું પ્રમાણ ચાર હજાર શ્લોક. ૫ આ સૂત્રની ઉપર હાલ બે ટીકાઓ હયાત છે. પહેલી શ્રીઅભયદેવ મહારાજે બનાવેલી ટીકા–તેનુ પ્રમાણ અઢાર હજાર છસોને સોલ શ્લોક પ્રમાણ છે. અને બીજી ટીકા શ્રીદાનશેખરસૂરિએ બનાવી છે તેનું પ્રમાણ આશરે બાર હજાર શ્લોક પ્રમાણ સભવે છે. આ રીતે સર્વાનુયોગમય પંચમાંગ શ્રીભગવતીસૂત્રની ટીકાનું પ્રમાણ વિગેરેની બીના ટૂંકામાં જાણવી. ૭૨

૭૩. **પ્રશ્ન**—છઠ્ઠા અગની ટીકાનુ પ્રમાણ વિગેરે બીના કઈ કઈ?

ઉત્તર—૧ આ છઠ્ઠા અગનું નામ જ્ઞાતાધર્મકથાંગ છે અને આ સૂત્રની અંદર દ્રૌપદીનું તથા શૈલક રાજર્ષિ વિગેરેનું વર્ણન આવે છે ૨ આ સૂત્રના ઓગણીસ અધ્યયનો છે ૩ મૂળ ગ્રંથનું પ્રમાણ પાંચ હજાર પાચસો શ્લોક ૪ શ્રીઅભયદેવસૂરિમહારાજે બનાવેલી ટીકાનુ પ્રમાણ ચાર હજાર બસો ને બાવન શ્લોક છે આ રીતે છઠ્ઠા અગની બીના ટૂંકામાં જાણવી. ૭૩. [ચાલુ]

★

નવી મદદ

૧૦૧) પૂ પં. શ્રીકાન્તિવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીતપાગચ્છ જૈન સંઘ. કોંઠ
૫૦) પૂ. આ. શ્રીવિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીનમિનાથ જૈન દેરાસર, ૩૭૯/ભીંડીબજાર. મુંબઈ
૨૫) પૂ. પં. શ્રીવિદ્યાવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી પારી પાનાચંદ વ્રજલાલ શેઠ. કપડવંજ
૨૫) શ્રી. જૈન આત્માનંદ સભા. ભાવનગર
૨૫) પૂ પં. શ્રીભાનુવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીવીરવિજયજી મહારાજનો ઉપાશ્રય ભઠ્ઠીની બારી. અમદાવાદ
૨૫) પૂ. પં. શ્રીપ્રેમવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ ડીસા
૨૨) શેઠ કાળીદાસ ઉમાભાઈ ટંકશાળ, (બે વર્ષની મદદના) અમદાવાદ
૧૫) પૂ મુ શ્રીગૌતમસાગરજી મ ના ઉદેપશથી શ્રી જૈન સંઘ. મહેમદપુર
૧૦) પૂ. મુ. શ્રીચંદ્રકાંતસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ આણુંદજી કલ્યાણજીની પેઢી. બોટાદ
૧૧) પૂ મુ શ્રીમણિવિજયજી દાદાના ઉપદેશથી શેઠ વારૈયા ગોપાલજી નારાયણ, ત્રાપજવાળા. તળાજા
૧૦) પૂ પં. શ્રીસુમતિવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ. નોંઘણવદર
૭) પૂ મુ શ્રીચંદ્રોદયવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીજૈન સંઘ. લોદરા
૫) પૂ પં. શ્રીદર્શનસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ આણુદજી કલ્યાણજી. લીંબડી
૫) પૂ મુ. શ્રીપદ્મવિજયજી મ ના ઉપદેશથી શેઠ આણુંદજી મંગળજીની પેઢી ઇડર
૫) પૂ. મુ. શ્રીનિરંજનવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, દહેગામ
૫) પૂ મુ. શ્રીમણિવિજયજી દાદાના ઉપદેશથી શેઠ ધરમશી મૂળજી. તળાજા
૫) પૂ મુ. શ્રીમણિવિજયજી દાદાના ઉપદેશથી શેઠ પરમાનંદ મોરાર તળાજા
૫) પૂ મુ. શ્રીમણિવિજયજી દાદાના ઉપદેશથી શેઠ નાનચંદ ખોડીદાસ. તળાજા
૫) પૂ મુ. શ્રીમણિવિજયજી દાદાના ઉપદેશથી શેઠ પ્રાગજી ફૂલચંદ. તળાજા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૩૭ થી ચાલુ]

એથી જો આપણે—સંઘોએ-સમાજમાં પોતાનું સ્થાન-ગૌરવ ટકાવી રાખવું હોય, પૂર્વજોનો વારસો સાચવવો હોય અને એ રીતે જનતા પર પોતાનો પ્રભાવ પાથરી એમના દિલમા સ્થાન મેળવવું હોય તો કાળબળને ઓળખી, સમાજ સાથેના વ્યવહારો નવારૂપે ગોઠવવા પડશે મૂળ વાત તો અન્યના હૃદયને સમજવાની આવડત હોવી જોઈએ પણ તે વ્યવહારિક અહિંસા—પ્રેમની લાગણી સિવાય ન આવે. એ માટે આપણે અતિ લોભ, મિથ્યાભિમાન અને ઉચ્ચતાના ખ્યાલો ફેરવવા પડશે અને આજના યુગમાં પીડાતા સમાજને માટે થોડું પણ કરી છૂટવાની ઉદારતા અને ત્યાગભાવ કેળવવો પડશે. જો એ આપણે નહિ કરી શકીએ તો જે રીતે આજે સામ્રાજ્ય નષ્ટ થયાં છે, જમીનદારી અને મૂડીવાદ ટુંપાઈ રહ્યો છે તેમ આપણી મહાજનશાહી પણ—જો એ સેવા મૂકી સત્તાનું રૂપ ધારણ કરશે યા તો સત્તાની શેહમાં તણાઈ એની કદમબોસી કરશે તો-એના પણ કાળ ચોઘડિયાં વાગ્યા વિના રહેવાના નથી પણ મહાજન સંસ્થાઓ તો કેવળ સેવાભાવને જ વરેલી સંસ્થાઓ હોઈ આ દોષ દૂર કરવામા એને સંકોચ ન હોવો જોઈએ.

['પ્રબુદ્ધ જૈન' તા. ૧-૧૧-૫૨ ના અંકમાથી]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના

યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂા. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂા. ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂા. ૧૦૧) રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમા જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩ માસિક વી પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂા. ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય

૫ ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવો જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

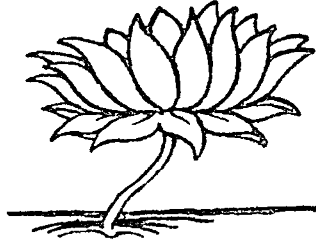
૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારાવધારા કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા રોડ—અમદાવાદ

ી જૈન સત્ય પ્રકાશ

૧૮, અંક : ૩] [ક્રમાંક : ૨૦

તંત્રી : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

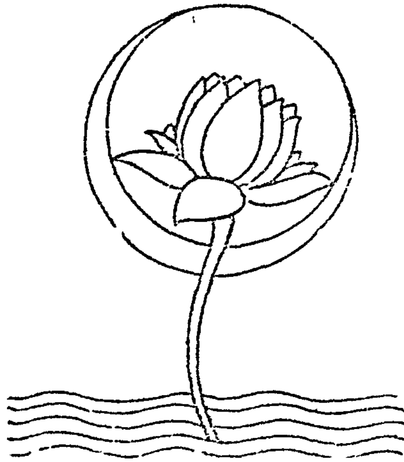

ણકપુરના વિશાળ ધરણવિહારના બહારના ભાગનું સાંગોપાંગ દૃશ્ય

શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા–ભાવનગરના સૌજન્યથી

વિષય-દર્શન

નવી મદદ

૧૦૦) પૂ આ. શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિજી મ ના ઉપદેશથી શ્રીદેવસૂર જૈન સંઘ-ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય, મુંબઈ.

૨૫) પૂ પં. શ્રીદક્ષવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીસુમતિનાથ જૈન પેઢી, **બીલીમોરા**

૨૫) પૂ મુ શ્રીધર્મસાગરજી મ ના. ઉપદેશથી શ્રીકોટ જૈન દેરાસરજીની પેઢી, મુંબઈ

॥ ॐ अर्हम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक
मुनिसम्मेलन संस्थापित

श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र

जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

वर्ष : १८	વિક્રમ સં. ૨૦૦૯ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૯ : ઈ. સ. ૧૯૫૨	क्रमांक
अंक : ३	માગશર વદ ૧૩ : સોમવાર : ૧૫ ડીસેમ્બર	२०७

કેટલીક જૈન અનુશ્રુતિઓ અને પુરાતત્ત્વ

લેખક :—ડૉ. મોતીચંદ્ર. એમ. એ. પીએચ. ડી.

૨. શ્રાવસ્તી

[ગતાંકથી ચાલુ]

જૈન સાહિત્યમાં કુણાલા અથવા શ્રાવસ્તીમાં પણ એક પૂર આવ્યાની અનુશ્રુતિ છે. 'આવશ્યક ચૂર્ણિ' (પૃ૦ ૪૬૫, રતલામ, ૧૯૨૮)માં એની કથા આ પ્રકારે આપેલી છે:

કુણાલમાં કુરુંટ અને ઉત્કુરુટ નામના બે આચાર્યો નગરના નાળાના કિનારે રહેતા હતા. વર્ષાકાળમાં નાગરિકોએ તેમને ત્યાંથી નસાડી મૂકયા. ક્રોધમાં આવીને કુરુંટે શ્રાપ આપ્યો : "હે દેવ! કુણાલા ઉપર વરસો.' એમ કહેતાં જ ઉત્કુરુટે પણ કહ્યું "પંદર દિવસ સુધી." કુરુંટે ફરીથી કહ્યું : "રાત અને દિવસ"—આવો શ્રાપ આપી બંને જણ નગર છોડીને ચાલ્યા ગયા પંદર દિવસ સુધી ઘનઘોર વરસાદ પડતો રહ્યો અને તેના ફળસ્વરૂપે કુણાલા નગરી અને આખું જનપદ વહી ગયું "કુણાલાના પૂરના ૧૩ વર્ષ પછી મહાવીરસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયું." મુનિ કલ્યાણવિજયજીની ગણના અનુસાર ૪૩ વર્ષની અવસ્થામાં મહાવીર કેવળી થયા અને એ સમયે મહાત્મા બુદ્ધ ૬૫ વર્ષના હતા. (કલ્યાણવિજય, વીરનિર્વાણસંવત ઔર જૈન કાળગણના, પૃ૦ ૪૩) લંકાની અનુશ્રુતિ અનુસાર બુદ્ધનું નિર્વાણ ૮૦ વર્ષની અવસ્થામાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩-૪૪મા થયું અને એ માટે મહાવીરને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ઈ. સ. પૂર્વ ૫૫૮—૫૯માં થઈ. મહાવીરના કેવળજ્ઞાનના તેર વર્ષ અગાઉ એટલે ઈ. સ. પૂર્વ ૫૭૧-૭૨માં કુણાલનું પૂર આવ્યું શ્રાવસ્તીના આ પૂરની નોંધ 'ધમ્મપદ—અટ્ઠકથા'માં પણ આવી છે. કહે છે કે અનાથપિંડિકના અઢાર કરોડ રૂપિયા અચિરાવતી (આધુનિક રાપ્તી)ના કિનારે દાટેલા હતા. નદીમાં એક વખત પૂર આવ્યું અને ખજાનો ધસડાઈ ગયો. (બરલિંગેમ, બુધિસ્ટ લિજેંડસ્, વા૦ ૨, પૃ૦ ૨૬૮) ખેદની વાત છે કે પ્રાચીન શ્રાવસ્તી (આધુનિક સહેટ—મહેટ)ની શોધ—તપાસ ઉપર ઉપરથી જ થયેલી છે. ખાઈ ખોદીને સ્તરોની ખોજ હજી સુધી થઈ નથી એ જાણવાની આપણને ખૂબ ઉત્સુકતા છે કે, પાટલીપુત્રની માફક અહીં પણ પુરાતત્ત્વ એક પ્રાચીન શ્રુતિનું સમર્થન કરે છે કે નહીં. જો પુરાતત્ત્વથી અનુશ્રુતિ સાચી નીકળે તો આપણને પ્રાગ્ મૌર્યકાલના એક સ્તરનો બરાબર કાળ મળી જાય અને એ પુરાતત્ત્વવિદો માટે એક મહાન કાર્યની વાત ગણાશે. [અપૂર્ણ]

કેન્દ્રસ્થ સંસ્થા કેવી જોઇએ

લેખક :—શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

ગયા અંકમાં જોયા પ્રમાણે, ભારતવર્ષના સકલ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનો તરફથી બોલી શકે, એના વારસાનો માલિકીહક્ક કરી શકે એવી સંસ્થાની ખાસ અગત્ય છે. હવે એ વાતમા બેમત જેવું હોવા સંભવ નથી જ. આ માસિકમાં આવેલ અને 'જૈન' પત્રે તા. ૨૯-૧૧-૩૨ ના અંક ૨૫ માં જેનો ઉતારો લીધો છે એવા પંડિત લાલચંદ્ર ભ. ગાંધીના અકોટામાંથી મળેલી પ્રતિમાઓ સંબંધી લેખથી ખાતરી થઇ જાય તેમ છે કે સરકારી કાનુન મુજબ આ જાતની સર્વ પ્રાચીન સામગ્રી, જો રક્ષણ કરનાર ન હોય તો ખુદ સરકાર એનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી સ્વીકારે છે અને એ સર્વ પર પોતાનો હકક કાયદાથી લાદે છે. જૈન પત્રના એ જ અંકમાં 'શ્રવણ-બેલ્ગુલ'માં આવેલ શ્રી બાહુબળિજીની દિગંબર મૂર્તિ અંગે પણ એ જાતની સરકારી તૈયારીની વાત છે. વળી કલ્યાણચંદ કેશવલાલ ઝવેરીએ પણ વડોદરામાંની અકોટાવાળી ધાતુપ્રતિમાઓ સંબંધી ચર્ચા કરી કાયદા સંબંધી માહિતી આપી છે અને એ અંગે જૈન સંઘે અને શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી કિંવા જૈન શ્વે૦ કોન્ફરન્સે જાગૃત થઈ કાયદો સુધરાવવા પોતાની મૂર્તિઓ હસ્તગત કરવા સૂચના કરી છે. 'કેન્દ્રસ્થ સંસ્થાની અગત્ય' નામક લેખ લખ્યો ત્યારે આ વાત મારા લક્ષમાં નહોતી. મેં તો કોન્ફરન્સના પ્રયાસ અંગે ભારતવર્ષના જુદા જુદા પ્રદેશમાં ફરવાનું બનતાં જે ચિત્ર મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ ખડું થયું અને અગાઉ પાવાપુરી સંબંધી કાયદો આવેલ એ કારણે આ તટસ્થ માસિકમાં આ પ્રશ્ન હાથ ધર્યો. પણ હવે તો દિવા જેવું દેખાય છે કે આપણે પૂર્વજોના અણમૂલા-મૂર્તિ-દેવાલય કે સ્થાપત્ય સંબંધી અથવા તો જ્ઞાનભંડારમાંની અણમૂલી સાહિત્યસામગ્રી માટે સંરક્ષણનો પ્રબંધ નહીં કરીએ તો સરકાર કાયદાના બળે એ ઉપર હક ધરાવી, કબજો જરૂર લેશે એ વેળા રક્ષણ તો થશે પણ એ પાછળ આપણો જે ભક્તિ-ભાવ-એ માટે જે બહુમાન-આપણા અંતરમાં રમણ કરે છે તે જળવાશે કે કેમ એ જરૂર વિચારણીય છે. આવો વિખરાયેલો વારસો કેવો અણમૂલો-અને ઈતિહાસની નજરે અતિ-અગત્યનો છે એ વાત જાણવી હોય તો ભારતીય જૈન સ્વયં-સેવક પરિષદ તરફથી પ્રગટ થતા 'સ્વયંસેવક' માસિકના અંકો જોવા ભલામણ છે. આપણા એ અંગેના દુર્લક્ષથી કેટલું ચાલ્યું ગયું છે, કેટલું બગડી રહ્યું છે, અને હજુયે નહી ચેતીએ તો કેટલું હાથમાંથી સરી જશે એ ભિન્ન ભિન્ન અભ્યાસીઓના હાથે લખાયેલ લેખો વાંચ્યા વિના સમજાય તેમ નથી।

આજે વિચારવાનું એ જ છે કે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી 'કેન્દ્રસ્થ સંસ્થા'ની ગરજ સારી શકે કે કેમ? જરૂર એ સંસ્થા મધ્યવર્તી બની શકે પણ એ માટે એને પોતાના ચાલુ બંધારણમાં કેટલાક ફેરફારો કરવા પડે. વળી, સારાયે ભારતવર્ષના વારસાના સંરક્ષણનો અતિમહત્ત્વનો પ્રશ્ન હોવાથી કાર્યાલય નમૂનેદાર બનાવવું જોઈએ, પ્રચલિત પ્રણાલિકામાં સુધારણા કરવી ઘટે અને એ અંગે થનારા મોટા ખરચને ધ્યાનમાં રાખી, આવકના માર્ગો પણ નિયત કરવા જોઈએ.

સાંભળવા પ્રમાણે જે બંધારણ છે એમાં ભારતના જુદા જુદા સંઘના પ્રતિનિધિઓની જનરલ કમિટિ છે છતા એ વર્ષમાં માંડ એકવાર મળે છે! એનો અધિકાર સલાહ સૂચન પૂરતો જ છે! બાકી વહીવટનું તંત્ર અમદાવાદના સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓ કે જેમની સંખ્યા આઠેકની છે તેમના હાથમાં જ હોય છે.

એ ખરું હોય કિંવા એમાં સમજફેર હોય, એ વાત મુદ્દાની નથી અત્યાર સુધીની

પેઢીની કાર્યવાહીથી શ્રીશત્રુંજયાદિ તીર્થોનું અને અન્ય પ્રાચીન સ્થળોનું રક્ષણ થયું છે, જીર્ણોદ્ધાર થયા છે અને માલિકીહકમાં ખાસ હાનિ નથી પહોંચી એ જોતાં વહીવટદારોને ધન્યવાદ ઘટે. એમાં પણ શેઠ કસ્તુરભાઈ જેવા બાહોશ અને અનુભવી પ્રમુખે એ સંબંધમાં જે રસવૃત્તિ દાખવી છે અને પ્રસગોપાત પોતાના ભાષણમાં સ્થાપત્ય–કળા પ્રાચીનતાના રક્ષણ અંગે જ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે એ જોતા સાચે જ પેઢીના સંચાલકો અથવા તો શેઠ સાહેબ પોતે પેઢીને મધ્યવર્તી સસ્થામા ફેરવવા ધારે તો ખાસ મુશ્કેલી ન જ પડે. આજે પણ ધાર્મિકતાના મુદ્દાથી ઊભા થતા સવાલો વેળા પેઢીને આગળ તો થવુ જ પડે છે. વળી, શ્વે૦ કોન્ફરન્સે તો શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની કાર્યવાહીને ટેકો આપવાનો ઠરાવ કરેલો હોવાથી એ તીર્થો આદિના પ્રશ્નોમાં ખાસ અલગ વાડો રચે તેમ નથી જ. બાકી કાપરડા-જીમાં સાંભળ્યુ તે જો સાચું હોય તો શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી કાં તો આર્થિક કારણે કિંવા વ્યવસ્થાને પહોંચી ન શકતી હોય એ કારણે નવા વહીવટ સંભાળી લેવા તૈયાર નથી.

તીર્થોની વ્યવસ્થા અને રાણકપુર કુંભારીઆજી આદિના જીર્ણોદ્ધાર જોતાં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીએ જ આવા વિષમ સમયમા સકળ ભારતના મૂલ્યવાન વારસાના સરક્ષણની જવાબદારી ઉપાડવા આગળ આવવુ જોઈએ. એની પાસે શકિત–અનુભવ અને કાર્યકરો છે કેટલાક જુદા વહીવટો છે અને એ સર્વ પેઢીની છત્રછાયામાં આવે એ સારુ બધારણ સુધારણા ઇષ્ટ છે.

મોટાં શહેરોનું પ્રતિનિધિત્વ અને તે પણ જૈનોની વસતી, દેવાલયોની સંખ્યા અને તીર્થનું મહત્ત્વ ધ્યાનમા રાખી નક્કી કરવું એમાં શ્રીમંત ધીમત અને સેવાભાવી વ્યકિત-ઓનો યોગ મેળવવો. સભામાં હાજરી આપે અને જરૂર પડ્યે સમયનો ભોગ આપવામાં પીછેહઠ ન કરે તેવા સભ્યોની પસંદગી કરવી. પુરાતત્ત્વનિષ્ણાત કે પ્રાચીન શોધખોળના અભ્યાસીઓને—તેમજ સમયનો ભોગ આપી નિરીક્ષણ કરી શકે તેવા ભાઈઓને માનદ સભ્યો બનાવી વિસ્તૃત પ્રતિનિધિત્વધારી મધ્યસ્થ સસ્થા સર્જવી. એમાંથી મહાસમિતિ અને કારોબારી સમિતિ રચવી એને કરવાનાં કાર્યોની મર્યાદા બાંધવી એ માટેના બજેટની રચના કરવી. આ ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રદેશના સયોગો ધ્યાનમાં લઈ, રોજબરોજનો વહીવટ સંભાળી શકે તેવી સ્થાનિક સમિતિઓ નક્કી કરવી અમુક રકમ સુધીનો ખર્ચ કરે તેવી એને સત્તા આપવી. રાજ્ય સાથેના પ્રશ્નો અગે કારોબારીએ સીધી જવાબદારી રાખવી દેવદ્રવ્ય કે જેનો ઉપયોગ જીર્ણોદ્ધારમાં જ કરવાનો હોય છે એ આજે જેમ મરજી માફક ખરચાય છે તેમ ન ખરચાતા કમિટિ નક્કી કરે તે મુજબ અને નિયત કરેલી પધ્ધતિથી ખરચાય તેવો નિયમ કરવો. એમાં પણ નવા કરતાં જૂનાં અને ખાસ કરી એતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતાં સ્થાનોના રક્ષણ અર્થે વધુ ખરચાય તેવો પ્રબધ કરવો. માયા વધારવા કરતાં પૂર્વજોની દીર્ઘદર્શીતા ધ્યાનમા લઈ, કળા–કારીગરી અને સ્થાપત્યની જાળવણી પાછળ એનો વ્યય થાય તેમ કરવુ આ તો સામાન્ય રેખાકન ગણાય બાકી તો સકળ સઘના આગે-વાનો એકઠા થઈ, પૂર્વજોના મહામૂલા વારસાના સરક્ષણ અર્થે જે જે અનુભવની વાતો રજુ કરે એ ધ્યાનમા લઈ, આજે જેમ રાજશાસન–કેન્દ્રસ્થ સરકારના કાનુન પ્રમાણે સારાયે દેશનું તંત્ર ચલાવે છે તેમ ભગવત શ્રીમહાવીરદેવનુ શાસન અને એના પ્રચારના મુખ્ય અંગો સમા–મૂર્તિ અને આગમ અર્થાત–તીર્થો–પ્રતિમાઓ અને જ્ઞાનભડારો સુરક્ષિત રહી પોતાની પ્રભા વિસ્તારે તેવું તંત્ર રચવાનો સમય કમાડ ઠોકી રહ્યા છે એ નાદ જેટલો જલ્દી સંભળાય અને અમલી બને એટલો આપણો ધર્મપ્રેમ જાગ્રત લેખાય.

कतिपय आवश्यकीय संशोधन

लेखक : श्रीयुत अगरचंदजी नाहटा

ग्रन्थ प्रकाशको व संपादकोकी असावधानी एवं अज्ञानताके कारण कभी कभी ग्रन्थके रचयिताके नाम एवं गच्छादिके सम्बन्धमें भी भद्दी भूलें हो जाती है जिनके अनुकरणमें अन्य लेखक भी उन्हें दुहराते हुए भूल परम्पराको बढ़ाते रहते हैं। अतः ऐसी भूलें जहाँ भी जिनके नजर आये उन पर संशोधनात्मक स्पष्टीकरण प्रकाशित कर देना आवश्यक होता है ताकि उनका संशोधन होकर भूलोंका उन्मूलन हो जाय। प्रस्तुत लेखमें ऐसी ही कतिपय भूलोका संशोधन उपस्थित किया है। इनके कुछ प्रकाशित ग्रन्थोंकी अप्रकाशित रचना प्रशस्तियां 'अनेकांत'में पूर्व मैं प्रकाशित कर चूका हूं।

१. खरतरगच्छीय श्रीजिनकुशलसूरिके शिष्य महो० विजयप्रभजीका 'गौतम रास' जैन साहित्यमें सुललित प्राचीन काव्य एवं सुप्रसिद्ध ग्रन्थ है। पचासो ग्रन्थोमें यह प्रकाशित हो चुका है। जैन धर्मप्रसारक सभासे सार्थ भी प्रकाशित हो चुका है। पर इसके रचयिताके संबंधमें अब भी कहीं कहीं भद्दी भूल नजर आती है। किसी प्रकाशकने उसे उदयवंत रचित लिख मारा है तो कइयोने विजयभद्र रचित बतलाया है। पर यह निर्विवाद सिद्ध है कि इसके रचयिता उ० विनयप्रभ है। हस्तलिखित सैकड़ो प्रतियाँ हमारे अवलोकनमें आई जिनमें "विनयपहु उवज्झाय थुणिजे" स्पष्ट पाठ है। इसकी रचना सं. १४१२में गौतम गणधरके केवलज्ञानके दिन खंभातमें हुई थी। बीकानेरके महिमा भक्तिभंडारमें इसकी सं. १४३० की लिखित प्रति प्राप्त है उसमें भी यही पाठ है। 'खरतरगच्छ पट्टावली'में भी इसके रचे जानेका सुस्पष्ट निर्देश पाया जाता है। पीछली कुछ प्रतियाँके लेखकोकी भूलके परिणाम स्वरूप "विजयभद्र" नाम प्रसिद्धिमें आया है एवं प्रतकी एक गाथामें उदयवंत शब्द आता है। इसको कर्त्ताका सूचक मानकर कई व्यक्तियोंने उसे उदयवंत रचित घोषित कर दिया और आज तक[1] वह भूल ज्यों की त्यों अनेक आवृत्तियाँ व ग्रन्थोमें पाई जाती है जिसका संशोधन होना नितान्त आवश्यक है।

कई भूलें ग्रन्थमें रचयिताके अपने गच्छ एवं गुरुपरम्पराके निर्देश न करनेके कारण हो जाती है। सम नामवाले व्यक्तियोमें ऐसा होना स्वाभाविक ही है जिसके कुछ उदाहरण यहाँ दिये जाते है—

जैन हठीसिह सरस्वती सभा, अहमदाबादसे "षटद्रव्यनय विचारादि प्रकरण संग्रह" नामक ग्रन्थ छपे है। उनके पृ. १०९ में प्रीति छत्तीसी, सहजकीर्ति रचित छपी है जिसके अंतमें संपादक या प्रकाशकने "इतिश्रीमन्नागपुरीय बृहत्तपागच्छीय वाचकवर सहजकीर्ति

---

१ हाल ही में प्रकाशित हिन्दी जैन साहित्यका संक्षिप्त इतिहासके पृ. ६५ में भी इसकी पुनरावृत्ति की गई नजर आती है।

मुनिना कृतः स्वाध्यायः" लिखा है। पर इसकी समकालीन (१७ वीं) लिखित प्रति यहाँके भंडारोंमें उपलब्ध है जिसके अनुसार ये खरतरगच्छीय (हेमनंदनशि०) सिद्ध ही है। इसी प्रकार पृ. १२९ में मेघकुमार सज्झाय ख० श्रीसार रचित छपी है उसके अंतमें "इतिश्री वादीन्द्र श्रीपार्श्वचंद्रसूरीन्द्र विनेय श्रीसार मुनिराजेन कृतः स्वाध्यायः" लिखित दिया गया है। पता नहीं इसका आधार क्या है? इसी प्रकार पृ. २३४ में लक्ष्मीवल्लभ (जिनका नाम राजकवि भी था) की उपदेश बतीसी छपी है। उसके अंतमें "इतिश्रीमन्नागपुरीय तपागच्छाचार्यश्रीरामचंद्रसूरिकृता" लिखा गया है। पर इसकी समकालीन प्रति हमारे संग्रहमें है जिससे इसके रचयिता राजकवि ख० लक्ष्मीवल्लभ उपा० ही होना सिद्ध होता है।

इसी प्रकार श्री वा. मो. शाह ने धर्मसिंह ख० धर्मवर्द्धनकी बावनीको स्था. धर्मसिंह रचित मान ली थी जिसका संशोधन हम अपने "वा. मो. शाहकी एक महत्त्वपूर्ण भूल" नामक पूर्व प्रकाशित लेखमें कर चुके है।

आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक पृ. ४ के परिशिष्टमें निम्नोक्त कृतियें छपी हैं। उनके रचयिता वास्तवमें कविवर समयसुंदर है।

१. प्रसन्नचंद्र राजर्षि ग. ६ प्रसन्नचंद्र प्रणमुं तुमारे पाय,—रूपविजय

२. अरणक मुनि ग. १० अरणिक मुनिवर चाल गोचरी, "

३. मेघकुमार ग. ५ धारणी मनावे मेघकुमार, —प्रीतिविमल

साराभाई नवावको हमने खर० रुघपति कविके चौवीशी सवैये प्रकाशनार्थ भेजे थे। आपने मेरे लिखे रुघपति शब्दको संघपति समझ कर ११५१ स्तवन मंजूषामें उन सवैयोंके रचयिताको संघपति लिख दिया है।

विद्यानंदविजयजी प्रयोजित सं. २००२ में प्र० श्री "प्राचीनछंद संग्रह" ग्रन्थ छपा है। उसमें नवकार छंदका कर्त्ता लाभकुशल रचित लिखा है पर वह खरतरगच्छीय कुशललाभकी रचना है एवं अंतमें देशांतरी छंद राजकविका (लक्ष्मीवल्लभरचित) छपा है उसका रचयिता विपास कवि लिखा है। ये दोनों भूलें असावधानीसे हुई है। देखिये, रचनामें नाम स्पष्ट है—

१. **कुशललाभ** वाचक कहे, एकचित आराधतां विविध रीत वंछित लहे ॥ १८॥

२. वर **लछीवलभ** सुतन पूरण प्रभु वैकुंठपूरी।
प्रणमेवी पास कवि **राज** एम स्तविमो छंद देशांतरी ॥ ४६ ॥

पहलेमें कुशललाभ वे ऊलटा नाम समझ कर लाभकुशल लिख दिया है, दूसरेमें 'पणमवि पास'को संधि छेदकी गलतीसे भूल हुई है।

जैन सत्य प्रकाश वर्ष १४ अंक ७ में प्रकाशित पार्श्वस्तोत्रको जयशेखरसूरि रचित लिखा गया है पर जैन स्तोत्र संदोह भा. २ पृ. के अनुसार उसके रचयिता लक्ष्मीसागरसूरि है।

जैन स्तोत्र संग्रहके प्रथम भाग परिशिष्टमें श्वे. जैन स्तोत्रोंकी सूची दी गई है उसमें " महानन्द महानन्द " आद्यापदसे प्रारंभ होनेवाली चैत्यपरिपाटी स्तवन (श्लो. ४१)को विनयविजयजी रचित बतलाया गया है। पर वास्तवमें वह खरतरगच्छीय श्रीजिनकुशलसूरिके शिष्य गौतमरासके रचयिता उपाध्याय विनयप्रभकी रचित है। यहाँके महिमा भक्ति भंडारमें सं. १४३० की लिखित स्तोत्र संग्रहकी प्रतिमें इसका स्पष्ट उल्लेख हैं, अंतके 'विनय' शब्दसे मुनि चतुरविजयजीने विनयविजयजी रचित होनेका अनुमान किया प्रतीत होता है जो सही नहीं है। मुनिश्रीके सूचनानुसार वह जैन स्तोत्र संग्रहके द्वितीय भागमें प्रकाशित होनेवाली थी पर उसमें पार्श्वप्रभु सम्बन्धी स्तोत्रादिके आधिक्यतावश वह दी नहीं जा सकी, प्रतीत होता है।

जैन सत्य प्रकाशके वर्ष ७ अंक १२ एवं वर्ष १२ पृ. ९६ में " समरवि सरसति हंसला गामिणी " आद्य पदवाली २५ गाथाकी शत्रुंजय चैत्यपरिपाटी प्रकाशित हुई है। स्थानीय आचार्यशाखाके भंडारमें प्राप्त (३ पत्र) सं. १६६८ की प्रतिके अनुसार इस चैत्यपरिपाटी विवाहलोके रचयिता महोपाध्याय " विजयतिलक " हैं जिनके रचित शत्रुंजय —दंडग विचार गर्भित स्तवन बहुत प्रसिद्ध है। वे उ० विनयप्रभके शिष्य व जिनकुशलसूरिके प्रशिष्य थे। चैत्यपरिपाटीके अंतमें कर्त्ताने अपना नाम सूचक द्व्यर्थक " विजयवंता " शब्दका प्रयोग किया है। प्राप्त प्रतिमें " कृत विजयतिलकमहोपाध्यायैः " स्पष्ट लिखा है।

[અનુસંધાન પૃ૪ : ૬૯ થી ચાલુ]

	અવિકાસ-કાળ	વિકાસ-કાળ
જૈન દર્શન	પહેલાં ત્રણ ગુણસ્થાનો	ગુણસ્થાન ૪-૧૪
આજીવિક દર્શન	પહેલી ત્રણ સ્થિતિ	સ્થિતિ ૪—૮
યોગ દર્શન	પહેલી ત્રણ ભૂમિકા	ભૂમિકા ૪—૫
યોગ વાસિષ્ઠ	સાત અજ્ઞાન ભૂમિકા	સાત જ્ઞાન ભૂમિકા
બૌદ્ધ દર્શન	પહેલી બે સ્થિતિ	સ્થિતિ ૩—૬

વિકાસ-કાળ પછીનો કાળ ને આ સમસ્ત દર્શનો પ્રમાણે યોગ-કાળ છે. એ મેળવવા હરકોઈ ભાગ્યશાળી થાઓ. એટલી અભિલાષા વ્યક્ત કરતો હું આ લેખ પૂર્ણ કરું છું.

પતિતપાવન

[એક નાટક] લેખક : શ્રી. જયભિખ્ખુ

[ગત મહાવીર જયંતી પ્રસંગે 'ઑલ ઈન્ડિયા રેડિયો અમદાવાદ'ની માગણી પરથી શ્રી. જયભિખ્ખુએ આ નાની નાટિકા આમ સમુદાયને લક્ષમાં રાખીને લખી હતી. થોડા સુધારા વધારા સાથે એ અહીં આપવામાં આવે છે. —સંપાદક]

(૧)

[મગધના પાટનગર રાજગૃહીમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો જન્મદિન (વર્ષગાંઠ) ઉજવાય છે. 'માણસ માત્ર સમાન—ન કોઈ ઊંચ ન કોઈ નીચ : શાસ્ત્ર, સ્વાધ્યાય, સંયમ ને તપ : ન એમાં સ્ત્રી–પુરુષનો ભેદ, ન રંક-રાયનો ભેદ, પાળે એનો ધર્મ, કરે એનું તપ ! જન્મનું મહત્ત્વ નહિ, કર્મની વડાઈ !' એ ભાવનાનો મહિમા ગવાય છે ! આ ભાવના સામે સ્થાપિત હિતોવાળી ઊંચ કોમનો પ્રતિકાર તો છે પણ નીચ કોમે પણ એમાં નન્નો ભણ્યો છે. એમણે એમાં કાવતરું જાણ્યું છે. એવા સંવર્ષના દિવસો વીતે છે છતાં વાતાવરણમાં આનંદના સૂરો છે. સ્ત્રીઓ ગીત ગાય છે:]

ગીત : 'અનુપમ આજે રે, ઓચ્છવ છે મહાવીર મંદિરે રે !
'ચાલો જોવા જઈએ હેતે હળીમળી આજ રે. અનુ૦

[સાખી]

ત્રિશલા કુખે અવતર્યા રે, મહાવીરનો અવતાર,
સિદ્ધારથકુલ નંદનો એ, વર્ત્યો જયજયકાર;
થાળ ભરી ભરી મોતીડે વધાવતી રે, છપ્પન કુંવરી સજી શણગાર,
ઊભી આરસ–પારસમણિ ચોકમાં રે ! અનુપમ આજે૦

[એકાએક બુંગિયો વાગે છે. આકાશ ભેદતો કોલાહલ થાય છે.]

[ધુમિલ સંધ્યા, રાજગૃહીના બહારનો એકાંત ભાગ. કોઈ રડ્યુંખડ્યું જા–આવ કરે છે. એ વેળા કાળો, બિહામણો, દાઢું બાંધેલો એક આકાર જોરથી નાસતો જતો જોવાય છે. એના માંસલ પગો પૃથ્વીને જાણે દાબીને રહ્યા છે ! એનું મસ્તક આકાશને થોભ દઈ રહ્યું છે ! હાથમાં રત્નની થેલી છે. બીજામાં અર્ધચંદ્રાકાર કૃપાણ છે. અડધી બંડી માથે વાળ પર લાલ ફટકો, કેડે સુતરની રસ્સી, પગમાં કડું. મોટી મોટી આંખો !]

૧લો નાગરિક : ચોર, ચોર, ડાકુ, ડાકુ, પકડો, પકડો !
૨જો ,, : નાસો, નાસો. મગધનું પાટનગર લૂંટારા રોહિણેયને હાથે લૂંટાયું.
૩જો ,, : અરે, નગરશેઠની હવેલી ચકલીના માળાની જેમ ચુંથાઈ.
૪થો ,, : અરે, રાજના ભંડારો રોળાઈ ગયા
૫મો ,, : પકડો, પકડો, મુલક આખાના ચોર રોહિણેયને.

[શંખ ફુંકાય છે. ઘોડાના દાબડા બોલે છે.]

૧લો નાગરિક : બીશો મા. એ આવ્યા મગધના મહામંત્રી અભયકુમાર, અરે ! મગધના મહારથીઓ આજે એ ચોર રોહિણેયને પકડવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને નીકળ્યા છે. એ હવે આકાશ–પાતાળ એક કરશે સો દહાડા સાસુના તો એક દહાડો વહુનો ! મગધના મહારથીઓને મારે મર્યે જ છુટકો છે !

૨જો નાગરિક : અરે, આજ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની વર્ષગાંઠ ને આ અશાંતિ! એ પાપાત્મા રોહિણેયને સજા થવી ઘટે.

૩જો નાગરિક : મંત્રીરાજ! મારી મૂકો તમારાં ઘોડા. નહિ તો તમારી તો ઠીક પણ આખા મગધની આબરૂ પાણીમાં ગઈ સમજો.

[ફરી શંખ ફુંકાય છે. ઘોડાના ડાબડા પાસે સંભળાય છે. મહામંત્રી ઘોડા પર છે. એ ઘોડાના જીન પર અડધા ઊભા થઈ બોલે છે.]

મહામંત્રી : બહાદુર સૈનિકો! પાપાત્મા રોહિણેયના પાપનો ઘડો આજ છલકાઈ ગયો. લગાવો તમારા ઘોડાને એડ! ઓ નાસ્યો જાય લૂંટારો રોહિણેય! ચંદ્રમાથી ડરેલી સસલી ક્યાં જઈને સંતાશે?

૧લો સૈનિક : શું વેષ કર્યો છે, મારે બેટે! માથે મુગટ, હાથમાં રાજદંડ, કેડે કસબી શેલું.

૨જો સૈનિક : એ તો કહે છે, કે શહેરના રાજા મહારાજા બિંબિસાર શ્રેણિક ને વનનો રાજા હું રોહિણેય. આખી વનપલ્લી એને મહારાજા જેવું જ માન આપે છે!

મહામંત્રી : બહાદુર સૈનિકો! વાતો કર્યે વડાં નહિ થાય આજે જીભ ચલાવવાનું કામ નથી હાથ ને હૈયુ ચલાવવાનો સમય છે. રોહિણેયને જેર કર્યા સિવાય ઘોડેથી ન ઊતરવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે! આ પાર કે પેલે પાર! એક લૂટારાએ આખા મગધની લાજ લીધી છે!

સૈનિક : મંત્રીરાજ! મંત્રીરાજ! જુઓ, લૂંટારાઓ પેલા ત્રિભેટા પાસે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. પેલો હરણની જેમ વાડ છલાંગીને નાઠો, એ જ લૂંટારો રોહિણેય!

[ઘોડાઓ ઊપડી જવાનો અવાજ ધીરે ધીરે શાન્ત થઈ જાય છે. દશ્ય બદલાય છે, જંગલ દેખાય છે. એકાએક વનને ભરી દેતુ અટ્ટહાસ્ય સંભળાય છે.]

રોહિણેય : હા, હા, હા. હું રોહિણેય. વનપલ્લીનો બેતાજ બાદશાહ રોહિણેય! મગધની સેના તો બાપડી શું, યમની સેના પણ એક વાર તો રોહિણેયને પકડી ન શકે. આ ઘોડીએ હરણીનું દૂધ પીધું છે, ને રોહિણેય નમાયો હતો, એટલે સિંહણનું દૂધ ધાવ્યો છે. હા, હા, હા, એક છલાંગે હું વાડ ટપી શકયો, ને મગધના મહારથીઓ બિચારા મોં ફાડીને જોઈ રહ્યા. હા, હા, હા.

મુગટ : મહારાજ!

રોહિણેય : કોણ?

મુગટ : એ તો હું આપનો વફાદાર સેવક મુગટ. મહારાજ, આટલા જોરથી ન હસો. શત્રુઓના ઘોડાના દાબલા નજીકમાં જ ગાજે છે.

રોહિણેય : આજ ન હસું તો, મુગટ, કહે, ક્યારે હસુ? જીવનભરની આકાંક્ષા આજ વ્યાજ સાથે પૂરી કરી ધોળે દિવસે મગધનું પાટનગર રાજગૃહી લૂંટયુ. મગધના મહારથીઓને ટકાના કરી નાખ્યા. રોહિણેયનો ડંકો ચારે દિશામાં વાગી ગયો. આજ કર્તવ્ય પૂરુ થયુ. અરમાન પૂરાં થયાં મુગટ! હવે જીવન કે મૃત્યુ મારે મન બને સરખાં બની ગયા. આજ તો મરતાં ય મોજ આવે. યમ ખુદ આવે તો ય હેતથી છાતીએ લગાવી દઉં! રોહિણેય અજર–અમર થઈ ગયો, મુગટ!

મુગટ : મહારાજ, અતિ હર્ષમાં પાગલ ન બનો, પરિસ્થિતિને પારખો, શત્રુના ઘોડાની ડમરી ચઢી રહી છે!

રોહિણેય : નાનપણમાં પહાડોનાં શિખર પર ને ગિરિકંદરાઓમાં ખૂબ સાતતાળી રમેલા. મોટપણે મર્દોને રમવાની આ સાતતાળી. રોહિણેયને મૃત્યુભય ? છિ ! છિ ! મુગટ, જોતો નથી આજે એક કાંકરે કેટલાં પક્ષી માર્યાં ? આપણને અછુત કહીને તિરસ્કારનાર ઊજળી કોમને મારી–લૂંટી આપણને ભાઈ–ભાઈ કહીને ભોળવીને પડખે લઈ પેટમાં પાળી મારનાર શ્રમણ મહાવીરનો જન્મદિન ઉજવવા ન દીધો, ને મહામંત્રી અભયકુમારની મૂછનો વળ ઉતારી દીધો. મુગટ, કહે, આજ ન હસું તો ક્યારે હસું ? હસવા જેવો વખત હવે આવે કે ન પણ આવે !

મુગટ : ઓ મહારાજ ! પરિસ્થિતિથી બેપરવા ન બનો. ઘોડાની તબડાટી સંભળાય છે.

રોહિણેય : મુગટ, પ્રિય સાથી ! આજ તું અધીરો અધીરો કાં થઈ જા ? એક મરણીઓ સોને ભારે, એ કહેવત ભૂલી ગયો કે શું ? લૂંટારો કદી સામે મોંએ ઝડપાયો છે ? આપણે તો ખડિયામાં ખાંપણ લઇને નીકળ્યા છીએ, ને આ બિચારા તો પગાર ખાવા નીકળ્યા છે !

મુગટ : મહારાજ ! આપને પગે પડું: નાસી છૂટો. ખાવામાં જેટલી બહાદુરી છે, એટલી જ પચાવવામાં પણ છે ! આપ પકડાશો, તો આપણા વિજય પર કાલિમા ચઢશે, ને આખી વનપલ્લી વિધવા બની જશે ઓ આવ્યા !

રોહિણેય : મુગટ ! તને તારા સ્વામીના પરાક્રમમાં શંકા છે ! લે આ ઘોડી ! શત્રુને ભેટ કરજે ને કહેજે કે જો ક્ષત્રિયાણીને ધાવ્યા હો, તો ઓ જાય રોહિણેય પગપાળો. ઘોડે ચડીને પણ પકડી પાડો ! મુગટ, વિદાય !

[જવાનો ધબધબ અવાજ. ઘોડા પાછળ દોડયા જવાનો અવાજ ! પંખીના મીઠા ટહુકાર.]

રોહિણેય : શાબાશ રોહિણેય ! રોહિણેય પોતે પોતાની જાતને શાબાશી આપે એવો આ પ્રસંગ છે ! આજ તને મગધનો મહામંત્રી અભયકુમાર તો શું, ખુદ યમરાજ પણ પહોંચી શકે તેમ નથી. આવે વખતે તો મારા પગે પાંખો ફુટે છે ! અરે ! પણ શૂળો સામે તો નગરનાં માણસોએ ઠીક, પણ વનનાં ઝાડવાંયે પણ પ્રપંચજાળ બિછાવી છે, નહિ તો આ ભયંકર બાવળની શૂળ આજ આવે ટાણે મારા પગમાં કેમ ભોંકાય ! રે ! બાવળની આ તીક્ષ્ણ શૂળ કેવી આરપાર નીકળી ગઈ છે ! શરીરનું કેટલું લોહી એ નીક વાટે વહી ગયું છે ! પણ હું કોણ ? રોહિણેય ! એક વાર આખી દુનિયા સામે બાકરી બાંધું તો આ શૂળ બાપડી શું કરવાની હતી ! હાશ, હવે અહીં શાન્તિ છે. લાવ કાંટો કાઢી લઉં !

[કાંટો કાઢે છે, કાઢતી વખતના દુખના સીસકારા થાય છે ત્યાં સુંદર વાણી સંભળાય છે !]

धम्मो मगलमुक्किट्ठ, अहिंसा सजमो तवो ।
देवा वि त नमस्सति, जस्स धम्मे सया मणो ॥

રોહિણેય : હાશ. અહીં શાન્તિ લાગે છે ! રથ પડયા છે ઘોડા ઊભા છે વાહનનો પાર નથી. પણ માનવી કોઈ નથી માણસને ડર હોય તો માત્ર માણસનો. લાવ, કાંટો કાઢી પાટો બાંધી લઉં વાતાવરણ પણ સૌમ્ય લાગે છે ! માર માર કરતી હવામાં કંઈ સ્નેહના અશ્રાવ્ય સૂરો ગૂંજે છે

[પડદામાંથી અવાજો આવે છે ! એક મેઘના નિર્ઘોષ જેવો અવાજ કાન પર પડે છે.]

રોહિણેય : અરે, વગડામાં પાવો વાતા રબારીની વાંસળી કરતાં પણ આ મીઠો સૂર કોનો સંભળાય છે! (સાંભળી રહે છે)

રોહિણેય : હાશ. માનો ખોળો તો જોયો નથી! પણ જાણે મા હાલરડાં ગાઈને દુઃખી બાળકને સાંત્વન આપતી હોય એવી વાણી લાગે છે. વાણી સંભળાય છે. સાકર–શેરડીના સ્વાદ ફિક્કા લાગે તેવી, વેરના બંધ ઢીલા કરી નાખે તેવી વાણી સંભળાય છે: ફરી ફરીને સ્મરવા જેવી વાણી સંભળાય છે.

'સર્વ જીવનમાં માનવજીવન ઉત્તમ!'
'માણસ માત્ર સમાન, ન કોઈ ઊંચો ન કોઈ નીચો!
'કર્મે બ્રાહ્મણ, કર્મે ક્ષત્રિય, કર્મે વૈશ્ય, કર્મે શૂદ્ર!
'ત્યાગ ને તપશ્ચર્યા, પ્રાયશ્ચિત્ત ને પ્રેમ, જીવનનાં અમૃત છે.
'એ અમૃત જે પામ્યો તે ઊંચ, શ્રેષ્ઠ, અધિકારી!
'આ અમૃત પામવા માટે તો દેવો પણ પૃથ્વીલોક પર અવતાર ઇચ્છે છે!
'માણસાઈ મુક્તિનું પ્રવેશદ્વાર છે.
'દેવભૂમિ તો સંઘરેલી મૂડી ખર્ચવાની–ખર્ચીને ખુટાડવાની જગા છે!'
'ત્યાં દેવોની દેહને જેમ પડછાયો હોતો નથી તેમ પ્રતિકર્મ પણ હોતું નથી!'

રોહિણેય : અરે! કોઈ સાધુની વાણી! અને એની પાછળ આવ્યા એ શબ્દો ..શ્રમણ મહાવીરના! રોહિણેય! બંધ કર, તારા પગમાં વાગેલો કાંટો કાઢવાનું કામ! ભીડી દે બે હાથ બે કાન ઉપર. બાપની મોતસજ્જા પાસે તેં શપથ લીધા છે, શ્રમણ મહાવીરની વાણી ન સાંભળવાના. બીજા તો શૂદ્રોનો ચોખ્ખો તિરસ્કાર કરે છે, એ ખુલ્લા શત્રુઓ છે શૂદ્રોના. એમની સાથેનો હિસાબ સહેલાઈથી સમજી લેવાશે પણ શ્રમણ મહાવીરે તો શૂદ્રોને પ્રેમ કરીને એમનો કાંટો કાઢી નાખવાની તરકીબ રચી છે! પગની શૂળ નીકળે કે ન નીકળે, પણ એ શબ્દો સાંભળીને હૃદયશૂળ ઊભું કરવાનું રોહિણેયને નહિ પોસાય! બે હાથે બે કાન દાબીને ચાલ્યો જાઉં!

(ઘોડાના દાબલાનો અવાજ. સૈનિકોના હોકારા)

રોહિણેય : અરે! શું શત્રુઓ આવી પહોંચ્યા! મગધના મહામંત્રીએ મારું પગેરું પકડી પાડ્યું? અરે! પગમાંથી નીકળેલા લોહીએ જ એમને માર્ગ પંથ બતાવ્યો. હવે ઝડપથી નાસી છૂટવું જોઈએ. પણ રે! કાંટો કાઢ્યા વગર ઝડપ શક્ય નથી! અને ઝડપ ન કરું, ને કેદ પકડાઉં તો મારા વિજય પર પાણી ફરી જાય!

(એક ક્ષણ શાન્તિ)

રોહિણેય : રે જીવ! અત્યારે વિચાર કરવાનો સમય નથી. કાઢ કાંટો. ભલે મહાવીરની વાણી સંભળાય. સાંભળવાથી કંઈ નુકસાન નથી, અંતરમાં ધારણ કરે તો જ પ્રતિજ્ઞા તૂટે! આ કાનેથી સાંભળીને પેલે કાને કાઢી નાખજે.

[કાંટો કાઢીને રવાના થાય છે, થોડી વારે મહામંત્રી આવે છે.]

મહામંત્રી : ઘાયલ ચોર અહીંથી પણ નાસી છૂટ્યો છે. ફિકર નહિ ચંદ્રમાંથી નાસેલી સસલી ક્યાં જઈને રહેશે? સૈનિકો! ઉપાડો અશ્વ! ઘેરી લો આખી વનપલ્લી!

[ઘોડા ઉપડી જવાના અવાજ]

[૨]

[ઢોલકનો ને ઘૂઘરુનો અવાજ]

વનવાસીઓ : જય હો મહારાજ રોહિણેયનો! વાહ વાહ, ખૂબ ગાઓ, ખૂબ ખાઓ, ખૂબ બજાવો, ખૂબ નાચો! મહારાજ રોહિણેયે ત્રણ લોકમાં ડંકો દીધો. જગતભરમાં આપણી નામના કરી શૂદ્રો, અંત્યજો, તમામ પછાત કોમો આજ હર્ષઘેલી બની ઉત્સવ ઊજવી રહી છે! કૂદી કૂદીને પ્રતિજ્ઞા લઈ રહી છે, કે ઊજળી કોમ ઉપર ગમે તે રીતે વેર વસૂલ કરીશું. હો, હો, ગાઓ, બજાઓ, નાચો!

ગીત : ' કાંટો લાગ્યો રે દેવરિયા! મોસે ગેલ ચલ્યો ના જાય. '

મુગટ : અરે! આ તો વર વગરની જાન! મહારાજ રોહિણેય ક્યાં છે?

બધા : હો, હો, જાઓ બધા મહારાજ રોહિણેયને શોધો! કોઈ ડુંગરની ખીણમાં, કોઈ પરવતની ગુફામાં, કોઈ વનસુંદરીની ગોદમાં, જ્યાં હોય ત્યાંથી મહારાજને શોધો!

એક જણ: અરે ભઈલા મુગટ! આ બેઠા પથ્થર પર મહારાજ રોહિણેય!

મુગટ : પણ આ શું? સૂરજ કાં ઠંડો પડી ગયો? આગ કાં શીતળ બની ગઈ? મહારાજનું મોં કેમ પડી ગયું? અરે! જુઓ તો ખરા! એમની આંખમાં આંસુ છે! સદા ઊંચું રહેતું મસ્તક નીચું ઢળી ગયું છે! વારે વારે નિઃશ્વાસ કાં નાખ્યા કરે? ચાલો, એમની પાસે જઈએ! હર્ષના ટાણે આટલો શોક કાં?

મુગટ : જય હો મહારાજ રોહિણેયનો! આપની નામના ત્રણ લોકમાં પ્રસરી ગઈ! સંસારની માતાઓ દેવ-દેવીઓને વિનતી કરે છે, કે દીકરા દેજો તો રોહિણેય જેવા! કુવારી કન્યાઓ વ્રત રાખી બેઠી છે, કે વર મળો તો આવા મળજો! ને આપ આમ કેમ સૂનમૂન!

રોહિણેય : ખોટી ખુશામદ ન કરો. આજ રોહિણેયના વિજય પર કલંકકાલિમા લાગી ગઈ! પ્રતિજ્ઞાભ્રષ્ટ માણસના જીવનની કીંમત શી?

મુગટ : સ્વામી શું કહે છે, તે અમારાથી કઈ સમજાતુ નથી!

રોહિણેય : મારા વહાલા સાથીઓ! તમારાથી કોઈ પાપ મેં છુપાવ્યું નથી, ને છુપાવીશ પણ નહિ. મરતા પિતાજીના મોંમાં ગગાજળ મૂકીને મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, કે શૂદ્રોને જુદા રાખીશ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને દીઠા ન મૂકીશ, લૂંટીશ, મારીશ, પણ-એકતાની વાતો કરનાર શ્રમણ મહાવીરની વાણીને કદી નહિ સાંભળુ. આજ એ વાણી મારાથી નિરુપાયે સંભળાઈ ગઈ. અરે! એ કરતાં શત્રુની તલવારની ધારે મારા કટકા કાં ન થયા? અપથ્ય જેમ મીઠું લાગે, એમ એ વાણી મને મીઠી લાગી રે! એ વેળા મારા કાનમાં ધગધગતું સીસું કાં ન રેડાયું! હવે હું કોઈને શું મો બતાવીશ?

મુગટ : મહારાજ! પ્રતિજ્ઞાના મર્મને વિચારો. વાણી સાંભળવાની ના નહોતી, સાંભળીને અંતરમાં ઉતારવાની મના હતી. એ વાણીને વીસરી જાઓ એટલે પત્યુ! સાપ મર્યો ખરો, પણ લાકડી ભાંગી નહિ!

રોહિણેય : મેં પણ એમજ માન્યું હતુ, પણ શ્રમણ મહાવીર તો કોઈ જાદુગર છે. એના શબ્દોમાં તીરની તીક્ષ્ણતા ને મંત્રનો પ્રભાવ છે! એની વાણી, જેને વીસરી જવા મથતો હતો, એ તો અંતરમાં વજ્રલેપ બનીને બેઠી છે! કેવા એ શબ્દો! હજી ય ગુંજારવ કરી રહ્યા છે:

'સર્વ જીવનમાં માનવજીવન ઉત્તમ!'
'માણસ માત્ર સમાન, ન કોઈ ઊંચો, ન કોઈ નીચો!
'કર્મે બ્રાહ્મણ, કર્મે ક્ષત્રિય, કર્મે વૈશ્ય, કર્મે શૂદ્ર!
મુગટ! માંકડા જેવા મારા કમજોર મન પર ખુદ મને ચીડ ચડે છે આજ હું મહામંત્રી જેવા મહામંત્રી પાસે ન હાર્યો, પણ એ માંકડા મન પાસે હારી ગયો. જેનો શબ્દે શબ્દ ભુલવા ઇચ્છતો હતો, એનું વાક્યે વાક્ય વજ્રલેપ બનીને [યાદદાસ્તમાં] કોતરાઇ ગયું છે! કેવાં એ વાક્યો–મીઠાં મધ જેવાં! એ કહે:
'ત્યાગ ને તપશ્ચર્યા, પ્રાયશ્ચિત્ત ને પ્રેમ, જીવનનાં અમૃત છે.
'એ અમૃત જે પામ્યો તે ઊંચ, શ્રેષ્ઠ, અધિકારી!
'આ અમૃત પામવા માટે તો દેવો પણ પૃથ્વી લોક પર અવતાર ઇચ્છે છે!
'માણસાઈ મુક્તિનું પ્રવેશદ્વાર છે.
'દેવભૂમિ તો સંઘરેલી મૂડી ખર્ચવાની–ખર્ચીને ખુટાડવાની જગા છે!'
'ત્યાં દેવોના દેહને જેમ પડછાયો હોતો નથી, તેમ પ્રતિકર્મ પણ હોતું નથી!'
મુગટ! આ શબ્દો ભૂલ્યા ભુલાતા નથી. કહે શું કરું? પાણીમાં ડૂબી મરું, આગમાં બળી મરું કે પહાડ પરથી ઝંપાપાત કરું?

[તતૂડીનો અવાજ થાય છે. અવાજ આવે છે, એક ઘાયલ વનવાસી ધસમસતો આવે છે.]

વનવાસી : નાસો, નાસો, મહારાજ! આખી વનપલ્લી ઘેરી લેવામા આવી છે. મગધના સૈનિકોએ ચારે તરફ આગ ચાંપી દીધી છે. મગધના મહામંત્રી અભયકુમાર પગલે પગલું દબાવતા આવી રહ્યા છે!

રોહિણેય : ઓહ! મુગટ જોયું ને! ધરણુ ટાણે સાપ તે આનું નામ! અપશુકન થયાં. આંખે અંધારાં આવે છે! ઓહ! પગમાં વહેતું લોહી હજી બંધ થયું નથી. પણ તેથી શું? લાવો મારી તલવાર! રોહિણેયની યુદ્ધછટા ભલે મગધવાસીઓ જુએ.

મુગટ : મહારાજ! લો આ ઢાલ ને લો આ તલવાર!

રોહિણેય : લાવો તલવાર. ઢાલ નહિ જોઇએ પ્રતિજ્ઞાભ્રષ્ટ રોહિણેયને પોતાનો બચાવ કરવાનો કોઈ હક્ક નથી! ઓહ! અંધારાં ઘેરાય છે! રોહિણેયને જે પોતાની જાત પર અભિમાન હતુ, એ વજ્રસમી જાત આજ દગો દેતી લાગે છે!

મુગટ : ભાગો, ભાગો. સૈનિકો આવી પહોંચ્યા રોહિણેય મહારાજ લથડિયાં ખાઈ રહ્યા છે. ઉઠાવી લો તેમને કાંધ પર, ને નાસી છૂટો! જીવતો નર ભદ્રા પામે. [ભડાકા]

મહામંત્રી : ખબરદાર! મલકના ચોરટાઓ! આગળ એક ડગલું ભર્યું તો જીવના જશો. સૈનિકો! આખરે મહેનત ફળી, એકેએક લૂંટારાઓને મુસ્કેટાટ બાંધી લો!

[3]

[બે રાજદાસી–મનોરમે તથા મદનિકે–મદનિકે ગણગણે છે એક ગીત.]

ગીત : 'સિદ્ધાચળ શિખરે દીવો રે, આદીશ્વર અલબેલો છે,
જાણે દરિસણ અમૃત પીવો રે, આદીશ્વર અલબેલો છે.'

મનોરમે : અલી એ અલબેલી! આમ તો આવ! એક હસવા જેવા સમાચાર કહું! હું તો સાંભળીને હસીહસીને બેવડ વળી ગઈ.

મદનિકે : અલી મનોરમે! છે શું? વાતમાં કંઈ માલ નહિ હોય ને મોણુ નાખતી હશે ઝાઝું!

મનોરમે : અરે! એક માણુસે હજાર માણુસને મૂર્ખ બનાવ્યા બીજું તો ઠીક, બુદ્ધિના ભંડાર મહામાત્ય અભયકુમારને પણ બનાવ્યા. કાચડો રંગ બદલે એમ એ ચોર રંગ બદલી ગયો.

મદનિકે : વાત વિગતથી બોલ!

મનોરમે : કાલે સમાચાર આવ્યા હતા, કે લૂંટાગ રોહિણેયને જેર કરીને, મુસ્કેટાટ બાંધીને મહામંત્રી અભયકુમાર આવ્યા છે. સવારે નગરપ્રવેશ છે! નગરપ્રવેશ વખતે આખી પાટનગરી ટોળે વળી આગળ ઊંચા હાથી પર મહામંત્રી બેઠા હતા, ને પાછળ સાંકળથી બાંધેલો રોહિણેય ઘસડાતો ચાલતો હતો. અરે સખી! જેના નામથી મર્દોનાં કાળજાં ધકધક થતાં ને રોતાં બાળક છાનાં રહી જતાં, એ ભયંકર લૂટારાને નીરખવાની સહુને તાલાવેલી હતી. પણ ત્યાં તો એક અજબ આશ્ચર્ય બન્યું. પ્રચંડ લૂંટારાને બદલે ત્યાં એક ખેડૂત કણબી જેવો માણુસ જોવા મળ્યો. માણુસ તે કેવો? હોઠ લબડતા, લાળ ટપકતી, પગ વળેલા, હાથ ઠૂંઠા ને આંખ ફાંગી! સહુ અંદરોઅંદર વાતો કરવા લાગ્યા કે મહામંત્રી 'આલાને બદલે માલા' ને પકડી લવ્યા લાગે છે! પણ મોટાના મોં ઉપર કોણુ કહે?

મદનિકે : કોઈક તો કહેનાર હશે જ!

મનોરમે : બીજું કોણુ હોય? ખુદ મગધના મહારાજા બિંબિસાર શ્રેણિક પોતે. તેમણે સાફ સાફ કહી દીધું કે આ રોહિણેય ન હોય. કોઈ ભળતો માણુસ તમને ભેટી ગયો, ને રોહિણેય હાથતાળી આપી નાસી ગયો. મહામંત્રીએ કહ્યું કે: 'ના એ જ છે–' ત્યારે મહારાજાએ કહ્યું કે 'પુરાવા રજુ કરો, ખાતરી કરી આપો. એ વિના એને હું નહીં દંડું. મગધના ન્યાયને કલંકિત નહિ કરું ભલે સો ગુનેગાર છૂટી જાય, એક બિનગુનેગારને મરવા નહિ દઉં.'

મદનિકે : અલી મીઠી મધ જેવી મનોરમે! થઈ ને તારી વાત પૂરી? હું પણ તારી પાસે એ વાતના અનુસંધાનમાં જ આવી છું.

મનોરમે : તો બોલતી કેમ નથી? મીઠી! તારા મોમાં મગ ભર્યા છે! શુ વાત છે, બોલ!

મદનિકે : મહામંત્રીએ 'આડે લાકડે આડો વેહ' પાડવાનો નિર્ણય કર્યો છે! રોહિણેય ભલે બળ અને કળામા ઉસ્તાદ હોય તો, આપણા મહામંત્રી ક્યાં ઓછા ઊતરે એવા છે? એમણે ભૂલભુલામણી રચી છે. એમાં સ્વર્ગની રચના કરી છે. મારે ને તારે અપ્સરાઓનો વેશ ભજવવાનો છે વૈદ્યરાજે રોહિણેયને ઘેન આપ્યું છે એ ઘેન ઊતરે એટલે આપણે એક નાટક ભજવી બતાવવાનું છે! મગધરાજ અને મહામંત્રી પડદા પાછળ ઊભા રહેશે. જેવુ કામ બજાવશું તેવુ ઈનામ મળશે ચાલ, સુંદર વસ્ત્રાલંકાર સજી લે, બીજી પણ સખીઓ આવે છે! સહુ નૃત્ય ને સંગીત કરતી ચાલો

[નૂપુરઝંકાર, વાદ્ય]

મદનિકે : સાવધાન! જો રોહિણેય ઘેનમાંથી જાગે છે!

[રોહિણેય જોરથી બગાસુ ખાય છે. આશ્ચર્યથી ચારે તરફ જોઈ રહે છે. સુંદર ખંડ છે નીચે કાલી, ૩પેરી દિવાલો પર સોનેરી કોતરણી, હીરામાણેકનાં પાંજરાં, ચંદનનો પલંગ, મખમલી તળાઈ, પાસે મોતીજડિત સુરાહીમાં આસવ, ને સામે અપ્સરાઓ અર્ધનગ્ન વેશે પાસે બેઠી છે.]

રોહિણેય : અરે ! હું ક્યાં છું ?

મદનિકે : આપ સ્વર્ગમાં છો, સ્વામી.

રોહિણેય : (સ્વગત) સ્વર્ગમાં ? હું સ્વર્ગમાં ? અથવા મારા જેવા માણસો જ સ્વર્ગના સાચા હકદાર મનાતીઓ છે ? સ્વર્ગમાં પણ અંધેરી નગરીનો ન્યાય ચાલતો લાગે છે ! પણ એ તો લાગે એવા દેવા (પ્રકાશમાં) અરે સુંદરીઓ ! મને સ્વર્ગ......

મનોરમે : કાં સ્વામી, તમને શા કાજે સ્વર્ગ નહિ ? તમે નબળાને નહોતા સતાવતા, ખરું ને ?

રોહિણેય : મારવો તો મીર, ફકીરને મારવામાં શો સ્વાદ ?

મદનિકે : તમે સ્ત્રીની ઇજ્જત કરતા, ખરું ને ?

રોહિણેય : જરૂર સ્ત્રી તો માતાની જાત કહેવાય.

મનોરમે : તમે ગરીબ-ગુરબાને દાન કરતા ખરું ને ?

રોહિણેય : જરૂર જેની પાસે વધુ હતુ એનું ઓછું કરી, જેની પાસે ઓછું હતુ એને આપતો.

મદનિકે : જુઓ ત્યારે, નબળાને પીડે નહિ, સ્ત્રીને સતાવે નહિ, ગરીબોને દાન કરે, એને સ્વર્ગ મળે, એવી સ્વર્ગના અમારા અધિરાજની આજ્ઞા છે.

રોહિણેય : અહીં હું કોણ છું ?

મનોરમે : આપ સ્વર્ગના દેવ છો.

રોહિણેય : અને તમે કોણ છો ?

મદનિકે : અમે આપની આજ્ઞાંકિત દેવાંગનાઓ છીએ. અમને આપની પાસે બેસવા દો !

[અપ્સરાઓ ખોળામાં બેસવા આવે છે.]

રોહિણેય : અરે, તલવારની ધાર કરતાં ય તીક્ષ્ણ તમારો સ્પર્શ છે ! વારુ, સુંદરીઓ ! દેવાંગનાઓ પણ અર્ધનગ્ન ? પૃથ્વીની જેમ કપડાની ખેંચ તમને પણ પડી કે શું ?

મનોરમે : ના, આ તો શોખ છે ! અહીંની દેવાંગનાઓ પોતાનાં સુંદર લાલિત્યભર્યાં અંગોને આચ્છાદન ઇચ્છતી નથી !

રોહિણેય : વાહ, કોઈ શોખથી અર્ધનગ્ન રહે, કોઇ જરૂરિયાત પૂરી ન થયે ! અજબ તારી દુનિયા, અજબ તારો ખેલ !

[રોહિણેય ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખે છે.]

મદનિકે : સ્વામી ! આ સુખની દુનિયા છે, અહીં નિઃશ્વાસ કેવા ! આવો આ મખમલના ઓશીકે બેસો !

રોહિણેય : અમારા નસીબમાં તો પથ્થરનાં ઓશીકાં ને માટીનો ખોળો ! તમારો સ્પર્શ પણ અમારાથી ન સહેવાય પરસ્ત્રી માતસમાન

મનોરમે : સ્ત્રીના કોઈ સુંદર અંગ પર કદી કાવ્ય કર્યું છે ?

રોહિણેય : હું કવિ નથી, વાતોનાં વડાં મને ભાવતાં નથી ! એ ઘેલાઓની દુનિયાનો મને લેશ પણ પરિચય નથી.

મદનિકે : સુંદર કહ્યુ સ્વામી ! વારુ, લો આ મધુરસ, ને ઘડીભર અમારું નૃત્ય નીરખો !

[નૃત્ય-દાંડિયારું રાસ જેવું વાતાવરણ થાય છે.]

રોહિણેય : કેવી દુનિયા ! કેવું નૃત્ય ! શું રૂપવતી સ્ત્રીઓ ! અરે, પણ આવા સુંદર સમયે શ્રમણ મહાવીરની વાણી કાં યાદ આવે !

'સર્વ જીવનમાં માનવજીવન ઉત્તમ! ત્યાગ ને તપશ્ચર્યા, પ્રાયશ્ચિત્ત ને પ્રેમ જીવનનાં અમૃત છે! એ અમૃત પામવા દેવો પણ માનવનો ભવ ઇચ્છે છે!'

રોહિણેય : ઓહ રોહિણેય! આ સુખદ પળોમાં એ યાદ તો વીસરી જા! સ્વર્ગમાં પણ આ વિડંબના! રે! ભૂંડી અવળચંડી તારી યાદશક્તિ!

[માથા પર હાથ પછાડે છે]

રો૦ : અરેરે! મસ્તક તોડી નાખે, મગજમાં વજ્રલેખ થયેલા એ સ્વરો જતા નથી. એ સ્વરો......મનુષ્ય માત્ર સમાન, ન કોઈ ઊંચ–ન કોઈ નીચ. કર્મે બ્રાહ્મણ કર્મે ક્ષત્રિય, કર્મે વૈશ્ય, કર્મે શૂદ્ર. જન્મનું કોઈ મહત્ત્વ નહિ, સાધનાની સિદ્ધિ દેવ પણ-મનુષ્ય–જન્મ ઇચ્છે માનવતા મુક્તિનું દ્વાર દેવોની દેહને માનવદેહની જેમ પડછાયો હોતો નથી.

[રોહિણેય અટકે છે! દેવોની દેહને પડછાયો હોતો નથી, એમ બે-ચારવાર બોલે છે.]

રો૦ : શું કહ્યું'તું શ્રમણ મહાવીરે? દેવોની દેહને પડછાયો હોતો નથી અને આ દેવાગનાઓના તો પડછાયાઓ પડે છે

રો૦ : શું આ સ્વર્ગ જૂઠું? ના, ના ભલે જૂઠું હોય તોય મીઠું! ના, ના, મહામંત્રી અભયકુમાર બુદ્ધિનો ભંડાર છે. મને ફસાવવા માટે એણે આ સ્વર્ગ કાં રચ્યું ન હોય? શ્રમણ મહાવીર માટે બીજુ ગમે તે કહીએ, એ અસત્ય ન વદે. ચેતી જા, રોહિણેય! નહિ તો સંસાર તને બુધ્ધુ કહેશે! તારી જીત હારમાં પલટાઈ જશે

[ગીત પૂરુ થાય છે મદનિકા આવે છે.]

મદનિકે : કાં સ્વામી! ગીત કેવુ રસાળ?

રોહિણેય : અતિ રસાળ!

મનોરમે : સ્વામી, ચાલો અમારી સાથે વિહાર કરવા. પણ હાં, હજી એક વિધિ બાકી છે. પૃથ્વીલોકના પુણ્યાત્મા! તમે તમારુ પૃથ્વીલોકનું નામ–ઠામ ને ધંધો વગેરે અમને કહો.

રોહિણેય : હો, હો હજીય નામની જગ્યા બાકી રહી છે? નામ તે બીજું શુ? (થોડીવાર અટકીને) મારું નામ શંબલ. ધંધે કણબી, કોઠીએ કાણું, કોથળીએ ન મળે નાણું. બાર છોકરાં ને બે બૈરા. બે વીઘા જમીન ગીરો. બે વીઘાં પડતર ને એક વીઘો ખેડેલી!

[મગધરાજ બિંબિસાર આવે છે. તાળી બજાવે છે]

મગધરાજ : સુંદરીઓ, તમારું નાટક પૂરુ કરો.

[સુંદરીઓ વિદાય લે છે.]

મગધરાજ : (રોહિણેયની પીઠ થાબડીને) નવજવાન! મગધનું સિંહાસન તને મુક્ત કરે છે. મગધનો ન્યાય, શંકાનો લાભ તને આપે છે. તું છૂટો છે તારી મરજી પડે ત્યાં ચાલ્યો જા!

રોહિણેય : જાઉં, પણ મારા પગ ઊપડતા નથી

મગધરાજ : શા માટે?

રોહિણેય : જેના એક વાક્યે મને બચાવ્યો, એની શરણમાં. હુ જીવનદ્રોહી છું. સત્યદ્રોહી છું — સમાજદ્રોહી છું. મને ભલા થઈને શ્રમણભગવાન મહાવીરની વાટ બતાવશો? મારા પરમ ઉપકારીનો પંથ બતાવશો? હુ જાહેર રીતે કહું છુ 'માણુસ માત્ર સમાન. કર્મ જ માણુસને ઊંચ–નીચ બનાવે છે. શૂદ્રો વેરનો પંથ છોડી દે, દ્વિજો તિરસ્કારનો ભાવ મૂકી દે પ્રેમપંથ એ જ સાચો પંથ છે! નમો તિથ્થસ્સ! જાઉ છુ, વેરનો પંથ છોડી પ્રેમપંથનો જોગી બનવા જાઉ છું!'

[રોહિણેય ચાલ્યો જાય છે એનો કદાવર દેહ ધીરે ધીરે ક્ષિતિજમા મળી જાય છે]

પાપ ને પુણ્ય

લેખક :—શ્રીયુત વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ બી. એ.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં આવે છે—**कायवाङ्मनःकर्मयोगः । स आस्रवः । शुभः पुण्यस्य । अशुभः पापस्य ।** એટલે મન વાણી ને કર્મની ક્રિયા તે યોગ છે, તે આશ્રવ છે, શુભ મન વાણી ને કર્મની ક્રિયાથી પુણ્ય બંધાય છે અશુભ મન વાણી ને કર્મની ક્રિયાથી પાપ બંધાય છે. પણ આ યોગ શુભ છે કે અશુભ તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? જે ક્રિયા પાછળ શુભ હેતુ હોય તે યોગ શુભ. જેની પાછળ અશુભ હેતુ તે યોગ અશુભ. ખરી રીતે તો આ શુભ યોગ તે જ પુણ્ય છે ને અશુભ યોગ તે જ પાપ છે.

માનવી ધાર્મિક બને છે ત્યારે પદાર્થોને ઓળખવાની નવી દષ્ટિ તે મેળવે છે. તે વસ્તુ સુંદર છે કે અસુંદર, સુખકારક છે કે દુઃખકારક, પ્રિય છે કે અપ્રિય તે દષ્ટિએ નથી વિચારતો. તે તો જુવે છે કે વસ્તુ પુણ્યમય છે કે પાપમય. પાપમય એટલે વિકાસવિરોધક. પુણ્યમય એટલે વિકાસસાધક. પુણ્ય–પાપનો ખરો આ જ અર્થ છે. કપિલવસ્તુના સિદ્ધાર્થ-કુમારને જ્યારે રાજસેવકોએ વધામણી આપી કે તેને ત્યાં પુત્ર અવતર્યો છે ત્યારે સિદ્ધાર્થ નિઃશ્વાસ નાખી બોલી ઊઠયા કે મારે એક વધુ બંધન તોડવું પડશે. સિદ્ધાર્થ માટે તો પુત્રજન્મ પણ બંધનરૂપ– વિકાસરોધક ને પાપરૂપ હતો આનુ નામ ધાર્મિક વિચારણા. ગ્રીક ફિલસૂફ ડાયોજીનીસને લોકોએ ભવ્ય ને વિરાટ પ્રદર્શન જોવા આમંત્ર્યો. આખું પ્રદર્શન જોઈ રહ્યા પછી અભિપ્રાય માગતા લોકો સમક્ષ ડાયોજીનીસ બોલ્યો કે—"આજ સુધી મને ખબર નહોતી કે દુનિયામાં ડાયોજીનીસ માટે તદ્દન નકામી એવી આટલી બધી વસ્તુઓ છે." તદ્દન નકામી એટલે જીવનસાધનમાં પ્રતિકૂળ વસ્તુઓ. જીવનસાધનમાં પ્રતિકૂળ એટલે પાપરૂપ. ડાયોજીનીસ માટે આખું પ્રદર્શન પાપરૂપ હતુ. ચૌલાદેવી ભીમદેવ બાણા-વળીના પાટણની મહારાણી બની છતાંય તેને તે રાજપાટ પાપરૂપ લાગ્યુ અને તે તો સોમ-નાથના મંદિરની નર્તકી જ બનવાનું પસંદ કરી રહી. ચૌલાદેવીને મહારાણીની વિલાસસમૃદ્ધિ મહાદેવભક્તિમાં વિઘ્નરૂપ લાગી તેથી રાજપાટ તેને માટે પાપરૂપ બન્યાં. ધ્યેયસિદ્ધિમાં જે કાંઈ પ્રતિરોધક તત્ત્વો હોય તે પાપરૂપ છે એમ મહાસત્ત્વો સમજે છે. ક્ષિતિમોહનસેને 'તંત્રની સાધના' નામની પુસ્તિકા લખી છે તેમાં કુલાર્ણવતંત્ર, ગંધર્વતંત્ર વિ. તંત્રોમાંથી સુંદર વિચારો મૂકયા છે. તેમા એક વાકય એવું છે કે—"સત્યનું દર્શન થાય પછી સ્ત્રીઓ પણ પુણ્યરૂપ બને છે." શું સ્ત્રી પુણ્યરૂપ કોઈ પણ માટે બની શકે ખરી ? જ્યારે સત્યનું દર્શન થયું છે પછી પુરુષ કે સ્ત્રીરૂપે નહી પણ સર્વસામાન્ય આત્મારૂપે જ બધાને જોવાય છે. વિકાસયાત્રામાં સહભાગી તરીકે સ્ત્રીના આત્માને જોવાય છે. એ વચન બહુ સાચુ લાગતુ નથી, છતા સ્ત્રી પણ પુણ્યરૂપ બની શકે છે. ગૃહસ્થ જીવનમાં સ્વપત્ની એ પુણ્યરૂપ છે. સાધુજીવનમાં સ્વપત્ની પણ પાપરૂપ છે જેમ ચાલવાનું શીખતા બાળક માટે ચાલણગાડી પુણ્યરૂપ છે, તેમ ગૃહસ્થ માટે સ્વપત્ની પુણ્યરૂપ છે તેના વિકાસમાં સહાયક છે.

પણ આજે આપણે પુણ્ય–પાપના બહુ સંકુચિત અર્થ લઈ લીધા છે. ગાયના શીંગડાં વચ્ચે પંપાળવામાં પુણ્ય છે કોઈ કહેશે પંખી માટે ઠીકરામાં પાણી ભરી રાખવામાં પુણ્ય છે. કોઈ કહેશે ફાનસની ચીમની પર ચઢતા મંકોડા ઉતારવામાં પુણ્ય છે. આવી નાની વાતોમાં આપણે પાપપુણ્ય કલ્પી લીધુ પણ જીવનના આધારભૂત વિશાળ પ્રશ્નોને આપણે

પાપપુણ્યની ચર્ચાથી પર રાખ્યા છે. ધંધાની લેવડદેવડમાં કે નોકરો સાથેની વર્તણૂકમાં કે એવા હજારો–નાના મોટા પ્રશ્નોમાં આપણે પુણ્ય ને પાપની વાતોમાં મૌન જ સેવ્યું છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તેમજ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ પણ સ્વીકાર્ય એવી પાપ–પુણ્યની વ્યાખ્યા લેવી હોય તો તુલસીદાસે લખેલ કડી ઉપયોગની થઈ પડશેઃ—

"પરપીડા સમ અઘ નહીં ભાઈ,
પરહિત સમાન ધરમ નહીં ભાઈ!"

અર્થઃ—પારકાને પીડા કરવા જેવું પાપ નથી. પારકાનું હિત કરવા જેવુ કોઈ પુણ્ય નથી. આ છે તુલસીદાસની પાપ–પુણ્યની વ્યાખ્યા આત્મવિકાસની ખૂબ ઊંચી ભૂમિકા પર આ વ્યાખ્યા સાંકડી પડે છે ત્યાં તો સ્વદ્રવ્યગુણપર્યાય પુણ્યરૂપ છે, પરદ્રવ્યગુણપર્યાય પાપ-રૂપ છે. જેવી રીતે આપણે પાપ–પુણ્યને જીવનના અગત્યના પ્રશ્નોથી વેગળા રાખી નુકસાન કર્યું છે તેવી રીતે પાપ-પુણ્યને વધુ પડતુ મહત્ત્વ આપીને પણ નુકસાન કર્યું છે. પાપનો ડર સારો છે પણ વધુ પડતો ડર તે નુકસાનકારક છે. પુણ્યનો લોભ સારો છે પણ વધુ પડતો લોભ એ ખરાબ છે આપણું ધાર્મિક હૃદય પાપના ડર ને પુણ્યના લોભના બે રોગોથી સડી ગયું છે. આપણી સર્વ ક્રિયાઓ પાછળ કાંતો પાપનો ડર હશે ને કાંતો પુણ્યનો લોભ હશે–ધ્યેયનું આકર્ષણ હોવું જોઈએ તે નહી હોય. આનું નામ આધ્યાત્મિક શૂન્યતા. અરબસ્તાનની સ્ત્રી–સંત રાબિયા જેમ આપણે પ્રાર્થવુ જોઈએ કે–"હે પ્રભુ નરકના ડરથી મેં તમને પૂજ્યા હોય તો નરક જ મારી ગતિ થાવ. ને સ્વર્ગના લોભથી પૂજ્યા હોય તો સ્વર્ગ મારે હરામ છે. મારે તો તું પોતે જ પૂરતો છે." આપણી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓની પાછળ આ ભાવના હશે તો જ આપણે પાપ–પુણ્યથી પર થઈશું. આત્મા તો પાપથીયે દૂર છે ને પુણ્યથી યે ઘણો દૂર છે. એઉનો પાર પામ્યે જ છુટકો.

તત્ત્વાર્થસૂત્રે અશુભ યોગને પાપ ગણાવ્યું છે આ અશુભ યોગ કેવી રીતે ટળે? બર્ટ્રાન્ડ રસેલ "Sense of sin" "પાપવૃત્તિ" નામના પ્રકરણમાં આનો ઉપાય બતાવે છે. તે મહાન ફિલસુફ લખે છે કે અશુભ યોગ ટાળવા માટેનો ઉપાય વિચારશક્તિ છે. "Rationality" છે. આપણે માનીએ છીએ કે બુદ્ધિથી હૃદયની ઊંડી ને ઉમદા લાગણીઓનો ઘાત થાય છે. આનું કારણ બુદ્ધિ વિષેની ગેરસમજ છે ખરી રીતે તો બુદ્ધિ એટલે કે સચેત વિચારશક્તિ દ્વારા દુર્વાસનાઓ ને અશુભવૃત્તિઓનું તેજ હણી શકાય છે, તેઓનું બળ ઓછું કરી શકાય છે. અશુભયોગની અશુભતા વિચારશક્તિથી હણી શકાય છે. પણ એ વિચારશક્તિ સચેત જોઈએ એ વિચાર જીવતો–તેજસ્વી–જોઈએ. Creative thought જોઈએ. વિચારશક્તિનું ધ્યેય આંતરવિકાસ હોય ત્યારે વિચાર સચેત થાય છે વિચારશક્તિ સાથે વિકાસની ભાવના ભળવી જોઈએ. આ વિકાસની ભાવનાને બર્નાડ શૉ Erolutionary appetite ઉત્ક્રાંતિની ભૂખ કહે છે. શૉની આવી ઉત્ક્રાંતિની ભૂખ વગરની વિચારશક્તિ સચેત નહિ પણ નિર્જીવ હોય છે તેથી કેવળ તર્કશીલ હોય છે કેવળ તર્કશીલ વિચાર-શક્તિથી અશુભ યોગની અશુભતા ટળતી નથી રવિન્દ્રનાથ ટાગોર સાચુ લખે છે કે—"A mind all logic is knife all blade-it bleeds the hand that uses it" અર્થ—કેવળ તર્કશીલ માનસ તે હાથા વગરના ચપ્પુ જેવુ છે–જે હાથ તેને વાપરે છે તેમાથી લોહી નીકળે છે, નિર્જીવ વિચારોથી કાંઈ નહીં થાય સચેત Creative વિચાર-શક્તિથી અશુભયોગની અશુભતા ટળશે ને પાપ જીતાશે.

સમરાઇચ્ચ કહા

[પરિચય]

લેખક —પૂજ્ય પં. શ્રી ધુરંધરવિજયજી

ચૌદસો ચુંમાલીસ ગ્રન્થના કર્તા શ્રી. હરિભદ્રસૂરિજી મ. ની કલમથી લખાયેલી 'શ્રીસમરાદિત્યકથા' કથાગ્રન્થોમા અપૂર્વ અને અજોડ સ્થાન ધરાવે છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મ. જેટલું સંસ્કૃત ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા તેટલું જ કે તેથી પણ વિશેષ પ્રભુત્વ પ્રાકૃત ભાષા ઉપર ધરાવતા હતા. તેઓશ્રીને આગમ અને ન્યાય (દાર્શનિક) વિષયોનું અગાધ જ્ઞાન હતું એ તેમના તે તે ગ્રન્થો જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. પણ સાહિત્યના વિષયમાં તેમનો અગાધ તલસ્પર્શી પ્રવેશ હતો તેનું ભાન તો ' સમરાઇચ્ચિ કહા ' કરાવે છે. ' અનેકાંતજયપતાકા ' જેવા કર્કશ તર્કગ્રન્થ ગૂથનારા આવુ પ્રસન્ન અને રસમય સર્જન કરે શકે છે એ ખ્યાલ સમરાઇચ્ચિ કહા જોતાં આવે છે.

આ કથાની ઉત્પત્તિનો સામાન્ય ઇતિહાસ એવો છે કે પૂ આ. શ્રી. હરિભદ્રસૂરિજી મ. ના બે ભાણેજો હસ અને પરમહંસ નામના હતા, તેઓને દીક્ષા આપ્યા બાદ બૌદ્ધ દર્શનનાં રહસ્યભૂત તત્ત્વો જાણવા માટે બૌદ્ધો પાસે મોકલ્યા વખત જતાં વાત ખુલ્લી પડી ગઈ કે આ બન્ને જણુ આપણાં રહસ્યો જાણવા માટે આવ્યા છે. બન્ને જણા ત્યાંથી નાસી છૂટયા, બૌદ્ધો પાછળ પડ્યા. છેવટે બન્નેનું અકાળે અવસાન થયું. આ હકીકત આચાર્યશ્રીના જાણવામાં આવતાં તેમને પારાવાર ક્રોધ વ્યાપી ગયો ને બધા બૌદ્ધોને એક સાથે કડાઈમાં કડકડતા તેલમાં તળી નાખવાનો સંકલ્પ કર્યો. આ સંકલ્પની આચાર્યશ્રીના ગુરુજીને જાણ થતાં તેમણે સમરાદિત્ય ચરિત્રના વિપાકને સમજાવતી કેટલીક ગાથાઓ લખી મોકલી. તે વિચારતાં આચાર્યશ્રીનો ક્રોધ શમી ગયો પોતાના સંકલ્પ માટે તેઓશ્રી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા અને તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ૧૪૪૪ ગ્રન્થની રચના કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. પોતાના આત્મઘાતક વિચારોને શમન કરનારી આ કથા તેઓશ્રીના જીવનની એક મુખ્ય-ઘટના બની ગઈ અને સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં શિરોમણિભાવને ધારણ કરતી આ કથાસૃષ્ટિમાં પ્રકટ થઈ. શિષ્યોનો વિરહ થયો-તે પ્રસંગને અનુલક્ષી ગ્રન્થને અંતે ' વિરહ ' એવું પદ પ્રાયઃ ત્યાર પછી રચાયેલા તેઓશ્રીના ગ્રન્થમાં મળે છે. આ 'સમરાઇચ્ચિ કહા'ને અંતે પણ એ પદ આ પ્રમાણે છે.

जं विरइऊण पुण्णं, महाणुभावचरियं मए पत्तं ॥
तेण इहं भवविरहो, होउ सया भवियलोयस्स ॥

આ કથા લગભગ દસહજાર શ્લોક પ્રમાણ છેઃ સંક્ષેપમાં કથા વસ્તુ આ પ્રમાણે છે.

પ્રારંભમાં મંગલાદિ કરીને કથાના પ્રકારોનું સુન્દર સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. સુન્દર પીઠિકા રચીને કથાનો અવતાર કર્યો છે. પીઠિકામાં—આ કથાની બીજભૂત ત્રણ ગાથાઓ કે જે પ્રાચીન છે તે આપી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

गुणसेण-अग्गिसम्मा, सीहाऽऽणंन्दाय तह पियाउत्ता ॥
सिहि-जालिणि माइ-सुया, धण धणसिरितिमोय पइ-भज्जा ॥
जयं-विजया य सहोयर, धरणो लच्छीय तह पईभज्जा ॥
सेणं-विसेणा पित्तिय-उत्ता जम्मम्मि सत्तमए ॥

गुणचंदवाणमंतर, समराइच्चे गिरिसेणपाणो उ ॥
एक्कस्स तओ मोक्खो, बीयस्स अणन्तसंसारो ॥

આ નવ ભવનું વિસ્તારથી વર્ણન કરીને કથા નવ વિભાગમાં વહેચાયેલી છે. એક એક વિભાગમાં એક ભવનું વર્ણન આવે છે

પ્રથમભવ—ગુણસેન રાજપુત્ર છે અને અગ્નિશર્મા પુરોહિતપુત્ર છે. શરીરે અને સ્વભાવે વિચિત્ર પુરોહિતપુત્ર સર્વનું ઉપહાસપાત્ર છે. સંસારથી કંટાળીને તે તાપસ બને છે ને રાજપુત્ર રાજા થાય છે. ભવ્ય તપસ્વી તાપસના આશ્રમમા એકદા રાજા જઈ ચડે છે અને સર્વનો પરિચય મેળવતાં અગ્નિશર્માનો પણ પરિચય મેળવે છે. મહિનાને પારણે મહિનાના ઉપવાસનું તપ તપતા અગ્નિશર્માને જોઈ રાજાનું હૃદય ભક્તિથી આર્દ્ર બને છે ને તેમાં પણ એક જગ્યાએથી જ મળે તે જ વાપરવું. ન મળે ને ફેરો ખાલી જાય તો આગળ મહિનાના ઉપવાસ ચાલુ કરવા. આ સાંભળી રાજા ખૂબ જ ચકિત થાય છે પોતાને પારણાનો લાભ આપવા આગ્રહભરી વિજ્ઞપ્તિ કરીને રાજા પોતાને આવાસે આવે છે. પારણે અગ્નિશર્મા રાજાને ત્યાં જાય છે, દિવસોથી ઝંખતો રાજા તે જ દિવસે અવર્ણનીય માથાની વેદનાથી પીડાય છે—સર્વ પરિવાર રાજાની પરિચર્યામાં પડ્યો છે અગ્નિશર્મા થોડો સમય રોકઈને ચાલ્યો જાય છે. સ્વસ્થ થયા પછી રાજા તપાસ કરે છે ને ખૂબ જ ખિન્ન થાય છે આશ્રમે જઈને મનાવે છે ને આવતું પારણું પોતાને ત્યાં થાય એવું નક્કી કરીને આવે છે. બીજા પારણાને જ દિવસે રાજાને ત્યાં રાણીને પુત્રજન્મ થાય છે ને તે વ્યવસાયમાં પડેલો બધો પરિવાર આવેલા અગ્નિશર્માની સંભાળ લેતો નથી. પારણાનો દિવસ ચાલ્યો ગયો, તપસ્વી આવીને પાછા ફર્યાની રાજાને જાણ થતાં તેના પ્રશ્ચાત્તાપનો પાર રહેતો નથી. ફરીથી આશ્રમે જાય છે. પારાવાર પ્રયત્ને અગ્નિશર્માને મનાવીને ત્રીજી વખતનું પારણું પોતાને ત્યાં કરવાનું નક્કી કરીને આવે છે. ભવિતવ્યતાને બળે ત્રીજી વખત પારણાને જ દિવસે ક્ષણ ક્ષણની કાળજી રાખવા છતાં રાજાના નગર ઉપર શત્રુ ચડી આવે છે તેની સામે યુદ્ધ કરવા રાજાને જવું પડે છે આવ્યા એવા તપસી પાછા ફરે છે. અહીથી બાજી બગડે છે વેરનું બીજ અગ્નિશર્માના આત્મામાં વવાય છે. પોતાના ભૂતકાળને યાદ કરતો અગ્નિશર્મા રાજા પ્રત્યે ખૂબ જ ક્રોધે ભરાય છે ને ભવોભવ હુ આ વેરનો બદલો લઉં એવા સંકલ્પપૂર્વક યાવજજીવ આહારનો ત્યાગ કરે છે રાજા અને તાપસ વર્ગ એમને ખૂબ સમજાવે છે પણ હવે કાંઈ વળતું નથી. રાજા પ્રશમ ભાવ ધારણ કરીને આત્માને વાળે છે પોતાના વર્તન માટે તેને ઘણું જ લાગી આવે છે. આ પ્રથમ ભવથી જ બન્ને માર્ગો જુદા પડી જાય છે એક પ્રશમ ભાવમાં આગળ વધે છે ને અન્ય વિષમ ભાવમાં પ્રગતિ સાધતો જાય છે

આ વિભાગમા શ્રીવિજયસેન આચાર્ય મહારાજનું કથાનક સુન્દર વૈરાગ્યજનક આવે છે

આશ્રમો કેવા હોય, તાપસો કેવા હોય તેનુ હૃદયગમ વર્ણન પણ વિશિષ્ટ રીતે અહીં આપ્યું છે સમ્યકૃત્વથી આરભીને શ્રાવકધર્મ સાધુધર્મ યાવત્ ક્ષપકશ્રેણિથી માંડીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ સુધીનું યથાક્રમ વર્ણન ગુરુમહારાજના ઉપદેશમાં છે.

ભાષાપ્રવાહ એકસરખો આકર્ષક છે આગળ આગળ વાચવાનુ મન થયા જ કરે. છેવટે ગુણસેને ભાવેલી ભાવના ઘણી જ અસરકારક છે આરાધના માટે ઉપયોગી છે. એ રીતે પ્રથમ ભવ પૂર્ણ થાય છે.

[અપૂર્ણ]

જીવન શોધનના સોપાન સંબંધી જૈન તેમજ અજૈન મંતવ્યો

લેખક :—પ્રો. શ્રીયુત હીરાલાલ ર. કાપડિયા એમ. એ,

[ગતાંકથી પૂર્ણ]

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં—એના પિટક નામના મૌલિક શાસ્ત્રોમાં આત્મવિકાસનું વર્ણન જોવાય છે. એમાં વ્યક્તિની નીચે મુજબ ૭ સ્થિતિઓ ગણાવાઈ છે:—(૧) અંધપુથુજ્જન, (૨) કલ્યાણપુથુજ્જન (૩) સોતાપન્ન (૪) સકદાગામી, (૫) ઔપપાતિક અને (૬) અરિહા.

પુથુજ્જન એટલે સામાન્ય મનુષ્ય. એને સંસ્કૃતમાં 'પૃથગ્-જન' કહે છે. **મજ્ઝિમ-નિકાય** (મૂળ પરિયાય, સુત્તવણ્ણના) માં પુથુજ્જનના અંધ-પુથુજ્જન અને કલ્યાણ-પુથુજ્જન એમ બે પ્રકારો દર્શાવાયા છે આ બંને પ્રકારના સામાન્ય પુરુષમાં સંયોજના અર્થાત્ બંધન તો દસે છે, પરતુ એ બેમાં ભેદ એ છે કે અંધ-પુથુજ્જન આર્યદર્શનથી રહિત છે—એને સત્સંગ થયો નથી, જ્યારે બીજાને એ લાભ મળેલો છે તેમ છતાં આ બંને મોક્ષમાર્ગથી તો પરાઙ્મુખ હોય છે.

મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિઓના ચાર પ્રકાર છે:(૧) સોતાપન્ન, (૨) સકદાગામી, (૩) ઔપપાતિક અને (૪) અરિહા

જેણે દસ સંયોજના પૈકી ત્રણનો નાશ કર્યો હોય તેને 'સોતાપન્ન' કહે છે.

જેણે ત્રણ સંયોજનાનો નાશ કરી ત્યાર બાદની બેને શિથિલ બનાવી હોય તેને '**સકદા-ગામી**' કહે છે.

જેણે આ પાચે સયોજનાનો નાશ કર્યો હોય તેને 'ઔપપાતિક' કહે છે.

જેણે દસે સંયોજનાનો નાશ કર્યો હોય તેને 'અરહા' (સ. અર્હત્) કહે છે.

સોતાપન્ન વધારેમા વધારે સાત વાર મનુષ્ય-લોકમાં અવતરે છે. ત્યારબાદ એ અવશ્ય નિર્વાણ પામે છે.

'સકદાગામી' એક જ વાર મનુષ્યલોકમા અવતરે છે ત્યાર બાદ એ નિર્વાણ પામે છે.

'ઔપપાતિક' તો બ્રહ્મલોકમાથી જ નિર્વાણ પામે છે.

'અરહા' તે જ સ્થિતિમાંથી નિર્વાણ પામે છે. વ્યક્તિની અંધપુથુજ્જન ઈત્યાદિ જે ૭ સ્થિતિઓ ઉપર ગણાવાઈ છે તેમાંની પહેલી સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસનો કાળ છે. બીજી સ્થિતિમાં વિકાસ કરતાં અવિકાસની માત્રા વધારે છે. એ પણ અવિકાસ કાળ છે.

ત્રીજી સ્થિતિથી છઠ્ઠી સુધીની સ્થિતિમા વિકાસમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને છઠ્ઠી સ્થિતિમાં એ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. આમ આ ત્રીજીથી છઠ્ઠી સુધીની ચાર સ્થિતિઓ વિકાસ-કાળ છે

૭ સ્થિતિઓ પછી નિર્વાણ-કાળ છે.

[૭]

મજ્ઝિમનિકાયના 'સામઞ્ઞફલસુત્ત' નામના પ્રકરણમાં 'આજીવિક' દર્શનની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓ-પાયરીઓ તરીકે નીચે મુજબ આઠ ગણાવાઈ છે.

(૧) મંદ, (૨) ખિડ્ડા, (૩) પદવીમંસા, (૫) ઉજ્જુગત, (૫) સેખ, (૬) સમણુ, (૭) જિન અને (૮) પન્ન.

આ બૌદ્ધ ગ્રંથ ઉપર બુદ્ધઘોષે 'સુમંગલવિલાસિની' નામની ટીકા રચી છે. તેમાં એમણે ઉપર્યુક્ત આ પાયરીઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે:

(૧) જન્મ દિવસથી માંડીને સાત દિવસ સુધી, ગર્ભ નિષ્ક્રમણને લઈને ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને લીધે પ્રાણી જે સ્થિતિમાં રહે છે તેને 'મંદા કહે છે

(૨) દુર્ગતિમાંથી આવેલું બાળક એ દુર્ગતિને યાદ કરી અને વિલાપ કરે છે અને સુગતિમાં આવેલું બાળક એ સુગતિમાં ભોગવેલ સુખ વગેરેનું કરી હસે છે આ સ્થિતિ તે 'ખિડ્ડા' (સં. ક્રીડા) છે.

(૩) માતાપિતાના હાથ કે પગ પકડીને અથવા તો ખાટલો કે બાજઠ ઝાલીને બાળક જમીન ઉપર પગ માંડે એ સ્થિતિને 'પદ-વીમંસા (સં પદ-વિમર્ષા) કહે છે

(૪) જે સ્થિતિમાં પગથી સ્વતંત્ર ચાલવાનું બળ પેદા થાય છે. તેને 'ઉજ્જુગત) કહે છે.

(૫) શિલ્પ-કળા શીખવા જેવી સ્થિતિના વખતને 'સેખ' (સ. શૈક્ષ) કહે છે

(૬) ઘરનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લેવા જેવી સ્થિતિના વખતને 'સમણુ' (સં શ્રમણ) કહે છે.

(૭) આચાર્યની સેવા કરી જ્ઞાન મેળવવાની સ્થિતિના વખતને 'જિન' કહે છે.

(૮) પ્રાજ્ઞ બનેલા ભિક્ષુની અર્થાત્ જિનની કંઈ પણ બોલે નહિ એવી નિર્લોભ સ્થિતિ તેને 'પન્ન' (સં. પ્રાજ્ઞ) કહે છે.

ડૉ. હર્નલે 'ઉવાસગદસા'ના અંગ્રેજી અનુવાદ (ભા. પૃ. ૨૩૫,માં ઉપર પ્રમાણે બુદ્ધઘોષના વિચારો રજૂ કર્યા છે ખરા, પરંતુ બુદ્ધઘોષના આ વિચારો આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે બંધબેસતા આવે એવા જણાતા નથી. એ તો બાળકના જન્મ સમયથી એના યૌવન કાળનું વ્યાવાહારિક ચિત્ર આલેખે છે.

'ઉપર્યુક્ત આઠ સ્થિતિઓનો સબંધ જન્મ સાથે શો હોઈ શકે ? ખરી રીતે તો એ સ્થિતિઓ એ અજ્ઞાન અને જ્ઞાન સાથે સંલગ્ન હોવી જોઈએ એ બેની પ્રબળતા અને પુષ્ટિ સાથે આ આઠ સ્થિતિઓ સંકળાયેલી હોવી જોઈએ આમ પં. સુખલાલજીએ જે મત દર્શાવ્યો છે[૧] તે ઉચિત જણાય છે

'મંદ' વગેરે પહેલી ત્રણ સ્થિતિઓ અવિકાસ-કાળની છે અને બાકીની પાંચ વિકાસ-કાળની છે ત્યારબાદ મોક્ષ-કાળ હોવો જોઈએ.

[૮]

આ પ્રમાણે જૈન, આજીવિક, વૈદિક અને બૌદ્ધ દર્શનો પ્રમાણે આધ્યાત્મિક વિકાસની ભૂમિકાઓનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ મેં રજૂ કર્યું છે એમાં અવિકાસ-કાળ અને વિકાસ-કાળ અંગે ભારતીય દર્શનોના વિચારો ઉપસ્થિત કરાયા છે તે અહીં કોષ્ઠકરૂપે હું દર્શાવું છું કે જેથી એનો એકસામટો અને તુલનાત્મક ખ્યાલ આવી શકે:—

[જુઓ : અનુસંધાન પૃષ્ઠ . ૫૪]

---

૧ જુઓ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ (પૃ. ૧૮)

श्रीकुशललाभ कृत

संघपति सोमजी संघ

चैत्यपरिपाटीका ऐतिहासिक सार

लेखक :—श्रीयुत भंवरलालजी नाहटा

श्रीजिनचंद्रसूरिजी तीर्थयात्राके हेतु विचरते हुए गुजरात पधारे। पाटणमें खरतरगच्छकी ख्याति प्रगट कर खंभातमें श्रीस्तंभन पार्श्वनाथकी यात्रा की। वहांसे राजनगर पधारे, श्रावकोने विधिपूर्वक जिनचंद्रसूरिको वंदन किया। सूरिमहाराजने शत्रुंजय गिरिराजका विस्तृत व्याख्यान किया जिसे सुन कर श्रावकोंके चित्तमें शत्रुंजय-यात्राकी तीव्राभिलाषा हुई। गुरु महाराजके सम्मुख शत्रुंजय यात्राका विचार हो रहा था। प्राग्वाटवंशीय दोसी जागीनाथाके सुपुत्र द्वय-सोमजी,-शिवाने गुरुदेवसे संघ निकालेनका स्वमनोरथ करबद्ध होकर निवेदित किया। देश विदेशमें कुंकुमपत्रिकाएं भेज दी गई।

मालवा, वीकानेर, सीरोही, सूरत, पाटण, रावनपुर, खंभात, जेसलमेर, जालोर और गुजरातादिका संघ एकत्र होकर मिला। सं १६४४ मिती माघ शुक्ला १० रविवारके दिन संघने प्रयाण किया। सबसे आगे आचार्यप्रवर श्रीजिनचंद्रसूरिजी थे, पीछे संघपतिकी पालखी और दोनो तरफ दो पुत्र थे, बहुतसे वाजित्र बज रहे थे। समस्त संघ सरखेजइ आया। देहरासरमें उभयकाल पूजा धर्मसाधना व दानपुण्य किया जाता था। ८४ गच्छका साधुसमुदाय यात्राके हेतु प्रेमपूर्वक आकर मिला। संघके साथ ७८० सिजवाले, २२० वहिलीयें, ३५० ऊंट व बहुतसी गाडियां थीं। भाट-भोजक सुयश वखानते थे। खरतरगच्छके ११२ साधु, ३३० महात्मा और २२० ऋषि और २५ आचार्य भिन्न गच्छोके साधु—साध्वियें भी थीं। बहुतसे श्रावक श्राविकाएं छरी पाळते हुए चलते थे। संघकी रक्षाके लिए २०० राजपूत घुड़सवार, २३२ बन्दूकधारी योद्धा आगे पीछे और उभय पक्षमें चल रहे थे। चार कोशकी लंबाईमें संघ चलता हुआ क्रमशः धोलका आया। संघका संगठन इस प्रकार था कि उसमें कहीं भी चोर प्रवेश नही कर पाता था। क्रमशः धंधूका पहुंचे। सं० सोमजीके ज्येष्ठ पुत्र श्री रतनजी संघकी रक्षाके लिए फौजके साथ रातभर चौकीदारी करते थे। साधुओंको भावपूर्वक वहराया जाता था। ठहरनेके लिए तम्बू—डेरा तंगोटी व प्रकाशके लिए दीपक—चिराग आदिका पूरा प्रबंध था।

धंधूकासे सारा संघ खमीधाणइ आया। शकुनीने अपने ज्ञानसे आगे युद्धकी संभावना बतलाई। संघपतिने दो दिन यहां ठहरनेका निश्चय कर सबको आगे जानेसे निषेध कर

दिया । बीकानेरी श्रावक रुकनेके कथनको अमान्य कर सीरोहीवालोंको साथ लेकर चुपचाप रवाना हो गये । ये लोग ३ कोश ही गये होंगे कि मुगल व काबुली लोगो द्वारा मार्ग रोक लिया गया । इधर संघके लोग आगे युद्ध लग जानेकी बातसे अज्ञात थे । खमीधाणाके रणक्षेत्रमें पांच मुगल भ्राताओंकी फौजसे भिडत हुई । साहसिक शिरोमणि संघवी नाथाके नेतृत्वमें बीकानेरके वणिक योद्धा वीरतापूर्वक भालोंसे युद्ध करने लगे । सारा संघ भयसे कांपते हुए इस संकटकालीन अवस्थामें दादा गुरुको याद करने लगे । संघका उपकार करनेके हेतु दादासाहब श्री जिनदत्तसूरिजीने अजमेरसे आकर सानिध्य की। सद् गुरुने लालची मुगलोकी मति फिरा दी, ऐसा चमत्कार हुआ कि संघ निरुपद्रव हो गया । गुरुदेवका सर्वत्र जयजयकार हुआ ।

बीकानेरी संघने द्रव्य भी बचाया व मुगलोंको भी हरा दिया । सारी सामग्री देवकरणके हाथ थी । साह भीतका पुत्र वितम बुद्धिशाली था । साह रांका, मांडण भंडारी आदि बीकानेरके बड़े बड़े अधिकारी थे । वहांसे समस्त संघके साथ प्रयाण किया ।

यह विशाल यात्रीसंघ तीर्थाधिराज शत्रुजयके निकट पहुंचा । हर्षित चित्तसे ऋषभदेव-प्रभुके गुणगान करते हुए गिरिराजको मोतियोसे वधाया । पालीताणा पहुंच कर ललित सरोवरके पास संघने उतारा किया । दीवाण–राजासे मिल कर, मनवांछित द्रव्य भेट कर एक मासके लिए शत्रुंजय कर–मुक्त करवाया । सारा संघ वाजिंत्र ध्वनिसे आकाशमंडलको गुंजायमान करता हुआ गिरिराजकी यात्राके हेतु अग्रसर हुआ । वडलीकी पाजसे चढे, पहिले धवली परब, कलिकुण्ड पार्श्वनाथ, मार्गमें तलाईको दाहिने छोडकर कवड़ यक्षके आगेसे गढके प्रतोलीद्वारमें प्रवेश किया । गजारूढ मरुदेवी माता, पांच प्रासाद, अर्बुद (अद्‌भुत–विशाल) आदीश्वरके दर्शन कर अनुपमसरके ऊपरकी पोलि जहांसे उभय पक्षमें प्रासाद पंक्तियांथी–दर्शन करते हुए तीर्थनायक ऋषभदेवके दरबारमें पहुंचे । खरतरगच्छाधीश्वर श्रीजिनचंद्रसूरिजी आदि सबने परमेश्वरको वंदन किया । संघपतिके हर्षका पारावार न रहा, उसने सूर्यकुण्डमें स्नान कर उत्सवपूर्वक सतरहभेदी पूजा की, सारंगधर श्रावक विधिके जानकार थे । रायणवृक्षके नीचे आदीश्वरके चरण, पुण्डरीक गणधर, भरत बाहुबलि मुनिसुव्रत-प्रभु, विहरमान मंदिर, वस्तुपाल–तेजपाल प्रासादमें वंदनपूजन कर खरतरवसही प्रासादमें आये । जिसके बहुतसे शिखर और प्रतिमाअे थी, सत्तरिसय जिनेश्वर, चार चउरी, नंदाश्वर द्वीप इत्यादि विराजमान थे, देवविमानके सदृश यह उत्तुंग प्रासाद था । प्रतोलीद्वार पेर वाघणिदेवीका स्थान, वट वृक्षके नीचे नागमोरदेव अदबुदके ऊपर खोडायारि प्रासादके दर्शन किये । वहां अमृतकी तरह मीठे जलका अनुपम कुण्ड था ।

तीर्थके पश्चिमकी ओर उलखाझोलि, चेलण तलाई देख कर ऊतरते हुए उत्तरकी ओर सिद्धवड, जलवापी और जिनभुवनको नमस्कार कर १२ कोशकी प्रदिक्षणा दी। शत्रुंजयनदी इन्द्रसुता है, भगवंतने इस तीर्थको उत्तम बतलाया है क्योंकि यहां अनंत सिद्ध हुए। इस प्रकार २१ दिनो तक यात्रा करके मनोरथ सफळ किया। ८४ गच्छके मुनिराजोंको आदर-पूर्वक सन्तुष्ठ किये। चैत्र सुदि ५ को वडी पूजा की गई और संघके सम्मुख इन्द्रमाला पंहिनी।

इस अवसर पर जूनागढके स्वामी अमीखान अभिमानमें आकर प्रबल सेना एकत्र करके पालीतानाके चारो ओर (घेरा डाला ?) पर पुण्यके बलसे सब संकट दूर हुआ....

कवि कुशललाभ कृत चैत्यपरिपाटी गा० ७५ तक आकर अपूर्ण रह जाती है, आगेका वर्णन तो पूर्ण प्रति मिलने पर ही संभव है। इसी संघके सहयात्री कवि गुणविनय कृत बीकानेर संघकी चैत्यपरिपाटी उपलब्ध है जिससे ज्ञात होता है शत्रुंजय जाते हुए बीकानेरका संघ भी धवलकामें सामिल हुआ था। चैत्र वदि ५ के दिन गिरिराज पर संघने चढकर यात्रा की और वदि ८ के दिन सतरह भेदी पूजा हुई। वापस आते समय बीकानेरका संघ भी अहमदाबाद आया था।

उपर्युक्त चैत्यपरिपाटी-संघ यात्रा-वर्णनमें कुछ महत्त्वपूर्ण बातोंका पता चलता है। खमी-घाणेमें मुगलोसे बीकानेरके नवाबादिके साथ युद्ध होनेकी घटना वडी रोमांचक है। उस समय इतने उपद्रव स्थान स्थान पर होते थे फिर भी लोगोमें धार्मिक भक्तिभावना कितनी प्रबल थी! इसीसे सब सिद्धि होती थी। अंतमें अमीखानके उपद्रवका उल्लेख हुआ है। आगेका वर्णन अपूर्ण रह गया है।

यदि किसी सज्जनको इसकी दूसरी पूरी प्रति प्राप्त हो तो हमें अवश्य सूचित करें, यही सादर अनुरोध है।

[અનુસંધાન ટાઈટલ પેજ ત્રીજાથી ચાલુ]

૬. ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ
૭. ચામુંડરાય બસ્તી
૮ શ્રીપાર્શ્વનાથ બસ્તી
૯. શિમોગા જિલ્લાનુ મેલાગીની અંતર્ગત બ્રહ્મદેવના સ્તૂપની સાથે જૈન બસ્તી.

આ ૭૧ નં. નો ૧૯૫૧ નો એકટ પણ સને ૧૯૦૪ ના પ્રાચીન સ્મારક સંરક્ષણ અધિનિયમ અનુસાર બનાવવામા આવ્યો. છે આ બધાં મંદિરોને કેંદ્રીય સરકારે પોતાના અધિકારમાં લઈને તેને રાષ્ટ્રીય ઈમારતો રૂપે ઓળખવાની ઘોષણા કરી છે

આપણા મૂળભૂત હક્કો માટે જૈનોએ શું કરવું જોઈએ એ વિશે શ્રીયુત મોહનલાલ ચોકસીએ આ માસિકના ગતાંકમાં અને આ અંકમાં કેંદ્રસ્થ સંસ્થાની જરૂરિયાત વિશે જે સૂચના કરી છે તે તરફ જૈનોએ પોતાનુ ધ્યાન દોરવુ જોઈએ એમ અમારું માનવું છે. સંપાદક

સને ૧૯૫૧ ના નેશનલ મોન્યુમેન્ટ્સ્ એક્ટ ૭૧

[કેન્દ્રીય સરકાર જૈનોના કેટલાં મંદિરો પર અધિકાર કરશે]

સને ૧૯૫૧ ના નેશનલ મોન્યુમેન્ટ્સ્ એક્ટ ૭૧ મુજબ કેંદ્રીય સરકારે તે તે રાજ્યોની સ્મારક વસ્તુઓ જે ભારત સરકારના અધિકારમાં નહોતી, તે પ્રાચીન અવશેષો, પુરાતાત્ત્વિક ઐતિહાસિક કળાપૂર્ણ સ્થાનોને સંરક્ષણને માટે પોતાના અધિકારમાં લીધાં છે. હૈદ્રાબાદનાં ૨૨, મધ્યભારતના ૧૨૭, મૈસૂર રાજ્યનાં ૧૦૮, પતિયાળા અને પૂર્વ પંજાબનાં ૨, રાજસ્થાન પ્રાંતનાં ૭૭, અને સૌરાષ્ટ્રનાં ૨૪ સ્થાનો જે જુદા જુદા ધર્માવલંબીઓનાં ભક્તિ-પૂજાનાં સ્થાનો છે તેના ઉપર અધિકાર કરી લીધો છે આ સ્થાનો પૈકી જૈનોના સ્થાનો આ પ્રકારે છે:-

સૌરાષ્ટ્ર

૧. તળાજાનુ જૈન મંદિર

૨. ગિરનાર પર્વત પરનુ નેમિનાથ મંદિર

૩ શત્રુંજય પર્વત પરનાં જૈન મંદિરો—

(૧) શ્રી આદીશ્વરજીનુ મંદિર

(૨) શ્રી બાલાભાઈનુ મંદિર

(૩) શ્રી ભૂલસાનીનું મંદિર

(૪) શ્રી ચૌમુખજીનું મંદિર

(૫) શ્રી દલપતભાઈ ભગુભાઈ શિલાલેખ

(૬) કેશવજી નાયકનુ મંદિર

(૭) મોતીશાહની ટૂકનુ મંદિર

(૮) નદીશ્વર દ્વીપનુ મંદિર

(૯) પાંચ પાડવોનુ મંદિર

રાજસ્થાનમાં

૧. બિકાનેરનુ ભાંડાસર જૈન મંદિર

૨. બિકાનેરનો પાલૂનો શિલાલેખ

૩ ડુંગરપુર જિલ્લાના બડોદાનુ હાથ કામગીરીથી ચિત્રિત જૈન મંદિર

૪ જયપુર જિલ્લાનુ સવાઈ માધોપુરનુ જૈન મંદિર

મધ્યભારતમાં

૧. ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં પહાડમાંથી કોરી કાઢેલી જૈન મૂર્તિઓ

૨. ખરગૌન જિલ્લાના ૩ મંદિરો

૩ ગુણા જિલ્લાના બુધીચંદજીનાં ૫ મંદિરો

૪ ભિલ્સા જિલ્લામા બડોહનુ જૈન મંદિર

મૈસૂર રાજયમાં

૧ હાસન જિલ્લાના હલેબીડની અંતર્ગત શ્રી આદિનાથ બસ્તી

૨ શ્રીપાર્શ્વનાથ બસ્તી

૩ શ્રીશાંતિનાથ બસ્તી

૪. શ્રવણુ બેલગોલાની અંતર્ગત અક્કન બસ્તી

૫ ચંદ્રગુપ્ત બસ્તી

[જુઓ : અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૨]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ
અંગે સૂચના

યોજના

૧ શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂા. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂા. ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂા. ૧૦૧) રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમાં જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩ માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂા. ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય

૫. ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ.
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા રોડ–અમદાવાદ.

श्री जैन सत्य प्रकाश

તંત્રી

ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

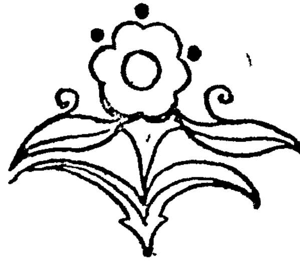
તા ૧૫-૨-૫૩ : અમદાવાદ

વર્ષ ૧૮ : અંક ૪-૫] [ક્રમાંક : ૨૦૮-૯

विषय-दर्शन

ગ્રંથ-સ્વીકાર

૧ **અનેકાંતવાદ :** લેખક : શ્રીયુત **ડૉ. હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્ય.** એમ એ. પીએચ ડી; અનુવાદક : પ્રો. **જયંતીલાલ ભાઈશંકર દવે.** એમ એ ; પ્રકાશક : **શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર.** મૂલ્ય . એક રૂપિયો.

૨. **નમસ્કાર મહામંત્ર :** લેખક, અનુવાદ, પ્રકાશક અને મૂલ્ય ઉપર મુજબ

३. **हमारा आहार और गाय :** ले. **श्री. रिषभदास रांका :** प्रकाशक, रोहित जैन सेवा ट्रस्ट, वर्धा; प्रमुख वितरक : भारत जैन महामंडल; मूल्य : दस आना ।

४. **सलौना सच** (प्रथम भाग) : ले. **महात्मा भगवानदीन :** प्रका० भारत जैन महामण्डल, वर्धा, मूल्य : दस आना ।

५. **महावीर वर्धमान :** ले. डॉ. **जगदीशचंद्र जैन** एम् ए, पीएच् डी ; प्रकाशक : उपर्युक्त मूल्य : बारह आना ।

६. **तत्त्वसमुच्चय :** सपा. डॉ. **हीरालाल जैन** एम्. ए. पीएच् डी., प्रकाशक : उपर्युक्त, मूल्य : तीन रुपया ।

॥ ॐ अर्हम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक मुनिसम्मेलन संस्थापित

श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र

जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

वर्ष : १८	विक्रम सं. २००९ : वीर नि. सं. २४७९ : ई. स. १९५३	क्रमांक
अंक : ४–५	फागण सुदि २ : रविवार : १५ फेब्रुआरी	२०८–९

श्रीजिनवर्द्धनसूरि रचित

पूर्वदेश चैत्यपरिपाटी

संपादक : श्रीयुत अगरचंदजी नाहटा

हिययसरोवरे धरिय गुरुराय सूरिजिणरायपायारविंदं ।
विणय-बहुमाणहि पुव्ववरदेसि संठियं थुणउ तित्थाण वंदं ॥ १ ॥

पहिलउं मचउरनयरि पणमेवि वीरजिणेसर कप्परुक्खं ।
तयणु सिरिरयणुपुरि संति तित्थंकरं वंदउं नासिया सयलदुक्खं ॥ २ ॥

पयड पब्भाविकलिकालि जीराउलीमंडण पासजिण देखि करे ।
हिययउल्हासिहि जत्थ मइ कीधली रेहडी सयलह कज्ज धुरे ॥ ३ ॥

अरबुदासिहरि सिरिआदिजिणेसरं पूजउं भावहि भरिय मणु ।
लुणिगावसहीय लवणिमा कंदु राजलवल्लह नेमिजिण ॥ ४ ॥

भास

देव दिट्ठउ देव दिट्ठउ सयल जिणचंदु ।
करहेडउ पासजिण कयलवाडि नहयलि सुसंठिय ।
बहुमाण सुविणय कलिय भविय मणुय देविंद वंदिय ।
मह हियडउ तुह दंसणहि जलनिहि जिम जिणनाह ।
लहरि जेम हरषहिं भरिउ नइउ भवदुहदाह ॥ ५ ॥

भास

त **देवलवाडय** वीरपहु पुरवेई सिंगार
त विहिचेई सिरिअजियजिणु वंदउ तिहुयण सारु
त पास जिणेसर गाइय ए सिरि**नागद्रहि** ठामि ।
त तिसलदेविनंदण नमउं तयण **मझेरा** गामि ॥ ६ ॥

तंदुकनयरि सिरिसंतिजिणु पणमउं
भत्तितुरंगि **गोप्राचलगढ**मंडण पास जिणेसर देव
त किज्जय तलहट्टी पणविसयस जिणेसर सेव ॥ ७ ॥

त संति कुंथु अर तित्थयर सिरि**हत्थिणाउर** ठाणि ।
संभवु **सावत्थी** नमवि **कंपिल** विमल वरवाणि ।
त पासु सुपासह थूभ नमउं सिरि**मुथुरा**नयरंमि ।
त **सोरीपुर** सिरिनेमिजिण समुदविजयवंसंमि ॥ ८ ॥

त भाणु नरेसरकुल विउल जलनिहि चंदु समाणु ।
त **रयणपुरहि** सिरिधम्मजिणु, वंदउं महिमनिहाणु ।
अज्ज करेवउ सफल मइ, नियजम्मणु कलिकालि ।
त हरषिहि विहसिय लोयणिहि सामीय **थूभ** निहालि ॥ ९ ॥

अवज्झपुरिहि सिरिरिसहजिणु तह सिरिअजियजिणिंदु ।
त सिरिअभिनंदण सुमतिजिण, जणमणकामियकंदु ।
त सिरिअणंतपहु पणमिय ए, **कोसंबीय** मझारि ।
त पउमप्पह **महिला**नगरे, नमि जिण मल्लि जुहारि ॥१०॥

धात

कज्ज सहलउ कज्ज सहलउ मणुयभव मज्झ ।
मह फलियउ पुन्नतरु अज्ज लद्धु मइ देवकामिय ।
सम्मत्तचारित्त मइ अज्जं चेव सुविसुद्ध पामिय ।
जय दिट्ठउ नियलोयणहि **वाणारिसी** कयवास ।
पणमिय पूईय भाउ धरि वामानंदण पास ॥ ११ ॥

जिण जिणेसर जणणिउयरंमि अवयारिय
अप्पण तणए सयल दुक्ख संसार नासिया ।

भुवणंमि वरवाउ किउ नयर सारि संसारि वासि कासिय ।
पुहवी नंदणतित्थयरु वंदउं मन धरि भाउ ।
सिरि सुपासु पंचहि फणहि मंडिओ सिरवर ठाउ ॥ १२ ॥

भास

ईया सुरसरीए तीरसु विसाल नयर **चंदावइ** स लहिय ए ।
ईया तहि नमउं ए राय महसेणनंदण जिणवर करि हियए ।
ईय पूजउं ए नयर **विहार**मंडण सामिय वीरजिण ।
ईय पणमउं ए नयर **नालिंद** संठिउ वीर जिणेस पुण ॥ १३ ॥

ईया हरषिउ ए हियडां रंगि रगमग नयण निहालतउ ए ।
ईया चालतउ ए चमकिय चित्ति पाजइ पहुचइ माल्हतउ ए ।
ईया पेखउ ए मण आणंदि **वेभारह** गिरिसिहरि सामि ।
ईया जिणवरु ए नीलसरीर सिरिमुणिसुव्वय पवरनामि ॥ १४ ॥

ईय निम्मवउं ए अप्पणउ जम्म सहलउ समिय देखि तुह ।
ईया भवियण ए लोयण ताह पुन्निमाचंदसु विसाल मुह ।
ईया इणि खणि ए दूरि पलाहि तिहुयणबंधव सयलदुह ।
ईया पाचउं ए तयणु सिरिनेमिजिणवर सुंदर सयलसुह ॥ १५ ॥

ईया विरवउ ए विमलनीरेण मणउ ल्लासहि वर न्हवणु ।
ईया अह करउं ए जगगुरु अंगि रंगि विलेवणु **हउं** तयणु ।
इया पूजउ ए सुरहि कुसुमेहि वउलसिरि पमुहेहि तणु ।
ईया गाउं ए मुहर सरेण देह रोमंचिय नाहगुण ॥ १६ ॥

ईया नाचउं ए फरफर पाय काय विलासिहि जिणभुवणि ।
ईया उल्हवउं ए भवदुहं दाह भावण भावउं निययमणि ।
ईया इणि परी ए अवर वणेसु बिंव जुहारउं मण रलीय ।
ईय पेरवउं ए गणधर थुभ दुख न पामउं जिम वलीय ॥ १७ ॥

इय महमणि ए लगिय खंति जाएवउ हिव **विपुल**गिरे ।
इय भागिय ए भवभयभंति पासजिणेसर पेखि करे ॥
इय अन्नवि ए जिणहर तुंग चंग निहालउ तहि नमउं ए ।
जिणवर ए बिंब सुरंग सिद्धिरमणि सउं जिम रमउं ए ॥ १८ ॥

इय निरखइ ए नयणिहि कुंड मणि अच्छेरउ ऊपजइ ए।
जहि वहए नीर पयड अग्गि विणु **उन्हउ** नीपजए ॥
गढ़मढ ए मंदिरसार वाड़िय वन रलिआमणा ए।
नीपना ए जत्थ अप्पार समवसरण जिनवरतणा ए ॥ १९ ॥

इय धन्ना ए सालिहभद्द जहि ठाणहि काउसग्ग रह्या ए।
भेटइ ए जे तहि वीर ते नहु भवपरिभव सहए ए ॥
रसतणं ए कूप रसाल **हथि**शाला सेणियतणिय।
पेखविए वीर **पोसल** पूरिय मण इच्छा घणिय ॥ २० ॥

धात

पणय जणमण पयण जणमण सयल संकप्प
संपायण वरकप्पतरु तिसलदेविनंदणु वियक्खणु।
उवसम्मिय भवरत्न भवताव अज्ज ललियंग लक्खण
जइ मइ सामिय **पावपुरि** अविय तुह पयछाह।
तउ मइ लद्धउ सुद्धयर शिवफल मण उच्छाह ॥ २१ ॥

भास

सिद्धगुणराय सिद्धत्थ कुलमंडणं रुद्दालिद्द दोहग्ग दुहखंडणं।
बंभणकुंडपुरि थुणउ जणरंजणं, **खितिया**कुंडगामंमि वीरं जिणं ॥ २२ ॥

सुविहिजिण गुणगहण करिय **काइंदिया**पुरिहि मइ अज्ज शिवरज्जसिरि अज्जिया।
नरय तिरियाय चउगयगइ वज्जिया धन्न ते जेहि जिणपाय तुह वंदिया ॥ २३ ॥

वन्दिमो सुव्वया वासपुज्जं जिणं, **चंपपुरि** रायवसुपुज्ज वरनंदणं।
भावरिउतावभर चंदणं सीयलं, थुणउ **भद्दिलपुरि** तित्थयर सीयलं ॥ २४ ॥

सीहपुरि सामि सेयंस मुहपंकयं, पिक्खिऊणं मए सुकयमंगीकयं।
अज्ज किरि अमियरस देहि मह वुट्ठओ, अज्ज संजाउ संसारु उव्विट्ठए ॥ २५ ॥

भास

सिरि**सम्मेय**गिरीश वीसजिण सिवगय ठाणु।
तहि वंदिय ते भत्तिसत्ति पामउं निरवाणउ ॥
चंदण अगर कपुरि रचउं जिणअंगि ऊगटि।
केतकि चंपक जय कुसुमि अरचउं मण उल्लटि ॥ २६ ॥

अज्जवि साज्झय दोष सयल मणवंछिय पामिय ।
गयइ अणेगय कम्मरसि सामिय महलामिय ॥
असुह चिट्ठ मण-वयणि काइ जे जिण मइ किज्जंय ।
तुह दंसणि जगनाह ताह जलअंजलि दिज्जइ ॥ २७ ॥

कूड़ कवड़ि पाखंडि संड जिम जिणमण मेरउ ।
मोह चरडि संताविय ए सेवक जिण तेरउ ॥
चोर जेम विषएण पुन्न धण किज्जइ हेरउ ।
सार करि हिव राखि सामि तीह वसि फेरउ ॥ २८ ॥

अज्ज नयण कयपुन्न जेहि दिट्ठउ जगनायक ।
अज्ज वयण मह धन्न जेहि थुणिउ शिवदायक ॥
अज्ज वरिस कयहरिस मास सुविलास मणोहर ।
अज्ज पाउ संताउ नट्ठु जय भेटिउ सुहयर ॥ २९ ॥

अज्ज दिवसु मह धन्नु अज्ज सुरभूरुह अंगणि ।
ऊगिय अज्ज विसज्ज हत्थि आविय चिन्तामणि ॥
कामकुंभ सुरधेणु अज्ज अज्ज मह सेवइ पाया ।
जं **पूरव**देसहि पवित्त थुणिया जिणराया ॥ ३० ॥

धात

नाह लद्धउ नाह लद्धउ मणुफल अज्जकुलनिम्मल अज्ज मह दुक्रिय कम्मतरु अज्ज मूलिय ।
निय सामिय संथुणिय मइ सग्गि उवरि ए अज्ज चूलिय ॥
उवसमरसभर भरिय मणु रोमंचिय महकाय ।
भावि रंगि जउ भेटिया **पुव्व**देस जिणपाय ॥ ३१ ॥

इय जम्म ठाणइ सिरिनिहाणइ गाम नयरहि संसिया ।
सिरि सकल जिणवर **धन**गुणालय **लक्खराय** नमंसिया ।
जिणबिंब सग्गि पयालि महियलि जे असासय सासया ।
ते नमउं पूयउ थुणउ भत्तहि सिद्धिमग्ग पयासया ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीपूर्वदेशचैत्यपरिपाटी समाप्ता श्रीजिनवर्द्धनसूरिभिः कृता ॥

(हमारे संग्रहके १४९३ की प्रति परसे)

મધ્યસ્થ-સમિતિ

લેખકઃ શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

ગયા બે અંકમાં આપણાં અમૂલાં, કળાનાં મનોહરધામો રમણીય દેવાલયો અને સંખ્યાબંધ મૂર્તિઓરૂપ વારસાને સુરક્ષિત રાખવા અર્થે એક કેન્દ્રસ્થ સંસ્થા સંબંધી વિચારણા કર્યા પછી આજે આપણા કીમતી જ્ઞાનરૂપ ખજાનાનો સદુપયોગ વિસ્તરે અને એ દ્વારા જગતના જીવો, ભગવંત શ્રીમહાવીરદેવના અનુભવ ભરપુર બોધપાઠોનું પાન કરે, સાથોસાથ આજના યુગમાં જે લેખન-કળાથી રોજનાં સંખ્યાબંધ પ્રકાશનો બહાર આવે છે એમાં જૈનધર્મ તેમજ પૂજ્ય તીર્થંકર દેવો માટે ભ્રમપૂર્ણ ચિત્રણ થયાં હોય એ સુધરે, એ પણ હેતુ છે. એ માટે શું કરવું જરૂરી છે એ વિચારીએ તે પૂર્વે સવિનય જણાવી દેવાની અગત્ય છે કે સમિતિના પૂજ્ય મહાત્માઓ સમક્ષ કેવલ ઉપાસક એવા લેખકના અંતરમાં ઉદ્‌ભવેલી સૂચના માત્ર છે, યોગ્ય જણાય તો અમલી બનાવવા પ્રાર્થના છે.

સમિતિમાં જે મુનિરાજોના નામો છે અને એ દરેકના સહવાસમાં ઓછા-વત્તા અંશે આવવાનું બનેલું હોવાથી—તેમજ એ દરેકની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિનો પરચો અનુભવેલો હોવાથી—સૂચના કરવાની પ્રેરણા થઈ છે. વધારામા એક મહત્ત્વની વાત એ છે કે આ સમિતિ શ્રી રાજનગર મુનિસંમેલને સર્વાનુમતે સ્થાપન કરેલી અને અત્યાર સુધી જૈન સમાજ સામે જાતજાતના મતમતાંતરો ઉદ્‌ભવ્યા છતાં, સમિતિએ મુનિસંમેલનના અદ્વિતીય સંભારણા સમા 'જૈન-સત્ય પ્રકાશ'ને એવી પદ્ધતિએ ચલાવ્યું છે કે એ સામે કોઈ પણ પક્ષને આંગળી ચીધવાપણુ નથી રહ્યું. દેશ-કાળના માપે માપીએ તો સમિતિના સાધુ મહારાજો ભિન્ન ભિન્ન વિચાર-શ્રેણીના પ્રતીક સમા છે. એ દરેકમાં પ્રશંસનીય વ્યાખ્યાનશૈલી અને આકર્ષણ કરે તેવી લખાણપદ્ધતિ છે. એમની લેખનશૈલી દ્વારા માસિક 'સત્યપ્રકાશ'નાં પાના અલંકૃત થાય એ જ સૂચના છે સૂચનાને માગણી રૂપે સ્વીકારી લેવાથી તેઓના ચાલુ કાર્યમાં ખાસ ક્ષતિ પહોંચે તેવુ નથી. એથી ઉપર વર્ણવ્યો એવો જે લાભ નજર સામે છે એ જોતાં આગ્રહ-ભરી પ્રાર્થના છે કે નીચે દર્શાવેલા વિષયો ઉપર જૈનદર્શનની સાચી સ્થિતિ રજુ કરવા સર્જાયેલ માસિકમાં, અવારનવાર સાદી શૈલી ને સરળ ભાષામાં લખાણ આવવા માંડે એ આ તબક્કે જરૂરનું છે. દરેક પાસે દેશ-કાળને અનુલક્ષી, વર્તમાન સમાજને આકર્ષે તેવી ઢબમાં લખી આપે તેવા બીજા સાધુઓ પણ છે.

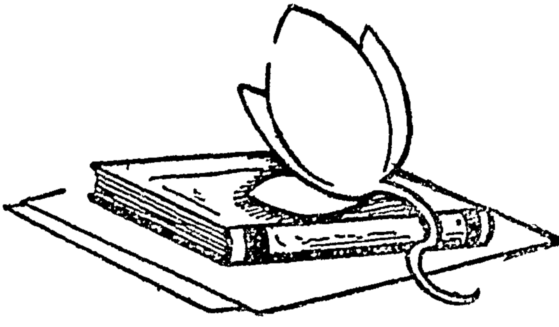
આપણુ '**જૈન સત્ય પ્રકાશ**' માસિક જે ગોરખપુરથી નીકળતા હિંદી માસિક '**કલ્યાણ**' જેવુ બનાવવાના અભિલાષ તો હરકોઈ જૈનને સંભવે; મારા જેવાને ખાસ છે. છતાં 'દિલ્હી દૂર હે' એ ઉક્તિ મુજબ હાલ તો એ મનોરથરૂપે રહેવા સર્જાયેલ છે. પ્રતિવર્ષ 'જ્ઞાન' અંગે ખાસ પર્વ ઉજવનાર, લાખો રૂપિયા જ્ઞાનખાતે ધરાવનાર અને દરવર્ષે એમાં ઉમેરો કરનાર જૈન સમાજ—એના વડિલ પુત્રો સમા મુનિપુંગવો અને લઘુ પુત્રો સમા ધનિક શ્રાવકો ધારે તો ઉક્ત 'કલ્યાણ-માસિકે' વેદાંતનો, મહાભારત-રામાયણ અને ગીતા આદિ

ગ્રંથોનો-જે રીતે પ્રચાર કર્યો છે અને એ દ્વારા આમ જનસમૂહને સરળ વાણીમા બોધ અને ચિત્રકળા દ્વારા ધર્મનાયકોનુ સ્વરૂપ-ઘર આગણે પહોચતુ કર્યું છે એથી ઘણુ વધારે -અતિઆકર્ષક અને વર્તમાન વિજ્ઞાન સામે ટકી શકે-એવુ પૂજ્ય તીર્થંકરોની વાણીરૂપે અવતારી વિવિધ પ્રકારી જ્ઞાન જરૂર પીરસી શકે. અસ્તુ.

એ સ્વપ્નને હૃદયમા રમતુ રાખી સમિતિના સૂરિમહારાજો પૂજ્ય વિજયલબ્ધિસૂરિજી, પૂજ્ય વિજયલાવણ્યસૂરિજી, પૂજ્ય ચંદ્રસાગરસૂરિજી, અને પૂજ્ય મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી તથા પૂજ્ય મુનિ વિદ્યાવિજયજીને વદનાપૂર્વક યાચના છે કે આપ સર્વે **જૈનધર્મ**ની પ્રભા માત્ર જૈનોમાં જ નહીં પણ જૈનેતરોમા પથરાય એ દૃષ્ટિએ કલમદ્વારા 'સત્યપ્રકાશ માસિક'ને સભર બનાવો. જૈન આગમ સંબધે-એના ઉદ્ધાર તત્ત્વો અગે-એની ઐતિહાસિકતા માટે, અગર તો એમા રહેલા યુક્તિપૂર્ણ વચનો માટે-હરકોઈ વ્યક્તિને એનો સધિયારો લેવો પડે એમ છે. એમાંથી એ વ્યક્તિને જૈનધર્મમા દર્શાવેલા ચારે અનુયોગ સંબંધી માહિતી પ્રાપ્ત થાય એ રીતે તૈયાર કરો.

કોણુ માનવા તૈયાર છે કે સમિતિના પાચે મહાત્માઓની શક્તિ બહારની આ વાત છે? તેઓ ધારે તો, વધુ નહી તો વર્ષ દરમિયાન ચાર ચાર લેખો આપે તો એ 'વીશ'થી અજવાળા પથરાય એમ છે. એના આકર્ષણુમા-જુનવાણી કે નવમતવાદી-આવે તેમ છે. એથી જૈનેતરોને ઘણુ નવુ જાણવાનું પ્રાપ્ત થાય અને, એ દ્વારા ઘણી ગેરસમજુતી આજે થતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે અટકી જાય તેમ છે દરેક મહાત્માને વિનંતી છે કે તેઓ પોતાનાં જે ખાસ ક્ષેત્રો છે એને અવલંબીને જ કલમ વહેતી મૂકે.

શંકા-સમાધાનના પ્રશ્નોત્તરોની ઢબે, કિવા વાદીને પ્રત્યુત્તરરૂપે જરૂરી વિષયોની છણાવટ એ પૂજ્ય વિજયલબ્ધિસૂરિજી માટે અનુકૂળ વિષય ગણાય, પૂજ્ય સાગરજી મહારાજના પાસા સેવનાર પૂજ્ય ચદ્રસાગરસૂરિજી, આગમને લગતી બાબતો આપતા રહે. પૂજ્ય વિજયલાવણ્ય-સૂરિજી જૈનધર્મની વાતો લૌકિક દર્શનોના દાખલા ટાકી સિદ્ધ કરતા રહે. પૂજ્ય મુનિ દર્શન-વિજયજી શોધખોળના વિષયને વધુ ખીલવી એની વાનગી પીરસવા માડે અને પૂજ્ય મુનિ વિદ્યાવિજયજી 'સમયને ઓળખો' જેમ પુસ્તકરૂપે રજુ કરે એની તેજસ્વી વાણીમા 'જૈનધર્મ' જૈનેતરો સરળપણે સમજી શકે એ રીતે લેખિની ચલાવે એ દરેક લખાણુ વિધાયક શૈલીમાં જ આલેખાય એ આજના યુગની મર્યાદા છે. પછી જુઓ કે માસિકના દિદાર અને મહત્ત્વ કેવા ફરી જાય છે આજે પણ 'સત્યપ્રકાશ' ઘણું ઘણું પીરસે છે. એમા નવીનતા નથી હોતી એમ પણ નથી જ. વળી, આજે જે મુનિ મહારાજો એમાં લખે છે તેઓનાં લખાણ પણ મનનીય છે તેઓનો સહકાર આ લેખથી બધ પડે એવી ભાવનાયે નથી અને તેઓ પોતાના પ્રયાસ ચાલુ રાખશે એવી ખાસ પ્રતીતિ પણ છે. સમિતિને ઉદ્દેશી ખાસ લખવાનું કારણુ એક જ કે તેઓ પોતાના અભ્યાસ-અનુભવ-અને જ્ઞાનનો નિચોડ આમાં ઉતારે, પોતાના વિહારમા આ માસિકનો વિસ્તાર વધે તેવું ખાસ લક્ષ રાખે અને એ દ્વારા સકળ જૈન સમાજ પોતાની હસ્તકના જ્ઞાનદ્રવ્યથી કે અતરની ઉદારતાથી અત્યારના યુગને બધબેસતા આ અગત્યના સાધનને એવુ પુષ્ટ બનાવી દે કે જેથી એ વિશેષ પ્રગતિના માર્ગે પોતાની કૂચ ભરી રાખે

સમરાઇચ્ચ-કહા

[પરિચય]

[ગતાંકથી ચાલુ]

લેખક : પૂજ્ય પં. શ્રીધુરંધરવિજયજી

બીજો ભવ—દરેક ભવની શરૂઆતમાં પૂર્વભવનું અનુસંધાન અને જે ભવનું વર્ણન કરવાનું છે તેનો નામનિર્દેશ કરતી એક ગાથા છે. આ બીજા ભવની શરૂઆતમાં તે ગાથા આ પ્રમાણે છે—

'गुणसेण–अग्गिसम्मा, जं भणियमिहासि तं गयमियाणिं।
सीहा–णन्दा य तहा, जं भणियं त निशामेह॥

જયપુર નગરમાં પુરુષદત્ત રાજાને ત્યાં શ્રીકાંતાની કુક્ષીએ ગુણસેનનો જીવ જન્મે છે ને સિંહના સ્વપ્ન અનુસાર તેનું નામ સિંહકુમાર રાખવામા આવે છે. રાજકુમારને યોગ્ય વિશિષ્ટ સર્વ કલાકલાપ શીખીને તૈયાર થાય છે. યૌવન વયમાં આવ્યા પછી એક દિવસ ઉદ્યાનમાં જાય છે. ત્યાં પોતાના મામા લક્ષ્મીકાન્તની પુત્રી કુસુમાવલી ક્રીડા કરવા આવી છે. અરસ પરસના દર્શનથી બન્નેના હૃદયમાં ગાઢ આકર્ષણ જન્મે છે ને છેવટે બન્નેના વિવાહ થાય છે. ઉચિત સમયે રાજા પુરુષદત્ત સિંહકુમારને રાજ્ય સોંપી પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે. નીતિપૂર્વક રાજ્યનું પાલન કરતાં રાજા સિંહને ત્યાં જ કુસુમાવલિની કુક્ષીએ અગ્નિશર્માનો જીવ અવતરે છે. રાણીને અનેક દુષ્ટ દોહદ થાય છે છેવટે રાજાના આંતરડા ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. રાણી આવી અનિષ્ટ ઇચ્છાઓ ઘણી દબાવે છે પણ દાબી શકાતી નથી ગર્ભપાત કરવા વિચાર કરે છે છતાં તે પણ બની શકતુ નથી. સુગુણ રાજા તેની તે તે ઇચ્છાઓ પૂરે છે. બાળકનો જન્મ થયા પછી પણ દાસી દ્વારા તેને ક્યાય રખડતો મૂકી દેવાની વ્યવસ્થા રાણી કરે છે પણ રાજાને તેની ખબર પડે છે ને કુમારને બચાવી લે છે. દૂધ પાઈને ઝેરી સાપને ઉછેરે તેમ રાજા પુત્રને ઉછેરે છે ને તેનું આનંદ એવું નામ પાડે છે કુમાર વયમા આવે છે. પોતાની દુષ્ટતા અનેક પ્રકારે બતાવે છે. છેવટે રાજાને કેદમાં પૂરે છે ને વખત જતાં તરવારથી હણે છે. શુભ ધ્યાને મરીને સિંહ પાંચમા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે ને આનંદ પહેલી નરકે જાય છે.

આ વિભાગમાં સ્નેહના અંકુર પ્રેમીઓના હૃદયમાં ઉત્તરોત્તર કયા ક્રમે વિકાસ પામે છે તેનું અને વિવાહવિધિનું વિશિષ્ટ વર્ણન સુન્દરરીતે બતાવ્યુ છે. ધર્મઘોષસૂરિમહારાજનું કથાનક રોચક ને ભવનિર્વેદ ઉત્પન્ન કરે છે મધુબિન્દુ દષ્ટાન્ત પણ હૃદયને હચમચાવે એવી રીતે આ વિભાગમાં જ રજૂ થયું છે. મોટા મોટા સમાસો અને પ્રસંગે પ્રસંગે ટૂંકા ટૂંકા વાક્યખંડો નદીમાં વહેતા શાંત ગંભીર જલપ્રવાહની જેમ વહે છે ને વાચક તે પ્રવાહમાં તણાતો જાય છે તેની ઇચ્છા એવી હોય કે હવે આમાથી છૂટો થાઉં પણ તેમ તે કરી શકતો નથી. પ્રવાહમા ને પ્રવાહમાં તેને ખેંચાવું જ પડે છે. એ જ આ કથાની ખૂબી છે

ત્રીજો ભવ—

वक्खायं जं भणियं, सीहाणंदा य तह पियापुत्ता।
सिहि-जालिणिमाइसुआ, एत्तो एअं पवक्खामि॥

એ પ્રથમનું અનુસંધાન કરનારી ગાથા છે ત્રીજા ભવમાં સમરાદિત્યનો આત્મા શિખિકુમાર અને અગ્નિશર્માનો જીવ જાલિની તરીકે જન્મે છે કૌશામ્બીનગરીમાં ઈન્દુશર્મા બ્રાહ્મણને ત્યાં શુભંકરાની કુક્ષીએ જાલિનીનો જન્મ થયો છે ને ઉચિતવયે બુદ્ધિસાગર નામના મંત્રીના પુત્ર બ્રહ્મદત્ત સાથે તેને પરણાવી છે. દેવલોકથી ચ્યવીને તે જાલિનીની કુક્ષીમે ગુણસેનનો જીવ અવતરે છે. પુણ્યાત્માના પ્રભાવે માતાને સુન્દર સ્વપ્ન આવે છે પણ તેનું તે બહુમાન કરી શકતી નથી, વારંવાર ગર્ભનાશની ઇચ્છા કર્યા કરે છે. ગર્ભપ્રભાવે સુન્દર દોહદ જાગે છે, બ્રહ્મદત્ત તે પૂરે છે. બ્રહ્મદત્તને સ્ત્રીની ભાવનાની ખબર પડે છે એટલે તે પૂરેપૂરી સાવચેતી પૂર્વક બાળકને બચાવી લે છે જન્મ પછી બીજે સ્થળે ઉછરે છે ને તેનું 'શિખી' નામ રાખે છે. વખત જતાં જાલિનીને ખબર પડે છે ને શિખીને પણ બધી વાતની જાણ થાય છે. જાલિનીની ઇચ્છા તો તેને જીવતો જવા દેવાની નથી છતાં તત્કાલ તો તેને દૂર કરવાના સર્વ પ્રયત્નો કરે છે. શિખિકુમારને ઘણું દુઃખ થાય છે તે નગર બહાર જાય છે ને વિજયસિંહ નામે આચાર્ય મહારાજના સમાગમમાં આવે છે. સંયમ લેવા તત્પર થાય છે ને સુન્દર રીતે સંયમ સ્વીકારે છે. સંયમ માર્ગમા ઘણા જ આગળ વધે છે જાલિની સતત તેનું ખરાબ કરવાના વિચારો સેવ્યા કરે છે. એકદા મુનિને પોતાને ત્યાં પધારવાનો સંદેશ કહેવરાવે છે. શિખિમુનિ કેટલાએક મુનિઓ સાથે કૌશાંબી પધારે છે. માતાને ધર્મોપદેશ આપે છે. માયાવિની માતા વિશ્વાસ પમાડવાની ખાતર અનેક વ્રત-નિયમો લે છે પુત્રને પોતાને ત્યાં ભોજન કરવા આગ્રહ કરે છે પણ મુનિધર્મથી વિરુદ્ધ હોવાથી શિખિમુનિ ના પાડે છે એકદા પર્વને પારણે પ્રાતઃકાલમાં જ ઊઠીને કંસાર અને વિષમિશ્રિત મોદક લઈને ઉદ્યાનમાં જાય છે અને ત્યાં વપરાવવાનો હઠાગ્રહ લે છે માતૃસ્નેહથી વિવશ બનીને અકલ્પ્ય જાણતા છતાં વહોરે છે ને શિખિમુનિ મોદક વાપરે છે વિષની અસર થાય છે. આત્મચિંતવના કરતાં કરતાં કાળધર્મ પામીને શિખિમુનિ બ્રહ્મદેવલોકમા દેવ થાય છે ને જાલિનીનો જીવ દુર્ધ્યાને મરીને બીજી નારકીમાં નારકપણે ઉપજે છે એ રીતે ત્રીજો ભવ પૂર્ણ થાય છે.

અન્તર્કથા તરીકે આવતી વિજયસિંહ આચાર્યની કથા અર્થ કેવા અનર્થો કરાવે છે અને અનેક ભવો સુધી તેથી આત્માને કેટલું સહન કરવું પડે છે તેનો સુન્દર ચિતાર ખડો કરે છે પ્રસંગોપાત આચાર્યશ્રીએ આ કથામાં કરેલું નાસ્તિકવાદનું નિરસન પણ સચોટ અને મનનીય છે. દાનાદિ ચાર ધર્મોનું વર્ણન પણ વિશદ છે. તેમાં પણ દાનના પ્રકારો અને તેની સફલતા વિસ્તારપૂર્વક આ કથામાં છે.

જેમ મહાશ્રીમંતનો પરિવાર દરેક પ્રસંગે જુદા જુદા મનોહર અલંકારોથી વિભૂષિત થઈને જનસમાજના નયન મનને આકર્ષતો હોય છે તેજ પ્રમાણે અહીં પણ જુદે જુદે પ્રસંગે નવીન રીતે ઘડાયેલા વિવિધ અલંકારો ચિત્તને અપૂર્વ રીતે ખેંચી લે છે.

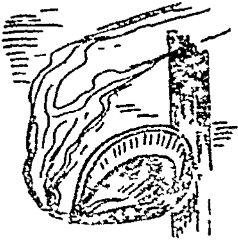
ચોથો ભવ—

सिहि जालिणिमाइसुया, जं भणियमिहासि तं गयमियाणिं॥
वोच्छामि समासेणं, धण-धणसिरिमोय पइभज्जा॥

એ ગાથાથી અનુસન્ધાન કરીને આ ચોથા ભવમાં ધન અને ધનશ્રીનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. સુશર્મનગરમાં સુન્ધવા નામે રાજા છે ને વૈશ્રમણ નામે એક મહાશ્રીમંત સાર્થવાહ છે. તેને શ્રીદેવી નામે ધર્મપત્ની છે. ધનદેવ યક્ષની પૂજા કરીને સંતાન યાચે છે ને શિખીનો આત્મા બ્રહ્મદેવલોકથી ચ્યવીને તે શ્રીદેવીની કુક્ષીએ અવતરે છે. જન્મ થાય છે ને પુત્રનું નામ 'ધન' એવું રાખવામાં આવે છે. એ જ નગરમાં પૂર્ણભદ્ર શેઠને ત્યાં ગોમતીની કુક્ષીએ જાલિનીનો જીવ સ્રીપણે જન્મે છે ને તેનું નામ ધનશ્રી રાખવામા આવે છે. કર્મયોગે ધન ને ધનશ્રીના વિવાહ થાય છે. અગ્નિશર્મા–તાપસના ભવમાં એક સંગમક નામનો તાપસ હતો–તે પણ પરિભ્રમણ કરતો અહીં નંદક નામે દાસ થયો છે ને ધનને ઘરે નોકરી કરે છે તેનો પરિચય ધનશ્રીને ખૂબ રુચે છે ને છેવટે તેની સાથે તે વધુ પડતા સંબંધમાં મુકાય છે. એક દિવસ કોઈ એક શ્રેષ્ઠીને ખૂબ દાન દેતા જોઈને ધનના હૃદયમાં પરદેશ જઈને ખૂબ કમાઈને આવું દાન દેવું–એવી ભાવના જાગૃત થાય છે. માતપિતાની અનુમતિ મેળવી કમાવા માટે નીકળે છે. નન્દક ને ધનશ્રી પણ સાથે જાય છે તેનો નાશ કરવા માટે ધનશ્રી ઘણા ઉપાયો રચે છે કામણ કરીને પેટનો વિચિત્ર વ્યાધિ કરે છે. પ્રસંગે સમુદ્રમાં નાખી દે છે ને સર્વસ્વ લઈને ચાલ્યા જાય છે. ભાગ્યયોગે ધન બચી જાય છે. કર્મયોગે અનેક સુખદુઃખનો અનુભવ કરતો છેવટે ધન સાર્થવાહ ખૂબ ધન કમાઈને પોતાના નગરમાં પાછો ફરે છે. માતાપિતા બધી વાત પૂછે છે. ધનશ્રીની હકીકત પૂછે છે પણ તે કાંઈ કહેતો નથી. છેવટે જાણે છે ત્યારે બધાને તે સ્રી ઉપર ધિક્કર ઉપજે છે. ધન નગર બહાર જાય છે. ત્યા યશોધર આચાર્યનો સમાગમ થાય છે. તેમનું ચરિત્ર સાંભળીને ભવનિર્વેદ જાગે છે, માતપિતાને સમજાવીને તેઓને સાથે લઈને સંયમ લે છે. શ્રુતજ્ઞાનનો સુન્દર અભ્યાસ કરી સંયમસ્થિર બની એકલા વિહારની પ્રતિમા ધારણ કરીને વિહાર કરે છે. વિહાર કરતાં કૌશાંબી નગરીએ જાય છે નન્દન ને ધનશ્રી પણ તે જ કૌશાંબી નગરીમાં રહે છે. ધનમુનિ તેને ત્યાં વહોરવા જાય છે. સ્રી તેને ઓળખે છે ને મારી નાખવાનો વિચાર કરતી તે ક્યાં છે તેની તપાસ કરવા દાસીને મોકલે છે રાતે ત્યાં જઈને મુનિની આસપાસ લાકડાં ખડકીને સળગાવી મૂકે છે. શુભ ધ્યાને કાળ કરીને મુનિ શક્ર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પાછળથી ધનશ્રી પકડાય છે ને નન્દક નાસી છૂટે છે. બધી વાત ફૂટે છે, સ્રીને અવધ્ય જાણીને હાંકી કાઢે છે. જતાં જતા સર્પદંશ થાય છે ને મરીને વાલુકાપ્રભા નારકીમાં જાયછે.

આ વિભાગમાં પ્રાસંગિક એક પુરોહિતના પૂર્વભવોનું વર્ણન અને યશોધર આચાર્યનું ચરિત્ર ઘણું જ રોચક ને વૈરાગ્યરસથી ભરપૂર છે. યશોધરચરિત્ર તો જુદું સ્વતંત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે. કથાવસ્તુ અને વર્ણન શૈલી એવો તાદાત્મ્યભાવ જન્માવે છે કે તેના સંસ્કારો આત્મામા ચિરકાલ સુધી સ્થિર રહે. આ ભવ વાંચવાની શરૂઆત ન કરી હોય ત્યાંસુધી ઠીક પણ શરૂ કર્યા પછી તેની પકડ એવી મજબૂત બને છે કે તે પૂર્ણ થાય ત્યારે જ તેમાંથી મુક્ત થવાય છે,

[ચાલુ]

'મુદ્રા-વ્યાપાર'નો સુસંગત અર્થ

લેખક : શ્રીયુત પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા

પ્રાચીન સમયના શિલાલેખોમાં, તામ્રપત્રોમાં અને તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં મહારાજાઓનાં નામો સાથે મહામાત્યોના નામોનો નિર્દેશ કરેલ છે, ત્યાં સંસ્કૃતમા પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે તેમને 'मुद्रा-व्यापार' કરતા જણાવ્યા છે, તેનો સુસંગત અર્થ મંત્રિ-મુદ્રા દ્વારા રાજાજ્ઞાથી કરાતો રાજ્યકારભાર-અધિકાર ઘટે છે કેટલાક સાક્ષરોએ કેટલેક સ્થળે તેનો અર્થ 'નાણાંનો વ્યાપાર-નાણાવટીનો ધંધો' એવો જણાવ્યો છે, તે વાસ્તવિક લાગતો નથી; છતાં ગતાનુગતિકતાથી તેવી ભૂલપરંપરા અભ્યાસીઓમા અને નવલકથા વગેરેમાં આગળ વધેલી અને વધતી જણાય છે, એથી એ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું અહીં ઉચિત વિચાર્યું છે.

સુપ્રસિદ્ધ આબૂના સં. ૧૨૮૭ના ફા. વ ૩ રવિવારના સંસ્કૃત શિલાલેખમા મંત્રીશ્વર **તેજપાલને** 'મહામંડલેશ્વર રાણા શ્રી**વીર**ધવલના સમસ્તમુદ્રા-વ્યાપારી' એવા વિશેષણથી ઓળખાવ્યા છે, "......महामडलेश्वरराणकश्री**वीर**धवलदेवसत्क**समस्तमुद्राव्यापारिणा**... **तेजः**पालेन ....."

ગિરનારના સ. ૧૨૮૮ વર્ષના ફા. શુ. ૧૦ બુધના ૬ શિલાલેખોમાં મહામાત્ય **વસ્તુપાલ** અને **લલિતાદેવીના** સુપુત્ર મહં જયતસિંહનો પરિચય કરાવતાં સૂચવ્યું છે કે તે સ. ૭૯ વર્ષ પૂર્વક (અર્થાત્ સંવત ૧૨૭૯થી લઈ ને) **સ્તંભતીર્થ** (ખંભાત બંદર)ના મુદ્રા-વ્યાપારો કરતો હતો, તે સમયમાં, તથા સં ૭૭ વર્ષમા (અર્થાત્ સવત્ ૧૨૭૭માં) શ્રીશત્રુંજય, ઉજ્જયંત (ગિરનાર) વગેરે મહાતીર્થોના યાત્રા-ઉત્સવોના પ્રભાવથી પ્રકટ થયેલ, શ્રીમદ્ દેવાધિદેવના પ્રસાદથી સંઘાધિપત્ય પ્રાપ્ત કરનાર, **ચૌલુક્ય** કુલરૂપી આકાશને પ્રકાશિત કરવામાં અદ્વિતીય સૂર્ય જેવા મહારાજાધિરાજ **લવણપ્રસાદ**દેવના પુત્ર મહારાજ શ્રી**વીર**ધવલદેવની પ્રીતિથી રાજ્યનુ સર્વ ઐશ્વર્ય સ્વીકારનાર, શ્રીશારદાના સ્વીકારેલ પુત્ર મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલ, તથા તેમના અનુજ મહં. **તેજપાલ**, કે જે સ ૭૬ વર્ષ-પૂર્વક (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૬ વર્ષથી શરૂ કરીને) ગૂર્જર-મંડલમાં ધવલક્ક (ધોળકા) વગેરે નગરોમાં મુદ્રા-વ્યાપારો કરતા છતા-કરી રહ્યા હતા તે **તેજ**પાલે... ..એવો વર્ણનાત્મક વિસ્તૃત ઉલ્લેખ છે—

"स्वस्तिश्रीविक्रमसवत् १२८८ वर्षे फागुण शुदि १० बुधे श्रीमदणहिलपुरवास्तव्यप्राग्वाटान्वयप्रसूत......मह० श्री**ते**ज पालाग्रजन्मनो महामात्यश्री**वस्तु**पालस्यात्मजे मह० श्री**ललि**तादेवीकुक्षिसरोवरराजहंसायमाने मह० श्री**जयत**सिंहे **सं ७९ वर्षपूर्वं स्तंभतीर्थे (वेलाकुल) मुद्राव्यापारान् व्यापृण्वति सति** स. ७७ वर्षे श्री**शत्रुंजयो**ज्जयतप्रभृतिमहातीर्थयात्रोत्सवप्रभावाविर्भूतश्रीमद्देवाधिदेवप्रासादासादितसंघाधिपत्येन **चौलुक्य**कुलनभस्तलप्रकाशनैकमार्तंडमहाराजाधिराजश्री**लवण**प्रसाददेवसुतमहाराजश्री**वीर**धवलदेवप्रीति**प्रतिपन्नराज्यसर्वैश्वर्येण** श्रीशारदाप्रतिपन्नापत्येन **महामात्यश्रीवस्तुपालेन** तथा अनुजेन **सं. ७६ वर्षपूर्वं गूर्जरमंडले धवलक्कप्रमुखनगरेषु**

मुद्राव्यापारान् व्यापृण्वता मह० श्रीतेजःपालेन च......"

—રીવાઈઝડ લિસ્ટ ઑફ ઍન્ટીકવેરીઅન રીમેન્સ ઈન ધી બૉમ્બે પ્રેસીડન્સી વૉ. ૮ના પરિશિષ્ટમાં (પૃ. ૩૨૮) ગિરનાર ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ નં. ૨,૨૧–૨૯;–પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩ (નિ. સા.);　　　　–પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, લે. ૩૮ થી ૪૩)

[સંગ્રાહક અને સંપાદક શ્રીજિનવિજયજી, સં. ૧૯૭૮માં, પ્રકાશક શ્રીજૈનઆત્માનંદ સભા, ભાવનગર]

પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૨જાના ગિરનાર પર્વતના લેખ ૩૮–૪૩ના અવલોકનમાં (પૃ. ૭૧માં) જણાવ્યું છે કે– "તેને મહં. શ્રીલલિતાદેવીથી મહં. શ્રીજયતસિંહ નામનો પુત્ર થયો જે સં. ૭૯ના વર્ષ **પહેલાં** સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં **મુદ્રાવ્યાપાર** (**નાણાનો વ્યાપાર–નાણાવટીનો ધંધો**) કરતો હતો.[1] વસ્તુપાલ, કે જે ૭૭ની સાલ **પહેલાં** શત્રુંજય અને ગિરનાર આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરી તથા મ્હોટા મહોત્સવો કરી શ્રીદેવાધિદેવ (તીર્થંકર–પરમાત્મા)ની કૃપાથી "સંઘાધિપતિ"નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તથા ચૌલુક્યકુલદિનમણિ મહારાજાધિરાજ શ્રીલવણપ્રસાદદેવના પુત્ર મહારાજ શ્રીવીરધવલની પ્રીતિથી જેણે "રાજ્યસર્વેશ્વર્ય (રાજ્યનું સર્વાધિકારત્વ–કારભાર) પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને જેને સરસ્વતીએ પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો (અર્થાત્ જે સરસ્વતીપુત્ર–કવિ કહેવાતો હતો) તેણે, તથા તેના નાના ભાઈ તેજપાલે કે જે પણ સં. ૭૬ની **સાલ પહેલાં** ગુજરાતના ધવલક્કક (ધોળકા) આદિ નગરોમાં **મુદ્રાવ્યાપાર** કરતો હતો, એ બન્ને ભાઈઓએ ....."

પહેલા ભાષાંતરની અસર અન્યત્ર ઊતરી આવી જણાય છે—

"તેજપાલ ખંભાતમાં **નાણાવટીનો ધંધો** કરતો હતો અને વસ્તુપાલ પાટણમાં ભીમદેવની સેવામાં હતો એમ જણાય છે. સં. ૧૨૭૬–૭૭ના અરસામાં લવણપ્રસાદના કહેવાથી તેમણે ધોળકાનું મન્ત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું"

—વાઘેલાઓનું ગૂજરાત (પૃ ૪)માં લે. શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

[સયાજી બાલજ્ઞાનમાલા–પુ. ૧૫૭, સં. ૧૯૯૫મા પ્ર.]

—કેટલાક સાક્ષરોએ ઉપર્યુક્ત શિલાલેખોમાં વપરાયેલ 'वर्षपूर्वं' શબ્દને પંચમીતત્પુરુષ સમાસ માની તેનો અર્થ '**તે વર્ષ પહેલાં**' જણાવ્યો છે, પરંતુ દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચારતાં તેનો અર્થ '**તે વર્ષથી શરૂ કરીને**' લેવો ઘટે છે. મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, અજયદેવ, બાલમૂલરાજ આદિનો રાજ્ય–કાલ દર્શાવતાં તેવા પ્રકારની વાક્ય–રચના કરેલી જોવામા આવે છે—

"संवत् ११५० पूर्वं श्रीसिद्धराजजयसिंहदेवेन वर्ष ४९ राज्यं कृतम् ।
संवत् ११९९ वर्षपूर्वं ३१ श्रीकुमारपालदेवेन राज्यं कृतम् ।
संवत् १२३० पूर्वं वर्ष ३　अजयदेवेन राज्यं कृतम् ।
संवत् १२३३ पूर्वं वर्ष २　बालमूलराजेन राज्यं कृतम् ।"

---

૧ સદ્‌ગત સાક્ષર ચીમનલાલ દલાલ તે વાક્યનો વાસ્તવિક અર્થ સમજ્યા હતા–તેથી તેમણે હમ્મીરમદમર્દન (ગા. ઓ. સિ. ન. ૧૦)ની પાછળની અંગ્રેજી નોટમાં નોંધ કરી છે કે–' એ જયતસિંહ–જૈત્રસિંહ (વસ્તુપાલ–પુત્ર) સં. ૧૨૭૯ થી ખંભાતમાં ગવર્નર હતા–' હી વોઝ ગવર્નર ઑફ કેમ્બે ફ્રોમ સંવત ૧૨૭૯ ફોરવર્ડ'

શિલાલેખમાં પણ વર્ષ સાથે વપરાયેલ પૂર્વ શબ્દને 'તે વર્ષ-પૂર્વક તે વર્ષથી શરૂ કરીને' એવા અર્થમાં ઘટાવવો જોઈએ. જયતસિંહ અને તેજપાલ સંબંધમાં વર્તમાન કૃદન્તની સપ્તમી અને તૃતીયા વિભક્તિવાળા પ્રયોગો 'व्यापृण्वति सति' અને 'व्यापृण्वता' દ્વારા વર્તમાન કાળની તેમની પરિસ્થિતિ જણાવી છે, ત્યાં તેમના ભૂતકાળનો કે તેમના તેવા ધંધાનો અર્થ કાઢવો અનુચિત છે.

દુઃષ્યન્ત રાજાએ પોતાની નિશાની તરીકે આપેલી નિજ નામાંકિત મુદ્રાના અભાવમાં શકુંતલાનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો અને પાછળથી એ મળતાં સ્વીકાર કર્યો હતો એ હકીકત 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ' નાટકના અભ્યાસીઓ જાણે છે. મુદ્રાશબ્દ સાથે સંબંધવાળું 'મુદ્રારાક્ષસ' નામનું પ્રાચીન નાટક પણ પ્રસિદ્ધ છે

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે પોતાના શબ્દાનુશાસનના અંતમાં ચૌલુક્યવંશી મહારાજા મૂલરાજનો પરિચય કરાવતા શ્લોકમાં મુદ્રા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે—

"आसीद् विशांपतिरमुद्रचतुःसमुद्रमुद्राऽङ्कितक्षितिभरक्षमबाहुदण्डः।"

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રચેલી 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદ' દ્વાત્રિંશિકા (શ્લો. ૫)માં 'आदीपमाव्योम समस्वभाव स्याद्वाद-मुद्राऽनतिभेदि वस्तु।' મુદ્રા શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે, મલ્લિષેણસૂરિએ જેના પર સ્યાદ્વાદમંજરી નામની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચેલી છે એ સર્વને લક્ષ્યમાં લેતાં તેનો સુસંગત અર્થ ઘટાવવો જોઈએ.

વિક્રમની બારમી સદીથી ચૌદમી સદી સુધીના મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, [જયતુગિ,] વીસલદેવ, [તેજસિંહ,] અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરેના સમયના જે શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને તાડપત્રીય ગ્રંથોમાં આશુક, ગાંગિલ, મહાદેવ, કુમરસીહ, ધર્મદેવ, નાગડ, સમુદ્ધર, માલદેવ, માધવ, કાન્હ, મધુસૂદન, વાધૂય વગેરે મહામાત્યોનો નામ-નિર્દેશ મળી આવે છે, ત્યાં તેમને શ્રીકરણાદિમાં સમસ્ત વ્યાપારો અથવા મુદ્રા-વ્યાપારો કરતા જણાવ્યા છે, તેનો અર્થ 'તેઓ નાણાનો વેપાર કે નાણાવટીનો ધંધો કરતા હતા' એવો કરવો અસંગત છે, પરંતુ મહારાજા તરફથી મળેલી મંત્રિ-મુદ્રા (અધિકારાજ્ઞા) દ્વારા રાજ્ય-કારભાર કરતા હતા એવી રીતે કરવો સુસંગત જણાશે. એ વિચારવા માટે બીજા તેવા ૧૪ ઉલ્લેખો અહીં દર્શાવું છું.—

[૧] સં. ૧૧૭૯ વર્ષે શ્રીસિદ્ધચક્રવર્તી શ્રીજયસિંહના રાજ્ય-કાલમાં શ્રીશ્રીકરણમાં મહામાત્ય શ્રીઆશુક સમસ્ત વ્યાપારો કરતા હતા—એ કાલમાં લખાયેલ તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

"श्रीश्रीक[र]णे महामात्यश्रीआशुक समस्तव्यापारान् करोतीत्येतस्मिन् काले .."

-पत्तनस्थप्राच्यजैनभाण्डागारीयग्रन्थसूची (गा. ओ. सि. ७६, पृ. १२)

[૨] સં. ૧૧૯૧ ભાદ્રપદ શુ ૮ સિદ્ધચક્રવર્તી જયસિંહદેવના રાજ્ય-કાલમાં, તેના પાદ-પ્રસાદથી મહં શ્રીગાંગિલ શ્રીકરણાદિમાં વ્યાપારો કરતા હતા—એ સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે—

" ..मह श्रीगांगिल श्रीकरणादौ व्यापारान् करोति..."

—પત્તનભા૦ ગ્રંથસૂચી [ગા. ઓ. સિ નં. ૭૬, પૃ. ૧૮૩]

[3]સં. ૧૨૦૮ જેઠ શુ. ૬ રવિવારે અણહિલપાટક (પાટણ)મા કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્ય-કાલમાં, તેમણે નિયુક્ત કરેલા **મહામાત્ય** શ્રીમહાદેવ **શ્રીશ્રીકરણાદિમાં સમસ્ત વ્યાપાર કરતા હતા**–એ સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમા સંસ્કૃતમા તેવો ઉલ્લેખ છે—

"...तन्नियुक्त**महामात्य**श्री**म**हादेवे **श्रीश्रीकरणादौ समस्तव्यापारं** कुर्वत्येव **काले** प्रवर्तमाने......"

—પત્તનભાં, ગ્રંથ-સૂચી (ગા. ઓ. સિ. ન. ૭૬, પૃ. ૨૯૦)

[૪] સંવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે પૌષ શુદિ ૫ શનિવારે અણહિલપાટક [પાટણ]માં કુમારપાલ ભૂપાલના કલ્યાણકારી વિજયવંત રાજ્યમાં, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય** શ્રીકુમરસીહ **શ્રીકરણાદિકમાં સમસ્ત મુદ્રા-વ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલ પ્રા. પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્રની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમા તેવો ઉલ્લેખ છે તે પોથી જેસલમેરના કિલ્લાના બડાભંડારમાં પોથી નં. ૧૪૬ હોઈ, તેનો ઉલ્લેખ અમે જેસલમેર ભંડારના ડિ. કેટલોગ (ગા. ઓ. સિ, ન. ૨૧, પૃ. ૧૭)માં દર્શાવેલ છે—

सवत् १२२५ वर्षे .....**महामात्य**श्रीकुमरसीहे **श्रीकरणादिके समस्तमुद्राव्यापारान्** परिपन्थयति सति"

[૫] સંવત્ ૧૨૯૫ વર્ષમા નલકમાં જયતુગિદેવના રાજ્ય સમયમા **મહાપ્રધાન** પંચ૦ શ્રી **ધર્મદેવ સર્વ મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલી કર્મસ્તવ–કર્મવિપાકની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં તેવો ઉલ્લેખ સંસ્કૃતમાં છે. તે અમે જેસલમેર ભંડારના ડિ૦ કેટલોગમાં (ગા. ઓ. સિ નં. ૨૧, પૃ. ૨૬માં) દર્શાવેલ છે—

"सं. १२९५ वर्षे .. ..**महाप्रधान** पच० श्री**धर्मदेवे सर्वमुद्राव्यापारान्** परिपन्थयतीत्येव काले प्रवर्तमाने......"

[૬] સં. ૧૩૧૦ માઘશુદિ રવિ પુષ્યાર્કમાં મહારાજા **વીસલદેવ**ના રાજ્યમા લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃતમા જણાવેલ છે કે તે સમયે **મહામાત્ય** નાગડ મંડલેશ્વરના **મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા—

" ......**महामात्य**श्री**ना**गड मडलेश्वर**मुद्राव्यापारे** ....."

—પત્તનભા. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬, પૃ ૨૧૮)

[૭] સં. ૧૩૧૩ ચૈત્ર શુ. ૮ રવિવારે **વીસલદેવ**ના રાજ્યમા તેમણે નિયુક્ત કરેલા **નાગડ મહામાત્ય સમસ્ત વ્યાપારો** કરતા હતા, ત્યારે લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમા સંસ્કૃતમા તેવો ઉલ્લેખ મળે છે—

" ...तन्नियुक्तश्री**नागडमहामात्ये समस्तव्यापारान्** परिपन्थयतीत्येव काले प्रवर्तमाने..."

पत्तन० ग्रन्थसूची (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬ પૃ. ૩૩)

[૮] સવત્ ૧૩૧૭ વર્ષે માહ શુદિ ૧૪ આદિત્ય દિને **આઘાટદુર્ગ**માં મહારાજા તેજસિંહના રાજ્ય-સમયમા, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય સમુદ્ધર મુદ્રાવ્યાપારો** કરતા હતા-તે સમયમાં લખાયેલી પુસ્તિકાના અંતમા સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

"......तत्पादपद्मोपजीविनि **महामात्यश्रीसमुद्धरे मुद्राव्यापारान्** परिपंथयति..."

—પત્તનભા. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. ૭૬, પૃ. ૩૯૦)

[૯] વિક્રમસંવત્ ૧૩૧૭ના જેઠ વદ ૪ ગુરુવારે **અણહિલ્લપાટક** (પાટણ)માં મહારાજા **વીસલદેવ**ના રાજ્ય–સમયમાં લખાયેલા તામ્રપત્રમાં **મહામાત્ય નાગડ**ના નામ સાથે પણ તેવો શબ્દ–પ્રયોગ વાંચી શકાય છે—

"......महाराजाधिराजश्रीमद्वीसलदेवकल्याणविजयिराज्ये तदनुशासनानुवर्तिनि **महामात्य-श्रीनागडे श्रीश्रीकरणादि**समस्त**मुद्राव्यापारान्** परिपंथयतीत्येव काले प्रवर्तमाने"

—ઇ. એ. વૉ. ૬. પૃ. ૨૧૦ તથા તે પરથી અન્યત્ર ગુજરાતના ઐ લેખો ભાગ ૩, પૃ. ૫૪–૫૬માં ઊતારેલ.

[૧૦] વિક્રમસંવત્ ૧૩૨૦ (=વલભી સં. ૯૪૧ તથા સિંહ સં. ૧૫૧) વર્ષે આષાઢ વદિ ૧૩ રવિવારના દાનપત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે **અણહિલ્લપાટક** (પાટણ)મા મહારાજા **અર્જુનદેવ**ના રાજ્ય–સમયમાં, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય** રાણક**શ્રીમાલદેવ** શ્રીશ્રીકરણાદિ **સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા–તેવો સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે–

"......तत्पादपद्मोपजीविनि **महामात्य**राणकश्री**मालदेवे श्रीश्रीकरणादिसमस्तमुद्रा-व्यापारान्** परिपंथयतीत्येव काले प्रवर्तमाने .."　—ઈ. એ. વૉ. ૧૧, પૃ ૨૪૧ વિ.

[૧૧] સં. ૧૩૩૨ વર્ષે માર્ગ. શુ. ૧૧ શનિવારે **અણહિલ્લપાટક** (પાટણ)મા મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય–સમયના શિલાલેખમા સંસ્કૃતમાં સૂચવ્યું છે કે શ્રી**શ્રીકરણાદિમાં મહામાત્ય કાન્હ સમસ્ત વ્યાપારો** કરતા હતા—

"... ..श्री**श्रीकरणादौ महामात्य**श्रीमाव(ध)व मह राधि श्री**कान्हे समस्तव्यापारान्** परिपंथयति......"　—ઈ એ વૉ. ૨૧, પૃ ૨૭૬ વિ.

[૧૨] **સં**. ૧૩૪૩ કા. શુ ૨ રવિવારે **અણહિલ્લપાટક**(પાટણ)મા મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય–સમયમાં, તેમણે નિયુક્ત કરેલ **મહામાત્ય** શ્રીમધુસૂદન શ્રી**શ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા, એ સમયમા લખાયેલ **તાડપત્રીય** પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

"......तन्नियुक्त**महामात्य**श्रीमधुसूदने श्री**श्रीकरणादि–समस्तमुद्राव्यापारान् परि-पंथयति सती**त्येव काले प्रवर्तमाने... . .."

—પત્તનભાં. ગ્રંથ–સૂચી (ગા. ઓ. સિ નં. ૭૬, પૃ. ૩૨૭)

[૧૩] સં. ૧૩૪૮ વર્ષે આષાઢ શુદિ ૧૩ રવિવારે **અણહિલપાટક** (પાટણ)મા મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય–કાલમા, તેના પાદપદ્મોપજીવી મહાસાંધિ૦ **મહામાત્ય** મધુસૂદન શ્રી**શ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમા લખાયેલા શિલાલેખમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

"... .तत्पादपद्मोपजीविनि महासांधि० **महामात्य**[श्री]मधुसूदने श्री**श्रीकरणादि-समस्तमुद्राव्यापारान्** परिपंथयतीत्येव काले प्रवर्तमाने... "

—ઈ. એ વૉ. ૪૧ (પૃ૦ ૨૦), ઈ એ. વૉ ૨૦ (પૃ ૩૧૨) વિ.

[૧૪] એ જ મહારાજા સારંગદેવના રાજ્ય-સમયના સં ૧૩૫૦ વર્ષે માઘ શુ. ૧ ભૌમે લખાયેલા શિલાલેખમાં પણ ‘ મહામાત્ય વાઘૂય શ્રીશ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા’ તેવો સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે—

“..... तत्पादपद्मोपजीविनि महामात्यश्रीवाघूये श्रीश्रीकरणादि-समस्तमुद्राव्यापारान् परिपन्थयति सतीत्येव काले प्रवर्तमाने .....” —એશિયાટિક રિસર્ચીઝ, વો ૧૬, પૃ ૩૧૧

—વિશેષમાં આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર પરિશિષ્ટપર્વ (સર્ગ ૮) માં તથા સ્વોપજ્ઞ યોગ-શાસ્ત્રના વિવરણમાં (પ્રકાશ ત્રીજામાં, શ્રી સ્થૂલભદ્રજીના ચરિતપ્રસંગમાં નંદરાજા તરફથી શ્રીયકને મંત્રિ મુદ્રા અર્પણ કરવાના અધિકારમાં) વર્ણન કર્યું છે, તે પણ લક્ષમાં લેવાયોગ્ય છે—

“ कृतौर्ध्वदेहिकं नन्दस्ततः श्रीयकमब्रवीत् ।
सर्वव्यापारसहिता मुद्रेयं गृह्यतामिति ॥”

*   *

“ गृहीत्वा श्रीयकं दोष्णि, ततो नन्दः सगौरवम् ।
मुद्राऽधिकारे निःशेषव्यापारसहिते न्यधात् ॥
चकार श्रीयको राज्यचिन्तामवहितः सदा ।
साक्षादिव शकटालः, प्रकृष्टनयपाटवात् ॥”

—પરિશિષ્ટપર્વ (સર્ગ ૮, શ્લો. ૬૭, ૮૩-૮૪)

—યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપજ્ઞ વિવરણસહિત પ્રકાશ ૩. શ્લો. ૬૫, ૮૧-૮૨)

[જૈનધર્મ પ્રસારકસભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત]

ત્યાર પછી ત્યાં એવા આશયનું સૂચન મળે છે કે—(મંત્રી શકટાલના સ્વર્ગવાસ પછી) તેના અગ્નિ-સંસ્કાર કરનાર (મંત્રિપુત્ર પોતાના પરમ વિશ્વાસપાત્ર અંગરક્ષક) શ્રીયકને નંદરાજાએ કહ્યું કે—‘સર્વવ્યાપાર-સહિત આ મુદ્રા (મંત્રિ મુદ્રા) સ્વીકારો.’

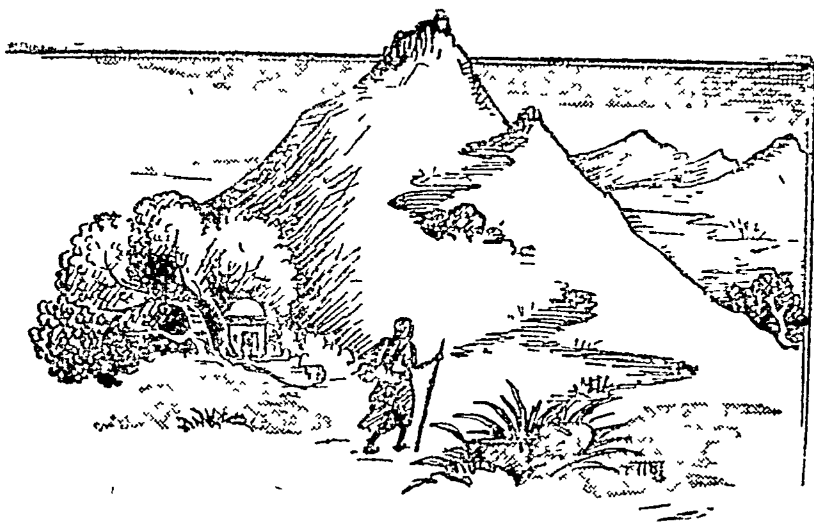
[શ્રીયકના જ્યેષ્ઠબંધુ સ્થૂલભદ્રજીએ નિયોગી-અધિકારીઓની અનેક મુશ્કેલીઓની પર્યાલોચના કરી મંત્રિ-મુદ્રાનો સ્વીકાર ન કરતાં પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી હતી)

“ત્યાર પછી નંદરાજાએ શ્રીયકને ગૌરવ-સહિત હાથમાં લઈને તેને સમસ્ત વ્યાપાર (રાજ્ય-કારભાર) સહિત મુદ્રાધિકાર (મંત્રીપદના અધિકાર) માં સ્થાપન કર્યો હતો

શ્રીયક ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની નીતિ-પટુતાથી (રાજનીતિ-દક્ષતાથી) જાણે સાક્ષાત [મંત્રી] શકટાલ હોય તેવી રીતે સદા સાવધાન થઈને રાજ્યની ચિંતા કરતો હતો ”

—ઉપર્યુક્ત વિચારવાથી ‘મુદ્રા-વ્યાપાર’ નો સુસંગત અર્થ (મંત્રી જેવા વિશિષ્ટ અધિકારી તરીકે કરાતો રાજ્ય-કાર્યભાર) સ્પષ્ટ સમજાશે દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચારનારા સાક્ષરો એનો યથાર્થ આશય લક્ષ્યમાં લેશે-એવી આશા છે.

સંવત્ ૨૦૦૯ માહા શુદ ૫ વસંતપંચમી

राणकपुर, तारंगा, नाडुलाई व नडूलके कतिपय लेख

लेखक : **श्रीयुत भंवरलाल नाहटा,** बीकानेर

गत कार्तिक शुक्ला एकादशीको रवाना होकर काकाजी श्रीअगरचंदजी नाहटाके साथ जोधपुर जाना हुआ। पू० बुद्धिमुनिजी महाराजका दर्शन कर वहाँ पडी हुई कतिपय हस्त-लिखित प्रतियोको देख, ज्ञानभंडारोके सम्बन्धमें पूछताछ की और द्वादशीको महावीरजी मंदिर स्थित पू० यशःसूरिजीका संग्रह देखा। मध्याह्नको पू० बुद्धिमुनिजीके सहयोगसे जितना देख सके देखा बाकी रात्रिको ११ बजे तक देखके हम दोनोंने अवलोकन पूर्ण किया। तदन्तर त्रयोदशीको केशरियानाथजीके मन्दिरमें स्थित खरतरगच्छीय संघके प्राचीन भंडारका अवलोकन प्रारंभ किया, पर भंडार बडा था। उस दिन अवलोकन समाप्त नहीं कर सके अतः महान् सत योगिराज भद्रमुनिजीके दर्शन कर चारभुजारोडसे वापिस आकर मार्गशीर्ष कृष्णा १ को काम पूरा किया। इस मंदिरमें पचासो अज्ञात ग्रन्थो की उपलब्धि हुई।

केशरियानाथजीके भंडारका अवलोकन करते हुए हमें बडा आश्चर्यजनक आनंददायक अनुभव यह हुआ कि वह जिन खरतरगच्छाधीश यतिजीका परम्परागत संग्रह है वे बड़े इतिहासप्रेमी प्रतीत हुए। आजसे ६०।७० वर्ष पूर्व जब जैन समाजका आधुनिक इतिहास पद्धतिकी ओर ध्यान प्रायः नही गया था तब एक यतिजीका इतना उत्कट इतिहासप्रेमके प्रमाण पाकर आश्चर्य होना स्वाभाविक था। इन प्रमाणोमें दो प्रतियोका उल्लेख करना यहाँ परमावश्यक है। एक प्रतिमें कई ब्राह्मीलिपि आदिके प्राचीन लेखोंकी मूललिपिमें नकलें की हुई थी। दूसरी प्रतिमें आबू, अचलगढ, राणकपुर, नाडोल, नाडलाई, तारंगाके जैनलेखोंके साथ ताम्रशासनोकी नकले संग्रहित हैं। ध्यान देने पर विदित हुआ कि यह कार्य अंग्रेजीके ऐतिहासिक अन्वेषण पर आधारित है। तत्कालीन प्रकाशित रिपोर्टों, गजटियरो व एपिग्राफी

इंडिका आदिसे जैन इतिहास सम्बन्धी सामग्रीकी इनमें नकल की गइ होगी। जैन तीर्थोंके प्रतिमालेखोंकी नकलोवाले ४७ पत्र हम प्रकाशित लेखोंसे मिलानेके लिए साथ ले आये और प्रकाशित जैन लेख संग्रहोसे मिला कर देखने पर इनमेंसे कई लेख श्रीजिनविजयजी संपादित 'प्राचीन जैन लेख संग्रह'में मिले। कई लेख नाहरजीके 'जैन लेख संग्रह' भा० १—२ में एवं कई 'आबूगिरि लेख संदोह'में प्रकाशित नजर आये, कई लेखोंमें पाठभेद भी है पर संभव है वे लेख उस समय ठीक पढे नहीं गये हो। इसीसे अन्तर रह गया हो। जो लेख अप्रकाशित प्रतीत हुए उन्हे अलगसे नकल कर लिये गये जिन्हें यहाँ प्रकाशित किये जाते है।

इन लेखोमें राणकपुरके ७ (२ का उल्लेख मात्र, पूर्ववत् होनेसे) तारंगाके २, व नडुलाईके ३ और नड्डलका १ है।

कुछ वर्ष पूर्व कई इतिहासप्रेमियोने प्रतिमालेखोके कई संग्रह निकाले थे जिनमें श्रीजिनविजयजीके २ भाग, नाहरजोके ३ भाग, बुद्धिसागरसूरिके २ भाग, विजयधर्मसूरिजीका १ भाग काफी वर्षो पूर्व प्रकाशित हुए है। इनमेंसे किसीमें भी एक स्थानके पूरे लेख नहीं दिये गये थे। तब मुनि जयंतविजयजीने आबू एवं उसके निकटवर्ती स्थानोके जैन लेखोंका पूरा संग्रह कर सानुवाद प्रकाशित कर महत्त्वको वढाया है।

हमारे संग्रहित 'बीकानेर जैन लेख संग्रह' छप रहा है जिनमें बीकानेर व इस रियासतके समस्त जैन मन्दिरोंके समस्त जैन लेख संग्रहित है। हमारी प्रेरणासे जयपुर राज्यके कतिपय स्थानोंके लेख मुनि विजयसागरजीने संग्रहित किये है पर अभी वह कार्य पूर्ण नहीं हो पाया। जेसलमेरके अप्रकाशित लेख हमने लिये थे उन्हें अपने बीकानेर जैन लेख संग्रहके साथ ही दे दिये गये हैं।

इसी प्रकार हमारी प्रेरणासे स्व० जिनहरिसागरसूरिजीने कई स्थानोके प्रतिमालेखोका संग्रह किया था। साहित्यालंकार मुनि कांतिसागरजीका एक लेख संग्रह हालमें ही प्रकाशित हुआ है। कलकत्तेके समस्त लेखोका संग्रह भी हमने किया है। इसी तरह अन्य अनेक स्थानोके लेख संग्रहित कर रखे हैं। कवि दौलतसिंह लोढा संपादित 'लेख संग्रह' अभी निकल रहा है। 'यतीन्द्रविहार दिग्दर्शन' आदि ग्रन्थोमें 'जैन सत्य प्रकाश' 'जैनयुग' आदिमें भी प्रतिमालेख छपे है।

आ० विजयधर्मसूरिजी व विजयेन्द्रसूरिजी आदिके संग्रहित जैन प्रतिमा लेख संग्रहका द्वितीय भाग वर्षोंसे प्रकाशनकी प्रतिक्षामें पड़ा है। जिसे शीघ्र ही प्रकाशित करनेकी ओर मुनि श्रीविद्याविजयजी व यशोविजय जैन ग्रन्थमालाका ध्यान आकर्षित किया जाता है।'

हमारी जानकारीमें उदयपुरके यति अनूप ऋषिजीने मेवाड़के कतिपय स्थानोंके लेख संग्रहित किये हैं। एवं आगराके लेखक श्रीनंदलालजी लोढाने मांडवगढ, धार आदि कई स्थानोंके लेखोकी नकलें कर रखी हैं। तपागच्छके २-४ मुनियोने भी प्रतिमा लेखोका अच्छा संग्रह किया जाननेमें आया है, जिनमेंसे एक मुनिश्रीने हजारो धातुप्रतिमाओके लेख लिये हैं, सुना है। पर अभी उनके कार्य प्रत्यक्षमें देखनेका अवसर प्राप्त नहीं हुआ। हमारा नम्र अनुरोध है कि अपने संग्रहको शीघ्र ही प्रकाशित कर इतिहासप्रेमी व शोधक व्यक्तियोको सुगमता उपस्थित करें।

बड़े ही खेदकी बात है कि अखिल भारतवर्षीय जैन तीर्थोकी प्रधान संस्था सेठ आणंदजी कल्याणजी पेढीने कुछ वर्ष पूर्व श्री साराभाइ नवाबकी नियुक्ति कर हजारो रुपये खरच कर अनेक स्थानोके मंदिरोका विवरण संग्रहित किया था और सैकड़ो फोटो लिये गये व सैकडो लेखोकी नकलें ली गइ पर आज तक उस सामग्री अप्रकाशित अवस्थामें पडी है। पेढीके कुशल व्यवस्थापक श्री कस्तूरभाइका ध्यान उस सामग्रीके शीघ्र प्रकाशनकी ओर आकर्षित किया जाता है।

जैन प्रतिमा लेखसंग्रहसे जैन इतिहास ही नहीं, भारतीय इतिहासमें भी नया प्रकाश मिलता है, अतः उनका बडा महत्त्व है। इनके संग्रहका प्रयत्न बडे जोरोसे होना चाहिये। पेढी चाहे तो तुरंत करवा सकती है। हमारे मुनिगण भी इस ओर थोडासा ध्यान दें तो बिना किसी खरचके गांव गांवके लेख संग्रहित सहजमें ही हो सकता है। मुनि दर्शनविजयजीने आदिके अतिरिक्त इस ओर मुनियोका ध्यान कम ही गया है, पर है यह बहुत आवश्यक; अतः संग्रहके लिये निवेदन है।

पेढी जैसी संस्था चाहे तो भारत सरकारके पुरातत्त्व विभागकी मददसे भी बडी सुगमतासे काम हो सकता है। म्युझियम आदि सरकारी समस्त संग्रहालयोके जैन लेख तो पत्र-व्यवहार करने पर बिना खरच पुरातत्त्व विभाग व क्युरेटरोसे संग्रहित किये जा सकते है। एवं रिपोर्टो, गेझेटियर्स, एपिग्राफिका इंडिका आदिमें प्रकाशित जैन लेखोका संग्रह भी अनुभवी विद्वानको दे दिया जाय तो तुरंत हो सकता है। दिगंबर प्रतिमा लेखोका ऐसा संग्रह श्री. नाथुराम प्रेमजीने करवाके दो भागमें प्रकाशित करवाया है। जैनशासनकी सेवामें निरत आचार्य व विद्वान मुनि स्वयं इस परमआवश्यक कार्यको करे व पेढी आदिसे करवाय तो सर्वोत्तम। उनके प्रभावसे द्रव्यादिकी कमी भी नहीं रहेगी।

इतना प्रासंगिक निवेदनके अनन्तर जोधपुरवाली हस्तलिखित पत्रोंक। प्रतिके अप्रकाशित लेख दिये जा रहे है, इन्हें मिलान करके देखें।

राणकपुर

१. मूलगर्भागारमध्ये दक्षिणसम्मुख बिम्बेऽध —

सं. १४९८ का० वदि ५ सं. धरणाकेन भ्रातृज सं. लाखा प्र० कुटुंबयुतेन श्रीयुगादिदेव का० प्र० तपागच्छनायकश्रीसोमसुन्दरसूरिभिः ।

२. पूर्वसम्मुखबिम्बेऽधः दक्षिणसम्मुखबिम्बवत्—

३. उत्तरसम्मुखबिम्बेऽधः—

सं. १६७९ वैशाख सुदि ११ वार बुधे मेदपाटराजाधिपतिराणाश्रीकर्णसिंहविजयराज्ये तत्समये तपागच्छधिपतिभट्टारकश्रीविजयदेवसूरि—उपदेशेन पं. वेला पं. जयविजय पं. तेजहंस प्रतिष्ठितं श्रीयुगादीश्वरबिम्बं तत्श्रावकप्राग्वटज्ञा० सा विरधा तत्पुत्र सा. हेमराज ननजी कारितं ।

४. पश्चिमसम्मुखबिम्बे च दक्षिणबिम्बवत् -

५. उत्तरसम्मुखद्वारे प्रविशत वामभागे प्रासादगर्भागारे मूलनायकमहाप्रतिमाध.—

स्वस्तिश्रीविक्रमार्कात् सं. १६५१ वर्षे माघ सुदी १० शनौ श्रीचतुर्मुखश्रीयुगादिदेव-त्रिभुवनदीपकप्रासादे प्राग्वाटज्ञातौ वृद्धशाखायां सा० रायमलपुत्ररत्न सा० नायकेन खेता सिंघ भ्रातृ भ्रातृव्य सा० वरधादिकुटुंबयुतेन स्वश्रेयसेऽर्हत्श्रीमहावीरबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीबृहत्तपागच्छे श्रीविजयदानसूरिभिः आचार्यश्रीविजयसेनसूरिमहोपाध्याय …॥

६. महाप्रासादपश्चिमद्वारसमीपस्थे उत्तरद्वारेऽसम्पूर्णप्रासादे मण्डपमध्ये प्रविशतो दक्षिणभागे कवलिका-बाह्ये बिम्बपरिकराध —

सम्वत् ११८६ फाल्गुन सुदि १० बुद्धदिने कोरेण्टकपुरे रम्ये महकरस्थजिनालयबिंबं संभवनाथस्य सहाकीयसुतैः कृतं सा वडसल्लालदेवीसुत सामलेन भ्रातृ देवऽ…. भ्रात्रे(ग्ने)य आसदेवपुत्र ऊदल वीजल धनदेव गुणदेव सह जनन्यादिसहितेन बिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीचक्रेश्वरसूरिभिः मंगलं महाश्रीः ।

७. तदीयबिम्बवामहस्ते बिम्बेऽध—

सं० १४९३ वर्षे वैशाख सुदि ५ बुधे श्रीसंडेरगच्छे उ० ज्ञा० सा० सामल पु० सं. मंकलाकेन श्रीआदिनाथबिंबं प्र० श्रीशांतिसूरिभिः ।

८. एतदेव परिकराध.—

सं. १५१० वर्षे ज्येष्ठ सुदि १३ शुक्रे पारिखगोत्रे साह सामल भार्या सहजलदे पु० सपही मंडला भार्या गौरि विमलादे जयतलदे पु० भोपाल भा० सा० बलदेव सोना भार्या सोनल [लादिभिः] श्रीआदिनाथपरिकर [:] कारपित [:] श्रीसंडेरगच्छे प्र० श्रीशांतिसूरिभिः ।

१. मण्डपे प्रविशत कवलिकाबाह्यभित्तौ बिम्बपरिकराधः—

सं. १२३६ माघ सुदि १० बुधे श्रीनाणकीयगच्छे कोरेण्टकभट्टकविहारे देवभद्र प्रोचा(प्रचो)दितेन सा० रा० कुंत रा० सुत रावसीह वीक ज्वसीहजवादेव पु० नराणेनड मातृ वैजलदेविसहितमेदगल उदयसीहसहितेन श्रीमुनिसुव्रतबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीशांतिसूरिभिः ।

तारंगा

१. ईडरीयग्रामटैबासबन्धिसीमावर्तितारगाख्यपर्वते श्रीकुमारपालभूपालनिर्मापितश्रीमदजितनाथदेवमहाप्रासादे० मूलनायकस्फुटितप्रतिमाध —

सं. १४७९ वर्षे—

२. पूर्वदिग्सम्मुखप्रासादे प्रविशतो दक्षिणभागे बाह्यसभामण्डपेऽश्वारूढदेवतामूर्तिऽधश्चतुष्किकायां—

२२ द्वौ श्रीमदणहिल्लपुरवास्तव्यप्राग्वाटान्वयप्रसूतश्रीआसचण्डपात्मज ठ० श्रीचण्डप्रसादांगज ठ० श्रीसोम तनुज ठ० श्रीआसांगनंदनेन श्रीकुमारदेवीकुक्षिसंभूतेन महं श्रीतेजःपालाग्रजन्मना संघपतिमहामात्यश्रीवस्तुपालेनात्मनः पुण्याभिवृद्धये इह श्रीतारंगाकपर्वते श्रीअजितस्वामिचैत्ये श्रीनेमिनाथजिनबिंबालंकृतं खत्तकमिदं कारितः(तं) ।

नाडुलाई

१. श्रीसुपार्श्वनाथमहाप्रासादे—

सं० १६०९ व. ज्ये० सुद ५ गुरौ राणाश्रीअमरसिंहराज्ये श्रीनारदपुरीयसंघेन श्रीसुपार्श्वबिंबं का० प्र० प्राग्वाटज्ञा० वृ० शा० व्य० राणा तुसा दूठाविनिर्मितप्रतिष्ठायां प्र० श्रीतपागच्छभट्टारकश्रीहीरविजयसूरिपट्टे भट्टारकश्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीविजयदेवसूरिमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिसमेतैः ।

२. श्रीनेमिनाथप्रासादे बिंबाध —

सं. १६४४ का० वदि ११ हीरविजयसूरिः

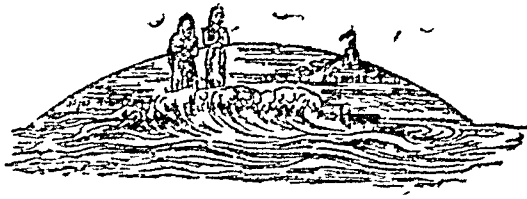
३. श्रीगोडीपार्श्वनाथप्रासादे—

सं० १६६६

नाडूल

१. श्रीशांतिनाथप्रासादे मूलनायकपरिकराध —

सं० ११८१ आषाढ सुदि १० शुक्रे श्रीषंडेरगच्छे श्रीअणहिल्लपुरीयश्रीशांतिनाथचैत्ये सं. देवलस्तत्सुत चंडदेव तत्पु० साढाकेन श्रीवल्लादिपुत्रयुतेन विमाता सत्यभामा निजपुत्रसेलुकनिमित्तं श्रीधर्मनाथबिंबं कारितमिति ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત

લેખક : શ્રીયુત વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ શેઠ

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—**प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम्।** અર્થ—પ્રાયશ્ચિત્ત વિનય, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ ને ધ્યાન તે અભ્યંતર તપ છે.

આજે જ્યારે સ્થૂલ તપ જ આપણા ધાર્મિક જીવનનું આકર્ષણબિંદુ થઈ ચૂક્યું છે ત્યારે આભ્યન્તર તપ વિષે વિચારવાની વધુ જરૂર રહે છે જે કોઈ માનસિક ક્રિયા આન્તરિક પવિત્રતામાં વધારો કરે છે તે તપ છે. મનના અંધારા ખૂણાનો નાનો એવો વિચાર પણ જો સ્વરૂપ પ્રાગટ્યમાં નિમિત્ત બને તો તે મહાતપરૂપ છે. અને આન્તરિક જીવનને અસ્પૃશ્ય રહેતાં જટિલ કર્મકાંડો પણ તપરૂપ નથી. જે તપથી ચિત્તનૈર્મલ્ય ને સ્વરૂપ પ્રાગટ્ય ન પમાય–તેવા તપથી ભર્તૃહરિ લખે છે તેમ—**तपो न तप्तं, वयमेव तप्ताः** તપ તપાતું નથી, આપણે જ તપાઈએ છીએ. જે તાપણીમાં તપાયા પછી જીવનની અશુદ્ધિઓ ન બળે તે તપ નથી પણ દેહપીડન છે, બાહ્ય તપ પણ જીવનવિકાસનું અંગ બને જો તપનું ઉપર કહેલ ધોરણ તે સાચવી શકે તો આ માટે જ બાહ્ય તપને આન્તરિક તપસ્યાનું પૂરક કહ્યું છે. બાહ્ય તપની પાદપીઠિકા પર પગ મૂકીને આન્તર તપના રાજસિંહાસને આરૂઢ થવાનું છે. આવું છે આન્તર તપનું મહત્ત્વ. પ્રાયશ્ચિત્ત એ પ્રથમ અભ્યન્તર તપ છે

પ્રાયશ્ચિત્ત અશુદ્ધ મનને શુદ્ધ કરતી આન્તરિક સ્વચ્છતા છે. એ હૃદયની એક નાની બારી છે જે ઉઘાડવાથી માનસિક વિસંવાદિતાના વાતાવરણમાં સહસ્રરશ્મિ પ્રવેશે જીવનમાં માત્ર અકસ્માતો જ નથી તેની પાછળ રચના, હેતુ ને તાલબદ્ધતા છે, અને સ્થૂલ તત્ત્વો જ દુનિયામા મૂળ વસ્તુ નથી તેનું નિર્માણ ને સંચાલન આત્મા કરે છે. આવા આવા વિચારો સમજાય છે ત્યારે આત્મસુધારણનું કાર્ય સૌ કોઈ હાથ લે છે. પ્રાયશ્ચિત્ત એ શુભાશયપૂર્વકની આત્મસુધારણા છે. માનવી ફરી ફરીને પડે છે અને ફરી ફરીને નવી આશાનું આછું સ્મિત લઈ આદર્શની ધ્રુવતારિકા તરફ દોડે છે. પાછલે બારણેથી મૃદુ પગલે દોષો છુપાઈને આવે છે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત તે તો જાગ્રત રહીને સુટેવો પાડે છે ને દોષવિરમણનો મહાયજ્ઞ અખંડ રાખે છે. પ્રાયશ્ચિત્ત ભૂલો શોધતી ને સુધારતી આવી અખંડ આત્મપ્રગતિ છે. ને તેના દ્વારા જ ધ્યેયસાધના અખંડ રહે છે. ધ્યેય મળે કે ન મળે પણ ધ્યેય માટેના આવા તનતોડ પ્રયત્નોમાં જ સાચો વિજય છે. મહાન ફ્રેન્ચ લેખક રોમારોલા આ જ કહે છે કે–'Victory lies not in the realisation of God but in the relentless Pursuit of it" ધ્યેય

સિદ્ધ થાય કે ન થાય પણ વિજય તો ધ્યેય માટે જેઓ સમગ્ર પ્રાણશક્તિનો અર્ધ્ય અર્પે છે. તેઓને છે. પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા આવી અખંડ ધ્યેયપૂજા શક્ય બને છે. કારણ, ધ્યેયના વિઘ્નોરૂપ દોષોનું સંશોધન ને શુદ્ધિ તે કરી દે છે.

પ્રાર્થના દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્તની વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે. પ્રાર્થનાથી માનવી ઈશ્વરમય બને છે ને પૂર્ણતાના પ્રકાશમા પોતાની અપૂર્ણતા તેને ખૂંચે છે ને દોષશુદ્ધિ—પ્રાયશ્ચિત્ત તરફ વળે છે. ઈશ્વર આમ અપરોક્ષ રીતે માનવીની દુર્બળતાનો ઉપાય બને છે. આથી જ વિવેકાનંદ લખે છે કે—" whatever may be the Position of philosophy or ethics-So long as there is weakness in human heart there shall be faith in God " અર્થ.—તત્ત્વજ્ઞાન ને નીતિનું ગમે તે થાય—જ્યા સુધી માણસના હૃદયમા નબળાઈ જેવી વસ્તુ છે, ત્યાં સુધી ઈશ્વરમાં તેની શ્રદ્ધા કાયમ રહેશે. શા માટે? કારણ કે ઈશ્વર જ તેની દુર્બળતાઓનો ઉપાય છે. ઈશ્વરના સાન્નિધ્યમા માનવી પોતાની મર્યાદિત શક્તિને આત્મલઘુતા રૂપ સમજતો થાય છે ને જીવનમંદિરના વધુ સોપાન ઊંચે ચઢે છે. ઈશ્વરના ચરણ સમીપ તેનું અંતર રડી ઊઠે છે કે મારે ગતિશીલ તીર્થયાત્રી બનવું છે અને પ્રાયશ્ચિત્તની આ વિકાસની ગતિ માત્ર ભવિષ્યના સ્વપ્નોમાંથી નથી આવતી પણ ભૂતકાલની શિખામણોમાંથી આવે છે. જીવનના ઈતિહાસમા વેગીલા પ્રસગોનું માધ્યસ્થ્ય નિરક્ષણ કરી જુની ભૂલોમાથી નવું ડહાપણ ખીલવવાનું જે કરી શકે છે તે પ્રાયશ્ચિત્તની કળા શીખ્યો છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત જેવી વસ્તુ ન હોત તો શું થાત. કલ્પવું હોય તો મહાન લેખક સ્ટીવન્સની એ "ડો. જેકિલ એન્ડ મિ. હાઈડ" વાર્તા વાંચવી જોઈએ. મિ હાઈડના પાત્ર દ્વારા સ્ટીવન્સન કહે છે કે પાપ તો વર્ષાના તૃણાંકુરો જેમ ખૂબ ઝડપથી વધતું જ જાય છે. તેને પ્રાયશ્ચિત્તથી નહિ રોકવામાં આવે તો સત્ અસત્‌ના મિશ્રણરૂપ માનવીમાં શેતાની બળનું વર્ચસ્વ થાય છે એટલે સુધી કે ડો. જેકિલને મિ હાઈડ બનવા માટે પછી તો પ્રયોગશાલાની દવા નથી લેવી પડતી પણ બગીચાના બાકડા પર બેઠા બેઠા તે મિ. હાઈડમા રૂપાંતર પામે છે. અસત્ તેનો બીજો સ્વભાવ થઈ પડે છે. સત્‌થીયે વધુ સત્ય અસત્ તેને માટે થઈ પડે છે પ્રાયશ્ચિત્ત વિના પતન કઈ ખાઈમા કેટલે ઊડે લઈ જશે તે કોણ કહી શકે? પ્રાયશ્ચિત્તથી શું શું લાભ થાય તે જાણવા બાઈબલની ખ્રિસ્તીકથા "સેમ્સન એન્ડ ડીલાઈલા" વાચવા જેવી છે. ડીલાઈલાના રૂપમાં મોહિત થઈ બળ ગુમાવી બેઠેલ સેમ્સન પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા એવું બળ મેળવે છે કે ફિલીસ્ટાઈનોના વિરાટ મંદિરના મહાકાય સ્થંભોને પોતાના બાહુબળથી તોડી નાખે છે. આપણી કથાઓમા તો પ્રાયશ્ચિત્તનું મહત્ત્વ સૂચવતા ઘણાય દાખલાઓ છે સ્ત્રીનુ કાપેલુ મસ્તક હાથમા લઈ નાસતો ક્રૂર લૂંટારુ કે હસતાકૂદતા વાછરડાના બે ટુકડા કરતો ચોર પણ પ્રાયશ્ચિત્તથી એટલો શુદ્ધ થઈ શકે છે કે નવપ્રભાતના અરુણોદયે તેના નામથી શુભ શરૂઆત કરીએ છીએ. આ દૃષ્ટાંતો સમજાવે છે કે સંજોગો ગમે તેવા હોય, દેશકાળ ગમે તેવો નિકૃષ્ટ હોય પણ સૌ માટે પ્રાયશ્ચિત્તથી વિકાસની શક્યતા તો એકસરખી ઊભી જ છે. ગમે તેવો પતિત ગમે ત્યારે તે ઇચ્છે તો વિકાસ કરી શકે છે. ચૈતન્ય સમુદ્રના પેટાળમાં, દોષ ને ત્રુટીઓની જે પાતાળસૃષ્ટિ છે તે પ્રાયશ્ચિત્તના એક આસુમા ડૂબી જશે-પ્રાયશ્ચિત્તના એક નાના વિચારથી તે પાતાળસૃષ્ટિનો વિનાશ થશે. જીવન સમગ્રનુ ઘોર પાપ છેલ્લી ક્ષણોના સાચા પ્રાયશ્ચિત્તથી નાશ પામે છે. પ્રાયશ્ચિત્તનું તપ તપનાર તપસ્વી જ જલદીથી જન્મ-મૃત્યુનો પારગામી બને છે.

સમિતિમાં પાંચમા મુનિસભ્યની નિમણૂકનો પત્રવ્યવહાર

શ્રી જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિના કાર્યવાહકો યોગ્ય,

મુ. અમદાવાદ

ધર્મલાભ સહ જણાવવાનું કે—શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિના એક સભ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી. સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીના સં. ૨૦૦૬ના વૈ. વ. ૫ ના રોજ સુરત મુકામે થયેલ સ્વર્ગવાસના કારણે આપણી સમિતિમા એક મુનિ સભ્યની જગા ખાલી પડી છે, તે સ્થાને અમે ચારે સભ્યોએ આપસમાં વિચાર–વિનિમય કરીને, આ. મ. શ્રી. ચંદ્રસાગરસૂરિજી આ સમિતિના સભ્ય બને છે. તમો એ વાતની જાણ તેઓને કરશો. અમારા તરફથી પણ તેઓને આ સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા છે.

સમિતિમાં ખાલી પડેલી જગાએ નવા મુનિ સભ્યની નિમણૂંક કરવામાં અમોએ મુખ્યત્વે એ દૃષ્ટિ રાખી છે કે, જેમનાથી સમિતિના કાર્યને વધુ વેગ મળી શકે એમ લાગતું હોય એવા કાર્યક્ષમ મુનિવરની નિમણૂંક કરવી, જેથી સમિતિનું કામ અવિચ્છિન્નપણે ચાલ્યા કરે. ભવિષ્યમાં પણ આ દૃષ્ટિથી જ કામ લેવુ લાભકારક થઈ પડશે એમ લાગવાથી અમોએ આ માણે કર્યું છે. તે જાણશો.

(નકલ)

સહીઃ—વિજયલબ્ધિસૂરિ　　　　　　　　　　　　મુઃ—જૈનશાળા ટેકરી
મિતિઃ—આસો વદિ ૧ શનિ તારીખઃ—૪–૧૦–૫૨
સહીઃ —વિજયલાવણ્યસૂરિ　　　　　　　　　　　　મુ·—સુરત
મિતિ·—આસો સુદી ૧૧ (૨૦૦૮) તારીખ.—૨૯–૯–૫૨
સહીઃ—વિદ્યાવિજય　　　　　　　　　　　　મુઃ– શિવપુરી
મિતિઃ—આસો વદિ ૧૦ તારીખઃ—૧૩–૧૦–૫૨
સહીઃ—મુનિદર્શનવિજય　　　　　　　　　　　　મુ —સુરેન્દ્રનગર
મિતિઃ—સં. ૨૦૦૯ કા. શુ. ૧ રવિવાર તારીખઃ—૧૯–૧૦–૫૨

સમિતિના સભ્યોએ લખેલો પત્ર

'જૈન સત્ય પ્રકાશ' કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા
અમદાવાદ તા. ૩–૧૧–૫૨

પૂ. આચાર્ય શ્રીચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ની સેવામાં,
સાવરકુંડલા

વિ આ સાથે શ્રી. જૈ સ. પ્ર. સ ના ચાર પૂજ્યોએ કરેલો ઠરાવ આપને મોકલીએ છીએ અને એ મુજબ આપને પાંચ પૂજ્યવરોની સમિતિમાં પૂ આ શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મ. ના ખાલી પડેલા સ્થાને આપની નિમણૂક કરવામાં આવી છે એ જણાવતાં અમને

ખૂબ હર્ષ થાય છે. આપની વરણીથી અમારી સમિતિમાં નવું બળ આવશે અને પ્રગતિના પંથે ધારેલી સફળતા મેળવશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

લિ. સેવકો

ઈશ્વરલાલ મૂલચંદના ૧૦૦૮ વાર વંદન

સારાભાઈ જેશિંગભાઈના ૧૦૦૮ વાર વંદન

પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રીનો સ્વીકૃતિ-પત્ર

સાવરકુંડલા (સૌરાષ્ટ્ર)

જૈન ઉપાશ્રય કા. વ. ૫ ૨૦૦૯

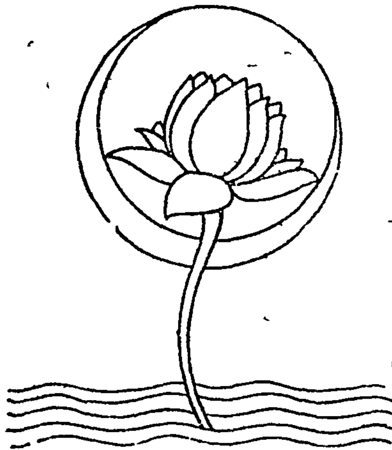
શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિના કાર્યવાહક મહાશયો યોગ્ય, અમદાવાદ

ધર્મલાભ સાથે જણાવવાનું કે—તમારી સમિતિ તરફથી તા. ૩-૧૧-૫૨ નો પત્ર તથા સભ્યોનો પત્ર બંને મળ્યાં. શાસનદેવો મને તમારી સમિતિને અપૂર્વ સહાયક બનવા જેટલું બળ અર્પો એ જ મહેચ્છા. સમિતિ તરફથી યોગ્ય સૂચનો મળતાં રહે તેવી ઈચ્છા. અમારો વિહાર અત્રેથી મા. સુદિ ૧૫ બાદ થશે ક્યાં કરવો તે નિર્ણય થયે જણાવીશું. જરૂર પડે અત્રે પત્રથી જણાવવું. એ જ

પૂ. પા. આ શ્રીની આજ્ઞાથી ચંદનસાગરના ધર્મલાભ

સમિતિના કાર્યવાહકોને ધર્મલાભ કહેવા અને પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ સભ્યોને સમિતિના પત્રથી જણાવશો કે— સ્વ. ગુરુદેવના પગલે અનુસરવા જેટલું બળ તમારી સમિતિ માટે પ્રાપ્ત થાય એ જ એક શુભેચ્છા છે અને રહેશે.

આચાર્ય ચંદ્રસાગરસૂરિના ધર્મલાભ

નવી મદદ

૫૧) પૂ. આ. શ્રીવિજયોદયસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ જૈન ઉપાશ્રય : અમદાવાદ

૨૫) પૂ. મુ શ્રીચંદ્રોદયસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સોસાયટી શ્રીસંઘ : અમદાવાદ

૨૫) શેઠ હરિલાલ ગિરધરલાલ રતનશી : ઘાટકોપર

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના

યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨ એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂા. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂા. ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂા. ૧૦૧) રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમા જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩ માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂા. ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪ આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય

૫ ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

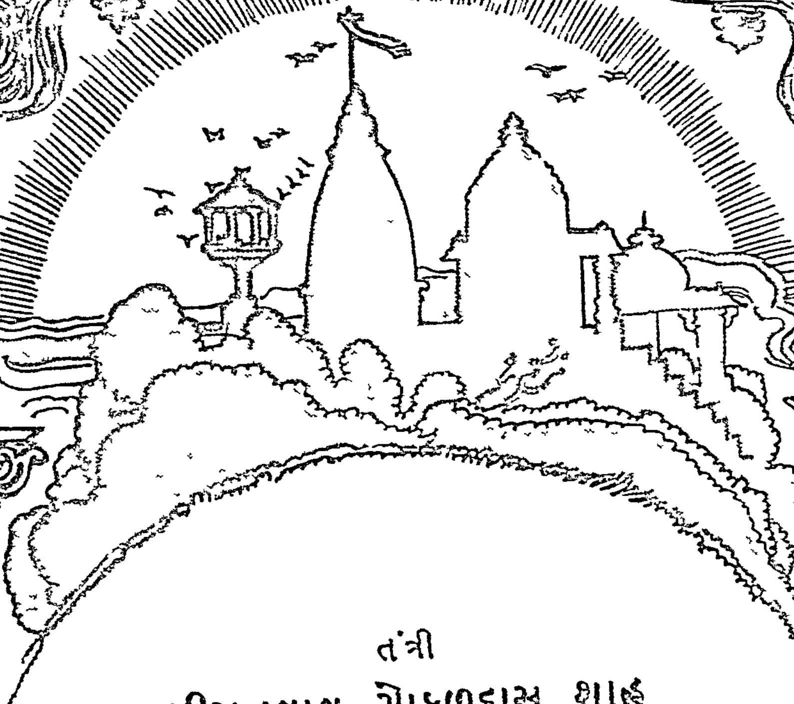
૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા રોડ–અમદાવાદ

श्री जैन सत्य प्रकाश

તંત્રી

ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

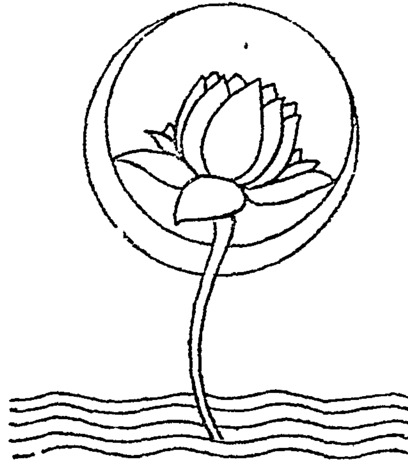
તા ૧૫-૪-૫૩ : અમદાવાદ

વર્ષ ૧૮ : અંક ૬-૭] [ક્રમાંક : ૨૧૦-૨૧૧

विषय–दर्शन

॥ ॐ अर्हम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक
मुनिसम्मेलन संस्थापित

श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र

जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

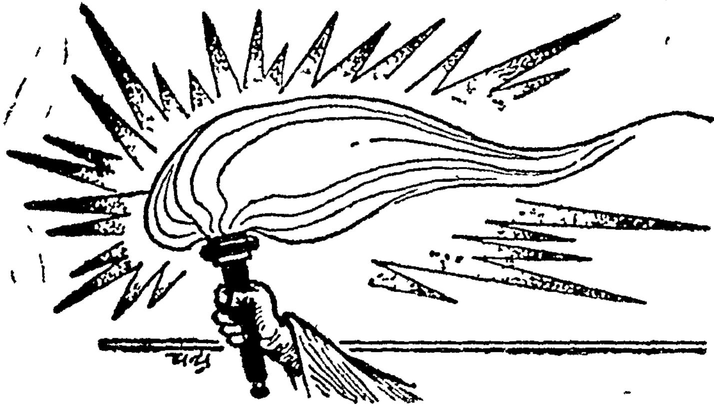
वर्ष : १८	વિક્રમ સં. ૨૦૦૯ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૯ : ઈ. સ. ૧૯૫૩	क्रमांक
अंक : ६–७	પ્ર૦ વૈશાખ સુદિ ૨ : બુધવાર : ૧૫ એપ્રીલ	२१०–११

અહિંસાનો પ્રભાવ

'**અહિંસા પરમો ધર્મ:**'ના ઉદાર સિદ્ધાંતે બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર ન ભૂંસી શકાય તેવી છાપ પાડી છે અર્થાત્ પહેલાં યજ્ઞ–યાગાદિમાં પશુઓની હિંસા થતી હતી, તે આજકાલ થતી નથી તેનું કારણ બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર પડેલ જૈનધર્મની ઊંડી છાપ છે. પૂર્વ કાળમાં યજ્ઞો માટે અસંખ્ય પશુઓની હિંસા થતી હતી તેની સાબિતી 'મેઘદૂત કાવ્ય' અને બીજા અનેક ગ્રંથોમાં મળે છે. રતિદેવ નામના રાજાએ યજ્ઞ કર્યો હતો તેમાં એટલા બધા પશુઓનો વધ થયો હતો કે, નદીનું પાણી પણ લાલ થઈ ગયું હતું અને પશુઓનાં ચામડાંઓથી તે નદી ઢંકાઈ ગઈ હતી. તે સમયથી એ નદીનું નામ ચર્મણ્વતી પ્રસિદ્ધ થયું આ પ્રકારની ઘોર હિંસાને બ્રાહ્મણધર્મમાંથી તિલાંજલી મળી તેનુ પુણ્ય શ્રેય: જૈનધર્મને જ ઘટે છે.

બ્રાહ્મણધર્મમાં માંસભક્ષણ અને મદિરાપાન બંધ થઈ ગયું તે પણ જૈનધમનો જ પ્રતાપ છે............દયા અને અહિંસાની સત્યપ્રીતિ વડે જ જૈનધર્મ વિકાસ પામ્યો છે, સ્થિર રહ્યો છે અને લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહેશે. આ અહિંસાધર્મની છાપ જ્યારે બ્રાહ્મણધર્મ પર પડી અને હિંદુઓને અહિંસાધર્મનું પાલન કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ ત્યારે યજ્ઞમાં પિષ્ટ પશુઓનું વિધાન કરવામાં આવ્યું. આ રીતે મહાવીરસ્વામી વડે ઉપદેશાયેલ ધર્મતત્ત્વ સર્વમાન્ય થયું અને બ્રાહ્મણધર્મમાં અહિંસા સર્વમાન્ય થઈ ગઈ.

—શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ
મહારાજાના પ્રવચનમાંથી.

ચાર મહાપુરુષ

[એક તુલનાત્મક અધ્યયન]

લેખક :—પં. શ્રીયુત બલભદ્રજી જૈન

રામ-કૃષ્ણ અને મહાવીર-બુદ્ધ

ભારતીય ધર્મોમાં જે મહાપુરુષોની સર્વાધિક માન્યતા છે, તેમાં રામ-કૃષ્ણ, મહાવીર અને બુદ્ધ પ્રમુખ છે. આ ચારે મહાપુરુષોનો જન્મ ભારતમાં થયો છે. તેમના પ્રતિપાદિત અથવા ઈષ્ટ ધર્મનો આવિર્ભાવ પણ ભારતમાં જ થયો છે. આ ચારે મહાપુરુષોમાં પ્રથમના બે વૈદિક સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ છે અને છેવટના બે શ્રમણ સંસ્કૃતિના. પ્રથમના બંને મહાપુરુષો ભગવાન હોવા છતાં મનુષ્યરૂપે ઉત્પન્ન થયા અને છેવટના બે મહાપુરુષો મનુષ્ય હોવા છતાં પણ પોતાના પ્રયત્નોથી ભગવાન બન્યા એમ એમના ધર્માનુયાયીઓ માને છે. રામ અને કૃષ્ણના જન્મનું પ્રયોજન અધર્મનો વિનાશ અને ધર્મની સંસ્થાપના હતું અને એ પ્રયોજન માટે તેમણે દુષ્ટોનો નિગ્રહ અને શિષ્ટોનો અનુગ્રહ કર્યો; અર્થાત્ ધર્મના માર્ગમાં આડે આવનારા અધર્મી દુષ્ટોનો વિનાશ કરીને તેમણે ધર્મની સંસ્થાપના કરી પરંતુ મહાવીર અને બુદ્ધનો માર્ગ એનાથી ભિન્ન હતો. તેમણે ધર્મની સ્થાપના અને અધર્મનો વિનાશ કર્યો પરંતુ એને માટે તેમણે ન તો દુષ્ટોનો નિગ્રહ કર્યો કે ન શિષ્ટોનો પક્ષ લીધો; પરંતુ જે દુષ્ટ હતા, અધાર્મિક હતા—તેમનું હૃદયપરિવર્તન કર્યું, તેમણે તેમનાં દુષ્કૃત્યોને સમજાવ્યાં અને તે દુષ્કૃત્યો પ્રત્યે તેમના હૃદયમાં ઘૃણા ઉત્પન્ન કરી, જેના કારણે તેઓએ એવો કુમાર્ગ છોડી ધર્મ અંગીકાર કર્યો.

કંઈક વધુ ઊંડાણથી વિચાર કરીએ તો આપણે જોઈ શકીએ કે રામ અને કૃષ્ણે જે કંઈ કર્યું તે ગૃહસ્થીમાં રહેતાં જ ગૃહસ્થોની વચ્ચે ગૃહસ્થોના માટે કર્યું, તેથી તેમનું કાર્યક્ષેત્ર ગૃહસ્થ બની રહ્યું. આને જ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કહેવું પડશે કે તેમનું કાર્યક્ષેત્ર પ્રવૃત્તિનો માર્ગ હતું, પરંતુ મહાવીર અને બુદ્ધે સ્વયં ગૃહસ્થીનો ત્યાગ કરી, તપશ્ચરણ કરી, સૌથી પહેલાં આત્મશુદ્ધિ કરી અને ત્યારે જ જે તેમણે કર્યું તેનો ઉદ્દેશ ગૃહસ્થ માર્ગને ત્યાગની તરફ અને નિવૃત્તિની તરફ લગાડવાનો રહ્યો હતો. અર્થાત્ તેમનો માર્ગ નિવૃત્તિપ્રધાન હતો. રામ અને કૃષ્ણે મુનિઓની રક્ષા કરી, ધર્મનો પક્ષ લીધો, તેને માટે યુદ્ધ કર્યું અને તે એટલા માટે કર્યું કે ગૃહસ્થનો માર્ગ અદૂષિત રહે.

જ્યારે મહાવીર અને બુદ્ધે ગૃહસ્થમાર્ગનો પણ ઉપદેશ આપ્યો, તેની વ્યવસ્થા પણ કરી પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ ગૃહસ્થનો દૃષ્ટિકોણ પ્રવૃત્તિ તરફથી બદલવાનો હતો.

રામ અને કૃષ્ણ દુષ્ટોનો સંહાર કરી અને એ રીતે ધર્મની સ્થાપના કરીને એક તરફથી અલગ થઈ ગયા, પરંતુ મહાવીર અને બુદ્ધ પોતાની અહિંસક પદ્ધતિથી તે દુષ્ટોને ધર્માત્મા બનાવીને અલગ થઈ ગયા નહોતા. તેમણે તેમનું પણ સંગઠન કર્યું અને મુનિઓનું પણ સંગઠન કર્યું. રામ અને કૃષ્ણ સ્વયં ઉપદેષ્ટા નહોતા તેમના આદર્શોને સાહિત્યિક રૂપમાં તેમની પછી તેમના વિદ્વાન અનુયાયીઓએ લખ્યા. પરંતુ મહાવીર અને બુદ્ધ સ્વયં ઉપદેષ્ટા હતા; પોતાના આદર્શોના સ્વયં વ્યાખ્યાતા હતા. આથી તેમના ઉપદેશો અને સિદ્ધાંતો તેમના જ શબ્દોમાં આજે પણ મળે છે. રામ અને કૃષ્ણ જે સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધિત હતા, તે મનુષ્ય અને સ્ત્રીઓમાં, ત્યાં સુધી કે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભેદ માનતી, અને સમાજ પર એક નિશ્ચિત વર્ગના શાસનની સમર્થક હતી. એથી તેમના આદર્શો જે ભાષામાં લખાયા, તે સર્વ સાધારણની ભાષા ન રહેતાં એ વર્ગની જ ભાષા (સંસ્કૃત) હતી. પરંતુ મહાવીર અને બુદ્ધ મનુષ્ય અને સ્ત્રીઓની વચ્ચે અથવા મનુષ્ય મનુષ્યની વચ્ચે ધર્મના ક્ષેત્રમાં કોઈ ભેદભાવ કરવાને વિરુદ્ધ હતા. તેમને કોઇ વર્ગ વિશેષનું નહી પરંતુ બધાનુ કલ્યાણ ઈષ્ટ હતું. પરિણામે તેમણે જે કંઈ ઉપદેશ આપ્યો તે બધાની બોલીમાં—અર્ધમાગધી અને પાલીમાં આપ્યો વૈદિક અને શ્રમણ સંસ્કૃતિનો મૌલિક મતભેદ આ વાતો ઉપર જ આધારિત છે.

મહાવીર અને બુદ્ધ

મહાવીર અને બુદ્ધ સમકાલીન હતા બંને બિહારમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, બંને ગણ-રાજ્યોના અધિપતિઓના પુત્ર હતા બંનેના ઉપદેશનું ક્ષેત્ર—ત્યાં સુધી કે શ્રોતાઓ પણ પ્રાયઃ એક જ હતા. બંને જે ભાષામાં ઉપદેશ આપતા હતા તે પણ લોકભાષા જ હતી, વૈદિક સંસ્કૃતિના જે નિયમોએ મુખ્યતા મેળવી તત્કાલીન સમાજ રચનાને વિકૃત બનાવી દીધી હતી અને ઊંચ નીચની ભાવનાને પ્રશ્રય આપી સંઘર્ષ ઉત્પન્ન કરી દીધો હતો તે પરિસ્થિતિનો લાભ આ બંને મહાપુરુષોએ ઊઠાવ્યો અને બંનેએ સમાજના માનસમાં એ વિચારધારાનો વિરોધ કરીને અને સર્વજીવ સમાનતાનો ઉપદેશ આપીને મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન બનાવી લીધું હતું. આ સર્વજીવ સમાનતાના સિદ્ધાંતમાંથી અહિંસાનું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું જે આ મહા-પુરુષોના વ્યક્તિત્વના આધારે ફળવાન બની વૈદિક સંસ્કૃતિને અભિપ્રેત ધર્મમર્યાદા અને સમાજવ્યવસ્થાના નિયમોને છિન્નભિન્ન કરવામાં આશાતીત સફળતા મેળવી

આ બધી સમાનતાઓ હોવા છતા બંને સંસ્કૃતિઓ વિભિન્ન દિશાઓમાં અગ્રેસર બની. તેનું કારણ એ હતું કે, બંને મહાપુરુષોની પરિસ્થિતિ જ્યાં સુધી સમાન હતી, ત્યા સુધી બંને એક જ દિશામાં ચાલ્યા, પરંતુ જ્યા આદર્શોનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યા બંનેના દૃષ્ટિકોણ જુદા જુદા બની ગયા. મહાવીર ધર્મમાર્ગની કઠોર સાધના અને તપશ્ચર્યાને અનિવાર્ય માનતા હતા. તેમણે સ્વયં એ માર્ગે ચાલીને સફળતા મેળવી હતી. પરંતુ બુદ્ધ તપશ્ચરણને ધર્મ માટે અનિવાર્ય માનતા નહોતા, બલ્કે તેને કાયક્લેશ સમજીને તેની ઉપેક્ષા કરતા તેઓ સ્વયં તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં જ્યારે કૃશ બની ગયા અને સફળ ન થયા ત્યારે તેમણે એ માર્ગનો

જ ત્યાગ કરી દીધો. એ માર્ગ તજવાનો જ્યારે નિશ્ચય કર્યો ત્યારે એ નિશ્ચયને જ બોધિ-પ્રાપ્તિની સંજ્ઞા આપી દીધી. આ જ દૃષ્ટિકોણથી મહાવીર પોતાના જીવનમાં સાધુ રહેવા છતાં પણ તપસ્વી રહ્યા અને બુદ્ધ પોતાના જીવનમાં કેવળ સાધુ બની રહ્યા.

મહાવીર સાધુતાની નિશ્ચિત મર્યાદાઓ માનતા હતા. પરિણામે તેઓ એ મુજબ ચાલતા હતા. પરંતુ બુદ્ધ પોતાને કોઈ બંધનોમાં બાંધી ન શક્યા. પરિણામે તેઓ ભોજનને માટે નિમંત્રિત બનીને ચાલતા હતા. મહાવીરનો દૃષ્ટિકોણ ધર્મને સનાતન સત્ય માનવાનો હતો. આથી તેઓ ધર્મને તેના અસલ સ્વરૂપમાં જ રાખવાને ઇચ્છતા, તેમાં કોઈ બાંધછોડને પસંદ કરતા નહોતા.

પરંતુ બુદ્ધનો દૃષ્ટિકોણ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો હતો. પરિણામે જ્યારે પરિસ્થિતિ આવી પડતી ત્યારે તેઓ પોતાના નિયમોમાં તેવો ફેરફાર કરી લેતા. સત્યનિષ્ઠાના કારણે જ મહાવીરનો ધર્મ રાષ્ટ્રધર્મ બની શક્યો નહિ, જ્યારે લોકરંજનના કારણે બુદ્ધનો ધર્મ વિશેષ પ્રસાર પામી ગયો.

વૈદિક ધર્મે ધર્મના ક્ષેત્રમાં અને લૌકિક જીવનમાં પણ અહિંસાને એવી હળવી બનાવી દીધી કે માંસભક્ષણ બંને ક્ષેત્રોમાં ઉપાદેય બની ગયું બુદ્ધે ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં જીવિત પશુઓની હિંસાનો વિરોધ કર્યો પરંતુ ક્ષત્રિયવર્ગના અભ્યાસી લોકોને માંસનો ત્યાગ અરુચિકર લાગે એમ હતો તેથી બુદ્ધે મૃત માંસના ભક્ષણનો એક માર્ગ ખોલી દીધો. એ માર્ગે હિંસાએ નીકળી ધર્મ અને લોકજીવન, બંનેને વ્યાપ્ત બનાવી દીધું. ફલતઃ આજે અધિકાંશ બૌદ્ધો માંસભક્ષી જોવા મળે છે. પરંતુ મહાવીર આ વિષયમાં અત્યંત કઠોર રહ્યા. તેમણે ધાર્મિક ક્ષેત્રની સાથે જ વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત જીવનની બધી હિંસાનો વિરોધ કર્યો. ફલતઃ આજે પણ કોઈ જૈન માંસભક્ષી નથી.

મહાવીર સમાજને ચતુર્વિધ સંઘ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાના રૂપમાં વિભાજિત કરી તેને વ્યવસ્થિત કરવામાં પૂર્ણતઃ સફળ બન્યા. બુદ્ધે સંઘરચના તો કરી પરંતુ તેઓ પોતાના સંઘને વ્યવસ્થિત કરી શક્યા નહિ. મહાવીરનો સંઘ જનતંત્રીય આધાર પર નિશ્ચિત નિયમોને આધીન સંચાલિત થતો હતો પરંતુ બુદ્ધનો જનતંત્રીય પ્રણાલી પર નિર્મિત હોવા છતાં પણ નિશ્ચિત નિયમો ન હોવાથી વ્યવસ્થિત ન બની શક્યો. ફલતઃ જૈન સંઘ આજે પણ જેટલો વ્યવસ્થિત છે, તેટલો વ્યવસ્થિત બૌદ્ધ સંઘ નથી.

બુદ્ધ મહાવીરને પોતાના પ્રતિદ્વંદી માનતા હતા. પરિણામે તેમના બધાયે કાર્યકલાપો મહાવીરને જોઈને પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે જ બનતા. પરંતુ મહાવીરનો ઉદ્દેશ ધર્મ-પ્રચાર હોવા છતાં પણ કેવળ અનુયાયીઓની વૃદ્ધિ કરવા માત્ર નહોતો. પરિણામે તેમની દૃષ્ટિ કેવળ ધર્મ તરફ રહેતી હતી સંભવતઃ એ જ કારણ છે કે, બૌદ્ધશાસ્ત્રોમાં નાતપુત્ત (મહાવીર)નો જેટલો ઉલ્લેખ મળે છે એટલો જૈનશાસ્ત્રોમાં બુદ્ધ માટે મળતો નથી.

સૈદ્ધાંતિકરૂપે બુદ્ધ એકાંતવાદી હતા, પરંતુ મહાવીર સમન્વયવાદી હતા. બુદ્ધની સ્થિતિ એકપક્ષીય હતી અને મહાવીરની સ્થિતિ બંને પક્ષોના નિર્ણાયક જેવી હતી.

[અનુવાદિત

'જૈન શ્વેતાંબર'માંથી]

વૈશાલી સંઘ

લેખક:—શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી બિહાર પ્રાંતમાં શોધખોળનું જે ખાતું ચાલે છે અને એ દ્વારા જે સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે એ ઉપરથી પ્રાંતના અધિકારી વર્ગમાં એક મોટી ભાવનાએ જન્મ લીધો છે. પોતાના પ્રાંતમાં જ ભગવંત શ્રીમહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધ જન્મ્યા છે અને તેમના ઉપદેશથી જ ભારતવર્ષમાં જે હિંસાનું તાંડવ નૃત્ય ચાલી રહ્યું હતું તે અટકવા પામ્યું છે. ઇતિહાસના અભ્યાસથી આ વાત અજાણી નથી. 'અહિંસા' અંગે જે વર્ણન જૈન તેમજ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવુ વૈદિક સાહિત્યમાં નથી દેખાતું. એમાંયે મહાત્મા ગાંધીજીએ જ્યારથી અહિંસાનો પ્રયોગ રાજકારણમાં કરી બતાવ્યો ત્યારથી તો માત્ર ભારતમાં જ નહી પણ દુનિયાના અન્ય દેશોમાં એ અદ્ભુત વસ્તુના ઊંડાણમાં ઉતરવાની અને સંપૂર્ણપણે એનું સ્વરૂપ અવધારવાની જિજ્ઞાસા જોરશોરથી પ્રગટી ઊઠી છે. વળી, બારિકાઇથી નિહાળવામાં આવે તો '**અહિંસા**' અંગે જેટલી વિચારણા જૈન ગ્રંથોમાં કરવામાં આવી છે તેટલી અન્યત્ર લભ્ય નથી જ. વિશ્વની શાંતિમાં પણ જો કોઈ તત્ત્વ અગ્રભાગ ભજવે તેવુ જણાતુ હોય. તો તે અહિંસાતત્ત્વ છે. આ કારણોથી ઉપરોક્ત સંઘની સ્થાપના થયેલ છે અને એમાં સંસ્થાનના વડાપ્રધાન આદિ ઉચ્ચ અધિકારીઓ જોડાયા છે અને પ્રતિવર્ષ એકત્ર થઈ, એ કાર્યને વેગ મળે તેવા સાધનો ઊભા કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. આપણા શ્વેતાંબર સંપ્રદાય કરતાં દિગંબર સંપ્રદાયના વિદ્વાનો તરફથી આ કાર્યમાં વધુ ઉત્સાહ દેખાડવામાં આવ્યો છે ફેબ્રુઆરી તા ૯ના 'ટાઈમ્સ પત્ર'માં 'Studies in Jainism' નામા મથાળા હેઠળ જે લેખ પ્રગટ થયો છે અને એનું અવતરણ મરાઠી ભાષામાં 'જૈન-જ્યોતિ પાક્ષિકે તા. ૧-૩-૫૩ના અંકમાં પ્રથમ પાના પર કર્યું છે એ શ્વેતાંબર સમાજની આગેવાન સંસ્થાઓએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. વિશેષમાં સાધુસમાજમાં જેઓ વિદ્વાનો મનાય છે, તેઓને તેમજ જૈનધર્મના અભ્યાસી પંડિતોને આ વિષયમાં રસ લેવા ખાસ વિનંતી છે.

દિલગીરીપૂર્વક લખવું પડે છે કે આપણે ત્યાં પ્રતિવર્ષ ખર્ચાતી રકમ પાંચ મીડાંવાળા અંકો વટાવી જાય છે અને દાન કરવાનો ગુણ આપણને શિખવવો પડે તેમ નથી જ છતાં દેશ-કાળની નજરે આપણો એ ગુણ નથી તો દેશનેતાઓના કાને પહોંચતો કે નથી તો વિચારશીલ વર્ગ એની નોંધ લેતો. આત્મશ્રેયની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ આજે હરકોઈને કબૂલવું પડશે કે-તીર્થંકરની મૂર્તિઓના પ્રમાણમાં તેઓશ્રીના કહેલા આગમગ્રંથો કે કીમતી વચનો વા અણમૂલા તત્ત્વોવાળા સૌ કોઈ જિજ્ઞાસુની તૃષ્ણાને છીપાવે તેવી રીતે તૈયાર કરાયેલા પુસ્તકો નહીંવત્ છે. ખુદ ભગવત શ્રીમહાવીર દેવનું વચન છે કે '**શ્રુત જ્ઞાન**' તો સ્વપર પ્રકાશક છે. તો પછી આપણી ફરજ એ જ ગણાય કે આજે ઠેર ઠેર સાહિત્ય મંદિરો ઊભાં કરી, જેઓ જિનેશ્વરદેવના વચનો કે ઉપદેશો વાંચવા—

વિચારવા આતુર હોય, તેઓને સામગ્રી પૂરી પાડીએ. આજના કાળમાં 'જૈનધર્મ'ની પ્રભાવના માટેનું આ અંગ અતિમહત્ત્વનું છે. વધુ નહીં તો નિમ્ન લેખ વાંચી, એમાં જે માગણી કરી છે એ તરફ આપણે દત્તચિત્ત બનીએ.

The Vaisali Sangh is to be complimented on its decision to start an Institute of Postgraduate Studies and Research in Prakrit and Jainology. Jainism, unlike Buddhism, did not travel beyond the country of its birth but, judged by the number of adherents. Jainism has proved a stronger force in India than Buddhism. Even if it had proved itself to be less vital, the importance of research in its doctrines and literature as part of Indological studies would have ramained equally great. The Sangha has appropriately decided to establish the Institute at Vaisali, birthplace of Mahavira, the last of the Tirthankaras, in the Muzaffarpur district of Bihar. Specialisation usually implies bigatry and a narrow outlook and it is gratifying to note that in order to avoid this danger the Sangha proposes to invite for work in the Institute pandits and scholars with a modern outlook. The centre will also work in collaboration with the few small bodies that have already been promoting research in Jainism. This should minimise overlapping and duplication.

—વૈશાલી સંઘે જૈન વિદ્યાઓ અને પ્રાકૃતના અનુસ્નાતક સંશોધન અને અધ્યયન માટે એક સંસ્થા શરૂ કરવાનો જે નિર્ણય કર્યો છે તે માટે એને અભિનંદન ઘટે છે. બૌદ્ધ ધર્મ જેમ પોતાની જન્મભૂમિ ઉપરાંત બહારના દેશોમાં ફેલાયો તેમ, જૈન ધર્મ પોતાની જન્મભૂમિની ઉપરાંત બહાર ફેલાયો ન હોવા છતાં અનુયાયીઓની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં, હિંદુસ્થાનમાં જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મ કરતાં વધારે શક્તિશાળી બળ તરીકે પુરવાર થયેલ છે. કદાચ એણે પોતાની જાતને ઓછી પ્રાણવાન પુરવાર કરી હોત તો પણ ભારતીય વિદ્યાઓના અધ્યયનના એક અંગ તરીકે એના સિદ્ધાંતો અને સાહિત્યના સંશોધનની અગત્ય તો એટલી જ મોટી રહેવાની હતી. સંઘે બિહાર પ્રાન્ત મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં આવેલ વૈશાલી—કે જે છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરની જન્મભૂમિ છે—ત્યાં એક સંસ્થાની સ્થાપના કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે વાજબી કર્યું છે. વિશિષ્ટતા (અમુક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ માટે કરવામાં આવેલ વ્યવસ્થા) સામાન્ય રીતે અંધશ્રદ્ધા અને સંકુચિત દૃષ્ટિનું સૂચન કરે છે, અને એ જાણીને સંતોષ થાય છે કે, આ ભયનું નિવારણ કરવા માટે સંઘ આ સંસ્થામાં કામ કરવા માટે આધુનિક દૃષ્ટિ ધરાવતા પંડિતો અને વિદ્વાનોને આમંત્રણ આપવાનો વિચાર ધરાવે છે. જે થોડીઘણી નાની નાની સંસ્થાઓ જૈનધર્મ સબંધી સંશોધનકાર્યને વેગ આપી રહેલી છે તેનો પણ સહકાર મેળવીને આ મુખ્ય સંસ્થા પોતાનું કામ કરશે. આમ થવાથી કોઈ પણ કામ ઢંકાઈ જવાનો કે ખેવડાઈ જવાના સંજોગોમાં ઘટાડો થઈ જશે.

સમરાઈચ્ચકહા

[પરિચય]

લેખક :-પૂજ્ય પં. શ્રી. ધુરંધરવિજયજી

[ગતાંકથી ચાલુ]

પાંચમો ભવ-

નીચેની ગાથાથી પૂર્વનું અનુસધાન કરીને કથા આગળ વધે છે.

वक्खायं जं भणियं धणधणसिरिमो य एत्थ पइभज्जा।

जयविजया य सहोयर, एत्तो एयं पवक्खामि॥ १ ॥

કાકંદી નામે નગરી છે. સૂરતેજ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. લીલાવતી પટ્ટરાણી છે. ધનનો આત્મા તે રાજાને ત્યાં જન્મ લે છે. જયકુમાર એવું નામ સ્થાપન કરવામાં આવે છે. અનેક કળાઓ શીખે છે તેમા ધર્મકળા તો તેને સ્વાભાવિક વરી છે. ધનશ્રીનો જીવ પરિભ્રમણ કરતાં કર્મસંયોગે જયકુમારના ભાઈ તરીકે જન્મ લે છે ને તેનું નામ વિજયકુમાર રાખવામાં આવે છે. રાજાના મરણ પામ્યા બાદ રાજા તરીકે જયકુમારનો અભિષેક કરવામાં આવે છે. આ પ્રસંગ વિજયકુમારના સ્વાભાવિક દ્વેષમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે અને તે રાજ્યના પ્રતિપક્ષી માણસો સાથેનો સમાગમ કર્યા કરે છે. મહારાણી લીલાવતી જયકુમારને કહે છે કે વિજયકુમારને સંતોષ થાય એવુ કાંઈક કરો-એટલે રાજા જયકુમાર આત્મકલ્યાણમાં પ્રબલ અંતરાયભૂત રાજ્ય છે એમ જે સ્વભાવથી જ માને છે-તેને પ્રસંગ મળે છે એટલે સ્વયં-પોતે જ વિજયકુમારને બોલાવીને તેનો રાજ્યાભિષેક કરે છે, માતા અને પ્રધાન પુરુષ સહિત જયકુમાર સનત્કુમાર આચાર્ય મહારાજ પાસે સંયમ સ્વીકારે છે. જેને સતત મારી નાખવાની ઇચ્છા રાખતો હતો-તે આમ સુંદર રીતે દીક્ષા લઈને લોકચાહના સાથે :જીવતો ચાલ્યો જાય છે એ વાત વિજયકુમારને રુચતી નથી પણ હવે શું થાય? છતાં જ્યારે ત્યાંથી મુનિઓએ વિહાર કર્યો ત્યારે જયકુમારને મારવા માટે મારાઓ મોકલ્યા પણ વિના કારણ આવું પાપાચરણ કરવું એ સર્વથા અકરણીય છે એમ સમજીને માર્યા વગર જ મારાઓએ રાજાને મારી નાખ્યાનું કહીને સંતોષ પમાડયો. વર્ષો વીતી ગયાં ને એકદા જયકુમાર મુનિ કાકંદી પધાર્યા લોકો ખુશ થયા ને વિજયકુમાર ફરી બળવા લાગ્યો. તેણે મારાઓને બોલાવ્યા ને પૂછ્યું કે તમે તો તેને મારી નાખ્યો હતો ને આ જીવતો ક્યાંથી આવ્યો? તેઓએ ખોટે ખોટું કહ્યું કે અમને કાંઈ ખબર ન પડી કે કોણ જયકુમાર છે? અમે તો ગમે તે સાધુને જયકુમાર માનીને હણ્યો હતો. સાધુ તો બધા સરખા લાગતા હતા. પછી વિજયકુમાર જયકુમાર મુનિ પાસે જઈને વાંદી ધર્મશ્રવણ કરીને-તેઓ ક્યાં રહે છે ઇત્યાદિ સર્વ ધ્યાનમાં રાખીને આવે છે. રાત્રિએ એકલો જઈને જયકુમાર મુનિને તરવારથી હણે છે. બીજા મુનિઓ તેને ઓળખી જાય છે ને સવારે વિહાર કરી જાય છે. કાળધર્મ પામીને જયકુમાર આનત દેવલોકે ૧૮ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવ થાય છે. દુષ્ટ પરિણામે મરીને વિજયકુમાર પંકપ્રભા નારકીમા દસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો ઘોર નારક થાય છે.

આ પાંચમા ભવમાં જય-વિજયની કથા તો આમ તદ્દન નાની છે પણ સનત્કુમાર આચાર્યશ્રીનું આત્મવૃત્ત વિસ્તારથી છે. સાહિત્યશાસ્ત્રના અનેક પ્રકારો સમજાવતુ અને કથાનો રસ જમાવતું એ વૃત્ત અનેક રસમાં તરબોળ કરે છે કામની પરવશતા, યુવતિવર્ણન,

સાત્ત્વિક આત્માઓની સાત્ત્વિકતા, કર્મજનિત સુખદ અને દુઃખદ પ્રસંગોની પરંપરા, શૃંગાર, અદ્ભુત, વીર, કરુણ રસો અંગાંગીભાવ ધારણ કરતા કરતા છેવટે શાંત રસમાં એવી સુન્દર રીતે પર્યવસાન પામ્યા છે કે જેનું ચિત્રણ ચિત્ત ફલક ઉપર ચિરસ્થાયી બની જાય છે. સ્વલ્પ પણ દુષ્કૃત કેવા કટુક વિપાકને આપે છે એ વાત આ વૃત્ત જાણ્યા પછી દૃઢ થઈ જાય છે. આ વિભાગમાં જાણે સનત્કુમારાચાર્ય–નાયક રૂપે આવી ગયા હોય એમ ક્ષણભર લાગ્યા કરે છે.

છઠ્ઠો ભવ–

जयविजया य सहोयर, जं भणियं तं गयमियाणिं ।
वोच्छामि पुव्वविहियं, धरणो लच्छी य पइभज्जा ॥ १ ॥

એ ગાથાથી પૂર્વાનુસંધાન કરીને કથા આગળ વધે છે.

માકંદી નામે નગરી છે. કાલમેઘ રાજા રાજ્ય કરે છે. ત્યાં બંધુદત્ત શેઠ અને શેઠનાં ધર્મપત્ની હારપ્રભા વસે છે. જયનો આત્મા હારપ્રભાની કુક્ષિએ જન્મ લે છે ને તેનું નામ 'ધરણ' રાખવામાં આવે છે. વિજયનો જીવ પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં કાલક્રમે તેજ નગરીમાં કાર્તિક શેઠને ત્યાં જયાની કુક્ષિએ જન્મ લે છે ને પુત્રી રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું લક્ષ્મી એવું નામ રાખવામાં આવે છે. ભવિતવ્યતા યોગે ધરણ અને લક્ષ્મીના વિવાહ થાય છે. એક પ્રસંગવિશેષને લઈને ધરણને ચાનક ચડે છે ને તે સાર્થ લઈને પરદેશ કમાવા માટે જાય છે. અટવીમાંથી પસાર થતાં એક વિદ્યાધરને તેની આકાશગામિની વિદ્યાનું પટ સંભારી આપવાને કારણે મૈત્રી થાય છે, વિદ્યાધર ધરણને સંરોહિણી વનસ્પતિ આપે છે. આગળ વધતા એક પલ્લિપતિને આ વનસ્પતિના પ્રભાવે જીવિતદાન આપે છે. ત્યાંથી આગળ એક નગરના પાદરમાં મૌર્ય નામના ચંડાળને બચાવે છે. આમ અનેક ઉપર ઉપકાર કરવા; એ એનું વ્યસન બની જાય છે વ્યાપારમાં સારુ ધન ઉપાર્જન કરીને પોતાના નગર તરફ પાછો ફરે છે. જે અટવીમાંથી પ્રથમ પસાર થયો હતો તેજ કાદંબરી અટવીમાંથી ફરી પસાર થતાં ભિલ્લો તેના સાર્થને લૂંટે છે. અને સર્વ છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે. ધરણ અને લક્ષ્મી સાર્થથી છૂટા પડી જઈને ક્યાંના ક્યાંય નાસી જાય છે.

અટવીમાં લક્ષ્મીને તૃષા અને ક્ષુધા લાગે છે ધરણ વનસ્પતિના પ્રભાવે પોતાનું રુધિર અને અને માંસ તેને આપે છે. આવો તો એક પાક્ષિક સ્નેહ છે જેવો ધરણમાં સ્નેહ છે, તેવો જ સામે દ્વેષ છે, પ્રતિક્ષણ ધરણના દુઃખે લક્ષ્મી રાજી થાય છે. નાસતા ભાગતા તે બન્ને એક નગરે પહોંચે છે ત્યાં નગર બહાર એક દેવકુલિકામાં રાત રહ્યા છે. ત્યાં એક ચોર આવી ચડે છે. તેની સાથે લક્ષ્મી જાય છે ને ધરણને માથે ચોરીનું આળ ચડે છે. તેમાંથી મૌર્ય તેને બચાવે છે ને ફરી પાછી લક્ષ્મી તેને મળે છે ત્યાંથી અનેક દુઃખો સહન કરતાં ફરી કાદંબરી અટવીમાં આવી ચડે છે. ભિલ્લપતિનો સમાગમ થાય છે. તે ઓળખે છે ને પોતાના અકૃત્યનો ખૂબ પશ્ચાત્તાપ કરતો તે ધરણને સર્વસ્વ સમર્પીને વિદાય આપે છે. ધરણ પોતાને નગર આવે છે.

કેટલાએક સમય બાદ ફરીથી ધરણ પરદેશ કમાવા નીકળે છે. લક્ષ્મી પણ સાથે જ છે. ધનના અધિક લાભ માટે સમુદ્રયાત્રા કરે છે. વહાણ ભાંગે છે, હાથમાં પાટિયુ આવે છે ને ધરણ તરતો તરતો સુવર્ણદ્વીપ પહોંચે છે. ચીન તરફથી આવતો એક સુવદન શ્રેષ્ઠીપુત્ર ત્યાં આવે છે, તેની સાથે ધરણ જાય છે પણ સુવર્ણદ્વીપની દેવી કોપે છે ને ધરણ તેનો ભોગ

બને છે. લક્ષ્મી સુવદન સાથે ભળી ગઈ છે, તે રાજી થાય છે. ત્યાંથી ધરણને પૂર્વ પરિચિત વિદ્યાધર છોડાવે છે. સારસંપત્તિ આપીને ઇચ્છિત સ્થળે પહોંચાડે છે. સુવદન અને લક્ષ્મી ત્યાં આવે છે અને તેઓ ત્યાં ધરણને જુએ છે. તે બન્નેના પેટમાં કળકળતું તેલ રેડાય છે છતાં તે પાપીઓ પાપ છોડતા નથી. રાજદરબારે વાત પહોંચે છે. છેવટે બધું ખુલ્લું પડે છે. ધરણ બન્નેને જીવતા જવા દે છે. અહીં ધરણ ઉપર ટોપ્ય શેઠ સારી સજ્જનતા દાખવે છે. છેવટે ધરણ પોતાને ગામ આવે છે સંસારની અનેક વિચિત્રતાઓ જોઈને તેનું મન સ્વાભાવિક રીતે સંવેગ તરફ વળે છે. તેમાં અહદ્દત્ત આચાર્યશ્રીનો સંયોગ સાપડે છે. તેમની વાત સાંભળીને તો તેના સંવેગની ભૂમિકા નવપલ્લવિત બને છે ને તેમની પાસે અનેક મિત્રો સાથે સંયમ લે છે. પછી વિહાર કરતા કરતા ધરણ મુનિ તામ્રલિપ્તી નગરીએ જાય છે. ત્યાં સુવદન અને લક્ષ્મી રહ્યા છે લક્ષ્મી ધરણ મુનિને જુએ છે ને તેનો વિદ્વેષ પ્રજ્વલી ઊઠે છે. તે મુનિ ઉપર ચોરીનું આળ ચડાવે છે નગરરક્ષકો મુનિને પકડે છે, મુનિ મૌન રહે છે, મુનિને શૂળીએ ચડાવે છે, શૂળી તૂટી પડે છે, રાજા વગેરે ત્યાં આવે છે, લક્ષ્મી નાસી છૂટે છે, સુવદન બધી વાત કરે છે. પાપનો ક્ષય ને ધર્મનો જય થાય છે. સુવદન દીક્ષા લે છે. સંયમનું યથાવિધિ પરિપાલન કરતા ધરણ મુનિ કાળધર્મ પામીને આરણ દેવલોકે એક વીસ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા દેવ થાય છે. ભૂરે હાલે મરીને લક્ષ્મી ધૂમપ્રભા નારકીમાં ૧૭ સાગરોપમના લાંબા આયુષ્યવાળા નારક તરીકે ઉપજે છે.

આ પ્રસંગ જરા વિસ્તારથી જણાવ્યો છે પણ આ કથા આ વિભાગમાં એટલી ખીલી છે કે આ વિસ્તાર પણ ઘણો જ ટૂંકો હોય એમ લાગે છે આચાર્ય અર્હદ્દત્તનું ચરિત્ર તો ઘણું જ રમ્ય અને ભવનિર્વેદની ભારોભાર મહત્તા સમજાવતું રસમય બન્યુ છે તેમાં આવતાં રૂપકો તો વાંચ્યા પછી મનમાં રમી રહે છે. સંસારનું ખેંચાણ કેટલું છે તેમાંથી છૂટવું કેટલું મુશ્કેલ છે તેનો ચિતાર આ ચરિત્ર કરાવે છે. સજ્જનોની સજ્જનતા અને દુર્જનોની દુર્જનતા કેવી હોય છે તે આ વિભાગમાં જણાવી છે

આપત્તિમાં આવેલો સજ્જન અધિક સુજનતા દાખવે છે. અગ્નિમાં પડેલ કાલાગુરુ ધૂપ અપૂર્વ સુગન્ધ પ્રસરાવે છે. તેનો સાક્ષાત્કાર ધરણ કરાવે છે :

आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती, विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् ॥
कालागरुर्दहनमध्यगतः समन्ताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥१॥

સાતમો ભવ :—

પૂર્વાનુસંધાન ગાથા આ પ્રમાણે છે :

वक्खायं जं भणियं, धरणो लच्छी य तह य पइभज्जा ।
एत्तो सेणविसेणा, पित्तियपुत्त त्ति वोच्छामि ॥१॥

ચંપા નામે નગરી છે. અમરસેન રાજા છે જયસુન્દરી મહારાણી છે. જયસુન્દરીની કુક્ષિએ ધરણ જન્મે છે, ને તેનું નામ 'સેન' રાખવામાં આવે છે. વખત જતા લક્ષ્મીનો જીવ મહારાજાના નાના ભાઈ યુવરાજ હરિષેણને ત્યાં તારપ્રભાની કુક્ષિએ પુત્ર પણે જન્મ લે છે તેનુ નામ 'વિષેણ' રાખવામાં આવે છે. એક કેવલી સાધ્વીજીની આત્મકથા સાંભળીને ઘણાએ પૌરજન સહિત, રાજા અમરસેન પુરુષચંદ્રગણી પાસે દીક્ષા લે છે ને હરિષેણ રાજા થાય છે પરમ સજ્જન સ્વભાવે અને પ્રકૃષ્ટ પુણ્યોદયને લઈને સેનકુમાર રાજા પ્રજા અને સકલ પરિવારને પૂર્ણ પ્રીતિપાત્ર છે.

ફક્ત વિષેણુને છોડી દઈને જેમ જેમ સેન તરફનું આકર્ષણ સર્વનું વધતું જાય છે તેમ તેમ વિષેણુનો વિપરીત ભાવ પણ વધતો જાય છે. વિષેણુ સેનને મારી નાખવા મારા મોકલે છે પણ તેઓ પકડાઈ જાય છે ને બાજી ઊંધી વળે છે. રાજા હરિષેણુને પોતાના જ પુત્ર પર ઘણો ક્રોધ આવે છે પણ સેનકુમાર પોતાના અપૂર્વ સૌજન્યથી એ સર્વનું સાન્ત્વન કરે છે. કેટલાએક કાળ પછી જાતે જ વિષેણકુમાર સેનકુમારને મારવા ઉદ્યત થાય છે પણ તે ફાવી શકતો નથી. સ્વચ્છ હૃદયના સેનકુમારને વિષેણુ શા કારણે આમ કરતો હશે તે સમજાતું નથી. તે પોતાની પ્રિયા સાથે રાજ્ય છોડી ચાલી નીકળે છે. પ્રવાસના અનેક કષ્ટોને અનુભવતા તેઓ આગળ વધે છે. પ્રિયતમાનો વિયોગ થાય છે ને છેવટે પ્રિયમેલકતીર્થ તેમનો સમાગમ કરાવે છે ને પર રાજ્યમાં પણ પરમ આહ્લાદ અનુભવે છે. પોતાના રાજ્યની સ્થિતિ વિષેણુના હાથે વિષમ બની છે. તે સુધારવા પ્રયત્ન કરે છે છતાં પ્રયત્નો કારગત નિવડતા નથી. હરિષેણુ આચાર્ય કે જેઓ સંસાર પક્ષે પોતાના કાકા થાય છે. તેઓને મુખે કર્મ અને સંસારની વિચિત્રતાઓ સાંભળીને સેનકુમાર, શાન્તિમતી પ્રિયા અને મંત્રી આદિ પરિવાર સહિત પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારે છે. વિહાર કરતા કોલ્લાક ગામે રાતે પ્રતિમાધ્યાને સેનમુનિ રહ્યા છે ત્યાં રાજ્યભ્રષ્ટ વિષેણુકુમાર પોતાના કેટલાએક દુષ્ટ મિત્રો સહિત આવે છે ને સેનમુનિને મારવા ઉદ્યત થાય છે પણ ક્ષેત્રદેવતા તેને વારે છે ને છેવટે ત્યાંથી દૂર અવગ્રહ બહાર મૂકી આવે છે. ભિલ્લોને હાથે ભયંકર અટવીમાં ભૂંડે હાલે મરીને વિષેણુ બાત્રીસ સાગરના આયુવાળો તમપ્રભા નારકીમાં નારક થાય છે, ને સેનમુનિ અનશન કરી નવમે ગ્રૈવયકે ત્રીસ સાગરના આયુષ્યવાળા દેવ થાય છે.

આ વિભાગમાં એક સાધ્વીજીનું તથા હરિષેણુ આચાર્યશ્રીનું કથાનક ટૂંકમાં છતાં સચોટ છે. કોઈના પર આળ ચડાવવાનાં પરિણામ કેવાં સહન કરવાં પડે છે તે અને નાના અપરાધનો દંડ કેવો વિચિત્ર મળે છે તેનો ચિતાર એ કથાનકો કરાવે છે. આ વિભાગમાં નૈમિત્તિકના જ્ઞાનનું સામર્થ્ય, વૃક્ષો અને તીર્થોના પ્રભાવો, મણિનું માહાત્મ્ય, યોગીઓના આશ્રમો વગેરે વર્ણન આકર્ષક છે. નૈસર્ગિક ને પ્રાસંગિક વર્ણનોના મિશ્રણથી આ વિભાગની કથા જાણે કુદરતને ચિતરતી ન હોય એવો ભાવ જગાવતી આગળ ને આગળ લઈ જાય છે.

આઠમો ભવ :—

वक्खायं जं भणियं, सेण–विसेणा उ पित्तियसुयत्ति ।
गुणचंद–वाणमंतर, एत्तो एयं पवक्खामि ॥ १ ॥

આ પૂર્વાનુસંધાન કરતી આ ગાથા છે.

અયોધ્યા નગરીમાં મૈત્રીબલ રાજાને ઘેર પદ્માવતી મહારાણીની કુક્ષિએ સેનનો આત્મા અવતરે છે ને તેનું ગુણચંદ્ર એવું નામ રાખવામાં આવે છે. સકલ કલાકલાપનો અભ્યાસ કરવા છતાં કુમાર ગુણચંદ્રનું ચિત્ત સ્વભાવતઃ વિષયવિમુખ રહે છે. સતત ધર્મપોષક વૃત્તિ–પ્રવૃત્તિ ને વાત એ આચરે છે

વિષેણુનો જીવ વિદ્યાધરોની શ્રેણિમાં જન્મ લે છે, ને વાનમંતર નામે પ્રસિદ્ધ થાય છે. કુમારને ઉપદ્રવ આપવા વાનમંતર વિદ્યાધર ઘણા પ્રયત્નો કરે છે પણ કુમારના પુણ્ય પાસે તેનું કાંઈ ચાલતું નથી. કુમાર ગુણચંદ્રના વિવાહ રત્નવતી સાથે થાય છે પછી પણ

[જુઓ : અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૧૨૦]

जात्यन्ध पुरुषों द्वारा हस्तिस्वरूपके वर्णनवाला दृष्टान्त क्या बौद्ध-ग्रंथसे लिया गया है ?

लेखकः–श्रीयुत अगरचन्दजी नाहटा, बीकानेर

एक ही वस्तुको भिन्न भिन्न सापेक्ष दृष्टिकोणोंसे देखने व जाननेकी प्रणाली स्याद्वाद व अनेकान्त है। और एक ही दृष्टिकोणसे वस्तु स्वरूपका आग्रहपूर्वक अवलोकन या मान्यता एकान्तवाद व मिथ्यात्व है। इस बातको सरलतासे हृदयंगम करनेके लिये जैन ग्रंथोंमें अनेक दृष्टान्त दिये हुए मिलते है। उनमेंसे जात्यंध पुरुषो द्वारा निर्णीत हस्तिके एक एक अंगके स्पर्श द्वारा निर्णीत विभिन्न मान्यताओकी अयुक्ततावाला दृष्टान्त भी एक है, जिसे अनेक ग्रंथोमें दिया गया है और अनेक वाद भाषणो, लेखों आदिमें बतलाया जाता है। यह दृष्टान्त मूल तो कितना प्राचीन है, सबसे प्राचीन किस जैन ग्रंथमें लिखा मिलता है–यह मुझे पता नही। पर अभी अभी श्रीभरतसिंह उपाध्यायके 'पाली साहित्यका इतिहास' पढ़ने पर यह प्रथम वार मालूम हुआ कि यह बौद्ध-साहित्यके प्राचीन 'उदान' नामक ग्रंथके ६ठे वर्गमें वर्णित है। इस वर्गका नाम ही 'जच्चंध वग्ग' अर्थात् जात्यंध वर्ग है। श्रीभरतसिंह उपाध्यायने विश्वका धार्मिक साहित्य इस दृष्टान्तके लिये बौद्ध साहित्यका ऋणी है–लिखा है। इसलिये जैन साहित्यमें यह कबसे प्रविष्ट हुआ–यह जाननेकी सहज इच्छा हुई और वह जिज्ञासा इस लेखके द्वारा विद्वानोके सम्मुख रख रहा हूं। आशा है पं. सुखलालजी, दलसुखभाई, मुनि जंबुविजयजी, आचार्य विजयदर्शनसूरि आदि जैन-न्याय और दर्शनके प्रकाण्ड विद्वद्गण इस समस्याका सन्तोषजनक समाधान शीघ्र ही प्रकाशित करेंगे।

वैसे तो एक दूसरे धर्म-सम्प्रदाय परस्परमें समय समय पर कुछ बातें लेते देते रहते हैं। और अच्छी बातको अपनानेमें संकोच होना भी नहीं चाहिये। हमें अपने विरोधी सम्प्रदायसें भी कोई हितकी बात मिल सकती हो तो ग्रहण करनेमें सदा तत्पर रहना चाहिये। जैन और बौद्ध तो परस्परमें बहुत ही मिलते जुलते धर्म हैं। भगवान् महावीर और बुद्ध दोनों समकालीन महापुरुष थे। अहिंसाका प्रचार, यज्ञ एवं बलिप्रथा आदि हिंसात्मक कार्योंका विरोध, जातिवादका खंडन, ईश्वरके ऐकाधिपत्य एवं सृष्टिकर्त्ताकी अमान्यता आदि अनेक बातें परस्परमें बहुत ही सादृश्य रखती हैं। अनेक बौद्ध कथाएं एवं दृष्टान्त यावत् कुछ धार्मिक सिद्धान्तोकी प्रतिपादक गाथाएं भी साधारण हेरफेरके साथ दोनो धर्मोंके साहित्यमें समानरूपसे मिलती हैं। परवर्त्ती जैन ग्रंथोंमें विशेष रूपसे प्रचारित मैत्री, कारुण्य, प्रमोद और माध्यस्थ्य–इन चार भावनाओको भी बौद्ध ग्रंथोसे अपनाई प्रतीत होती है। दोनो धर्मोंके प्राचीन

साहित्यका समभावसे तुलनात्मक अध्ययन करने पर बहुत सी ज्ञातव्य बातें प्रकाशमें आ सकती है। पर हम दोनो धर्मोंके अनुयायियोंमें वह विशाल उदार बुद्धि बहुत कम व्यक्तियोंमें आ पाई है। सम्प्रदायिक आग्रह छोड़ना बड़ा कठिन होता है। पर उसके छोड़े विना भी चारा नहीं। सांप्रदायिक आग्रह रखते हुए विशुद्ध तथ्यको प्राप्त करना असंभव नहीं तो अत्यन्त कठिन है। श्रीभरतसिह उपाध्यायके पाली साहित्यके इतिहासके अध्ययनसे मुझे बहुतसे नवीन तथ्योका पता चला। मेरा प्राकृत एवं पाली भाषाका उतना अभ्यास नहीं, फिर भी मुझे हिंदी अनुवाद सहित इन ग्रंथोंको पढनेमें बड़ा रस आता है। मैं दोनों धर्मोंके विद्वानोसे तुलनात्मक अध्ययन द्वारा ज्ञातव्य तथ्योको प्रकाशमें लानेका आह्वान करता हूं।

जहां तक हाथीवाले दृष्टान्तका प्रश्न है, मुझे लगता है कि यह किसी सम्प्रदाय विशेषकी चीज नहीं। तत्कालीन लोकसमाजमें प्रचलित यह दृष्टान्त सभीके लिये ग्राह्य वा उपादेय था। इसे किसीने पहले लिपिबद्ध कर लिया, किसीने पीछे। बस इतनासा प्रश्न है। पर इतिहासके विद्यार्थीके लिये यह अन्वेषणीय तथ्य अवश्य है। इसीलिये इस लेख द्वारा अन्वेषणकी प्रेरणा देनेके लिये इसे उपस्थित किया जा रहा है। पाली साहित्यके इतिहासके पृ० २३०में वर्णित वक्तव्य नीचे दे रहा हूं।

'उदान'के ६ठे वर्ग 'जात्यन्ध वर्गमें' जात्यंध पुरुषोंको हाथी दिखाये जानेकी कथा है। इस कथाका प्रवचन भगवान्‌ने श्रावस्तीके जेतवन आराममें दिया। अनेक अंधे हाथीको देखते हैं, किन्तु उसके पूरे स्वरूपको कोई देख नहीं पाता। जो जिस अंगको देखता है वह उसका वैसा ही रूप बतलाता है। भिक्षुओ! जिन जात्यंधोंने हाथीके सिरको पकड़ा था, उन्होंने कहा हाथी ऐसा है जैसा कोई बड़ा घड़ा। जिन्होंने उसके दांतको पकड़ा था उन्होंने कहा हाथी ऐसा है जैसा कोई खूंटा। जिन्होने उसके शरीरको पकड़ा था उन्होने कहा हाथी ऐसा है जैसा कोई कोठी आदि। इस प्रकार अंधे आपसमें लड़ने लगे और कहने लगे हाथी ऐसा है वैसा नहीं, वैसा है—ऐसा नहीं। यही हालत मिथ्यावत् वादोंमें फँसे हुए लोगोंकी है। कोई कहते हैं लोक शाश्वत है। यही सत्य है--दूसरा बिल्कुल झूठ आदि। कितने श्रमण और ब्राह्मण इसीमें झूझे रहते है 'धर्मके केवल' एक अंगको देखकर वे आपसमें विवाद करते हैं। उपर्युक्त दृष्टान्त बौद्ध-साहित्यमें बहुत प्रसिद्ध है। संस्कृतमें भी अंध गज न्याय प्रसिद्ध है। जैन साहित्यमें भी यह सिद्धान्त विदित है। मानवीय बुद्धिकी अल्पता और सर्वधर्म समन्वयकी दृष्टिसे यह दृष्टान्त इतना महत्त्वपूर्ण है कि प्रसिद्ध सूफी कवि मलिक मोहम्मद जायसीने भी इसका उद्धरण अपनी 'अखदावर'में लिया है।--

[देखो 'अनुसंधान टाइटल पृष्ठ : ३]

पूर्वदेश चैत्यपरिपाटी

लेखकः—श्रीयुत भंवरलाल नाहटा, बीकानेर

जैनधर्मका प्राचीन प्रचारकेन्द्र बंगाल-बिहारादि पूर्व प्रदेश है। पर परिस्थिति-वश पश्चिम एवं दक्षिणकी ओर पीछेसे प्रचारकेन्द्र स्थापित हो गया अतः पूर्वसे जैनधर्मका एक तरहसे सम्बन्ध विच्छेद सा हो गया। इसीलिए वहाँके श्रावक जो वर्तमानमें सराक जातिके रूपमें प्रसिद्ध है, जैन संस्कारोसे संस्कारित होने पर भी जैन तत्त्वज्ञान व आचारसे अनभिज्ञ हो गये हैं। प्रचारकेन्द्रके इधर सरक जाने पर भी जैन तीर्थङ्करोकी कल्याणकभूमि उधर ही अधिक थी अतः उन तीर्थस्थलोकी यात्राके लिए संघ जाते रहते थे। उनके प्राचीन उल्लेख तो अब प्राप्त नहीं है पर १४वीं शतीसे इन तीर्थस्थलोंके विवरण बराबर मिलते रहते है। आचार्य श्रीजिनप्रभसूरिजीने अपने "विविध तीर्थकल्प" नामक ग्रन्थमें तत्कालीन सभा जैन तीर्थोंकी विशद जानकारी दी हुई है। इसके बादका वैसा महत्त्वपूर्ण ज्ञातव्य ग्रन्थ तो नहीं मिलता पर समय समय पर यात्रा करनेको जो जो गये उनमेंसे कईयोने रास्तेके विहारस्थलोंके निर्देश व इन तीर्थोंके सम्बन्धमें आवश्यक सूचनाएं अपनी रचनाओमें दी है। ऐसे पूर्वदेशकी चैत्यपरिपाटियोमें खरतरगच्छीय आचार्य जिनवर्द्धनसूरिजाकी चैत्यपरिपाटी उल्लेखनीय है। सं. १४९२ की लिखित हमारे संग्रहकी विशिष्ट प्रतिमें वह लिखित मिली है जिसे मूलरूपसे "जैन सत्य प्रकाश" के गतांकमें प्रकाशित की है। १६वीं शतीकी हंससोम रचित 'पूर्वदेशचैत्यपरिपाटी' प्राचीन तीर्थमाला संग्रहमें प्रकाशित हो ही चुकी है। १७वी शतीकी भयख रचित 'पूर्वदेशचैत्यपरिपाटी' दो वर्ष पूर्व बीकानेरके आचार्य शाखाके ज्ञानभंडारका अवलोकन करते हुए एक गुटकेमें प्राप्त हुई। जिनका ऐतिहासिक सार प्रस्तुत लेखमें दिया जा रहा है।

इसी शताब्दीके 'समेतशिखर संघवर्णन रास'का सार हम 'जैन सत्य प्रकाश' व. ७, अं. १०–११ में इतः पूर्व प्रकाशित कर चुके हैं और १८वीं शतीकी कई तीर्थ-मालाएें 'प्राचीन तीर्थमाला' में प्रकाशित हैं।

एक अप्रकाशित 'समेतशिखर बृहद्स्तवन' गा १२७ कीर्तिसुंदर रचित (पूर्वदेश तीर्थमाला) मुझे हाल ही में सीरोहीके एक गुटकेमें मिली है उसके प्रारंभिक पत्र १८ प्राप्त नहीं हुए एवं बीचके कई पत्र चिपक जानेसे कुछ अक्षर—अस्पष्ट हो गये है अतः इसकी अन्य प्रतिकी अपेक्षा है। मिल जाने पर उसका भी ऐतिहासिक सार प्रकाशित करनेका

१. अचलगच्छीय महेन्द्रसूरिकी 'तीर्थमाला' (प्राकृत) परकी वृत्तिमें और 'उपदेश सप्ततिका'में कुछ श्वे. जैनतीर्थोंका परिचय मिलता है।

२ विजयसागर रचित 'समेतशिखर तीर्थमाला'. जयविजय रचित 'समेतशिखर तीर्थमाला' सौभाग्यविजय रचित एवं शीलविजय रचित तीर्थमालाए।

विचार है। प्रतीक्षा करने पर यदि अन्य प्रति नहीं मिली तो प्राप्त प्रतिके आधारसे ही सार प्रकाशमें लाया जायगा।

इन तीर्थमालाओं, चैत्यपरिपाटियों एवं ऐतिहासिक स्तवनोंका जैन तीर्थोंके इतिहास लेखनमें बडी उपयोगिता है। हमने ऐसी छोटी बड़ी अनेक रचनाऐं जहाँ कहीं भी मिली संग्रहित की है। कोई प्रकाशित करनेको तैयार हो तो संपादन किया जा सकता है।

श्वेताम्बर जैन तीर्थोंकी प्रधान व्यवस्थापिका पेढी श्री. आणन्दजी कल्याणजीका कर्त्तव्य है कि लाखों रुपये पेढ़ीमें जमा पड़े हैं उनका कुछ उपयोग जीर्णोद्धारके साथ साथ उन तीर्थोंके प्रमाणिक इतिहास, एवं उन्होके निर्माणकी सामग्रीके प्रकाशन, मन्दिरों व मूर्तियोके लेखोके संग्रह, उनके शिल्प-स्थापत्यादि विशिष्ट कलाके फोटोंके संग्रह ग्रन्थ (आल्बम) के प्रकाशनादिमें भी खरच कर अपना कर्त्तव्य अदा करे। इसी प्रकार दिगम्बर तीर्थ रक्षा कमेटी दिगम्बर तीर्थोंके संबंधमें शोधपूर्ण संग्रह ग्रन्थ प्रकाशित करे।

जिस चैत्यपरिपाटीका यहाँ सार दिया जा रहा है वह ८५ पद्योंकी है। पद्यांक ७७से अलवर सकुशल आने तकका उल्लेख कर फिर तपागच्छीय ऋषियोको प्रणाम किया है और तदन्तर जैसलमेरके ८ चैत्योंका निर्देश है। अलवरका भैरुंशाह इसी समय तपागच्छका भक्त हो गया है अत' संभव है वही इसके रचयिता हों। उनके रचित शील सज्झायादि उपलब्ध है। इसके सम्बन्धमें हमारा एक लेख "ओसवाल नवयुवक" व. ७, अं. ७ में प्रकाशित हो ही चुका है। अतः यहाँ विशेष विवरण नहीं दिया जा रहा है।

दिगंबर साहित्यमें श्वेतांबर साहित्यकी अपेक्षा ऐतिहासिक साहित्यकी कमी है। तीर्थोंके इतिहासके साधन तो उनके और भी स्वल्प है। 'निर्वाणभक्ति' नामक कुछ रचनायें प्राप्त है जिनमें तीर्थोंके नामादिका उल्लेख तो मिलता है पर विशिष्ट इतिवृत्त नहीं। दिगंबर पट्टावलियां एवं निर्वाणभक्ति संज्ञक जितनी भी ऐतिहासिक रचनाएं प्राप्त हो, संग्रह कर प्रकाशित करनी आवश्यक है। भारतीय ज्ञानपीठ—बनारससे एक ऐसा संग्रह-ग्रंथ पं. भुजबली शास्त्री द्वारा संपादित प्रकाशित होनेवाला ज्ञात हुआ है, जिनकी प्रतीक्षा लग रही है। उसके अतिरिक्त जो भी सामग्रो प्राप्त है, प्रकाशित करनेका दिगंबर विद्वानोंको अनुरोध है।

भयख रचित पूर्वदेश चैत्यपरिपाटीका ऐतिहासिक सार

श्री मेडता नगरके पार्श्वनाथ, शान्तिनाथ पार्श्व और नमिप्रभुको वंदन कर फलवर्धि पार्श्वनाथ तीर्थ आये, वहांसे डीड्ड, फतहपुर, झूंझणुं, नहरड़, सिंघाणा नारनौल, बरड़ोदि, वेरोजिके चैत्योकी वन्दना कर अलवरमें श्रीरावण पार्श्वनाथ, आदिनाथ, शान्ति और पार्श्वप्रभुके आठ प्रसादोंके दर्शन कर कुल आये, जहां तीन शिखरबद्ध प्रासाद थे यहांसे पूर्वदेशकी कल्याणकभूमिकी तीर्थयात्राके हेतु चले। अब्राहमपुर, सिकंदराबाद, बयानाकी यात्रा कर मथुरा

तीर्थ पहुंचे यहां ऋषभदेवके दो जिनालय और प्रभवस्वामीके स्तूपके दर्शन हुए। अनुक्रमसे आगरा और फिर ३२ कोशकी दूरी पर चंदवाड़िमें चन्द्रप्रभ, वहांसे २ कोश अभयपुरीमें "खमणावसही"मे नमन कर ८ कोश फतहपुरके प्रासादोंकी वन्दना की। वहांसे रिपड़ी आये जहां २ कोस पर खमणावसही थी, वहांसे ५ कोस नेमिनाथस्वामीकी जन्मभूमि सौरीपुर स्थित आठ जिनालयोंके दर्शन किये। फिर १० कोस स्थित जसराणाके चैत्यको जुहार कर ३ कोस पर नेमिप्रभुको नमन कर ७ कोस दूर सकीट गांवमें "खमणावसही"को वंदना की। वहांसे सात कोस किरोड़ानगर फिर भूयग्राममें "खमणावसही"में जिनवंदन किया जो कि सात कोस दूर थी। वहांसे तुरत १६ कोस चल कर कम्पिलपुर आये जो कि विमलनाथ तीर्थंकरकी जन्मभूमि है। सती द्रौपदीका पीहर यहीं था, केसरीवनमें गर्दभिल्ल गुरुके पास राजा संयती व्रतधारी हुआ था। कम्पिलपुरसे तीन कोस सिकंदरपुरमें छीपावसही फिर पानवाड़ीके चैत्य और भुजपरि (?) की अनुक्रमसे वन्दना की। सेरगढ पधार कर एक जिनालयमें बहुतसे जिनबिंबोको नमस्कार किया।

वहांसे गंगा पार उतर कर लखाणूंके जिनेश्वरका १ चैत्य था, वंदन कर; दरिआबादमें "खमणावसही" भेट कर, रतनपुरी तीर्थमें आये जहां धर्मनाथकी जन्मभूमि है और मन्दिरमें प्रभपादुकाओके दर्शन कर सात कोस पर अयोध्या तीर्थ आये। यहां ऋषभदेव, अजितनाथ अभिनंदन, सुमतिनाथ और अनंतनाथ भगवानकी जन्मभूमि है। अयोध्याजीसे बत्तीस कोस सावत्थीनगरी है यहां तीसरे तीर्थंकरकी जन्मभूमि है पार्श्वापत्य केशी स्वामीसे गणधर गौतम यहीं मिले और मतभेद मिटाया। भगवान महावीरके श्रमणोपासक संख और पुक्खली भी यहीं हुए है। यहांसे लौटते हुए २० कोस पर सोढलपुरमें दो जिनगृहोंकी वन्दना की फिर २० योजन पर स्थित जोवणपुर (जौनपुर)में श्रीपार्श्वनाथ प्रभुको नमन कर जन्ममरणका भय मिटाया। यहांसे १५ कोस चन्द्रावतीमें चन्द्रप्रभस्वामीकी चरणपादुकाओके दर्शन किये। चन्द्रावतीसे सिंहपुरी ६ कोस है जहां श्रीश्रेयांसनाथ तीर्थंकरकी चरणवंदना की।

बनारस नगरमें पार्श्वनाथ और सुपार्श्वनाथ जिनेश्वरकी जन्मभूमिमें चैत्यवंदना कर गंगा नदी पार होकर मगध जनपदमें प्रवेश किया। सहसाराममें खमणावसही थी फिर सोवन (सोनभद्रा) नदी पार होकर झाड़के खंड (झारखंड ?)में २ चैत्योंकी वंदना की, भद्दिलपुरमें श्रीशीतलनाथकी जन्मभूमिकी स्पर्शना कर भीलके राज्य गुंजा नामक ग्राम आये। गिरिराजकी तलहटिकामें वंदनाकी इच्छा की फिर रामपुरमें गरम पानीके कुण्ड देख कर आगे चले। समेतशिखरकी तलहटिकामें भील पल्लीपति गुंजराजके गांव पाल्हइ (पालगंज)में आकर जन्म सफल किया।

तीर्थाधिराज सम्मेतशिखरकी बन्दना करने अग्रसर हो सर्वप्रथम अचल वड़ पहुंचे, वेदिकाके ऊपर तीन चैत्योंकी वंदना करके गिरिराज पर २० तीर्थंकरोंकी निर्वाणभूमिके स्तूपोंको नमन कर वापस लौटे। ऋजुवालिका नदी पर आकर वीरप्रभुकी केवलज्ञानभूमिकी स्पर्शना कर गिराराजसे पांच योजन मरहट (?) आये; जहां श्रीऋषभदेवके प्रासादको नमन किया। कोपन चैत्यकी वन्दना कर वहांसे दस कोस राजगृह नगर आये। यहां १ वैभारगिरि, २ उदयगिरि ३ विपुलगिरि ४ हेम(स्वर्ण)गिरि, ५ वां रत्नगिरि पहाड़ है। वीरवसति (वर्त्तमान सोनभंडार), निर्माल्यकूप जिसे नागका देवल कहते है–शालिभद्रका कुंआ था, देखा। ३२ चैत्योंको नमन कर रोहणियाकी गुफा देखी। ११ गणधरोंकी चरणपादुकाओंका वंदन कर सात उष्ण और सात शीतल जलके कुण्ड देखे। नगरमें एक मन्दिर और पौषधशाला थी। वीसवें तीर्थंकर मुनिसुव्रत प्रभुकी जन्मभूमि–राजगृहसे चार कोस चलकर वड़गांम (नालंदा) आये। यहां श्रीमहावीरस्वामीके मंदिरमें भक्ति की। गुणसिल चैत्यमें भगवान महावीर समवसृत थे। नालंदापाड़ामें प्रभुने चौदह चातुर्मास किये थे। यहांसे पावापुरी तीन कोस है। सोलह प्रहर तक देशन दे भगवंतका यहां निर्वाण हुआ। तालावके बीच जिनेश्वरको वन्दना कर बिहार आये। यह वही तुंगिया नगरीथी जहांके श्रावकोंकी प्रशंसा स्वयं भगवानने श्रीमुखसे की थी। वहांसे क्षत्रियकुण्ड आये, जहां श्रीमहावीरस्वामीका जन्म हुआ था। माहणकुंड यहांसे तीन कोस पर विद्यमान है जहां प्रभुने देवानंदाकी कुक्षिमें अवतरित हो स्थानको पवित्र किया था। दो जिनालयोंको नमन कर आध कोस ऊपर जन्मभूमि स्थानमें जिनगुण स्तवना की।

क्षत्रियकुण्डसे ६ कोस काकंदी है, जहां नवें तीर्थंकर श्रीसुविधिनाथस्वामीका जन्म हुआ। भद्रानंदन धन्ना अणगार भी यहींके थे जिनकी प्रभुने प्रशंसा की थी। यहांसे २५ कोस चंपानगर है, वासुपूज्य भगवानकी जन्मभूमिमें चैत्यवंदना कर कुंभकारवेन (?) आये। भागलपुर एक कोस है, जहां खमणवसही थी। वासुपूज्यजीके चरणोंके अनुसरण कर अंबाई-वन (आम्रवन ?) में उतरे फिर राजगृह वापस आये। सहसाराममें भावना भाकर बनारस, प्रयाग आये। यहांसे १६ कोस कोसांबी है जहां महावीरस्वामीके छमासी तपका पारणा हुआ। कड़माणिक और खमणाचैत्य उत्तम स्थान है। वहांसे सौरीपुर आकर नेमिनाथस्वामीको वन्दना कर अब्राहमवादमें जिनेश्वरके चरण भेटे। भूहड़में पार्श्वनाथ और दिल्लीमें महावीर-स्वामीको वंदन किया। श्रीजिनप्रभसूरिने यहां ब्राह्मण, काजी, मुल्ला आदि अनेक मिथ्यात्वियोंको हराकर व जिनप्रतिमा द्वारा धर्मलाभ दिलाकर बादशाहको रंजित किया था। वहांसे ७ कोस हस्तिनापुर आये, शांतिनाथ, कुंथुनाथ और अरनाथ प्रभुके जन्मस्थानमें तीन स्तूपों व अंबाई व मल्लिनाथस्वामीके चैत्योंकी वन्दना कर रेवाड़ी होकर सकुशल अलवर लौटे। इस प्रकार

[देखो : अनुसंधान टाइटल पृष्ठ : ३]

गर्दभी विद्याका वैज्ञानिक आविष्कार

लेखक : डॉ. श्रीयुत बनारसीदास जैन, एम्. ए., पीएच्. डी.

गर्दभी विद्या एक प्राचीन विद्याका नाम है जिससे ध्वनिमात्रके द्वारा शत्रु–सेनाका संहार किया जा सकता था। इसको गर्दभीविद्या इसलिए कहते थे कि इसके प्रयोगमें विद्याद्वारा निर्मित एक गधीके मुखसे ऐसी एक विशेष ध्वनि उत्पन्न की जाती थी कि जो कोई उसे सुनता वह तत्काल मुंहसे लहु वमन करता हुआ अचेत होकर मर जाता। इस गर्दभीविद्याका उल्लेख कालकाचार्य कथानक में मिलता है।

कालकाचार्य जैन इतिहासमें बहुत प्रसिद्ध व्यक्ति हुए हैं। इन्होने भिक्षुवेश धारण करके अपनी बहिन सरस्वतीकी शीलरक्षाके निमित्त उसे कुछ कालके लिये छोड़ा और कार्य-समाप्ति पर प्रायश्चित्तके साथ उसे फिर ग्रहण किया। यही घटना उनके जीवनका प्रधान कथानक है जिसकी जैनाचार्योंने संस्कृत और प्राकृतमें गद्यपद्यमयी अनेक रचनायें की हैं। इनमेंसे मुख्य रचनाओंको प्रो० डब्ल्यू. एन. ब्राउनने संपादित करके अपनी पुस्तक " स्टोरी ओफ कालक "में सन् १९३३में संगृहीत किया। इन्हींकी देवनागरी प्रतिलिपि मेरे किये हुए हिन्दी अनुवाद सहित सन् १९४४ में ओरियंटल कालिज मेगेज़ीन लाहौरमें प्रकाशित हुई। संक्षेपरूपमें कथानक इस प्रकार है—

विक्रमादित्यसे पहले उज्जयिनीमें गर्दभिल्ल नामका राजा था। उसका यह नाम इस लिये पड़ा कि वह गर्दभीविद्याको जानता था। वह बड़ा ही स्त्रीलंपट था। एक बार कालकाचार्यकी बहिन साध्वी सरस्वती, जंगल–दिशाको बाहर जा रही थी। गर्दभिल्ल उसे देखते ही उस पर मोहित हो गया और बलात्कार उसे अपने अन्तःपुरमें ले गया। मन्त्रियोंके समझाने और प्रजाके विनति करने पर भी राजाने सरस्वतीको न छोड़ा। लेकिन जब कालकाचार्यके कहने पर भी गर्दभिल्ल न माना तो उसे राजा पर बड़ा क्रोध आया और वह नगरमें पागलोंकी भांति फिरने लगा। अन्तमें वह उज्जयिनीको छोड़कर हिन्दुकदेश (सिन्धु नदीके किनारेका कोई प्रदेश)में चला गया जहांके शासक " शाही " कहलाते थे। कालकाचार्यने विद्याबलसे प्रधान शाहीको अपना भक्त बना लिया। एक दिन उचित अवसर पाकर उसे उज्जयिनी पर धावा करनेकी प्रेरणा की। शाही मान गया और अपनी सेनासे उज्जयिनीको आ कर घेर लिया। शत्रुसेनाके संहारके लिये गर्दभिल्लने गर्दभीविद्याकी आराधना आरम्भ की। जब यह सूचना कालकाचार्यको मिली तो उन्होने शाहीसेनाके एक सौ धनुर्धारी योद्धाओंको बुलाकर कहा कि थोड़ी देर में किलेके परकोटे पर एक गधी प्रकट होकर चीखना शुरू करेगी। जो कोई उसकी चीखको सुन लेगा, वह अचेत होकर मुंहसे लहू वमन करता हुआ मर जायगा। इससे बचनेका यही उपाय है कि ज्योंही गधी चीखनेके लिये अपना मुंह खोले, तुमने त्योंही युगपत

बाण मार कर उसका मुह बाणोंसे भर देना। यदि ऐसा न किया गया, तो सब सेना नष्ट हो जायगी। अतः तुमको बड़ी सावधानीसे काम लेना चाहिये। चुनांचि ऐसा ही किया गया। गर्दभिल्लकी विद्या असफल रही और वह परास्त हुआ। तब शाहीलोग उज्जयिनीके राजा बन गये।

आजकाल ऐसा कौन व्यक्ति है जो गर्दभीविद्यामें विश्वास करेगा और मान लेगा कि किसी विशेष ध्वनिमात्रसे समस्त सेनाका संहार किया जा सकता है? परंतु धन्य है वैज्ञानिकोंको जिन्होने इस दिशामें भी प्रयोग किया है। अम्बाला (पंजाब) से प्रकाशित होनेवाले ७. ३. ५२के दैनिक पत्र ट्रिब्यून (Tribune)में लंदनका एक समाचार छपा था जिसका शीर्षक था New weapon that may annihilate armies अर्थात् सेनासंहारका नवीन शस्त्र। उस लेखका उपयोगी अंश नीचे दिया जाता है।

New weapon that may annihilate armies

Can armies be destryoed by sound? This is the question that military scientists are asking themselves to-day.

There is little doubt that sound waves of high pitch, beyond the gamut of human ear, could prove fatal. But can a machine be perfected which would destrory whole armies by sound waves? The lethal properties of high-frequency sound waves were considered during the last war, and according to an american journal, an Englishman actually designed and ultrasonic machine, capable of destroying whole armies............

American scientist have already found that sound waves of even moderate intensity could prove fatal in the case of mice and caterpillars. Laboratory tests in an american college recently showed that ultrasonic rays could tear animal tissue to pieces and raise body temperature to as high as 140 degrees ....

It has been found that the energy of high-frequency beam, when it strikes the fur of the animals, turns into heat so intense that their body proteins coagulate. An American has discovered that diamonds could be shattered by vibrations 1,000,000 times a second. There is little doubt that sound waves of very high-frequency can prove dangerous to human beings...............

(The "Tribune" 7-3-1952)

જૈન દર્શનનો કર્મ-સિદ્ધાંત
અને એનું
તુલનાત્મક અવલોકન

લેખક :-પ્રો. શ્રીયુત હીરાલાલ ર કાપડિયા

પૂર્વજન્મ ને પુનર્જન્મ-દર્શન—એટલે તાત્ત્વિક વિચારણા. એનો મુખ્ય સંબંધ આત્મા સાથે છે. કેટલાકને મતે આત્મા એ ચાર કે પાંચ મહાભૂતોનો એક પ્રકારનો આવિર્ભાવ છે અને એનો સંબંધ મર્યાદિત છે—એનું અસ્તિત્વ એ ભવ પૂરતું જ છે. આ માન્યતામાં આત્માના પૂર્વજન્મ કે પુનર્જન્મ માટે સ્થાન નથી. જેઓ આત્માને દેહથી ભિન્ન સ્વતંત્ર તત્ત્વ—પદાર્થ રૂપે સ્વીકારે છે તેઓ આત્માને શાશ્વત તો માને છે, પરંતુ એમાંયે અનેક પક્ષો છે કેટલાક એક જ આત્મા માને છે. અનેક આત્મા માનનારાઓ પૈકી કેટલાકનું કહેવુ એ છે કે આત્મા પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની ઘટમાળથી સર્વદા મુક્ત છે. ઈન્સાફને દિવસે—કયામતે ખુદા આગળ આત્મા હાજર થશે અને એ વેળા એ પ્રત્યેક આત્માને માટે એક યા બીજી સ્થિતિમાં સદાય રહેવાનું નક્કી થશે—પછી એને અન્યાન્ય ગતિમાં જવાનું નહિ રહે.

ભવો અને મોક્ષ—જૈન દર્શન પ્રમાણે દેહે દેહે ભિન્ન ભિન્ન આત્મા છે. આમ આત્માની સંખ્યા અનંતની છે આ દર્શન આ દેખાતા લોક ઉપરાંત સ્વર્ગ અને નરકને પણ માને છે. વળી આત્મા—મનુષ્યનો આત્મા પણ ખોટાં કાર્ય કરે તો પશુ-પંખી તરીકે—એક સામાન્ય કીટક કરતાં યે વધુ અધમ સ્વરૂપે—સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવ તરીકે પણ ઉત્પન્ન થાય એમ આ દર્શનનું કહેવું છે

સૂક્ષ્મ નિગોદ એ દરેકે દરેક આત્માનું મૂળ વતન છે અને આત્મિક વિકાસ સાધનાર એ અધમાધમ દશામાંથી ઊંચે આવે—મનુષ્ય જન્મ જેવો ઉત્તમ જન્મ પણ પામે.

પુનર્જન્મ અને પરલોકની ઉપપત્તિ ‘કર્મ’ પર અવલંબે છે. ‘કર્મ’ જેવી કોઈ ચીજ જ ન હોય તો પુનર્જન્મ વગેરે સંભવે નહિ. ‘કર્મ’ શુભ હો કે અશુભ હો—એને ‘પુણ્ય’ કહો કે ‘પાપ’ કહો, એનો અંત ભવ્યો માટે આવી શકે તેમ છે, જોકે એ આત્મા સાથે એનો સંબંધ પ્રચારરૂપે અનાદિ કાળથી છે. આ અંત આવતાં, એ આત્મા જન્મ-મરણના ચકરાવાથી મુક્ત બને છે અને એ નિરંજન, નિરાકાર અને સચ્ચિદાનંદમય એવી અનુપમ અવસ્થાને—મોક્ષને પામે છે. આ મોક્ષ જ જૈન દર્શન પ્રમાણે ખરેખરો પુરુષાર્થ છે, ધર્માદિ તો ગૌણ છે.

વિચિત્રતાનું કારણ—આપણે આ દુનિયામાં જાતજાતનાં પ્રાણીઓ જોઈએ છીએ. એ બધાં એકસરખાં સુખી, નીરોગી, દીર્ઘાયુષી, જ્ઞાની, સંયમી, યશસ્વી, પ્રભાવશાળી, સમૃદ્ધ કે સુંદર નથી. અરે, એક જ માતાના પેટે અવતરેલાં જોડિયાં—સંતાનોમાં પણ અનેકવિધ વિષમતાઓ જોવાય છે. આમ જે આ જગતમાં વિચિત્રતાઓ છે તેનું કારણ શું ? જૈન દર્શન એનો ઉત્તર ‘કર્મ’ એમ આપે છે જયંત ભટ્ટ ન્યાયમંજરી (ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૪૨)માં એને ‘અદૃષ્ટ’ કહે છે.

પુદ્‌ગલ અને કાર્મણ વર્ગણા—જૈન દર્શન સમસ્ત પદાર્થોને—દ્રવ્યોને જીવ અને અજીવ એમ બે વર્ગમાં વિભક્ત કરે છે. અજીવ તરીકે એ પુદ્‌ગલ, આકાશ વગેરે ગણાવે છે. આકાશ અનંત છે. એના બે ભાગ નિર્દેશાયા છે. એકમાં જીવ, પુદ્‌ગલ વગેરે છે, જ્યારે બીજામાં કેવળ આકાશ જ છે. પહેલા ભાગને 'લોકાકાશ' અને બીજાને 'અલોકાકાશ' કહે છે. આ લોકાકાશમાં પુદ્‌ગલ એક યા બીજા સ્વરૂપે સર્વત્ર છે. આ પુદ્‌ગલ મૂર્ત છે—રૂપી છે—ઇન્દ્રિય દ્વારા એનું ગ્રહણ શક્ય છે. એને સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ છે. એના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશને, જ્યાં સુધી એ એથી અલગ થયેલો ન હોય ત્યાં સુધી 'પ્રદેશ' કહે છે, અને એ અલગ થતાં એને 'પરમાણુ' કહે છે. આમ જ છૂટા છૂટા એકેક પરમાણુઓ હોય એને 'પરમાણુ વર્ગણા' કહે છે.

વર્ગણા એટલે સમુદાય. પરમાણુમાં વર્ગણારૂપે પરિણમવાની યોગ્યતા હોવાથી 'પરમાણુ વર્ગણા' નામ સાર્થક ઠરે છે. બબ્બે કે એથી વધારે પરમાણુઓ મળતાં 'સ્કંધ' બને છે. બબ્બે પરમાણુઓના સજાતીય સ્કંધો તે 'બીજી વર્ગણા' છે. એવી રીતે વધતાં વધતાં અનંત પરમાણુઓના બનેલા સ્કંધોની પણ એકેક વર્ગણા છે આ જાતની વિવિધ વર્ગણાઓ એકેકથી સૂક્ષ્મ છે, જોકે પરમાણુઓની સંખ્યામાં એકે એકથી ચડે છે. આવી એક અનંતાનંત પરમાણુઓથી બનેલી સૂક્ષ્મ વર્ગણાને 'કાર્મણ-વર્ગણા' કહે છે. એ શરીર બનાવવા માટે કે બોલવા માટે જે વર્ગણા (ભાષા-વર્ગણા) કામમાં લેવાય છે વિચારવા માટે જે મનોવર્ગણાનો ઉપયોગ કરાય છે, તેના કરતાં પરમાણુની સંખ્યા તેમજ સૂક્ષ્મતાની દૃષ્ટિએ ચડિયાતી છે.

કષાયોનું નિરૂપણ—જૈન દર્શન પ્રમાણે જીવોના બે પ્રકાર છે: (૧) મુક્ત અને (૨) સંસારી. સંસારી જીવોને દેહ છે, જ્યારે મુક્ત જીવોને દેહ નથી. દેહધારી જીવોમાં જેઓ સર્વથા અવિકારી બન્યા છે તેઓ 'જીવન્મુક્ત' ગણાય છે એમના સમભાવમાં—એમની અવિકારિતામાં—વીતરાગતામાં તેમજ એમના જ્ઞાનમાં કશી મણા નથી. એમનાથી ઊતરતી કોટિના જીવો વિકારી છે—એમનામાં થોડે ઘણે અંશે પણ વિકાર છે. કંઈ નહિ તો એમનામાં લોભની વૃત્તિ ખૂણેખાંચરે પણ અલ્પ પ્રમાણમાંયે વિદ્યમાન છે. બીજા જીવો તો એથી પણ નીચલી હદે છે. તેમનામાં તો લોભ સિવાયના વિકારો—ક્રોધ, માન, માયા કે એ બધાયે છે. આ ક્રોધાદિ-વિકારોને જૈન દર્શન 'કષાય' કહે છે:

યોગનો અર્થ—સંસારી જીવને દેહ છે. એ દેહ જ્યાં સુધી છે—એ પાંજરામાંથી આત્મા મુક્ત થયો નથી ત્યાં સુધી એને હાથે કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓ થયા કરે છે. જેઓ 'જીવન્મુક્ત' છે તેમને પણ એમના જીવન-મર્યાદાની લગભગ પૂર્ણાહુતિ પર્યંત આ પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. એઓ 'પર-મુક્ત' બને પછી એમને પુદ્‌ગલને અવલંબીને કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવાની રહેતી નથી તેમ હોતી પણ નથી. આત્મ-રમણતાનો અપૂર્વ આનંદ સ્વાવલંબી જ હોય. એને વળી કોઈ પણ કારણસર પુદ્‌ગલને લેવાનું કે મૂકવાનું હોય ખરું? એ 'પર-મુક્ત' આત્માઓ તો સર્વથા 'અયોગી' છે, કેમકે એઓ કાયિકાદિ પ્રવૃત્તિઓથી પર છે અને આ કાયિકાદિ પ્રવૃત્તિઓને જૈન દર્શન 'યોગ' કહે છે. જૈનોના સર્વજ્ઞ દેવો-ખુદ તીર્થંકરો પણ નિર્વાણ પામવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે જ 'સયોગી' મટી 'અયોગી'

બને છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યો અને એથી ઊતરતી કોટિના ગણાતા પશુ-પંખીઓ—તિર્યંચો 'યોગ' થી સદા મુક્ત જ હોય એમાં શી નવાઈ?

બંધનું કારણ—સંસારી જીવ વિકારી તેમજ અવિકારી એમ બે પ્રકારના છે. વિકારી જીવો યોગથી મુક્ત છે. એટલુ જ નહિ પણ એઓ કષાયથી પણ મુક્ત છે જ. સંસારીના આત્મા સુધી કાર્મણ-વર્ગણાને લાવવામાં 'યોગ'[1] કારણરૂપ છે. અર્થાત્ એની કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓને— ક્રિયાઓને લઈને કાર્મણ-વર્ગણાનુ આગમન થાય છે. આ વર્ગણાને આત્મા સાથે જોડવાનું કાર્ય કષાય કરી શકે તેમ છે, અને એ એ કાર્ય સતતપણે કરે પણ છે: આ જોડાણને જૈન દર્શન 'બંધ' કહે છે. એ બંધ કષાય ન હોય તો શક્ય નથી, આ વાત આપણે એક ઉદાહરણ દ્વારા વિચારીશું.

ઉદાહરણ દ્વારા નિરૂપણ—ધારો કે રસ્તા પર ધૂળ પડેલી છે, અને પવન ફૂંકાય છે એટલે એ ધૂળ આમ તેમ ઊડવા માડે છે. રસ્તાની બાજુનાં મકાનની ભીંત સાથે એ અથડાય છે. આ ભીંત પર કોઈ જાતની ચીકાશ ન હોય તો ધૂળને ત્યાં ચોંટી રહેવાનું બને નહિ તો એ ત્યાં જરૂર ચોંટી જાય, અને ભીંતને એના રંગે રંગે.

દેહધારીઓનો આત્મા એ ભીંત છે, યોગ એ વાયુ છે, કષાય એ ચીકાશ ઉત્પન્ન કરનારો—ચીકણો પદાર્થ છે; અને કાર્મણ-વર્ગણા એ ધૂળ છે—એની રજકણો છે. જો જીવ કષાયથી રહિત હોય તો કાર્મણ-વર્ગણારૂપ ધૂળ, યોગરૂપ વાયુ દ્વારા ઉડાવાયા છતાં એ આત્મારૂપ ભીંત સાથે ચોંટી શકે નહિ—એનો બંધ ન થાય,[2] પરંતુ જો ઓછેવત્તે અંશે પણ કષાય જેવો ચીકણો પદાર્થ આત્મારૂપ ભીંતને વળગેલો હોય તો યોગરૂપ વાયુદ્વારા ઉડાવાયેથી કાર્મણ-વર્ગણારૂપ ધૂળ એને જરૂર ચોંટી જાય અને એને મલિન બનાવે

ધૂળનું ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ઊડવું, વાયુના વેગ ઉપર આધાર રાખે છે, વાયુ ધીરે ધીરે વાતો હોય તો એ ઓછી ઊડે. એવી રીતે ભીંત પર ચીકાસ ઓછી હોય તો ધૂળ થોડો વખત ચોંટેલી રહે.

દ્રવ્ય-કર્મ ને ભાવ-કર્મ—જે કાર્મણ-વર્ગણા યોગ દ્વારા આવી, કષાયને લઈને આત્મા સાથે ઓતપ્રોત બને છે એને જૈન દર્શન 'દ્રવ્ય-કર્મ' કહે છે અને એ બનવામા કારણરૂપ કષાયને 'ભાવ-કર્મ' કહે છે

નૈયાયિકાદિનાં મંતવ્યો—પ્રત્યેક શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ સામાન્ય રીતે એની પાછળ એના સંસ્કારને મૂકતી જાય છે. આ સંસ્કારને[3] નૈયાયિકો અને[4] વૈશેષિકો 'ધર્મ' અને 'અધર્મ' કહે છે, **યોગદર્શન** (૨-૧૨) એને 'કર્માશય' કહે છે અને[5] બૌદ્ધ દર્શન એને 'અનુશય' કહે છે કર્માશયના સંચયમાં આધારરૂપ અને કલેશરૂપ કારણવાળી વૃત્તિ 'ક્લિષ્ટ' ગણાય છે.

---

૧. આ યોગના કારણ રૂપ આત્મિક શક્તિ-ઉત્સાહ પણ 'યોગ' કહેવાય છે.

૨. 'ઈર્યાપથિક' કર્મની સ્થિતિ બે સમય જેટલી છે. એ પછી તો એ ખરી પડે છે. ઇર્યાપથિક-કર્મ સિવાયનાં કર્મને 'સાંપરાયિક-કર્મ' કહે છે.

૩. જુઓ **ન્યાય મંજરી** ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૪૪

૪. પ્રશસ્તપાદની **કંદલી** ટીકા (પૃ. ૨૭૨ ઇત્યાદિ.)

૫. જુઓ **અભિધર્મકોશ** (૫-૧)

આપણે જૈન દર્શનના દ્રવ્ય-કર્મને યોગ-દર્શનની 'વૃત્તિ' અને ન્યાય-દર્શનની 'પ્રવૃત્તિ' સાથે સરખાવી શકીએ, એવી રીતે જૈન દર્શનના ભાવ-કર્મને ઇતર દર્શનોના 'સંસ્કાર' સાથે સરખાવાય.

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે કે 'કર્મ' એ જૈન દર્શનના માટે કેવળ સંસ્કાર નથી, પણ એક મૂર્ત પદાર્થ છે.

ઓતપ્રોતતા—દૂધમાં જેમ પાણી રેડાતાં એ પાણી દૂધની સાથે કે પાણીમાં રંગની ભૂકી નાંખતાં એ ભૂકી પાણી સાથે કે અગ્નિમાં તપાવાયેલા લોખંડના ગોળામાં અગ્નિ એ લોખંડ સાથે ઓતપ્રોત બની જાય છે તેમ એ કર્મ આત્માના પ્રાયઃ એકે એક ભાગ સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે—આત્માના જે અસંખ્યેય અંશો—પ્રદેશો છે તેમાંના આઠ સર્વથા અલિપ્ત રહે છે.

આત્માની મૂર્તતા—જૈન દૃષ્ટિએ અનાદિ કાળથી આત્મા એના કષાયોને લઈને કર્મ બાંધતો આવ્યો છે અને એક કર્મ જાય અને બીજું આવે એ રીતે એની સાથે કર્મનો સંબંધ પ્રવાહરૂપે ચાલુ રહ્યો છે. આને લઈને મૂર્ત સ્વરૂપે અમૂર્ત—અરૂપી આત્મા મૂર્ત છે. એ આમ મૂર્તામૂર્ત છે, આને લઈને એનો મૂર્ત કર્મ સાથે બંધ થઈ શકે છે. સંપૂર્ણ-તથા અમૂર્ત એવા સિદ્ધના—મુક્તના આત્મા સાથે બંધ, અરે ! કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નહિ થવાનું કારણ એની સર્વાંશે અમૂર્તતા છે.

જીવની પ્રાથમિક દશા—પહેલાં જીવ સર્વથા શુદ્ધ હતો અને કાલાંતરે એ કર્મરૂપ લેપથી લેપાયો—અશુદ્ધ બન્યો એ માન્યતા યુક્તિ-સંગત નથી અને જૈન દર્શન એને સ્વીકારતુંયે નથી આ માન્યતા સ્વીકારાય તો પછી ઉદ્યમ કરવાનો શો અર્થ; જો કરેલું કારવેલું ધૂળમાં મળે તેમ હોય તો એ માટે કયો સુજ્ઞજન પ્રયત્ન કરે ?

બંધના ૪ પ્રકારો—કાર્મણ-વર્ગણાઓ આત્માની સાથે જોડાતાં એને 'કર્મ' તરીકે ઓળખાવાય છે. એનો આત્મા સાથે બંધ થાય તે સમયે સમકાળે એમાં ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે. એ અંશો તે બંધના ચાર પ્રકારો છે.

કોઈ ગાય કે બકરી ઘાસ ખાય અને એ ઘાસ દૂધરૂપે પરિણમે તે જ વેળા એમાં (૧) એની મીઠાશ જેવો સ્વભાવ બંધાય છે, (૨) સ્વભાવ એનો ક્યાં સુધી ટકી શકશે તે કાળ-મર્યાદા પણ નક્કી થાય છે, (૩) એ મીઠાશની તીવ્રતા કે મંદતા જેવી વિશેષતા પણ એ સમયે જ નિર્માય છે, અને (૪) એ દૂધનું પૌદ્ગલિક પરિણામ-એમાં કેટલા પરમાણુઓ છે તે વાત પણ સાથે સાથે જ નિર્માય છે

એવી રીતે યોગને લઈને આવેલી કાર્મણ-વર્ગણા કષાયને લીધે આત્મા સાથે જોડાય અને કર્મરૂપે પરિણમે તે જ સમયે એમાં (૧) પ્રકૃતિ યાને સ્વભાવ, (૨) સ્થિતિ યાને કાલ-મર્યાદા, (૩) અનુભાવ યાને વિપાક એટલે કે ફલાનુભવ કરાવનારી વિશિષ્ટતા-વિવિધ પ્રકારનાં ફળ આપવાની શક્તિ તેનજ (૪) એના સ્કંધ-દલિકોની-પરમાણુઓની સંખ્યા નિયત બને છે.

યોગ અને કષાયનાં કાર્ય—પ્રકૃતિ-બંધ અને પ્રદેશ-બંધ યોગથી થાય છે, જ્યારે સ્થિતિ-બંધ અને અનુભાવ-બંધ કષાયથી થાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહું તો કર્મના-સ્વભા-

વના ઘડતરમાં અને એની સંખ્યાના પરિમાણમાં યોગનો હાથ છે, જ્યારે એ કર્મ આત્મા સાથે ઓછો કે વધારે વખત એકરસ રૂપે રહી શકે તેનું તેમજ એની તીવ્ર કે મંદ ફળ આપવાની શક્તિનું એમ બેનું નિર્માણ કષાયને હસ્તક છે.

બંધનો પ્રદેશ—આત્મા જેટલા ક્ષેત્રને-આકાશના જેટલા પ્રદેશોને વ્યાપીને રહ્યો હોય તેટલામાં જ-જીવ પ્રદેશના ક્ષેત્રમાં જ રહેલી કાર્મણ-વર્ગણાનો બંધ થાય છે. વળી એ વર્ગણા જો સ્થિર હોય તો જ બંધ થાય, ગતિવાળી વર્ગણા કામ ન લાગે. આ કાર્મણ-વર્ગણાઓનું ગ્રહણ આત્માના હરકોઇ દિશામાં રહેલા-ઊંચે, નીચે અને તીરછે એમ બધી દિશામાં રહેલા પ્રદેશો વડે થાય છે.[1]

પ્રકૃતિઓનું વર્ગીકરણ—આત્મપ્રદેશો સાથે કાર્મણ-વર્ગણા બંધાતાં એમાં અનેક પ્રકૃતિઓનું નિર્માણ થાય છે. આ વિવિધતા આત્માના પરિણામની વિવિધતાને આભારી છે. આમ જો કે એ પ્રકૃતિઓ-[2]સ્વભાવો અસંખ્ય છે તેમ છતાં સંક્ષેપમા એના આઠ પ્રકાર ગણાવાય છે. એ આઠને 'મૂળ પ્રકૃતિ બંધ' કહે છે. પ્રકૃતિ-બંધને બદલે 'પ્રકૃતિ' એવો શબ્દ પણ વપરાય છે, અને સામાન્ય રીતે એને જ 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે.

મૂળ પ્રકૃતિઓ—મૂળ પ્રકૃતિઓ યાને કર્મો આઠ છે: (૧) જ્ઞાનાવરણ, (૨) દર્શનાવરણ, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ક, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય.

જ્ઞાનાવરણ કર્મ આત્માના જ્ઞાનરૂપ મૌલિક ગુણનું ઘાતક છે.

દર્શનાવરણ આત્માના દર્શનને-એના સામાન્ય બોધને આવરી લે છે-એને પ્રકટ થવા દેતું નથી. વળી એ જાત જાતની નિદ્રાનું કારણ છે.

વેદનીય કર્મ સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે.

મોહનીય કર્મ આત્માને મોહ પમાડે છે.

આયુષ્ક-કર્મ જીવને એના જન્મ સમયે પ્રાપ્ત થયેલા દેહમાં રોકી રાખે છે. આ કર્મની તે ભવ પૂરતી પૂર્ણાહુતિને 'મૃત્યુ' કહે છે

નામ-કર્મ શરીર, એનાં અવયવો, એનો ઘાટ નક્કી કરે છે તેમજ જીવની અમુક ગતિ, જાતિ વગેરેની પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ છે.

ગોત્ર-કર્મને લઇને જીવનું કુળ ઊંચું કે નીચું ગણાય છે.

અંતરાય-કર્મ ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં એટલે કે દાન દેવામાં, લાભ લેવામા, પરાક્રમ કરવામાં તેમજ ભોગ અને ઉપભોગ ભોગવવામાં વિઘ્ન ઊભુ કરે છે.

ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ—આ આઠે મૂળ પ્રકૃતિઓના ઓછાવત્તા ભેદો છે એને 'ઉત્તર-પ્રકૃતિ' કહે છે. જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનના કેવલજ્ઞાન વગેરે પાંચ પ્રકારો સાથે સંબંધ ધરાવે છે એ દૃષ્ટિએ એના પાંચ ભેદો ગણાવાય છે. મોહનીય-કર્મના મુખ્ય બે ભેદો છે: (૧) દર્શન-મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર-મોહનીય દર્શન-મોહનીયને લઇને જીવને કાં તો સાચી શ્રદ્ધાનો

૧ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાંથી, સદા નિર્લેપ રહેનારા આઠ પ્રદેશોની વાત જુદી છે.

૨ આ સ્વભાવો આપણે જોઇ શકતા નથી, પણ એની જે અસર થાય છે-એ જે કાર્ય કરે છે તે ઉપરથી આપણે એ જાણી અને ગણી શકીએ.

સર્વથા અભાવ રહે છે એટલે કે એને વિપરીત શ્રદ્ધા થાય છે કે કાં તો એની શ્રદ્ધા અડધી-પડધી સાચી હોય છે કે કાં તો એની શ્રદ્ધા કંઇક અંશે મલિન હોય છે–એ સર્વથા નિર્મળ નથી હોતી. ચારિત્ર-મોહનીય કર્મ આત્માને સન્માર્ગે ચાલતાં રોકે છે. એના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ મુખ્ય પ્રકારો છે, જ્યારે ભય, શોક, વેદ યાને કામાતુરતા, હાસ્ય, ઘૃણા (સૂગ) ઇત્યાદિ એના ઉપપ્રકારો છે. અંતરાય-કર્મના દાનાંતરાય ઇત્યાદિ પાંચ ઉપ-પ્રકારો છે.

ઘાતિ–કર્મ—આત્માની ખરાબી કરવામાં મોહનીય–કર્મ અગ્રેસર છે. એ કર્મ તેમજ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય આત્માના મૌલિક ગુણોના ઘાતક છે એટલે એને 'ઘાતિ–કર્મ' કહે છે. બાકીનાં ચાર કર્મો 'અઘાતિ–કર્મ' કહેવાય છે.

પુણ્ય અને પાપ—ઘાતિ–કર્મો તો અશુભ છે જ; અઘાતિ–કર્મોમાંથી કેટલાંક શુભ છે તો કેટલાંક અશુભ છે. શુભ કર્મો તે 'પુણ્ય' અને અશુભ કર્મો તે 'પાપ' એમ જૈન દર્શનનું કહેવું છે. કેટલાક દર્શનકારો આને 'કુશળ' અને 'અકુશળ' અથવા 'શુક્લ' 'કૃષ્ણ' જેવાં નામો વડે ઓળખાવે છે. **ભગવદ્ગીતા** (અ૦ ૧૯)માં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ કર્મના ત્રણ ભેદ દર્શાવાયા છે.

[અપૂર્ણ]

●

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૧૦૬ થી ચાલુ]

પ્રસગે પ્રસગે વિદ્યાધર વાનમંતર કુમારનું બૂરું કરવાના સતત પ્રયત્નો કર્યા કરે છે. સતત વધતા પુણ્યોદયને ભોગવતો કુમાર રાજા થાય છે ને પૃથ્વીનું ન્યાયપુરસ્સર પરિપાલન કરીને સંયમ સ્વીકારે છે. છેવટે પણ વાનમંતર ઉપસર્ગ કરે છે ને નરકાયુ બાંધીને અતિ રૌદ્રધ્યાને મરીને મહાતમા નામે સાતમી નારકીમાં ૩૩ સાગરના આયુષ્યવાળો નારક થાય છે.

શુભ ધ્યાન કરી આયુષ્ય સમાપ્ત કરીને મુનિવ ગુણચંદ્ર સાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ૩૩ સાગરોપમ આયુવાળા દેવ થાય છે.

આ વિભાગમાં પ્રહેલિકા આદિ કૂટકાવ્યની રચના રસમય અને આકર્ષક છે. વચમાં થોડો સમય શૃંગારરસે જાણે પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હોય એમ લાગે છે.

આચાર્ય વિજયધર્મનું કથાનક ગાથાબદ્ધ પ્રવાહમાં ગુંથાયું છે. સાધ્વીજીની કથા પણ ભાવવાહી છે. તે તે કથાઓની ખૂબી એવી છે કે જ્યારે તેનુ વાચન ચાલતું હોય ત્યારે વાચક તન્મય બનીને રસાસ્વાદ માણતો હોય એવો અનુભવ થાય છે. તેને વાચક ભિન્ન છે એવી વૃત્તિનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે. કાવ્યની ખરી ખૂબી પણ તેમાં જ છે.

[अनुसधान पृष्ठ १०८ से आगे]

"मुनि हाथी कर नांव, अंधन टोवा धायके।
जो देखा जेहिं ठांव, मोहमद सो तैसे ही कहा।"

विश्वका धार्मिक साहित्य इस बहुमूल्य दृष्टान्तके लिये अपने मूलरूपमें बौद्धसाहित्यका ही ऋणी है इसमें बिल्कुल भी संदेह नहीं।

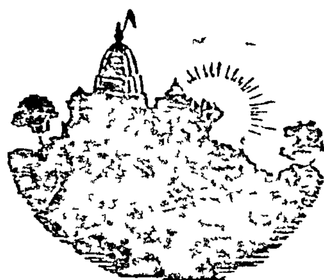
ऐसे अनेक दृष्टान्त लोकसाहित्यकी मूल सम्पत्ति है। जिन्हे सभी धर्मवालोंने माताके दूधकी भॉति समानरूपसे उपयोगी समझते हुए अपनाया है। अमृतबिन्दुवाला दृष्टान्त महाभारतमें भी आया है और जैन ग्रंथोंमें भी। ऐसे दृष्टान्तोंके संग्रहके द्वारा हम विश्वमैत्री, सर्वधर्म समभाव, सर्वजन प्रेमके महान उदेश्यो तक सहजमें ही पहुंच सकते है। अतः हमें इनके संग्रह, तुलनात्मक अध्ययन, और गुणग्रहणकी दृष्टिसे सत्यके विविध लिखे हुए रूपोंको अपनानेमें सर्वाधिक कटिबद्ध और प्रयत्नशील रहना चाहिये।

[अनुसधान पृष्ठ· ११२ से आगे]

तपागच्छके आचार्य श्रीविजयदानसूरिके शिष्य पंडित श्रीपति, ऋषि चांपा, ऋषि कुलधर, ऋषि तेजविमल, ऋषि सिवा और ऋषि रंगा सहित ६ ठाणोसे यात्रा करके आये, उनका जो गुण-वर्णन करता है, वाणी सुनता है सो धन्य है।

जेसलमेरके पार्श्वनाथ, संभवनाथ, शांतिनाथ, अष्टापद, कुंथुनाथ, चन्द्रप्रभ (तीन चौमुख), आदीश्वर और वर्द्धमान स्वामीके २–२ चैत्य और चोवीस तीर्थकरोको नमस्कार कर संघके सानिध्यसे और पार्श्वनाथ प्रभुके प्रसादसे "भयख"ने करबद्ध होकर यह चैत्यप्रवाडी रची।

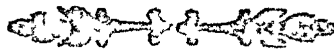

નવી મદદ

૨૦) પૂ આ. શ્રી વિજયભુવનતિલકસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢી, ભદ્રેશ્વર તીર્થ (કચ્છ)

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના

યોજના

૧ શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨ એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂા. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂા. ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂા. ૧૦૧) રાખવામાં આવેલા છે આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામા આવે છે

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનુ સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમા જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનુ સરનામુ માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતા પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનતિ છે

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનતિ છે

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨ આ માસિકનુ વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામા આવ્યું છે

૩ માસિક વી પી. થી ન મગાવતા લવાજમના રૂા ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪ આ માસિકનું નવુ વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય

૫ ગ્રાહકોને અક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતા અક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામા ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે

લેખકોને સૂચના

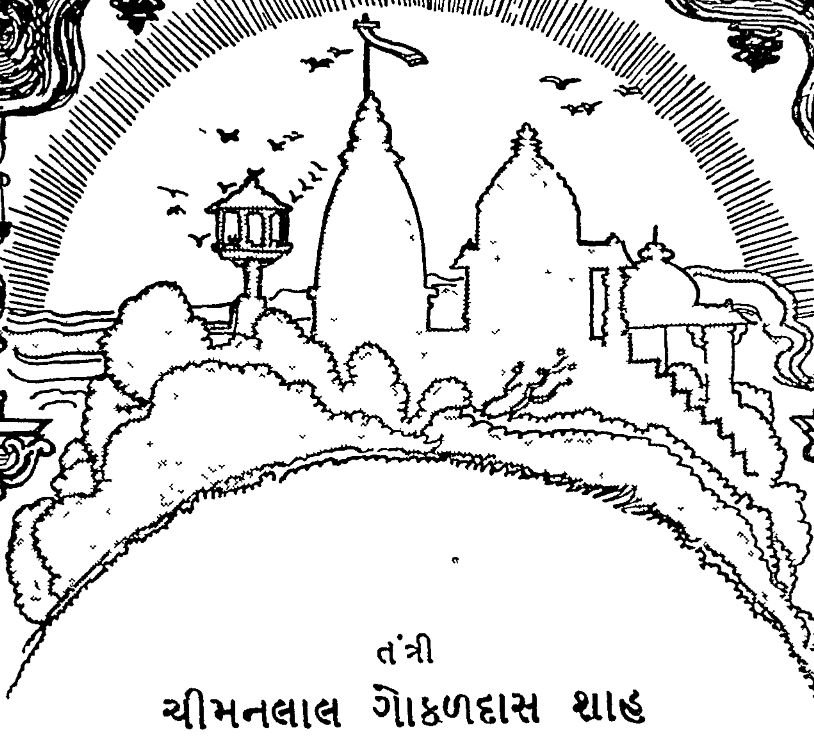
૧ લેખો કાગળની એક તરફ વાચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમા પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે

મુદ્રક. ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાટા રોડ–અમદાવાદ

श्री जैन सत्य प्रकाश

તંત્રી

ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

તા ૧૫-૫-૫૩ : અમદાવાદ

વર્ષ ૧૮ : અંક : ૮] [ક્રમાંક : ૨૧૨

વિષય-દર્શન

[અનુસંધાન પેજ ૧૨૨ થી ચાલુ]

કરાતો મહાન વર્ષીતપ જ છે. આ તપમા ભગવાન શ્રી. ઋષભાદિ જિનવરોનું જે ધ્યાન વગેરે સેવાય અને તીર્થાધિરાજ શ્રી. સિદ્ધગિરિજીની પતિત પાર્વની વૈયાવચ્ચ-સેવા આદિ કરાય તેનાથી આભ્યંતર તપનો પણ અંતરાત્માને લાભ મળે છે, ખુદ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનોએ પણ તપ સેવવામાં શરીરની સુકોમલતા કે પ્રમાદ-આળસૂને આડે આવવા દીધાં નથી. તો આજની પ્રજાએ પણ 'આ તો કેવલ અજ્ઞાનતપ છે, અથવા શરીરને કષ્ટ છે' એમ સમજી તપમાં આળસુ કે પ્રમાદી બનવુ જોઈએ નહિ શ્રમ વિના સિદ્ધિ નથી. આત્માની અનન્ત ઋદ્ધિની સિદ્ધિ જો તમારે કરવો હશે તો તપનો શ્રમ પણ શરીરને આપવો તો પડશે જ. ભોગમાં પડીને શરીર પાપસાધન બને તેના કરતા તપશ્ચર્યા સેવીને શરીર ધર્મસાધન બને તે જ હિતાવહ છે અરે, તે જ આ તુચ્છ શરીરનુ ઉચ્ચ ફલ છે. એવી કોઈ સિદ્ધિ નથી કે જે તપથી સિદ્ધ ન થાય દેવ દાનવ પણ તપની અનન્ત શક્તિ આગળ નમી જાય છે, જીવને મહાબંધન રૂપ ઇધિરઉધિરની ઇચ્છાઓનો નિરોધ-રુકાવટ આનાથી થાય છે અને આત્માની દિવ્ય સહન શક્તિનો અજબ વિકાસ થાય છે.

અંતે શ્રી વીતરાગ દેવોની આજ્ઞાને શ્રદ્ધાપૂર્વક તપમા અપ્રમત્ત, ક્રોધાદિકનાં કલંક દૂર કરીને ક્ષમા તથા સમતાને પોતાનો પ્રાણ બનાવીને, આવા મહાન પ્રભાવી-વિઘ્ન વિદારક-મંગલકારી-શાસનના સુવિહિત તપો આદરવામા સૌ કોઈ પ્રવીણ બનો એ જ શુભેચ્છા.

॥ ॐ अर्हम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक
मुनिसम्मेलन संस्थापित
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र
जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

वर्ष : १८	વિક્રમ સં. ૨૦૦૯ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૯ : ઈ. સ. ૧૯૫૩	क्रमांक
अंक : ८	દ્વિ૦ વૈશાખ સુદિ ૨ : શુક્રવાર : ૧૫ મે	२१२

વર્ષીતપનો મહિમા

લેખક:—પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયજંબૂસૂરિજી

આ અવસર્પિણીકાલના પ્રથમ તારક, પ્રથમ ઉપકારક, પ્રથમ નરપતિ, પ્રથમ તીર્થપતિ શ્રી. યુગાદિદેવ થયા હતા. તેમના પિતાનું નામ નાભિ કુલકર અને માતાનું નામ મરુદેવી હતું. તેમનું ૮૪ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય હતું. પંચ (ચ્યવન–જન્મ–દીક્ષા–જ્ઞાન અને નિર્વાણ) કલ્યાણકમય તેમનું જીવન અતિપવિત્ર હતું. લોકકલ્યાણ અર્થે તેમણે ગૃહવાસમાં હતા ત્યારે ઉચિત પ્રજાવ્યવહાર પ્રવર્તાવ્યો હતો અને સંસારત્યાગ કર્યા પછી શ્રેષ્ઠ એવો ધર્મ વ્યવહાર માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો હતો. તે સમયે યુગલિક લોકોનો વિનય જોઈને ઇન્દ્રે પોતાના વૈશ્રમણ દેવને આજ્ઞા આપીને વિનીતા નગરી વસાવી હતી, જે પછીના કાળમાં અયોધ્યા તરીકે ઓળખાવા લાગી. આ ભગવાનનાં નામ આદિદેવ કિંવા યુગાદિદેવ, ઋષભદેવ, પ્રથમ નરપતિ, પ્રથમ ભિક્ષાચર, પ્રથમ તીર્થપતિ, એમ પાંચ હતાં. વર્ષીતપનો મહિમા આ પ્રભુના તપમાંથી પ્રગટ થયેલો છે

ભગવાનને દેવી સુમંગલા અને સુનંદા નામની પત્નીઓથી શ્રી. ભરત ને શ્રી. બાહુબલિ આદિ સો પુત્રો થયા હતા. તે સર્વને દેશ–રાજ્ય વહેંચી આપીને તથા પૃથ્વીતલના દારિદ્રય દાવાનલને બુઝવવા માટે દીન, અનાથ આદિ લોકોને એક વર્ષ સુધી અવિરત દાન (વર્ષીદાન) આપીને ભગવાન ઋષભદેવે ૮૩ લાખ પૂર્વ પછી, મહાભિનિષ્ક્રમણ આદર્યું–અર્થાત્ કઠોર કર્મો જીતીને ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવા માટે પરમપાવની દીક્ષા લીધી, તે દિવસ ફાગણ વદ ૮નો હતો. ભગવાનની સાથે કચ્છ, મહાકચ્છ, આદિ ૪૦૦૦ પુરુષોએ પણ દીક્ષા લીધી હતી

લોકો તે વખતે ઘણા સુખી હતા. ભીખ માગવાનું કે ભીખ આપવાનું કોઈ સમજતા ન હતા. જૈન દીક્ષામાં તો નિર્દોષ ભિક્ષા મેળવવા દ્વારા જ સંયમનો નિર્વાહ શક્ય બને છે ભગવાનને દીક્ષા લેતી વખતે છટ્ઠનો તપ હતો, પારણે ભિક્ષા લેવા ભગવાન નીકળ્યા ત્યારે લોકો તેમને આપવા માટે હાથી–ઘોડા–વસ્ત્ર–અલંકાર–હીરા–મણિ–માણેક–સુવર્ણ–કન્યા–વાહન

–આદિ ધરતા. ભગવાનને આમાંનું કાંઈ ખપે નહિ. ભગવાન અદીનભાવે પાછા ફરતા અને મૌનભાવે તપોવૃદ્ધિ કરતા. 'મારે આ જોઈએ છે કે, તમારે આ આપવું જોઈએ' વગેરે કશું કોઈને કહેતા નહિ. આમ રોજ ચાલવા માંડ્યું નિર્દોષ અન્ન–જલ મળવાના અભાવે ભગવાન ભૂખ, તરસ સહન કરવા લાગ્યા, પરંતુ કચ્છ–મહાકચ્છ આદિ સાધુઓથી તેમ થઈ શક્યું નહિ. તેઓ સઘળા ગંગાકાંઠે ભગવાનનું ધ્યાન કરતા તાપસો થઈ ગયા. ભગવાન તો તેજસ્વીપણે તપોવૃદ્ધિ કરતા ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતા હતા. એમ કરતાં તેર માસ અને નવ દિવસ થયા. વૈશાખ શુદ ૩ ને દિવસે ભિક્ષા માટે પ્રભુ હસ્તિનાપુરમાં પધાર્યા. રાજમાર્ગ ઉપર લોકોનો કોલાહલ થવા માંડ્યો.–'ભગવાન કાંઈ લેતા નથી–લેતા નથી–'

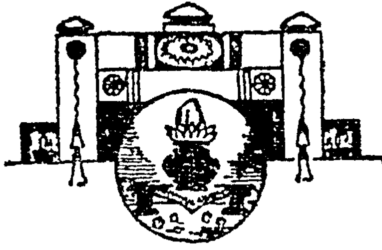
એ સમયે ત્યાં ભગવાનના પુત્ર શ્રીબાહુબલિ રાજાના પુત્ર સોમપ્રભ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમના પુત્ર શ્રેયાંસકુમારે રાજમહેલના ઝરુખામાંથી ભગવાનને જોયા અને જોતાંની સાથે તેમને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. ભગવાન સાથેના પોતાના પાછલા ભવો શ્રેયાંસને સાંભરી આવ્યા. તેઓ સાધુતાના આચારો સમજી ગયા. તે જ વખતે ત્યાં કોઈક આવીને શ્રેયાંસકુમારને ચોકખા તાજા શેરડી રસથી ભરેલા ઘડા ભેટ કર્યા. શ્રેયાંસકુમારે દોડી જઈ ભગવાનને વિનંતી કરી ભગવાને નિર્દોષ ભિક્ષા જાણી પોતાના હાથ ધર્યા. શ્રેયાંસે તેમાં શેરડી રસ વહોરાવી ભગવાનને પારણું કરાવ્યું. એક બિન્દુ પણ હાથમાંથી નીચે પડ્યું નહિ. અને ભગવાને રસ વાપર્યો તે કોઈ ચર્મચક્ષુથી જોઈ શક્યા નહિ. ત્યાં વસુધારા, ધનવૃષ્ટિ આદિ પાંચ દિવ્યો પ્રગટ થયાં. વૈશાખ શુદ ૩ની તિથિ પણ અક્ષય તૃતીયાના મહિમાવાળી બની.

બસ, આ છે વર્ષીતપનો અને સુપાત્ર દાનનો આદિ ઇતિહાસ.

ભગવાન ઋષભદેવથી વર્ષીતપ શરૂ થયો અને શ્રેયાંસકુમારથી ગૃહસ્થોએ સાધુઓને નિર્દોષ આહારાદિ વસ્તુઓનું દાન કેમ કરવું તે શરૂ થયું. ભગવાનને દીક્ષા લીધા પછી તરત જ આ મહાન તપશ્ચર્યા થઈ તેના અનુસ્મરણમાં આજે શ્રી જૈન સંઘમાં કેટલાયે કાળથી વર્ષીતપ કરાય છે અને પારણે શેરડી રસ ગ્રહણ કરાય છે. (કેટલાક લોકો એકસો આઠ ઘડાનું પારણું માને છે પણ તેનો કોઈ આધાર જણાતો નથી) ભગવાન તો ફાગણ વદ આઠમથી બીજા વર્ષના વૈશાખ શુદ બીજ સુધી તદ્દન નિરાહાર રહ્યા હતા. આ કાલમાં એવી સંઘયણ–શરીર શક્તિ નહીં હોવાથી વચમાં એકાંતરે બિયાસણું વગેરે કરાય છે ઘણા તપસ્વીઓ તો છટ્ઠને પારણે છટ્ઠ અને અટ્ઠમ ને પારણે અઠ્ઠમ અને તેથી પણ વધુ કરતા જણાય છે. ઘણા લોકો ઉપરાઉપરી ચાલુ વર્ષીતપ વર્ષો સુધી કરતા હોય છે. ધન્ય છે એ તપસ્વીઓને! ધન્ય છે એ જૈન શાસનના આધારકોને!

કર્મને તપાવે તેનું નામ તપ. નિકાચિત કર્મોને પણ વિખેરી નાખવાનું તેનામાં પ્રબલ સામર્થ્ય રહેલું છે. યુગાદિદેવના શાસનમાં ઉત્કૃષ્ટ વર્ષીતપ વર્તતો હતો, મધ્ય બાવીસ જિનેશ્વરોના શાસનમાં આઠ મહિનાનો તપ હતો, અંતિમ પ્રભુ મહાવીરના શાસનમાં ૭ માસિક તપ વર્તે છે. લાગટ ૭ મહિનાના તપની શક્તિના અભાવે પણ જેમાં ૭ મહિનાથીયે વધુ ઉપવાસો બધુ સુખે કરવાનો લાભ મળતો હોય તો તે એક માત્ર આ અનુસ્મરણમાં

[જુઓઃ અનુસંધાન ટાઈટલ પેજ બીજું]

ઈશ્વરીતત્વ

લેખક :—શ્રીયુત વસંતલાલ કાંતિલાલ શેઠ
બી. એ.

પશ્ચિમ એ ભૌતિકવાદનું પિયર ગણાય છે. જડવાદ તેમની જીવનરચનામાં લકવાના દર્દ જેમ સંતાપ ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે એવી આપણી માન્યતા છે. આ લેખમાં પશ્ચિમના થોડાક મહાન પુરુષોના ઈશ્વર સંબંધી વિચાર નોંધ્યા છે. ઈશ્વર નજીક જવાના તેમના પ્રયત્ન માત્ર પૂર્વના સંસ્કાર કે જન્મગત અંધશ્રદ્ધા રૂપે જ નથી તેઓ જીવનભરના મંથનકાળ પછી આ વિચારે પહોંચ્યા છે. તેથી તેમની જેવી તેવી ઈશ્વરભક્તિ પણ લુખ્ખી સૂકી નથી. પરસેવાની અથાગ મહેનતનું દુઃખ ક્યારેય લુખ્ખું નથી હોતું તેમાં જીવનની લાલીનો અનુપમ સ્વાદ હોય છે. આટલી પૂર્વ ભૂમિકા પછી આ લેખનું તાત્પર્ય સમજવું કદાચ સુગમ થશે.

O

માનવીની વિચારશક્તિ સહેજે જીવનના સ્થૂલ પડળો ભેદે છે. રોજની જરૂરિયાતો ને સુખસગવડોથી અસંતુષ્ટ બની દૂર–સુદૂરની અસ્પષ્ટ લહરીથી કંપાયમાન બને છે ત્યારે તેને સમજાય છે કે માનવ પોતે સંપૂર્ણ નથી માનવથીયે કશુંક વધુ મહાન ને વધુ સમર્થ એવું અગમ્ય બળ વિશ્વ સૌની જીવનશક્તિરૂપ બની રહ્યું છે. ક્ષુદ્રતાની આંખ સામે પહેલવહેલીવાર ત્યારે વિરાટનું પ્રગટ દર્શન થાય છે અંધારી દુનિયા રિબાય છે–સડે છે–ભાગે છે ને તૂટીને ટુકડા બને છે ત્યારે–કોઈક પુણ્યાત્મા ક્ષિતિજ પર પ્રકાશના ગુલાબી કિરણોની રમ્ય સુરાવલી સાંભળે છે–ને દુનિયા તેનો થાક ઉતારે છે–સહેજ સ્મિત કરે છે ને કમર બાંધીને નવી યાત્રાનાં પ્રથમ પગલાં ઉપાડે છે આ 'પ્રકાશ' એ વિશ્વની પરમશક્તિ છે. સૌ કોઈ જેઓ પર્વતની દુઃસાધ્ય ઊંચાઈ પર જીવનયાત્રાને દોરી ગયા છે તેઓએ માનવાત્માથી કશુંક વધુ શક્તિશાળી, વધુ સુંદર, વધુ સુખમય એવું ઈશ્વરીતત્ત્વ શોધ્યું છે. ધર્મગુરુ સેંટ પોલ તે તત્ત્વને વિષે કહેતો કે–" We live and move and have our being in it."

" આપણે એ પરમ તત્ત્વમાં જ જીવીએ છીએ, ફરીએ છીએ ને આપણું સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ એ તત્ત્વથી જ વીંટળાયેલું છે." ધર્મગુરુ એટલે જ એ પરમશક્તિનો પ્રકાશક. એ તેનું વર્ણન કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય! વિજ્ઞાનવીર ડાર્વિન લ્યો. એ ધર્મનો વિરોધી હતો. છતાં એ પણ કોઈ જુદી જ ભાષાના જુદા જ ભાવથી એ પરમ તત્ત્વને સ્વીકારે છે પરમાત્મા એટલો મહાન છે કે માનવી ગમે ત્યાં નાસીને સંતાઈ જાય પણ પરમાત્માની ઝાલેલી આંગળીઓ તો તે છોડી જ શકતો જ નથી ડાર્વિન તેના " The Descent of Man " માં લખે છે કે–" This Grand Sequence of events the mind refuses to accept as a result of blind chance. I conclude that there is Purpose—a directive power behind it.—અર્થ કે, વિશ્વ ઇતિહાસના અગણિત પ્રસંગો એ માત્ર આંધળા અકસ્માતનું પરિણામ નથી તેની પાછળ સંચાલન કરતી શક્તિ છે—એક મહાન હેતુ છે એ હેતુ હોય કે ન હોય—એ સંચાલન કરતી શક્તિનું સ્વરૂપ ગમે તે હોય—વિજ્ઞાનવાદી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પણ કેવળ ભૌતિક જગતની

સ્થૂલ મર્યાદાઓથી અસંતુષ્ટ રહે છે. આવી સ્થૂલ મર્યાદા માનવ આત્માને અત્યંત અકળામણ કરનારને ગુંગળાવનાર લાગે છે. માનવી સમજે છે કે આ દુનિયા દેખાય છે તેટલી જ નથી, કશુંક છુપાયું છે, જે પરમ મહાન છે, ખૂબ જ મહાન અને ખૂબ જ દૂર છે.

હવે કવિ લઈએ. કવિ તો બધે પ્રેમ જ જુવે. રસ્તા પર જતાં ગાડાથી માંડીને તે બગીચામાં ઊગતાં ફૂલ-છોડ એ બધું તેને તો પ્રેમનું જ જીવનપોષક તત્ત્વ લાગે. આથી ઈશ્વરને પણ તે પ્રેમ સ્વરૂપ લેખે. મહાકવિ ડાન્ટે એ પરમ તત્ત્વ વિષે લખતાં કહે છે- "It is a Vision of Love that moves the Sun and Stars." સૂર્ય ચંદ્ર ને તારાને ફુદડી ફેરાવતી એ પ્રેમદૃષ્ટિ છે. કવિ શેલી પણ લખે છે—"It is Vision of that Light of Love whose smiles kindles the Universe." એ એક એવી પ્રેમદષ્ટિ છે જેના સ્મિતથી સૃષ્ટિ પ્રકાશિત બને છે. કવિ સૃષ્ટિમાં પ્રેમને શોધે છે ને પ્રેમમાં આ ઈશ્વરને શોધે છે. કવિ વર્ડ્ઝવર્થ માત્ર એક નજીવા ફૂલને જોઈ એવા વિચારમાં ખોવાઈ જતો કે તે વિચારો આંસુઓથી પણ ન સ્પર્શી શકાય—thoughts that do often lies too deeps for tears. સામાન્ય ફૂલ સાથે પણ વર્ડ્ઝવર્થ કવિ આટલા પ્રેમમાં હતો તો પછી તેનો ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ! કવિ તો હૃદયની પવિત્ર ઉર્મિઓ દ્વારા સૃષ્ટિનો રહસ્યભંડાર ખોલવા માગે છે. પણ જેઓ એમ માને છે કે મંદિર, કારખાના ને દુકાનોથી ભરેલ આ દુનિયા માત્ર ગેસના ગોટારૂપ નિહારિકામાંથી રાસાયનિક ક્રિયા-પ્રક્રિયાથી થઈ તેઓને ઈશ્વર વિષે શું કહેવું છે ? શું તેઓ પણ આ જડસૃષ્ટિમાંથી કશાક એવા મધુર વીણાના સૂર સાંભળી શક્યા છે કે જેથી તેમની આંખમાં ભક્તિનાં બે ચાર આંસુ આવી ગયાં છે ? હા, જુવો આ Kepler કેપ્લર મહાન ખગોળશાસ્ત્રી. ખગોળશાસ્ત્રના નિયમો પાછળની અંકગણિતની સંવાદિતા શોધી કાઢી ત્યારે તે બોલેલો-" Almighty God ! These are thy thoughts. I am thinking after thee !"—હે સર્વ શક્તિશાળી ઈશ્વર ! આ આકાશના તારાઓ ને આ સઘળું એ માત્ર તારા વિચાર છે. હવે હું તારો વિચાર કરતો થયો છું. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સૌને જુદું જુદું જડયું છે. છતાં ઈશ્વર વિના કોઈને ચાલ્યુ નથી. જીવન સહેજ પણ નૈતિક ઉત્થાન કરે છે ત્યારે તેને પરમાત્માની આંગળી પકડીને ઉપરથી ટેકો લેવો જ પડે છે. અજ્ઞાતવાદી હર્બર્ટ સ્પેન્સર લખે તેના "First Principles" માં લખે છે કે, સૌ કારણોનું અંતિમ કારણ (uncaused cause) ઈશ્વર છે. " ન્યૂટન તેના (principia) પ્રીન્સીપીયામાં એ તત્ત્વને "necessary existing being who is always and everywhere." સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે અનિવાર્યપણે જે વિદ્યમાન છે તે તત્ત્વને ન્યૂટન ઈશ્વર ગણાવે છે. પ્રબલ નવલકથાકાર થોમસ હાર્ડિ તેની નવલકથા Dynasts મા ઈશ્વરને કઠપૂતળીને દોરીઓથી નચાવનાર નાટકનો મેનેજર-સ્ટેજ મેનેજર કહે છે. "Stage manager of a puppet show" તે લખે છે-વાદળીમાં પાણી વ્યાપે છે તેમ તે બધે વ્યાપે છે. હક્સ્લે લખે છે કે-"I am far more sure of the realities of mind than of anything else whatsoever." કે બીજા બધાં પૌદ્ગલિક અસ્તિત્વ કરતાં મનના અસ્તિત્વને હું વધુ માનું છું.

[જુઓ : અનુસંધાન ટાઈટલ પેજ ત્રીજું]

શ્રી. મહાવીર અને ગોશાલક

લેખક : શ્રી. જયભિખ્ખુ

સત્યની તિતિક્ષા કાજે માનવી સર્વસ્વ ફગાવી દેતો, એવા ઉત્સાહભર્યા એ દિવસો હતા. એવા દિવસોની એક સુંદર સવારે, અષાઢનાં વાદળો હજી ગર્જી રહ્યાં હતાં ત્યાં, એક તેજસ્વી જુવાન આવીને શ્રી. મહાવીર વર્ધમાન સામે ઊભો રહ્યો

ગર્જી રહેલાં વાદળો વરસી પડ્યા, અને પેલો જુવાન શ્રમણ મહાવીરના ચરણમાં નમ્યો, વંદ્યો ને બોલ્યો :

'હું ગોશાલક, આજીવિક સંપ્રદાયનો આચાર્ય, અનેક શિષ્ય–સેવકોનો આરાધ્ય, હે શ્રમણ! તમારો શિષ્ય થવા ચાહું છું રાજવંશી જેવું રૂપ, ચક્રવર્તી જેવું તેજ ને બૃહસ્પતિ જેવી તમારી વાણી સાંભળી પ્રસન્ન થયો છું. હું પ્રવ્રજિત થવા ઇચ્છું છું. મારો શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર કરો. જીવનના અકળ પડદા આપની પર્યુપાસના દ્વારા ભેદવા ઇચ્છું છું.'

શ્રમણ મહાવીરે ફરી ફરીને એ તરુણ તપસ્વીને નીરખ્યો. ફાટફાટ થતી તરુણાવસ્થા હતી. આંખોમાં અભયની જ્યોત હતી ઓષ્ઠ પર દૃઢ નિશ્ચયની રેખા હતી. ભાલ પર કર્તવ્યપરાયણતાનાં ત્રિપુંડ્ર ખેંચાયાં હતા. જીભ પર પાંડિત્ય હતું વાણીમાં જ્ઞાનની તૃષા હતી.

'વત્સ! હું તારો શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર કરું છું. આત્મવિલોપન એ જ આત્મવિજયની ચાવી છે. વૃક્ષ થવા ઇચ્છનાર બીજને પહેલાં પૃથ્વીમાં દટાવું પડે છે.' શ્રમણ મહાવીરે બંસીના જેવા સ્વરોમા પોતાના ઉપદેશનો સારમાત્ર કહી દીધો.

શ્રાવસ્તી નગરીના નાલંદાપરાની વણકરશાળામાં આ અદ્‌ભુત ઘટના ઘટી ગઈ. એક જ્યોતિમાં બીજી વિભૂતિ વિલીન થઈ ગઈ. શ્રમણ મહાવીરના સંસારત્યાગને હજી બીજું જ ચોમાસું હતું. એમની તિતિક્ષાનો રાહ લાંબો હતો, એકાકી હતો, એમાં આ નરબંકો સાથી સાંપડી ગયો.

ગોશાલક વિનયી શિષ્યની પ્રતિમૂર્તિ બન્યો; ગુરુની ચરણરજ બની ગયો, શ્રમણ મહાવીરના દેહનો પડછાયો બનીને ફરવા લાગ્યો. શિષ્યની ઉગ્ર સાધના, અપૂર્વ અર્પણભાવ જોઈ ગુરુ સોળે કળાએ ખીલી નીકળ્યા રહસ્યો માટે અંતરનાં કમાડ એમ ને એમ ખૂલી જવા લાગ્યાં.

વણકરશાળાનો નિવાસ પૂરો કરી ગુરુ શિષ્ય નીકળ્યા. ગુરુની અગમવાણીના ઉત્સાહી ગોશાલકે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો 'આજે મને કેવો આહાર મળશે?'

'ઊતરી ગયેલું ધાન મળશે ઉપર દક્ષિણામાં ખોટો તાંબીઓ મળશે,' ગુરુથી પણ સ્વાભાવિક રીતે કહેવાઈ ગયું.

ગોશાલકને ગુરુવાક્યને કસોટીએ કસવું હતુ. ઘણું રખડ્યા, પણ આખરે તો મળવાનુ હતું તે મળ્યું. ગોશાલક અપાર શ્રદ્ધાથી શ્રમણ મહાવીરનો ચરણકિંકર બની રહ્યો.

આ ગુરુ-શિષ્યની જોડલી અત્યારે જેને આપણે ચમત્કારો કહીએ છીએ એવા એ કાળના સામાન્ય અનુભવજ્ઞાનની કસોટીઓ કરતી પ્રવાસ ખેડવા લાગી. એકદા માર્ગમાં ગોશાલકને ક્ષુધા લાગી. નજીકમાં ગોવાળો ખીર રાંધતા હતા. ભડભડ બળતા ચૂલા પર માટીના પાત્રમાં એ તૈયાર થઈ રહી હતી.

'ગુરુદેવ ! એ લોકો પાસેથી ખીરની ભિક્ષા લઈ આવું ?' શિષ્યે ગુરુની આજ્ઞા ચાહી. ગુરુએ પોતાનાં આંતર-બાહ્ય શિષ્ય માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં હતાં. એમણે કહ્યું: 'ખીર નહિ થાય, હાંડલી ફસકાઈ જશે, મહેનત માથે પડશે.'

અને ખરેખર, પ્રચંડ અગ્નિમાં લોહપાત્ર ગળી જાય એમ, હાંડલી ફસકાઈ ગઈ. ગોશાલક ગુરુગમ પર વારી ગયો એ નમ્ર, વિનમ્ર, અતિનમ્ર શિષ્ય બની રહ્યો, પોતાની જાતને ભૂલી ગયો. નહિ તો એ પણ એક સંમાન્ય વ્યક્તિ હતો એક સંપ્રદાયનો નેતા હતો. પણ સત્યની ખોજ માટે તો માણસે ખોવાઈ જવું પડે ને ! ગઈ કાલનો પૂજનીય અપ્રતિસ્પર્ધીય ગોશાલક આજ નહોતો. પહાડ કંકર બની ગયો હતો. એણે પોતાનું આત્મ વિલોપન કર્યું હતું

પણ રે ! પોતાની જાત માટેનો ગર્વ ભલે અપ્રશસ્ત હોય, પણ સમર્થ ગુરુગમનો ગર્વ કંઈ અસ્થાને નહોતો ને ! એક સ્થળે ભિક્ષા માટે જતાં દુકાનદારે ગમે તેવા હલકા શબ્દો વાપરી અપમાન કર્યું ! પોતાના આરાધ્ય ગુરુ માટે એ ધસાતા શબ્દો બોલ્યો, આથી કોપાયમાન થયેલા ગોશાલકે કહ્યું :

'મારા ગુરુની આણથી કહું છું કે તારા જેવા હૈયાબળેલાની હાટડી પણ બળજો !'

શબ્દોમાં પણ અપૂર્વ સામર્થ્ય છે. એ શબ્દો અંતરની આહના હતા એ આહ આગરૂપે પ્રત્યક્ષ થઈ. ખરેખર, દુકાનદારની હાટડીમાં ક્યાંકથી આગ લાગી પોતાના ગુરુના નામસામર્થ્ય પર ગર્વ ધરતો તરુણ તપસ્વી પાછો ફર્યો, સાભિમાન સર્વ વૃત્તાંત ગુરુને નિવેદિત કર્યો.

ગુરુએ તો એવા અભિમાનને પણ પાપ-વ્યાપાર કહ્યો શિષ્યની ગુરુપરાયણતા આથી વિશેષ રાગભરી બની. એના સ્વભાવનું આકર્ષણ સાત્ત્વિકતા કરતાં શક્તિ તરફ વધુ ઢળતું.

માર્ગમાં ભગવાન પાર્શ્વના સાધુઓ મળ્યા. તેઓએ શરીર પર વસ્ત્રાદિક ધાર્યાં હતાં. ગુરુનું માહાત્મ્ય વધારવા ગોશાલક એમની સાથે લડી પડ્યો, ને તેઓ તરફ તુચ્છ ભાવ બતાવતો કહેવા લાગ્યો:

'અરે મુનિઓ ! તમે વસ્ત્રાદિની ગ્રંથિ ધારણ કરો છો, ને તમારી જાતને નિર્ગ્રંથ કહેવરાવો છો ? જુઓ ને, આ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર મારા ગુરુદેવ ! વસ્ત્રમાં તો શું-શરીરમાં પણ તેમને મમત્વ નથી ! એ સાચા નિર્ગ્રંથ છે.'

પેલા મુનિઓ પણ કંઇ ઓછા ઊતરે એવા નહોતા. બંને વચ્ચે ઠીક ઝપાઝપી થઈ. સત્ય તરફનો આવેશ અને સ્વભાવની પ્રકૃતિગત તીખાશ સાધક શિષ્યમાં વારંવાર પ્રગટ થતી ગુરુ પણ સાધક શિષ્યનો આવેશ અને તીખાશ દૂર કરવા મૂંગા મૂંગા નવા નવા પ્રયોગો કરતા.

સત્યની ભાષા મૌન છે, એ શિષ્યને દર્શાવવા બંને મૌન લઈ એક સ્થળે રહ્યા.

સરહદ પરનું એ સ્થળ હતું. ચોરો, જકાતખોરો ને જાસૂસોનો સદા ભય ત્યાં રહેતો. કુશળ કોટવાળ સિપાહીઓની ટુકડી સાથે આ પ્રદેશની રક્ષા માટે રહેતો. એણે એકાંત સ્થળમાં, ચૂપચાપ બેઠેલા આ બે જુવાનિયાઓને જોયા. કોટવાળે બંનેને પકડ્યા ને પૂછ્યુ: 'કોણ છો? ક્યાંથી આવો છો?'

બંને મૌનની પ્રતિજ્ઞાવાળા હતા પ્રાણ જાય પણ પ્રતિજ્ઞા ન તૂટે! બંનેમાથી એકે યે જવાબ ન આપ્યો

'પક્કા જાસૂસ લાગે છે;' કોટવાળે કહ્યુ ને સિપાઈઓને આજ્ઞા કરી કે એમની બોબડી બંધ છે, એને ખોલવાનો ઉપાય કરવો જોઈશે. બંનેને કૂવામાં ઊંધે માથે ટાંગી ડૂબકીઓ ખવરાવો.

આજ્ઞાનો તરત અમલ થયો. બંનેને દોરડા બાંધી કૂવામાં ટાંગવામાં આવ્યા, પણ મૌન અખંડિત રહ્યું. એ વખતે કેટલીક ભિક્ષુણીઓ ત્યા થઈને નીકળી. તેઓએ રાજા સિદ્ધાર્થના પુત્ર તરીકે મહાવીર વર્ધમાનને પિછાણ્યા. કોટવાળ શરમીંદો પડ્યો ને ચાલ્યો ગયો

ગુરુ અને શિષ્ય મુક્ત થયા ગુરુએ પ્રસન્ન વદને શિષ્યને પ્રશ્ન કર્યો: 'વત્સ! તું કેવી રીતે આવી વિપત્તિમા પણ મૌન જાળવી રહ્યો?'

શિષ્યે કહ્યુ: 'ગુરુદેવ! મને આપ વિષે વિશ્વાસ હતો. મને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી, કે જ્યાં સુધી હું આપની સાથે છું, ત્યાં સુધી કોઈ મારું અનિષ્ટ નહિ કરી શકે!'

શિષ્ય પર ગુરુને અપૂર્વ ભાવ થયો. તેઓ સાધનાના દુર્ગમ પથ પર આગળ ને આગળ કદમ ભરતા ગયા.

ગુરુના તપ, જ્ઞાન ને પ્રજ્ઞા પાછળ ગોશાલક દીવાનો બન્યો હતો. એ દીવાનાપણું, એ ઘેલછા વણમાગ્યા કજિયા નોતરી લાવતી એક વાર કોઈ ગામમા બને ઊતર્યા હશે, ને પડખે ધર્મોત્સવ ઉજવાતો હશે. અનેક સ્ત્રીપુરુષો એમાં ભાગ લઈ રહ્યાં હતાં. તેઓ રંગ-બેરંગી વસ્ત્રો પહેરી, મદ્યપાન કરી, અનેક પ્રકારના ચાળા કરતા નૃત્ય કરતાં હતાં.

ગોશાલકથી આ ન સહેવાયુ. એણે ત્યાં જઈ ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું: 'અરે મૂર્ખો! આ મોક્ષમાર્ગ નથી. કંઈક સમજો. સાચું સમજવુ હોય તો આવો મારા ગુરુ પાસે.'

આમ બૂમબરાડાથી રંગમા ભંગ પડ્યો. સહુ ચિડાયાં. કેટલાક સશક્ત માણસોએ એને પકડ્યો ને મૂઢ માર મારવા માંડ્યો. પણ એમ દેહને કષ્ટ થાય તેથી સત્યને થોડું છુપાવાય! એણે તો પાછી એ જ વાત કહેવી ચાલુ રાખી. મહાપ્રયાસે નૃત્ય રંગ પર આવ્યું હતું, ત્યાં આ જડ તાપસે ફરી વિઘ્ન કરવું ચાલુ કર્યું. ફરીને એને કૂતરાની જેમ ઝૂડ્યો. આમ ત્રણ વાર બન્યું, પણ ગોશાલક કોનું નામ? એણે માર ખાતાં ખાતા ફક્ત એટલું કહ્યું: 'રે ભલા માણસો! મને મારા દેહની પરવા નથી, પણ સત્યની ફિકર છે.'

શિષ્યની આવી ઉચ્ચ મનોભાવના ને દૃઢ મનોવૃત્તિ જોઈ ગુરુ કંઈ કઈ આકાંક્ષાઓ સેવી રહ્યા. એક દહાડો એમણે કહ્યુ· 'વત્સ! શરીરની મમતા આપણને નથી ને હિંસાનો આપણા મનમાં લવલેશ ખ્યાલ નથી આ બે વસ્તુની પરીક્ષા માટે અનાર્ય દેશમાં — જ્યાંનું પંખી પણ આપણું પરિચિત ન હોય ત્યાં — જવા અને આપણા સિદ્ધાંતોને નાણી જોવા ઇચ્છું છું. ઇચ્છું છું કે તું મને અનુસરીશ.'

ગોશાલક વિચાર કરી રહ્યો. પણ ગુરુનું વચન એને અવિચારણીય હતું. સાંજે જ જંગલમાં દાવાગ્નિ લાગ્યો. લીલું ઘાસ અગરબત્તીની જેમ બળવા લાગ્યું. ગોશાલક ને ગુરુ બંને ધ્યાનમાં હતા. શિષ્યે બૂમ મારી : 'ગુરુ, ભાગો !'

પણ ગુરુ તો પથ્થરની પ્રતિમાશા ધ્યાનમગ્ન રહ્યા. સળગતો અગ્નિ સુરસુર કરતો, એમના પગની આસપાસ ફરી વળ્યો. બંને પગ શ્યામ બની ગયા, પણ ધ્યાનકાળ પૂરો કરીને જ ગુરુ ઊઠ્યા !

ગુરુની નિશ્ચલતા ને પોતાની ચંચળતા ગોશાલકના મનને દમી રહી. એણે પોતાની સહનશીલતાની પરીક્ષા આપવા અનાર્ય દેશ પ્રતિ પ્રયાણનો આગ્રહ સેવવા માંડ્યો.

[૨]

અનાર્ય દેશનો રોમહર્ષણ પ્રવાસ એક વાર નહિ, પણ બબ્બે વાર ગુરુ ને શિષ્ય કરી આવ્યા. નરમાંસભક્ષકોના દેશમાં એમના દેહમાંથી માંસપિંડ કાપી એ અનાર્ય દેશવાસીઓએ મિજબાની ઉડાવી. વાઘના બીજા અવતાર જેવા કૂતરાઓ એમના દેહને ક્ષત-વિક્ષત કરી ગયા, પણ બન્ને જણાએ દંડ સુદ્ધાં ન સાહ્યો ! બંને પોતાના આત્માની અવિજેયતામાં શ્રદ્ધા લઈ આર્યભૂમિ પર આવ્યા.

નિદાઘના દિવસો હતા. સૂર્ય સોળે કળાએ તપી રહ્યો હતો. માર્ગમાં એક તાપસ સૂર્યમંડળ પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને તપ કરતો હતો. અગ્નિ વરસાવતો સૂર્ય એના દેહને તપાવતો હતો ! પણ એનું મન શીતળ હતું. એની મોટી જટામાં રહેલી જૂંઓ તાપથી અકળાઈ જમીન પર પડતી હતી. દયાભાવી તાપસ જમીન પર પડેલી જૂંઓને ઉપાડી ફરી ફરીને જટામાં મૂકતો હતો !

ગોશાલક જેવા આત્માના અપ્રતિરથ મહારથીને આ કાર્ય ક્ષુદ્ર લાગે તે સ્વાભાવિક હતું. એનાથી ખડખડ હસી પડાયું, ને બોલી જવાયુ : 'અરે, આ તે જોગી કે જૂંઓનો મિજબાન !'

આ શબ્દો તાપસના શ્રવણપટ પર અથડાતાં એનો ચહેરો તપાવેલા તાંબાના પતરા જેવો બની ગયો. એણે મોં ફેરવ્યું, ગોશાલક પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી. એ દૃષ્ટિમાંથી દાહ ઉપજાવતી હજારો અગ્નિજ્વાળાઓ જાણે બહાર પડી

'અરેરે ! બળી મૂઓ !' ગોશાલકે બૂમ પાડી. એની આજુબાજુનાં લીલાં કંચનવર્ણાં વૃક્ષો સાવ બળીને કાળા કોલસા જેવાં બની ગયાં હતાં. ગોશાલકને લાગ્યું કે પોતે પણ એ જ દશાને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે. ત્યાં સળગતા ગ્રીષ્મમાં કોઈ ભરી વાદળી એકાએક વરસી જાય ને શીતલતા પ્રસરાવી જાય, એમ ગોશાલક અપૂર્વ શીતલતાનો અનુભવ કરી રહ્યો.

એણે શ્રમપૂર્વક સ્વસ્થતા મેળવી તો એક અજબ દૃશ્ય જોયું. તાપસના નેત્રોમાંથી નીસરતા અગ્નિકિરણો સામે શ્રમણ મહાવીરના નેત્રોમાંથી ફૂટતી તેજસ્વી જલધારાઓ સંઘર્ષ સાધી રહી હતી ગમે તેવી આપત્તિમાં પણ પ્રતિકારમાં ન માનનાર ગુરુદેવ આજે શિષ્યની પ્રાણરક્ષા માટે પ્રતિકાર રચી રહ્યા.

તાપસનો ગર્વ ગળી ગયો.

મૃત્યુમાંથી ઊગરી ગયેલો ગોશાલક ગુરુચરણમાં પડ્યો ને ગદ્‌ગદ્ કંઠે બોલ્યો : 'પ્રભુ! આ શું હતું?'

'તેજોલેશ્યા.'

'તમે સામે કઈ શક્તિ મૂકી?'

'શીતલેશ્યા.'

'ગુરુદેવ, જે શક્તિ સામાન્ય તાપસને લભ્ય, તે મને શા કાજે અલભ્ય? મારી સાધનામાં કંઈ ત્રુટિ?'

'વત્સ, શક્તિ કરતાં સત્ત્વ તરફ જા! એ જ કલ્યાણપ્રદ છે. આ શક્તિ છે, ચમત્કાર છે; તને યોગીને તો સાવ સુલભ છે, પણ ચમત્કારમાં સિદ્ધિ નથી કલ્યાણ નથી. મોક્ષ નથી. કોઈ વાર મનનો નિગ્રહ શિથિલ થતાં એ આત્મનું ને પરનું અકલ્યાણ કરે છે.'

'ગુરુદેવ! મારે તેજોલેશ્યા સાધવી છે. મને સાધના બતાવો.' જાણે બાળહઠ બોલી

મહાન ગોશાલકે આમ આગ્રહ કરીને તેજોલેશ્યાની સાધના-વિધિ જાણી લીધી. એ સિદ્ધિ કરવા શ્રાવસ્તી નગરીમાં રોકાઈ ગયો.

શ્રમણ મહાવીર સામે સાધનાનો હજી લાંબો રાહ પડ્યો હતો. શિષ્યને ત્યાં છોડી તેઓ આગળ ચાલ્યા ગયા. જતાં જતાં એટલું કહ્યું કે, 'વત્સ! આત્મવિલોપન વગર આત્મ-વિજય અશક્ય છે, એ ભૂલીશ મા!'

બંનેના રાહ જુદા પડ્યા!

[૩]

ગુરુ અને શિષ્યને જુદા પડ્યે વર્ષો વીતી ગયાં. આર્ય ગોશાલક શ્રાવસ્તી નગરીમાં સાધના-સિદ્ધિ માટે સ્થિરવાસ કરી રહ્યા છે. શરદ ઋતુની ચંચળ વાદળીની જેમ વર્ધમાન મહાવીર દેશેદેશ ઘૂમી રહ્યા છે. એમના આત્મવિજયના સમાચારો અહીં આવ્યા કરે છે.

આર્ય ગોશાલકે શક્તિની સાધના પાછળ દેહ વિસારે પાડી દીધો છે. ચમત્કારમાત્ર મૂઠીમાં બાંધી લેવા એ મથી રહ્યા છે. નિમિત્તજ્ઞાન તો હસ્તામલકવત્ કર્યું છે. મનુષ્યમાત્રના લાભાલાભ, સુખ દુઃખ ને જીવિત-મરણ ભાખવામાં એ અચૂક પુરવાર થયા છે.

ઉપાસકોની સંખ્યા શુકલ પક્ષના ચંદ્રની જેમ વધતી ચાલી છે એક દિવસ સમાચાર આવ્યા કે શ્રમણ મહાવીરને ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન વિષેનું કેવળજ્ઞાન ઊપજ્યું! એ સર્વજ્ઞ થયા!

લોકો ગુરુની કીર્તિ કરવા લાગ્યા. ગુરુની વાહવાહ બોલવા લાગ્યા. ગર્વરૂપી મ્યાનમાં એક જ તલવાર રહી શકે. પોતાની વાહવાહ ને ગુરુની વાહવાહ, એ બે વાત ન બને! ગર્વ પોતાના સિંહાસને અન્ય કોઈને સાંખી શકતો નથી. આર્ય ગોશાલકના અંતરમાં સૂતેલો ગર્વ જાગ્યો. ગુરુના માનમાં પોતાના જ્ઞાનની માનહાનિ પેખી એણે હુંકાર કર્યો:

'રે મૂર્ખ લોકો! જ્ઞાનમાં કંઈ ન જાણો ને માથાકૂટ લઈ બેઠા છો! લાભાલાભ, જીવિત મૃત્યુ, સુખ-દુઃખ ભાખે એ સર્વજ્ઞ! હું તો એ સીમા ક્યારની ઓળંગી ચૂક્યો છું'

'એની ખાતરી શી?' ઉત્સવમાં ભાગ લઈ રહેલી હલાહલા કુંભારણે પ્રશ્ન કર્યો. નગરની એ શ્રીમંત સ્ત્રી હતી, જાજરમાન હતી, સાધુસંતોની સેવિકા હતી.

'સર્વજ્ઞ પાસે પણ ખાતરી માગવાની? શાન્તમ્ પાપમ્! હલાહલા! તારા નિભાડામાંથી ચાર માટલાં માત્ર સુપક્વ નીકળશે, સો અપક્વ, ને બાકી ખંડિત નીકળશે. જા, કરી લે સર્વજ્ઞત્વની ખાતરી!'

હલાહલા નિંભાડે ગઈ. આખો નિભાડો ઉકેલાવ્યો. જોયું તો ગુરુના કહેવા મુજબ જ નીકળ્યું. એણે આવીને ગુરુના ચરણમાં પડી કહ્યું: 'મારે મંદિરિયે પધારો, મા'રાજ!'

ગુરુને આછો આછો મદ વ્યાપી રહ્યો. કર્તુમ્, અકર્તુમ્, અન્યથા કર્તુમ્ કઃ સમર્થઃ?

આર્ય ગોશાલક હલાહલાના મંદિરે વસ્યા. એમની કીર્તિના ધજાગરા ચઢયા. આત્મસાધનાને બદલે આર્ય ગોશાળક શિષ્યસાધનામાં પડી ગયા. અખંડ કીર્તિના સ્વામી બન્યા. પ્રતિસ્પર્ધા માત્ર મહાવીરની કીર્તિની રહી. ભૂતકાળનુ શિષ્યત્વ એમાં સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ બની રહ્યું.

એક દહાડો મગધપતિ બિંબિસારના પુત્ર અજાતશત્રુ એને ઘેરે પધાર્યા. પિતા પુત્ર વચ્ચે ખટરાગ હતો. પિતૃહત્યાની તરસ દિલમાં જાગી હતી. ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધ તરફ તેમને કંઈક કહેવાપણું હતું. એ ગોશાલકને ચરણે પડયા.

આય ગોશાલકે આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: 'નિરર્થક ચિંતા ન કરીશ. આ મેં કર્યું, આ મારાં બલ વીર્ય કે પરાક્રમથી થયું, એ મિથ્યા આભાસમાત્ર છે. માણસ માટે જેવી નિયતિ હશે, તે પ્રમાણે થશે.'

રાજાએ વધારામાં પૂછ્યું. 'મારો મોક્ષ નહિ થાય?'

જવાબ મળ્યો: 'રાજા! સૂતરનો દડો ઉકેલવા ગાડયો એટલે ઊકલી જ જવાનો. નિશ્ચિત રહો.'

મહારાજ અજાતશત્રુ પ્રસન્ન વદને પાછા ફર્યા. મહાન ગોશાલકને ગુરુ તરીકે જાહેર કર્યા. એમના આજીવિક સંપ્રદાયને અનેક બક્ષિસો કરી.

બીજી તરફ શ્રમણ વર્ધમાનની કીર્તિ પણ વધતી જતી હતી. એમણે ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ જેવા ૧૧ દિગ્ગજ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને હરાવી શિષ્ય બનાવ્યા હતા. એ સમાચાર આપનારને આર્ય ગોશાલકે કહ્યું:

'અરે! અગિયાર તો શું, મારા એક શિષ્યને પણ હરાવે તો ખરા વહું. એ તો જ્યારે ભેટો થાય ત્યારે વાત. અરે! મહાદેવજીનો મહિમા ભરડો જાણે! તમે શું જાણો?'

એક વાર પ્રેમમૂર્તિ મહાવીરનો પ્રેમભર્યો સદેશ આવ્યો. એમણે કહેવરાવ્યું હતું: 'વત્સ! અતિ સ્ત્રીપરિચય સાધકને સારો નહિ!' આ સદેશમાં એને પોતાનું ને કુંભકારરાણી હલાહલાનું અપમાન ભાસ્યુ. એણે સામો વળતો સંદેશ કહાવ્યો:

'અરે! મને સર્વજ્ઞને વત્સ કહેનાર એ મહાવીર વર્ધમાન કોણ છે? એને કહેજો કે જે ગોશાલકને તમે જોયો હતો, એને તો સાત ભવ થઈ ગયા. જેને પોતાના ચિત્તનો વિશ્વાસ ન હોય એ સ્ત્રીથી ડરે. ગારુડીને ગમે તેવા ઝેરી સાપનો ભો કેવો? એ તો જેમ દોરડા સાથે ખેલે એમ સાપ સાથે રમે.'

આમ ને આમ સોળ વર્ષનો સુદીર્ઘ ગાળો વીતી ગયો. આર્ય ગોશાલક આ સમય દરમ્યાન શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સાથે માનસિક સંગ્રામ ખેલતા રહ્યા. પ્રત્યક્ષ સંગ્રામ કરતાં એ સંગ્રામ ભયંકર હતો.

[૪]

આજ શ્રાવસ્તી નગરીમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર આવતા હતા. નગરજનો પોતાને ત્યાં સોળ વર્ષથી રહેલા સર્વજ્ઞ આર્ય ગોશાલક અને સર્વજ્ઞ મહાવીર બંને વિષે જાણવા ઉત્સુક હતા. તેઓએ શ્રમણ મહાવીરને સર્વજ્ઞ, જિન, અર્હંતના નામે વધાવ્યા. ઉત્સુક નગરજનોએ પહેલી જ ધર્મસભામા પ્રશ્ન કર્યો :

'શું આર્ય ગોશાલક જિન, સર્વજ્ઞ ને અર્હંત નથી ?'

ધર્મસંકટ આવ્યુ પણ અસત્ય ઉત્તર આપી શકાય તેમ નહોતું. શ્રમણ મહાવીરે કહ્યું 'એ ૭ મહાનિમિત્તોનુ જ્ઞાન ધરાવે છે, પણ સર્વજ્ઞ નથી.'

ધર્મસભા પૂરી થયે, નગરજનો તરત જ આર્ય ગોશાલક પાસે પહોંચ્યા. લોક લડાઈનું રસિયુ હોય છે. શ્રમણ મહાવીરની વાત કહી આર્ય ગોશાલકને લાગ્યું કે આ મહાવીર મારી સોળ વર્ષની કીર્તિને સાફ કરી નાખશે. એમના અંતરમાં ભયંકર પ્રતિકાર જાગ્યો. એ વખતે આનંદ નામના મહાવીરના શિષ્ય ત્યાં થઈને નીકળ્યા.

ગોશાલકે ભયંકર ગર્જના કરતાં કહ્યું: 'કહી દેજો તમારા એ ...ને ! મને છંછેડીને સાર નહિ કાઢો.'

ભગવાન મહાવીરને આ સમાચાર મળતા તેમણે તમામ શિષ્યોને સૂચન કર્યું કે એના વિરુદ્ધ કંઈ ન બોલવુ. ત્રાજવું ભલે પોતાના ભારથી જ તૂટી જાય. પણ નગરજનોમાં આ બે સર્વજ્ઞો વચ્ચેના સંઘર્ષનો ભારે ઉત્સાહ હતો. તમાશાને તેડું મળ્યું. તેઓએ આખરે ગોશાલકને મેદાને પાડયો. એ સશિષ્ય–પરિવાર શ્રમણ મહાવીરના ઉતારે આવ્યો. માણસ તો મા'તું નહોતું.

આર્ય ગોશાલકે પોતાનો વાણી–વ્યાપાર ચાલુ કર્યો શ્રમણ મહાવીર સ્વસ્થ બેઠા સાંભળી રહ્યા. ગોશાલકનો વેગ આથી વધ્યો. એણે ગાલિપ્રદાન શરૂ કર્યું. જેટલું કડવુ બોલી શકાય તેટલું બોલવા માંડયું. વાતાવરણ ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું. સાધુઓમાં ઉશ્કેરણીનું મોજું ફરી વળ્યું.

શ્રમણ મહાવીરે સાધુઓને શાન્ત કરવા કહ્યું ' એની એવી પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિ ને પ્રાણ સાથે જાય. ક્રોધ કરતા કરુણા કલ્પે એવા તરફ.'

પણ આ શબ્દોએ ગોશાલકને વધુ ઉગ્ર બનાવ્યો. એણે કટુ વચનોથી વાયુમંડળ ભરી દીધુ. માનવમેદની પણ ગોશાલક તરફ જરા નારાજી બતાવી રહી. સર્વાનુભૂતિ નામના મહાવીર–શિષ્યથી ન રહેવાયુ; એ બોલ્યા.

'રે ગોશાલક ! કોઈ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાસેથી એક પણ આર્ય–વચન શીખ્યા હોઈએ તોય તે બહુમાન કરવા યોગ્ય છે; તો તુ તો શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો જ શિષ્ય છે. એમની પાસેથી સર્વ વિદ્યા શીખ્યો છે પછી આ અનાર્યપણું કેવું ? અથવા ભગવાને કહ્યું એમ તારી પ્રકૃતિમાં જ એ તત્ત્વ છે ? ભલે ત્યારે, દદતુ દદતુ ગાલી–ર્ગાલીમન્તો ભવન્તઃ (ખૂબ ગાળો આપો, કારણ કે એ મય જ તમે છો.)

છેલ્લા વાક્ય સાથે આજુબાજુની મેદની હસી પડી. આર્ય ગોશાલક ઉશ્કેરાયો. એણે ભયંકર ફુત્કાર કર્યો. સાથે નેત્રોમાંથી દૃષ્ટિવિષ સર્પ જેવી જ્વાલા કાઢી. શિખામણ આપવા આગળ આવેલા મુનિ ત્યાં ઢીમ થઈને ઢળી પડ્યા. એમના સ્થાને સુનક્ષત્ર મુનિ આવ્યા. એ બે શબ્દો બોલે, તે પહેલાં તેઓ પણ ગોશાલકની આંખમાંથી નીકળતી પીંગળી જ્વાલાઓમાં ભસ્મીભૂત! વાતાવરણ એકાએક ગંભીર બની ગયું. આખરે એ સ્થાન લેવા આવતા બીજા મુનિઓને પાછળ રાખી, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે એ સ્થાન લીધું.

ગોશાલકે પોતાના એકમાત્ર પ્રતિસ્પર્ધીને નીરખ્યા. એનામાં અજબ ઝનૂન વ્યાપી રહ્યું. એ સાત–આઠ કદમ પાછો હઠયો; મોટી આંખોને વિશેષ વિસ્તીર્ણ કરી. તરત જ સળગતી આગનું વર્તુલ શ્રમણ મહાવીરના દેહને વીંટી વળેલું દેખાયું.

'તેજોલેશ્યા! હા, હા, હા! મહાવીર! હવે માંડ છ મહિના કાઢીશ!' ગોશાલકે આકાશને વીંધતું અટ્ટહાસ્ય કર્યું. પણ બીજી પળે તેણે આશ્ચર્ય સાથે જોયું કે પેલું તેજ–વર્તુલ મહાવીરના દેહમાં પ્રવેશ કરવાને બદલે એમની પરકમ્મા કરી રહ્યું હતું!

અને ગોશાલક આ અજબ ઘટના અંગે કંઈક વિચારે એ પહેલાં એ તેજવર્તુલ પાછું ફર્યું. એની તરફ ધસ્યું ને એના જ દેહમાં સમાઈ ગયું. ક્ષણમાત્રમાં તો દેખાવડો ગોશાલક બિહામણો બની ગયો.

મહાવીરે તો એ જ સ્વસ્થતાથી કહ્યું. 'ગોશાલક! હાથનાં કર્યાં આખરે હૈયે વાગ્યાં! મારે હજી સોળ વર્ષ સુધી આ દેહ–ભાર વેઠવાનો છે. પણ તારે માટે તો માત્ર સાત રાત્રિ–દિવસ બાકી છે. બધું ભૂલી જા! અસારને સાર ન માની લે એક માત્ર આત્માની ચિંતા કર! એક દહાડો તને મારા પર આંધળો અનુરાગ હતો. આજે તું દ્વેષમાં અંધ બન્યો છે. રાગ અને દ્વેષ તો એક ઢાલની બે બાજુ છે. વીસરી જા! સ્વસ્થ થા! શાન્ત થા!'

મુમુર્ષુ સર્પની જેમ કાતિલ નજર કરતો, ગોશાલક પાછો ફર્યો. દેહ પર દવ પ્રગટયો હતો. સાતમે દિવસે ગોશાલક મૃત્યુ પામ્યો. શ્રવણ મહાવીર શ્રાવસ્તી છોડી ગયા.

એક વાર ભગવાન મહાવીરના અનન્ય ભક્ત મગધરાજ બિંબિસારે પ્રશ્ન કર્યો: 'પ્રભો! મારી શી ગતિ થશે?'

'નરકગતિ,' રાજવી શિષ્યની શેહ રાખ્યા વગર ગુરુએ કહ્યું.

'અને ગોશાલકની?'

'સદ્ગતિ!'

રાજાજી મૂઝાઈ ગયા. એમણે પ્રશ્ન કર્યો: 'પ્રભો! આપના ભક્તોને નરક અને આપના નિંદકોને સ્વર્ગ? આ તે કેવો ન્યાય!'

'અદલ ન્યાય! છેલ્લી પળે એને મારી શિખામણ સાચી લાગી, અને મૃત્યુની અંતિમ પળો ઉજમાળ કરી. રાજન્! જીવનમાં સાધનાની કિંમત છે, સ્નેહની નહિ,' ભગવાન મહાવીરે સ્પષ્ટ કહ્યું.

સમરાઇચ્ચ-કહા

[પરિચય]

[ગતાંકથી પૂર્ણ]

લેખક :—પૂજ્ય પં. શ્રી. ધુરંધરવિજયજી

નવમો ભવ—

गुणचंद—वाणमंतर, जं भणियमिहासि तं गयमियाणिं ॥
वोच्छामि जमिह सेसं, गुरूवएसाणुसारेणं ॥ १ ॥

ઉજ્જયિની નગરી છે. પુરુષસિંહ રાજા છે. સુન્દરી મહારાણી છે. ગુણચંદ્રનો આત્મા મહારાણીની કુક્ષિએ જન્મ લે છે. આ જન્મ લેવાનું તે આત્માને છેલ્લું છે. રાજપુત્ર—જન્મોચિત સર્વ કાર્યો ઉત્તમ પ્રકારે કરે છે ને પુત્રનુ નામ 'સમરાદિત્ય' રાખવામાં આવે છે

વાનમંતરનો જીવ નરકમાંથી નીકળી પરિભ્રમણ કરતો અગ્નિકને ત્યાં યક્ષદેવાની કુક્ષિએ પુત્રપણે જન્મે છે ને 'ગિરિષેણ' એવુ તેનું નામ પાડવામાં આવે છે. અનેક ભવોથી આત્માને સંસ્કારિત કરતા સમરાદિત્યના આત્માનું વલણ આ ભવમાં સતત ધર્મ તરફ જ રહે છે. સંસારની કે રંગરાગની વૃત્તિ કે વાત તેને જરી પણ રુચતી નથી. રાજા વગેરે મોહવશ ઇચ્છે છે કે કુમાર ભોગવિલાસમાં રક્તને સક્ત બને તો સારુ. તે માટે અશોક વગેરે એવા મિત્રોને પણ કહી રાખે છે કે તમે કુમારની ચિત્તવૃત્તિને મોહિત કરો, પરંતુ તે મિત્રો પણ કુમારના પરિચયથી ને પ્રભાવથી ઊલટા તેના મતમાં મળી જાય છે. રાજા પ્રસંગે પ્રસંગે ઘણી ઘણી મોહક સાધનસામગ્રી કુમાર માટે યોજે છે પણ તેમાં તેનું મન લલચાતું નથી તે તો વૈરાગ્ય તરફ વધુ ને વધુ ખેંચાતો જાય છે. અહીં કુમારના વર્તનમાં ખરેખર દેખાઈ આવે છે કે—

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते, येषां न चेतांसि त एव धीरा ॥

—વિકારના કારણો છતાં જેઓનાં મન વિકારને પામતા નથી તેઓ જ ખરેખર ધીર છે.

વ્યાધિ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ ત્રણ કેવાં અપ્રતિકાર્ય છે તેનું ચિત્રણ એટલું સુન્દર છે કે ચિત્તફલક પર એ ચિત્રણ ચડયા પછી નથી તો ઝાંખુ પડતુ કે નથી તો દૂર ખસતુ. પિતાના આગ્રહથી કુમાર વિલાસવતી અને કામલતા નામે બે રાજકુમારીઓ સાથે વિવાહ કરે છે. કુમારને આકર્ષવાને બદલે બન્ને કુમારીઓ કુમારના વિચારમાં રંગાઈ જાય છે વિષયાધીન આત્માના વિરૂપ વિપાકનું જે વર્ણન કુમારે તે બન્નેને કહ્યું તેની ઊંડી અસર તેના ઉપર પડી અને યાવજ્જીવ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પરિપાલન કરવાનો સર્વેએ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. દેવોએ પણ તેઓના તે નિર્ણયને અનુમોદ્યો. રાજા-રાણી પણ છેવટે હર્ષિત થયાં. તેઓ પણ કુમાર પાસે ગયાં ને કુમારની વાત સાંભળીને સંવેગ તરફ આકર્ષાયાં. સંસારની વિચિત્રતાઓની પરંપરા જ્યારે કુમાર જણાવે છે ત્યારે ભલભલાને એમ થઈ જાય છે કે આ સંસાર ખરેખર, અસાર ને દુઃખનો ભંડાર છે. પરિણામે કુમાર માતા-પિતા સ્ત્રીઓ, મિત્રાદિ સર્વ સ્વજન-સંબંધીઓ સાથે પ્રભાસ-આચાર્ય મહારાજ પાસે મહામહોત્સવ પૂર્વક સંયમ સ્વીકારે

રાજા પોતાના ભાણેજને રાજ્ય સોંપે છે. પુરજન માત્ર આનંદિત થાય છે. ફક્ત એક ગિરિષેણુના હૃદયમાં અકારણુ દ્વેષ જાગે છે ને તે કુમારને મારવાની વિચારણા કર્યા કરે છે. વખત જતાં અનેક શિષ્ય પરિવાર સમેત સમરાદિત્ય મુનિ અયોધ્યા નગરીએ પધારે છે. રાજા અને નગરજનો દર્શન વંદન માટે આવે છે ને દેશનામાં એટલા તાત્ત્વિક ભાવો સમજાવે છે કે જે અનેક તત્ત્વગ્રન્થો જેવા છે. કાળચક્રનું સ્વરૂપ, કર્મની પરિસ્થિતિ, કર્મબંધના હેતુઓ, મુનિધર્મની મહત્તા ઇત્યાદિ અનેક વિષયો આવે છે. એ પ્રમાણે અનેક આત્માને પ્રતિબોધ કરતા સમરાદિત્ય મુનિ ગામાનુગામ વિહાર કરતાં અવંતી પધારે છે ત્યાં એકદા એકાંતમાં પ્રતિમા ધ્યાને રહ્યા છે. મુનિની પાછળ પડેલો ગિરિષેણુ પણુ ઠીક અવસર મળ્યો એમ વિચારી ધ્યાને રહેલા મુનિના શરીર ઉપર આજુબાજુથી ચીંથરાં વીણી લાવીને વીંટે છે. તે ઉપર અળસીનું તેલ છાંટે છે ને પછી અગ્નિ ચાંપે છે. ધ્યાનની ધારાએ ચડેલા મુનિને શરીરની પરવા નથી. તેઓ તો ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થાય છે ને ઘાતિકર્મનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન પામે છે. વેલન્ધર દેવ સપરિવાર ત્યાં આવે છે ને અગ્નિ હોલવી નાખીને મુનિના શરીર ઉપરનાં ચીંથરાં દૂર કરે છે. રાજા વગેરે ત્યાં આવી ચડે છે વાતની જાણુ થાય છે. ગિરિષેણુ પણુ હૃદયમાં શરમાય છે પોતાના અપકૃત્ય માટે, મુનિની મહાનુભાવતા તેના હૃદય ઉપર અસર કરી જાય છે ને તે ચાલ્યો જાય છે.

સમરાદિત્ય કેવલી ધર્મદેશના આપે છે. નરક–ગતિનાં દુઃખો અને દેવલોકનાં સુખો કેવાં છે તે સમજાવે છે ને પછી મોક્ષનાં સુખો કેવાં અનુપમેય છે તેનુ વર્ણન ભિલ્લ અને નગર સુખના ઉપનયવાળા દૃષ્ટાંતથી વર્ણવે છે છેવટે વેલન્ધર દેવ આ ઉપસર્ગનું કારણુ પૂછે છે. ત્યારે કેવલી ભગવંત સર્વ સંબંધ કહે છે ને ગિરિષેણુનો આત્મા અસંખ્યાતા પુદ્ગલ પરાવર્તો પછી સમ્યક્ત્વ પામશે એમ જણાવે છે

અત્યારે તો તેણે ગુણુ પક્ષપાત બીજ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે બીજક તેની સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિમાં પરંપરાએ કારણુભૂત બનશે.

સમરાદિત્ય કેવલી ભગવંત ત્યાંથી વિહાર કરી જાય છે. ગિરિષેણુ ભૂંડે હાલે મરીને સાતમી નરકે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા નારક તરીકે ઉપજે છે ને શૈલિશીકરણુ કરી બાકીનાં ચાર અઘાતી કર્મનો અંત કરીને સમરાદિત્ય કેવલી ભગવંત સિદ્ધિગતિના શાશ્વત સુખના ભોગી બને છે.

કર્મના સકંજામાં સપડાયેલો એક આત્મા અનંત કાળ સંસારમાં ભમે છે અને કર્મની સામે ઝઝૂમતો અન્ય આત્મા ઉત્તરોત્તર પ્રશમ–ભાવમાં આગળ વધતો અનંત સંસારનો અંત સાધી સિદ્ધિ મેળવે છે તે આ ચરિત્રમાં સ્પષ્ટ છે ચરિત્રકાર પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ પણુ ગ્રન્થ સમાપ્તિ કરતાં આશીર્વાદ આપે છે કે—

जं विरइऊण पुण्णं, महाणुभावचरियं मए पत्तं ॥
तेण इहं भवविरहो, होउ सया भवियलोयस्स ॥

મહાનુભાવ (સમરાદિત્ય)નું આ ચરિત્ર રચીને મેં જે પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેથી ભવ્ય લોકને સદા ભવનો વિરહ થાઓ.

આમ ઉપસંહારમાં 'વિરહ' પદ કે જે આ સર્વ રચનામાં બીજભૂત બન્યું છે તે પણ સુન્દર રીતે યોજ્યું છે. આપણે પણ આવાં ચરિત્રો દ્વારા ભવવિરહને ઇચ્છીએ.

કથામાંથી કેટલીક સમજાતી વાતો

આ સમરાઇચ્ચકહા એ એક કાવ્ય ગ્રન્થ હોવા છતાં તેમાંથી પ્રાસંગિક અનેક વિષયો જાણવા મળે છે. જૈન દર્શનનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્થળે સ્થળે મુનિવરોની દેશનામાં ઘણું જ આવે છે. વ્યવહારના અને મુનિ જીવનના આચારો અને પ્રક્રિયા પણ આ કથા વ્યવસ્થિત સમજાવે છે.

શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક જૈન મુનિઓમાં 'ધર્મલાભ' એ પ્રમાણે આશીર્વચન બોલવાનો વર્તમાનમાં પણ વ્યવસ્થિત ચાલુ વ્યવહાર છે. આ કથામાં સેંકડો વખત મુનિઓએ એ આશીર્વચન ઉચ્ચાર્યાના ઉલ્લેખો છે એટલે વર્તમાનમાં પ્રચલિત આશીર્વચન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મ ના સમયમાં પણ પ્રચલિત હતું એ નિર્વિવાદ છે અને તેઓશ્રીના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તો આશીર્વચન જ સનાતન રૂઢ છે, અને એમ જ હોવું જોઈએ એમ બુદ્ધિને પણ સમજાય છે. આ આશીર્વચન સિવાય મુનિના મુખે શોભે એવું નિર્દોષ આશીર્વચન અન્ય કલ્પી શકાતું નથી.

કથાના અનુયાયી અને પ્રશસ્તિ

આ કથાને અનુસારે છૂટક છૂટક ઘણું લખાયું છે. શ્રી. પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મહારાજે 'સમરાદિત્યસંક્ષેપ' શ્લોકબદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલ છે. એ ગ્રન્થ પણ સંસ્કૃત કાવ્ય ગ્રન્થોમાં પ્રધાન સ્થાને મૂકી શકાય એટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે. પં. પદ્મવિજયજી મહારાજે 'શ્રીસમરાદિત્યરાસ' ગુજરાતીમાં પદ્યબંધ લખીને પ્રાકૃત-સંસ્કૃતના અણજાણ આત્માઓ ઉપર અનુપમ ઉપકાર કર્યો છે. રાસની રચના પણ પૂર્ણ સામર્થ્યવાળી છે પ્રશમરસ નિતરતી આ કથા જ એવી છે કે જે એમ ને એમ અસર કરે તો પછી સમર્થ વ્યક્તિઓને હાથે લખાયેલ કેમ ન કરે ? એ સિવાય ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્યરૂપે પણ આ કથાનું પુસ્તક પ્રકટ થયેલ છે.' વેરનો વિપાક' નામે ટૂંકમાં પણ આ ચરિત્ર ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ટૂંકા રાસરૂપે પણ રચના થઈ છે.

આ કથાની પ્રશસ્તિ ગાતાં કવિવર્ય ધનપાલે 'તિલકમંજરી'માં એ રમ્ય સૂક્ત મૂક્યું છે, તે આ પ્રમાણે છે —

निरोद्धुं पार्यते केन, समरादित्यजन्मनः ॥
प्रशमस्य वशीभूतं, समरादित्यजन्मनः ॥

—સમરાદિત્યથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રશમને અધીન થયેલું ને યુદ્ધ વગેરેને ત્યજતું મન કોના વડે રોકી શકાય ? અર્થાત ન જ રોકી શકાય.

કવિ ધનપાલનું ઉપરોક્ત કવન મનનપૂર્વક આ કથા વાંચ્યા પછી સર્વથા સત્ય છે એમ સહૃદયને લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

સૂર્ય-ચન્દ્રના પ્રકાશ સુધી આ કથા અંતરને અજવાળતી રહે એ જ અભિલાષા.

ગુણસેન અને અગ્નિશર્માના ભવસંબંધોનો કોઠો

માનવ ભવ ક્રમ	ગુણસેનના તે તે ભવના નામ	અગ્નિશર્મા ના નામ	ગુણસેન અને અગ્નિશર્માનો સબંધ	ગુણસેનના માતા-પિતા અને નગરી	અગ્નિશર્માના માતા-પિતાનાં નામ	ગુણસેનના અનન્તર ભવો	અગ્નિશર્માના અનન્તર ભવો
૧	ગુણસેન	અગ્નિશર્મા	રાજપુત્ર પુરોહિતપુત્ર	પૂર્ણચંદ્ર રાજા કુમુદિની રાણી ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત	યજ્ઞદત્ત-સોમદેવા	સૌધર્મ દેવલોક એક સાગર	વિદ્યુતકુમાર ૧॥ પલ્યોપમ
૨	સિંહ	આનંદ	પિતા—પુત્ર	પુરુષદત્ત રાજા શ્રીકાંતા રાણી જયપુર	સિંહ કુસુમાવલી	સનત્કુમાર દેવલોક ૫-સાગર	રત્નપ્રભા નારક ૧-સાગર
૩	શિખિ-કુમાર	જાલિની	પુત્ર—માતા	બ્રહ્મદત્તવિપ્ર જાલની કોસંબનગર	ઇન્દ્રશર્મા-શુભંકરા	બ્રહ્મદેવલોક ૯-સાગર	શર્કરાપ્રભા નારક ૩-સાગર
૪	ધન	ધનશ્રી	પતિ—પત્ની	વૈશ્રમણ શેઠ શ્રીદેવી સુશર્મનગર	પૂર્ણભદ્ર-ગોમતી	શુક્રકલ્પ ૧૫-સાગર	વાલુકાપ્રભા નારક ૭-સાગર
૫	જયકુમાર	વિજય	મોટાભાઈ નાનાભાઈ	સૂરતેજ રાજા લીલાવતી રાણી કાકંદીનગરી	સૂરતેજ-લીલાવતી	આનત દેવલોક ૧૮-સાગર	પંકપ્રભા નારક ૧૦-સાગર
૬	ધરણ	લક્ષ્મી	પતિ—પત્ની	બંધુદત્ત શેઠ હારપ્રભા માકંદીનગરી	કાર્તિક શેઠ-જયા	આરણ દેવલોક ૨૧-સાગર	ધૂમપ્રભા નારક ૧૭-સાગર
૭	સેનકુમાર	વિષેણ	કાકા—કાકાના ભાઈઓ	અમરસેન રાજા જયસુંદરી રાણી ચંપાનગરી	હરિષેણ-તારપ્રભા	નવમગ્રૈવયક ૩૦-સાગર	તમઃપ્રભા નારક ૨૨-સાગર
૮	ગુણચંદ્ર	વાનમંતર	રાજપુત્ર — વિદ્યાધર	મૈત્રીબલ રાજા પદ્માવતી રાણી અયોધ્યાપુરી	રથનૂપુર નગરમાં માતા-પિતા વિદ્યાધર	સર્વાર્થ સિદ્ધવિમાન ૩૩-સાગર	મહાતમા નારક ૩૩-સાગર
૯	સમરાદિત્ય	ગિરિષેણ	રાજપુત્ર દરિદ્રપુત્ર	પુરુષસિંહ રાજા સુન્દરી રાણી ઉજ્જયિની	ગ્રન્થિક યક્ષદેવા	શિવપદ અક્ષયસ્થિતિ	મહાતમા નારક ૩૩-સાગર

श्री. मेघमुनि रचित

साह राजसी रासका ऐतिहासिक सार

लेखकः—श्रीयुत भंवरलाल नाहटा, बीकानेर

श्वेताम्बर जैन विद्वानोका रचित ऐतिहासिक साहित्य बहुत विशाल एवं विविध है। ऐतिहासिक व्यक्तियाके चरित काव्यके रूपमें भी अनेकों संस्कृत एवं लोकभाषामें भी सेकड़ोंकी संख्यामें उपलब्ध होते है। लगभग तीस वर्ष पूर्व 'ऐतिहासिक राससंग्रह' संज्ञक कुछ ग्रंथ निकले थे जिनमें हमारा 'ऐतिहासिक जैन काव्यसंग्रह' अंतिम समझिये। विगत पन्द्रह वर्षोंमें ऐसा प्रयत्न विशेष रूपसे नहीं हुआ, यद्यपि ऐतिहासिक रास और चरित्रकाव्य बहुतसे अप्रकाशित हैं, मूल रूपसे उनका प्रकाशन तथाविध संग्रह ग्रन्थके विक्रयकी कमीके कारण असुविधाप्रद होनेसे हमने अपनी शोधमें उपलब्ध ऐसे ग्रन्थोका सार प्रकाशित करते रहना ही उचित समझा। इतः पूर्व 'जैन सत्य प्रकाश'में कई कृतियोका सार प्रकाशित कर चुके हैं अवशेष करते रहनेका संकल्प है।

उज्जैनके सिन्धिया ओरिएण्टल इन्स्टीटयूटमें लगभग दस हजार हस्तलिखित ग्रन्थोका अच्छा संग्रह है। वहांके संग्रह ग्रन्थोकी अपूर्ण सूची कई वर्ष पूर्व दो भागोंमें प्रकाशित हुई थी। उसे मंगाने पर 'साह राजसी रास' मेघमुनि रचितकी कृति उक्त संग्रहमें होनेका विदित हुआ। प्रथम इस रासका आदि-अंत भाग मंगाकर देखा और फिर प्रतिलिपि प्राप्त करनेका कईवार प्रयत्न किया पर नियमानुसार इन्स्टीटयूटसे प्रति बाहर नहीं भेजी जाती और वहां बैठकर प्रतिलिपि करनेवाले व्यक्तिके न मिलनेसे हमारा प्रयत्न असफल रहा। संयोगवश गत-वर्ष मेरे पितृव्य श्रीअगरचंदजी नाहटाके पुत्र भाई धरमचंदके विवाहोपलक्षमें लश्कर जाना हुआ तो डॉ० बूलचंद्रजी जैनसे मोतीमहलमें साक्षात्कार हुआ, जो उस प्रांतके शिक्षा विभागके सेकेटरी है, प्रसंगवश सिन्धिया आरिएण्टल इन्स्टीटयूटकी प्रतिके संबन्धमें बात हुई और हमने अपनी असफलताका जिक्र किया तो उन्होने अविलम्ब उसकी प्रतिलिपि भेजने की व्यवस्था कर देनेका कहा, थोड़े दिनोमें आपकी कृपासे उसकी प्रतिलिपि प्राप्त हो गई जिसका ऐति-हासिक सार यहां उपस्थित किया जा रहा है।

चौवीस तीर्थंकर गौतमादि १४५२ गणधर, सरस्वती और गुरुचरणोमें नमस्कार करके कवि मेघमुनि राजसी साहके रासका प्रारंभ करते है। इस नरपुंगवने जिनालयनिर्माण, सप्तक्षेत्रमें अर्थव्यय, तीर्थयात्रा, संघपतिपदप्राप्ति आदि कार्योके साथ साथ सं. १६८७ के महादुष्कालमें दानशालाएं खोलकर बड़ा भारी पुण्यकार्य किया था।

भरतक्षेत्रके २५॥ आर्य देशोमें हालार देश [1]प्रसिद्ध है। जहांके अश्वरत्न प्रसिद्ध होते है और कृष्णका निवासस्थान द्वारामती तीर्थ भी यहीं अवस्थित है। इसी हालार देशके नवानगर नामक सुंदर नगरमें जाम श्रीसत्ता नरेश्वर थे जो बड़े न्यायवान और धर्मिष्ठ थे उनके पुत्रका नाम श्रीजसराज था। इस समृद्ध नगरमें बड़े बड़े साहूकार रहते थे और समुद्रतटका बड़ा भारी व्यापार था। नाना प्रकारके फल, मेवे, धातु और जवहरातकी आमदानी होती थी। नगरलोक सब सुखी थे। जाम साहबके राज्यमें बकरी और शेर एक साथ रहते थे। यहां दंड केवल प्रासादों पर, उन्माद हाथियोमें, बन्धन वेणीफूलमें, चंचलता स्त्री और घोड़ोमें, कैदखाना नारीकुचोमें, हार शब्द पासोके खेलमें, लोभ दीपकमें, साल पलंगमें, निस्नेहीपना जलमें, चोरी मनको चुरानेमें, शोर नृत्य-संगीतादि उत्सवोमें, बांकापन वांसमें और शंका लज्जामें ही पायी जाती थी। यह प्रधान बंदरगाह था, व्यापारियोंका जमघट बना रहता। ८४ ज्ञातियोमें प्रधान ओसवंश सूर्यके सदृश है जिसके श्रृंगार स्वरूप राजसी साहका यश चारों और फैला हुआ था।

गुणोसे भरपूर एक एकसे बढकर चौरासी गच्छ है। भगवान महावीरकी पट्टपरंपरामें गंगाजलकी तरह पवित्र अंचलगच्छनायक श्रीधर्ममूर्त्तिसूरि नामक यशस्वी आचार्यके धर्मधुरंधर श्रावकवर्य राजसी और उसके परिवारका विस्तृत परिचय आगे दिया जाता है।

महाजनोमें पुण्यवान् और श्रीमन्त भोजासाह हुए जो नागड़ागोत्रीय होते हुए पहिले पारकरनिवासी होनेके कारण पारकरा भी कहलाते थे। नवानगरको व्यापारका केन्द्र ज्ञात कर साह भोजाने यहां व्यापारकी पेढी खोली। जाम साहबने उन्हे बुलाकर सत्कृत किया और वहां बस जानेके लिये उत्तम स्थान दिया। सं. १५९६ सालमें शुभ मुहूर्त्तमें साह भोजा सपरिवार आकर यहीं रहने लगे। सेठ पुण्यवान और दाता होनेसे उनका भोज नाम सार्थक था। उनकी स्त्री भोजलदेकी कुक्षिसे ५ पुत्र रत्न हुए। जिनका १ खेतसी, २ जइतसी, ३ तेजसी, ४ जगसी और ५वां रतनसी नाम था। सं. १६३१-३२ में दुष्कालके समय जइतसीने दानशालाएं खोलकर सुभिक्ष किया। तीसरे पुत्र श्रीतेजसी बड़े पुण्यवान, सुन्दर और तेजस्वी थे। इनके २ स्त्रियां थीं। प्रथम तेजलदेके चांपसी हुए, जिनकी स्त्री चांपलदेकी कुक्षिसे नेता, धारा और मूलजी नामक तीन पुत्र हुए। द्वितीय स्त्री वइजलदे बड़ी गुणवती, धर्मिष्ठा और पतिपरायणा थी। उसकी कुक्षिसे सं. १६२४ मिति मार्गशीर्ष कृष्णा ११ के दिन शुभ लक्षणयुक्त पुत्ररत्न जन्मा। ज्योतिषी लोगोंने जन्म लग्न देखकर कहा कि यह बालक जगतका प्रतिपालक होगा। इसका नाम राजसी दिया गया जो क्रमशः बड़ा होने लगा ऊसने पोसालमें मातृकाक्षर, चाणक्यनीति, नामालेखा पढनेके अनन्तर धर्मशास्त्रका अभ्यास किया। योग्य वयस्क होने पर सजलदे नामक गुणवती कन्यासे उसका विवाह हुआ। सजलदेके

१ हालार देशका वर्णन संस्कृत श्लोकोंमें हमारे संग्रहमें है वैसे ही संस्कृत काव्यमें भी दिया है।

रामा नामक पुत्र हुआ जिसके पुत्र व कानबाई हुई और सरीआई नामक द्वितीय भार्या थी जिसके मानसिह पुत्र हुआ।

राजसीक द्वि. स्त्री सरूपदेवीके लाछां, पांची और धरमी नामक तीन पुत्रियां हुई। तृतीय स्त्री राणबाई भी बड़ी उदार और पतिव्रता थी। तेजसीसाहके तृतीय पुत्र नयणसीसाह हुए, जिनके मनरंगदे और मोहणदे नामक दो भार्यायें थीं। तेजसीसाहने पुण्यकार्य करते हुए इहलीला समाप्त की। राजसीके अनुज नयणसीके सोमा और कर्मसी नामक दानवीर पुत्रद्वय हुए।

सं० १६६०में जैनाचार्य श्री धर्ममूर्तिसूरिजी नवानगर पधारे। श्रावक समुदायके बीच जाम नरेश्वर भी वन्दनार्थ पधारे। सूरिमहाराजने धर्मोपदेश देते हुए भरत चक्रवर्तीके शत्रुंजय संघ निकाल कर संघपति पद प्राप्त करनेका वर्णन किया। राजसी शाहने शत्रुंजयका संघ निकालनेकी इच्छा प्रकट की। सं० १६६५में लघु भ्राता नयणसी व उनके पुत्र सोमा, कर्मसी तथा नेता, धारा, मूलजी—तीनों भातुष्पुत्रो व स्वपुत्र रामसी आदिके साथ प्रयाण किया। संघनायक वर्द्धमानजी व पद्मसी थे[२]। संघको एकत्र कर शत्रुंजयकी ओर प्रयाण किया। हालार, सिध, सोरठ, कच्छ, मरुधर, मालव, आगरा और गुजरातके यात्रीगणोंके साथ चले। हाथी, घोड़ा, ऊंट, रथ, सिझवालों पर सवार होकर व कई यात्री पैदल भी चलते थे। नवानगर और शत्रुंजयके मार्गमें गन्धर्वों द्वारा जिनगुण स्तवना करते हुए व भाटों द्वारा बिरुदावली वखानते हुए संघ शत्रुंजय जा पहुंचा। सोनेके फूल मोती व रत्नादिकसे गिरिराजको वधाया गया। रायण वृक्षके नीचे राजसीसाहको संघपतिका तिलक किया गया। सं० राजसीने वहां साहमीवच्छल व लाहणादि कर प्रचुर धनराशि व्यय की। सकुशल शत्रुंजय यात्रा कर संघ सहित नवानगर पधारे, आगवानीके लिये बहुत लोग आये और हरिणाक्षियोने उन्हे वधाया।

शत्रुंजय महातीर्थकी यात्रासे राजसी और नयणसीके मनोरथ सफल हुए। वे प्रति संवत्सरीके पारणाके दिन स्वधर्मीवात्सल्य किया करते व सूखडी श्रीफल आदि बांटते। जाम नरेश्वरके मान्य राजसी साहकी पुण्यकला द्वितीयाके चन्द्रकी तरह वृद्धिगत होने लगी। एक वार उनके मनमें विचार आया कि महाराजा संप्रति, मंत्रीश्वर विमल और वस्तुपाल, तेजपाल आदि महापुरुषोने जिनालय निर्माण कराके धर्मस्थान स्थापित किये व अपनी कीर्ति भी चिरस्थायी की। जिनेश्वरने श्रीमुखसे इस कार्य द्वारा महाफलकी निष्पत्ति बतलाई है, अतः यह कार्य हमे भी करना चाहिए। उन्होने अपने अनुज नयणसीके साथ एकान्तमें सलाह करके नेता, धारा, मूलराज, सोमा, कर्मसी आदि अपने कुटुम्बियोंकी अनुमतिसे जिनालय निर्माण कराना निश्चित कर जाम नरेश्वरके सम्मुख अपना मनोरथ निवेदन किया। जाम

२ इनका 'चरित्र वर्द्धमान पद्मसी प्रबन्ध' एव 'अचलगच्छ पट्टावली'में देखना चाहिए।

नरेश्वरने प्रमुदित होकर सेठके इस कार्यकी प्रशंसा करते हुए मनपसंद भूमि पर कार्य प्रारंभ कर देनेकी आज्ञा दी। संघपतिने राजाज्ञा शिरोधार्य की। तत्काल भूमि खरीद कर वास्तुविदको बुलाकर सं. १६६८ अक्षय तृतीयाके दिन शुभ लग्नमें जिनालयका खातमुहूर्त्त किया।

संघपतिने उज्ज्वल पाषाण मंगवाकर कुशल शिल्पियो द्वारा सुघटित करा जिनभवन निर्माण करवाया। मूलनायकजीके उत्तुंग शिखर पर चौमुख विहार वनाया। मोटे मोटे स्तंभों पर रंभाकी तरह नाटक करती हुई पुत्तलिकाएं बनवायीं। उत्तर, पश्चिम, और दक्षिणमें शिखरबद्ध देहरे करवाये। पश्चिमकी ओर चढते हुए तीन चौमुख किये। यह शिखरबद्ध बावन जिनालय गढकी तरह शोभायमान बना। पूर्व द्वारकी ओर प्रौढ प्रासाद हुआ उत्तर दक्षिण द्वार पर बाहरी देहरे बनवाये। सं. १६६९ अक्षयतृतीयाके दिन शुभ मुहूर्त्तमें सारे नगरको भोजनार्थ निमन्त्रण किया गया। लड्डू, जलेबी, कंसार आदि पक्वान्नों द्वारा भक्ति की। स्वयं जाम नरेश्वर भी पधारे। वद्रा–पद्मसीका पुत्र वजपाल और श्रीपाल महाजनोंको साथ लेकर आये। भोजनानन्तर सबको लौंग, सुपारी, इलायची आदिसे सत्कृत किया।

इस जिनालयके मूलनायक श्रीशान्तिनाथ व चौमुख देहरीमें सम्मुख सहस्रफणा पार्श्वनाथ व दूसरे जिनेश्वरोंके ३०० बिम्ब निर्मित हुए। प्रतिष्ठा करवानेके हेतु आचार्यप्रवर श्रीकल्याण-सागरसूरिजीको पधारनेके लिए श्रावक लोग विनति करके आये। आचार्यश्री अंचलगच्छके नायक और बादशाह सलेम–जहांगीरके मान्य थे। सं. १६७५में आप नवानगर पधारे, देशना श्रवण करनेके पश्चात् राजसी साहने प्रतिष्ठाका मुहूर्त्त निकलवाया और वैशाख सुदि ८ का दिन निश्चित कर तैयारीयां प्रारंभ कर दी। मध्यमें माणक स्तंभ स्थापित कर मण्डपकी रचना की गई। खांड भरी हुई थाली और मुद्राके साथ राजसी साहने समस्त जैनोंको लाहण बांटी। चौरासी न्यातके सभी महाजनोंको निमन्त्रित कर ज़िमाया। नाना प्रकारके मिष्टान्न –पक्वान्नादिसे भक्ति की गई। भोजनानन्तर श्रीफल दिये गये।

रमणीय और ऊंचे प्रतिष्ठामण्डपमें केसरके छींटे दिये गये। जलयात्रा महोत्सवादि प्रचुर द्रव्यव्यय किया। सारे नगरकी दुकानें व राजमार्गोंको सजाया गया। धूपसे बचनेके लिए डेरा तंबू ताने गये, विविध चित्रादिसे सुशोभित नवानगर देवविमान जैसा लगता था। रामसी, नेता, धारा, मूलजी, सोमा, कर्मसी, वर्द्धमान सुत वजपाल, पदमसी सुत श्रीपाल आदि चतुर्विध संघके साथ संघपति राजसी सिरमौर थे। जलयात्रा उत्सवमें नाना प्रकारके वाजित्र, हाथी, घोड़े, पालखी इत्यादिके साथ गजारूढ इन्द्रपदधारी श्रावक व इन्द्राणी बनी-हुई सुश्राविकाएं मस्तक पर पूर्णकुंभ, श्रीफल और पुष्पमाला रख कर चल रही थीं। कहीं सन्नारियां गीत गा रही थीं तो कहीं भाट लोग विरुदावली वखानते थे। वस्त्रदान आदि

प्रचुरतासे किया जा रहा था। जलयात्रादिके अनन्तर श्रीकल्याणसागरसूरिजीने जिनबिम्बोंकी अंजनशलाका-प्रतिष्ठा की। शिखरबद्ध प्रासादमें संभवनाथ प्रभुकी स्थापना की, सन्निकट ही उपाश्रय बनाया। ईश्वर देहरा, रोजकोट-ठाकुरद्वारा, पानी परब और विश्रामस्थान किये गये। सं. १६८२में राजसी साहने मूलनायक चैत्यके पास चौमुख विहार बनवाया। रूपसी वास्तुविद्या विशारद थे। इस शिखरबद्ध विशाल प्रासादके तोरण, गवाक्ष, चौरे इत्यादिकी कोरणी अत्यन्त सूक्ष्म और प्रेक्षणीय थी। नाट्य पुत्तलिकाएं कलामें उर्वशीको भी मात कर देती थी। जगतीमें आमलसार पंक्ति, पगथिये, द्वार, दिक्पाल, घुम्मट आदिसे चौमंजला प्रासाद सुशोभित था। चारों दिशाओंमें चार प्रासाद कैलासशिखर जैसे लगते थे। यथास्थान बिम्बस्थापनादि महोत्सव सम्पन्न हुआ।

सं. १६८२में राजसी साहने श्रीगौड़ीपार्श्वनाथजीके यात्राके हेतु संघ निकाला। नेता, धारा, मूलराज, सोमा, कर्मसी, रामसी आदि भ्राता भी साथ थे। रथ, गाडी, घोड़े ऊंट आदि पर आरोहण कर प्रमुदित चित्तमें श्रीगौड़ीपार्श्वनाथजीकी यात्रा कर सकुशल संघ नवा-नगर पहुंचा।

सं. १६८७मे महादुष्काल पड़ा। वृष्टिका सर्वथा अभाव होनेसे पृथ्वीने एक कण भी अनाज नही दिया। लूट खसोट, भुखमरी, हत्याएं, विश्वासघात, परिवारत्याग आदि अनैतिकता और पापका साम्राज्य चहुं ओर छा गया। ऐसे विकट समयसे तेजसीके नन्दन राजसीने दानवीर जगडू साहकी तरह अन्नक्षेत्र खोलकर लोगोंको जीवनदान दिया। इस प्रकार दान देते हुए सं. १६८८का वर्ष लगा और घनघोर वर्षासे सर्वत्र सुकाल हो गया। राजसी साह नवानगरके शान्ति जिनालयमें स्नात्र महोत्सवादि पूजाएं सविशेष करवाते। हीरा-रत्नजटित आंगी एवं सतरहभेदी पूजा आदि करते, याचकोंको दान देते हुए राजसी साह सुखपूर्वक काल निर्गमन करने लगे।

मेघ मुनिने सं. १६९० मिति पोष वदि ८के दिन राजसी साहका यह रास निमाण किया। श्रीधर्ममूर्त्तिसूरिके पट्टधर आचार्य श्रीकल्याणसागरसूरिके शिष्य वाचक ज्ञानशेखरने नवानगरमें चतुर्मास किया। श्रीशांतिनाथ भगवान ऋद्धि-वृद्धि, सुखसंपत्ति मंगलमाला विस्तार करें।

साह राजसीके सम्बन्धमें विशेष अन्वेषण करने पर अंचलगच्छकी मोटी पट्टावलीमें बहुतसी ऐतिहासिक बाते ज्ञात हुई। लेखविस्तार भयसे यद्यपि उन्हे यहां नहीं दी जा रही हैं पर विशेषार्थियोको उसके पृ. २४८ से ३२४ तक में भिन्न भिन्न प्रसंगो पर जो वृत्तान्त प्रकाशित हैं उन्हें देख लेनेकी सूचना दे देना आवश्यक समझता हूं।

षट्दर्शनियोंके १०२ नाम

लेखक :—श्रीयुत अगरचंदजी नाहटा

सोलहवीं शतीके सुप्रसिद्ध गुजरातके जैन कवि लावण्यसमयने आबूके विमल-वसहीके निर्माता मंत्री "विमल" दंडनायकके चरित्र संबंधी "**विमलप्रबन्ध**" नामक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ सं० १५६८में मालसमुद्रमें बनाया। यह नौ खंडोका सरल गुजराती काव्य है। इसमें विमलके अतिरिक्त भी तत्कालीन रीति-रिवाजो, व्यक्तियोके नाम, जातियो संबंधी ऐतिहासिक निर्देश और अन्य अनेक ज्ञातव्य बातोका स्थान स्थान पर अच्छा वर्णन है। इस काव्यके दो संस्करण प्रकाशित हो चुके है। पहला संस्करण भीमसी माणक द्वारा मूल-मात्रका है और दूसरा मणिलाल बकोरभाई व्यासने गुजराती अनुवाद और विस्तृत उपोद्घातके साथ सं० १९७०में प्रकाशित किया था। यह संस्करण अनुवादके साथ होनेके कारण महत्त्वपूर्ण है ही, पर इसका उपोद्घात भी एक स्वतंत्र ग्रंथके समान है। जिसकी पृ० सं० १०२ है। इस संस्करणके पृ० ५६में द्वितीय खंडके अंतमें ८४ जाति, १८ वर्णकी नामावलीके साथसाथ छ दर्शन और उनके प्रत्येकके १६–१६ भेद होनेका उल्लेख पाया जाता है। यथा :—

बौद्ध सांख्य नैयायिक नाम, जैन अनै वैशेषिक ठाम।
जैमिनीय छ दर्शन जोय, मारगि धर्म चलावि सोय॥ ८६॥
छ दर्शन ऐ वर्तइ वेद, **सोल सोल** एकेकी भेद।
सोल छक छान्नउ पाखंड, प्रगटियां प्रथवीमांहि प्रचंड॥ ८७॥
खंडि खंडि छि मति निरमली, भणतां सुणतां संपति मिली।
मुनि लावण्यसमयची वाणी, एतलि बीजूं खंड वरवाणी॥ ८८॥

उपर्युक्त पद्योमें छ दर्शनियोमेंसे प्रत्येकके १६–१६ कुल ९६ भेद होनेका उल्लेख किया है। पर इन भेदोकी नामावली कहीं पर भी देखनेमें नहीं आई। अन्वेषण करते करते मुझे अपने संग्रहमें एक पत्र मिला। एक पत्र कलकत्तेसे और एक पत्र सिरोहीसे। ये तीनों पत्र फुटकर रूपमें है। इनमें छ दर्शनियोंके १७–१७ भेद कुल १०२ भेदोकी नामावली मिली है। इसके बाद साथ ही नवनारू, नवकारू, छत्तीस राजवंश, ३४ सालाएं, १७ भक्षभोजन, २४ जातिकी सूची भी पाई गई है। इन नामोकी सूची महत्त्वपूर्ण होनेसे प्रस्तुत लेखमें प्रकाशित की जा रही है।

कवि लावण्यसमयने छ दर्शनियोके १६–१६=९६ भेदोंका निर्देश किया है और प्राप्त तीनों पत्रोमें १७–१७=१०२ भेदोके नाम है, इस अंतरके लिये दो संभावनाएं हो सकती है। या तो लावण्यसमयको ९६ नाम लिखे मिले या पीछेसे किसीने एक एक नाम बढाकर कुल छ नाम बढा दिये हो। पर प्राप्त पत्रोमें कलकत्तेवाला पत्र १६वी या १७वींके

प्रारंभका लगता है। इस लिये पहिली संभावना ही अधिक ठीक प्रतीत होती है। ९६की भी कोई परंपरा रही होगी, जो कविको मिली। १०२की नामावली उन्हें नहीं मिली। इस संबंधमें और किसी प्राचीन ग्रंथमें उल्लेख आता हो या १०२के भेदोंके नामवालोका विशेष विवरण कही प्राप्त हो तो प्रकाशमें लानेका अनुरोध है। कई नाम तो इनमें सर्वथा अपरिचितसे लगते है, जिनकी परंपरा आगे नही चली। आचार्य हरिभद्रसूरिके 'षड्दर्शन समुच्चय' एवं उसकी वृत्तिसे षड्दर्शनियोके आचार-विचार आदिकी झांकी मिल जाती है। 'सर्वदर्शनसंग्रह' आदि दार्शनिक ग्रंथोमें कोई नई सूचना मिल सके तो उसे भ। प्रकाशमें लाना चाहिये।

यह नामावली साधारणतया लिखी गई प्रतीत होती है। विशेष विचारपूर्ण अन्यथा सभी दर्शनियोंके एक ही समान संख्यावाले १६–१६ या १७–१७ ही भेद हों, यह संभव नहीं। अन्य दर्शनियोका तो मुझे इतना पता नहीं, पर जैन दर्शनियोके जो १७ भेद इस सूचीमें लिखे मिले है, वे अधिक संगत एवं विचारपूर्ण नही प्रतीत होते।

उदाहरणार्थ '—दिगंबर और उसके काष्ठा और मूल संघका उल्लेख है। पर दिगंबरियोंके अन्य संघ भी उल्लेखनीय थे। इसी प्रकार श्वेताम्बर गच्छोमेंसे कुछका ही नाम पाया है। शेषको १७की संख्या कायम रखनेके लिये 'वेसधरा सर्वे'में समावेष्टित कर लिया है। खैर, मुझे तो जिस रूपमें नाम मिले है—तीनो पत्रोको सामने रखते हुए यहां उपास्थित कर देना है। विशेष विचार एवं ज्ञातव्य अन्य विद्वान प्रकट करें। तीनों पत्रोंकी नामावली भी एकसी नही है। इससे सहज ही यह अनुमान होता कि जिसे जो याद रहे लिख लिये गयें प्रतीत होता है। नामावली इस प्रकार है—

१. **जैनदर्शन**—१ श्वेताम्बर, २ दिगांबर (दियाकृत), ३ काष्टासंगी, ४ मूलासंगी (मयूरशृंगी), ५ जायलिया (जांगलिया), ६ चउदसिया, ७ पूनमिया (पोरणिया), ८ डगछा, ९ धर्मघोष, १० खरतर, ११ आंचलिया, १२ आगमिया १३ मलधारी (नटावा), १४ भावसार (वैधाया), १५ पूजारा (ऊचहरा), १६ ऊकट (कुटिया), १७ वेषधरा सर्वे (धूर्तकितव)

२. **नैयायिकदर्शन**—१ भाट (भरज), २ शैव, ३ पाशुपति, ४ कपालिक, ५ घंटाल, ६ पाह्व (पाहू), ७आकट (-ड), ८ केदारपुत्र, ९ नग्न (नग्रड), १० अयाचक, ११ एक भिक्षु (एक चक्षु) (एक भक्षु), १२ धाडीवाहा, १३ आयारी (आयरिय), १४ पतियाणा, १५ मठ पतिया, १६ चारण (वाइण), १७ कालमुख

३. **सांख्यदर्शन**—१ भगवंत, २ त्रिदंडिया, ३ स्नातक, ४ चंद्रायणा (-णी), ५ मुनिया (मोनीया), ६ गुरिया (गउरिया), ७ कवि, ८ बूडारा (कू--, छू--), ८ विग (ठिन), १० गूगलिया, ११ दांभिक, १२ गलतडिया (-वहडिया, गुल्हाडि), १३

सांखिया (संखाया, संखिया), १४ क्लिेसरिया, १५ अवतारिया, १६ स्वामिसत्तु (स्वामिया), १७ नागरिया

४. **बौद्धदर्शन**–१ बोधी (खोवी, बोधा, बोधर), २ चंडी (उद्दा) बंदर, ३ सातधडिया, ४ दगड़ि (दंतुडा), ५ डागुरा (डां-), ६ मूहिमा (मूइंमदा), ७ कपालिया (-मा-, -मे-), कमलिय), ८ मूलधारिया (मूलपाणिया), ९ पेदुहडा (भेदफोडा), १० भांडिया (भाड), ११ विट, १२ पावईया, १३ थोईया (तूरी), १४ गुरूडा (गरोन), १५ गणधउलिया (गुणधूलिया), १६ जगहथिया (जगहच्छिया), १७ वासदेविया (-सु-) (वांसवेटिया)

५. **वैशेषिक**–१ ब्राह्मण, २ आवस्तिया (श्रा-), ३ अग्निहोत्रिया, ४ दीक्षित, ५ आग्निक (याज्ञिक), ६ उपाध्याय, ७ आचार्य, ८ व्यास, ९ ज्योतिर्विद (ज्योतिषी), १० पंडित, ११ कथक, १२ चतुर्मुख पाठक, १३ किहकुलिया (क-) केहलीया, १४ भट्ट (भाट), १५ वैष्णव, १६ कउतगिया, १७ वडूआ (वडूआ)

६. **चार्वाक**–१ योगी (विवरण), २ हरिमेखलिया (हरमेखलिया), ३ इन्द्रजालिया, ४ नागमतिया, ५ तोलमतिया (गौड़-) (तोतलमतिया), ६ भाटमतिया (नाटमतीया), ७ कुलमतिया (कुहु कुलमतिया), ८ गोगामतिया, ९ धनंतरिया, १० रसायणी (रसाइणीया), ११ भिक्षु, १२ तुंबक (तुंबण), १३ मंत्रवादी, १४ शस्त्रवादी, १५ पात्रवादी (पत्री-) (सातकर्मिया), १६ नोरसिया, १७ धातुर्वादी (-वादिया)

प्राचीन पत्रमें १८ वर्णोके नाम भी 'विमलप्रबंध' आदिसे कुछ लिया है, अतः दे रहा हूं।

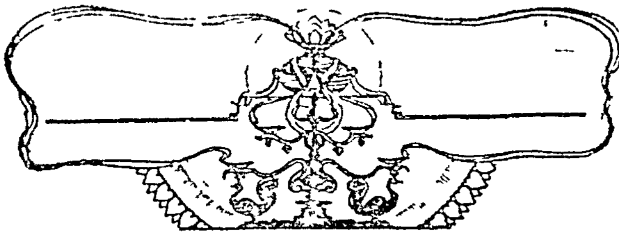
नवकारू–१ वांदनिक, २ पटयल, ३ कुंभकार, ४ सोनार, ५ माली, ६ तंबोली, ७ गांधर्व, ८ व्याद, ९ सत्तूयारी।

नवनारू–१ घांची, २ मोची, ३ गांछा, ४ छीपा, ५ ठंठारा, ६ रबार, ७ सूई, ८ कैवर्त्तक, ९ मिलन।

१७ भक्ष, ३ अनानि–१ बालि, २ टाल, ३ पली, ४ जड, ५ शाकानि, ६ डाल, ७ पान, ८ फूल, ९ फल, १० कडू षट्रस, ११ तीक्ष्ण, १२ उष्ण, १३ मधुर, १४ क्षार, १५ आम्ल, १६ दधि, १७ दुग्ध, १८ घृत।

३४ गृह-शालादि नामानि–१ विहार, २ प्रासाद, ३ हर्म्य, ४ हस्तिशाला, ५ तुरंगशाला, ६ भांडागार, ७ कोष्टागार, ८ भूमिगृह, ९ धर्मशाला, १० दानशाला, ११ सभामंडप, १२ आयुधशाला, १३ स्नानशाला, १४ अलंकारगृह, १५ ज्ञानगृह, १६ वस्त्रगृह, १७ पानीयशाला, १८ आश्रम, १९ क्रीडागृह, १० महाधन, २१ भोजनशाला, २२ शांतिगृह, २३ तुटज, २४ उपवरक, २५ चंद्रशाला, २६ सूतिगृह, २७ गोशाला, २८ पाकपुटी, २९ वर्तिक, ३० चयनी, ३१ शाल्यशाला, ३२ गंजपक्कण, ३६ घोष, ३४ निषधामठ।

८४ चौंहटा, ८४ जाति, ३६ राजवंशकी सूची आदि प्रसिद्ध होनेसे नहीं दी॥

સાભાર-સ્વીકાર

૧. **षष्ठीशतक प्रकरण** (ત્રણ બાલાવબોધ સહિત) કર્તા શ્રીનેમિચંદ્ર ભંડારી, **સંપા.** ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, એમ. એ પીએચ. ડી **પ્રકા.** ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. **મૂલ્ય** પાચ રૂપિયા

૨. **श्रीमहावीरस्तोत्र, चंद्रदूत काव्य, विद्वत्प्रबोध-शास्त्र**-ક્રમશ: કર્તા—શ્રીજિનવલ્લભસૂરિ, શ્રીવિમલકીર્તિ, શ્રી વલ્લભગણિ. **સંપા.** મુનિરાજ શ્રીમંગલસાગરજી, **પ્રકા.** શ્રીજિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા, શીતલવાડી ઉપાશ્રય, સુરત. **મૂલ્ય**—ભેટ

૩. **सप्तोपधान-विधि—સંકલન કર્તા**-મુનિરાજ શ્રીમંગલસાગરજી. **પ્રકાશક**-ઉપર્યુક્ત. **મૂલ્ય**—ભેટ

૪. **श्रीपालकथा**—કર્તા શ્રી રત્નશેખરસૂરિ શિષ્ય શ્રી. હેમચંદ્રસૂરિ, **સંપા સંશો.** મુનિરાજ શ્રી ચંદ્રોદયવિજયજી **પ્રકા** કેશવલાલ પ્રેમચદ કંસારા, ત્રણ દરવાજા, ખંભાત. **મૂલ્ય**—એક રૂપિયો

૫ **द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका-द्वितीयाद्वात्रिंशिका**—કર્તા : આ. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર, **ટીકાકાર**-આ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજી, **સંપા અનુ.** પં શ્રી સુશીલવિજયજી ગણિ. **પ્રકા.** શ્રી લાવણ્યસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર, બોટાદ (સૌરાષ્ટ્ર)

૬ **મંગલદીપ**—**કર્તા**-પં. શ્રી કનકવિજયજી ગણિ, **પ્રકા.** રતિલાલ ગુલાબચદ દોશી, દીવાન ચોક, જુનાગઢ (સૌરાષ્ટ્ર) **મૂલ્ય**—એક રૂપિયો.

૭. **કુમતાહિવિષજાંગુલીમંત્રતિમિરતરણિ**—**કર્તા**-મુનિરાજ શ્રી હંસસાગરજી. **પ્રકા.** શા. મોતીચંદ દીપચંદ, ઠળિયા, (જિ ભાવનગર-સૌરાષ્ટ્ર) **મૂલ્ય**-એક રૂપિયો ચાર આના

[અનુસધાન પેજ ૧૨૪ થી ચાલુ]

આ બધા પ્રખર બુદ્ધિવાદીઓ છે. જીવનના ક્ષેત્રે લૌકિક વિજયમાળા તેમના કંઠમા જગતે આરોપી છે છતાં એક મહાન વિશ્વશક્તિ પાસે તેઓ ઘૂટણીયે પડી માથુ નમાવી રહ્યા છે. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ગમે તેવું તેઓએ કલ્પ્યુ છે સાચું કે ખોટુ હોય તે અહી મહત્ત્વનુ નથી પણ મહત્ત્વનુ તો એ જ છે કે સહેજ વિચારણા અંતર્મુખ થઈ કે માનવી પૂર્ણતાનો આદર્શ કલ્પે છે. ઇશ્વરને માનસિક આકૃતિથી ઊભો કરે છે ઈશ્વર વિના તેને જીવન શૂન્ય ને ભયંકર લાગે છે ને વિશ્વ અર્થ વગરનુ લાગે છે. કશુક દૂરસુદૂરથી આવીને તેના કાનમાં છૂપી વાત કહી જાય છે તેને નીલાકાશના ગુંબજમાં સુવર્ણ પ્રતિમા દેખાય છે. બુદ્ધિથી ગર્વિષ્ટ બનેલ તેનુ હૃદય ભક્તિથી નમ્ર બને છે તે રડી ઊઠે છે અને ક્યારેક એવું બને કે “ રોવત રોવત મિલિ ગયા દાદૂ સાહિબ માહિ ” રોતા રોતા દાદૂ સાહેબમાં મળી ગયો, તેમ ઈશ્વરમાં તેઓ કદાચ ભળી જાય.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ
અંગે સૂચના

યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂા. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂા. ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂા. ૧૦૧) રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમાં જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતા પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. “શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ” માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨ આ માસિકનુ વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામા આવ્યુ છે

૩ માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂા. ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવુ વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય

૫ ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમા તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી

૬. સરનામુ બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમા પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા રોડ–અમદાવાદ.

श्री जैन सत्य प्रकाश

તંત્રી

ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

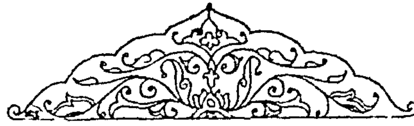
તા. ૧૫-૬-૫૩ : અમદાવાદ

વર્ષ ૧૮ : અંક : ૯] [ક્રમાંક : ૨૧૩

विषय-दर्शन

[અનુસંધાન પૃ. ૧૬૦ થી ચાલુ]

૬૪. **પ્રશ્ન**—પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિ ક્યારે પ્રગટ થાય ?

ઉત્તર—જ્યારે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયાને સારભૂત માનવાની નિર્મલ ભાવના થાય, અને હૃદયમાં રત્નની કાંતિની જેમ નિર્મલ તત્ત્વશ્રદ્ધા પ્રગટ થાય અને ક્રોધાદિ કષાય પ્રત્યે તિરસ્કાર ભાવ પ્રગટ થવાથી કષાયની મંદતા થાય ત્યારે સમજી લેવું કે સ્થિરા દૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે. આ દૃષ્ટિમાં જીવને યથાર્થ સમ્યગ્દર્શન ગુણ જરૂર પ્રગટ થાય છે તેથી તે જીવ ઉત્તમ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોની યથાશક્તિ પરમ બહુમાનથી સાધના કરે છે અને કદાગ્રહને સેવતો નથી-૬૪.

૬૫. **પ્રશ્ન**—છઠ્ઠી કાન્તા દૃષ્ટિનું અને સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિનુ સ્વરૂપ શુ ?

ઉત્તર—જેમાં તારાના પ્રકાશ જેવો બોધ હોય, નિશ્ચલ તત્ત્વની શ્રદ્ધા હોય અને ઘણા અર્થને સમજવાની શક્તિ હોય અને સમ્યકત્વ મોહનાદલિયાનો અનુભવ ચાલુ હોય ત્યારે કાન્તા દૃષ્ટિ જાણવી તથા જેમાં સૂર્યના પ્રકાશ જેવો બોધ હોય અને તત્ત્વોમા નિશ્ચલ રુચિ હોય અને જે કુદર્શન રૂપ અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્યના જેવી હોય તે પ્રભા દૃષ્ટિ કહેવાય-૬૫.

૬૬. **પ્રશ્ન**—આઠમી પરાદૃષ્ટિનુ સ્વરૂપ શુ ?

ઉત્તર—જેમાં તત્ત્વરુચિ બહુ જ નિર્મલ હોય, ને ચંદ્રમાના જેવો બોધ હોય તથા કષાયનો ઉદય શાંત (બહુમંદ) હોય, અને વિષયવાસના તદ્દન નાશ પામે છે તે પરાદૃષ્ટિ-વાળા મહાત્મા પુરુષો ધર્મસંન્યાસને પામેલા હોવાથી કૃતકૃત્ય બને છે. કહ્યું છે કે-

तन्नियोगान्महात्माथ, कृतकृत्यस्तथा भवेत् ॥
यथाऽयं धर्मसंन्यासविनियोगान्महामुनिः ॥ १ ॥ ૬૬.

[જુઓ : અનુસંધાન ટાઈટલ પૃષ્ઠ : ૩]

॥ ॐ अर्हम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक
मुनिसम्मेलन संस्थापित

श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र

जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

वर्ष : १८	વિક્રમ સં. ૨૦૦૯ : વીર નિ સં ૨૪૭૯ : ઈ. સ. ૧૯૫૩	क्रमांक
अंक : ९	જેઠ સુદિ ૪ : સોમવાર : ૧૫ જુન	२१३

નિર્બળ મન

લેખકઃ—પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીચંદ્રપ્રભસાગરજી

જે માણસે પોતાની મનોભૂમિને સિદ્ધાન્તોના રસાયણથી વજ્રમયી બનાવી નથી એ માણસ સંયોગોની મધ્યમાં રહેલ ચંચલ લોલક જેવો છે ક્ષણમાં શૂરવીરનો વેશ પહેરે અને ક્ષણ પછી કાયરનો સ્વાગ ધારણ કરતાં પણ વાર નથી લગાડતો.

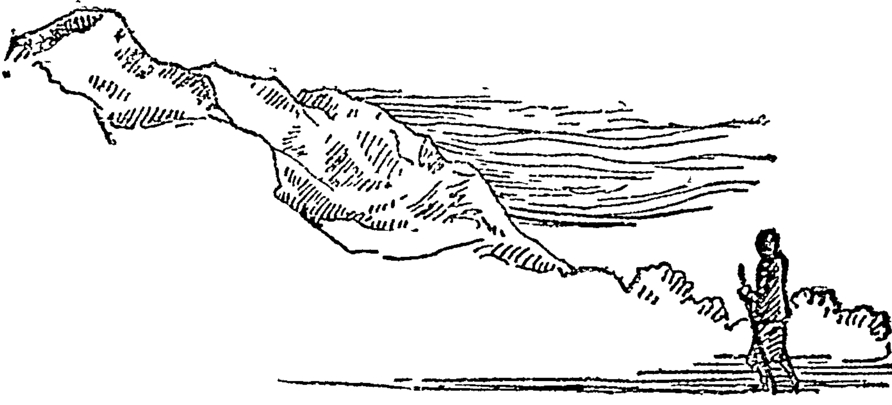
આવો માણસ જે બોલતો હોય છે તે સત્ય નથી હોતું. એ જે વિચારોને ઉચ્ચારતો હોય છે તે વિચારો પરિપક્વ નથી હોતા, એ જે નિર્ણય લેતો હોય છે તે નક્કર નથી હોતા ! એ ઘણુંખરું સંયોગો પર દૃષ્ટિ રાખી જીવનારો અતિસામાન્ય માનવ હોય છે.

એ સંયોગો સામે ટક્કર ઝીલી શકતો નથી એટલે પ્રતિકૂલ સંયોગો આવતાં ભયનો માર્યો બોલવાનું નથી બોલી શકતો અને ન બોલવાનું બોલી નાખે છે. ઘણીવાર તો એ માનસિક ભૂમિકામા ઘણા વખતથી ઘૂંટેલું, પોતાના ચિર–અનુભવમાંથી તારવેલું અને પોતે પ્રિય બનાવેલું સત્ય પણ પ્રગટ કરી શકતો નથી, અને સંયોગોને લીધે અણધાર્યું આવેલું, જ્યાં ત્યાંથી સ્થૂલ રીતે ભેગું કરેલું અને હૃદયે જેને માટે સમ્મતિ ન આપી હોય એવું એ વ્યકત કરે છે અને લોકોને જણાવવા પ્રયત્ન કરે કે, આ જ મારા વિચારોનું પરિપકવ ફળ છે. પણ ખરી રીતે એ આત્માની સંમતિ વિનાનું હોય છે અને ભય ને નિર્બળતામાંથી પ્રગટેલું હોય છે.

જેમ એના અભિપ્રાય માટે બને છે તેવું જ એના નિર્ણયો માટે, સંકલ્પો માટે પણ બને છે. કરેલા નિર્ણયને પ્રતિકૂલ સયોગો ઊભા થતાં એ શીઘ્ર ચંચલ થઈ જાય છે નિર્ણયના આધારે સદ્વૃત્તિ એને અયોગ્ય કાર્ય ન કરવા સમજાવે છે–પોકાર કરીને કહે છેઃ–" નહિ, નહિ; આ કાર્ય તારાથી ન થાય, કારણ કે આ કાર્ય ન કરવાનો તેં નિર્ણય કર્યો છે. આ કાર્યનો તેં આત્મસાક્ષીએ ત્યાગ કર્યો છે આ કાર્ય ન કરવાનું તેં અમુકને વચન આપ્યુ છે; વચનભંગ ન કર. વિશ્વાસઘાતના પંથે ન જા વચનભંગ જેવું પાપ કયું હોઈ શકે ? પ્રતિજ્ઞાભંગનું પાપ આત્માને પશ્ચાત્તાપની પાવકજ્વાળામા જીવનભર બાળ્યા કરે છે માટે નિર્ણયને

વળગી રહે. પ્રતિજ્ઞાના પવિત્ર શબ્દોને દેવ માની એની પૂજા કર. પ્રલોભનના પ્રવાહમાં પ્રતિજ્ઞાને વહેતી ન મૂક. પ્રવાહમાં તણાવવામાં નથી તો મર્દાઈ કે નથી માણસાઈ......"

પણ સંયોગોના સુંવાળા વાતાવરણથી નિર્બળ બનેલું મન સદ્વૃત્તિઓને પ્રલોભનભરી વસ્તુઓ ચિંધી, નિર્ણયના પાયાને હચમચાવી મૂકે એવી દલીલો પકડતાં કહે છે: "બેસ, બેસ હવે; મોટો નિર્ણય ન જોયો હોય તો! અમુક સંયોગોમાં અમુક નિર્ણય કર્યો એટલે ગદ્ધાપૂછની જેમ એને જ વળગી રહેવું? આ તે કંઈ નિર્ણય કહેવાય કે જડતા? તે સંયોગોમાં લાભ દેખાતો હતો, વાતાવરણ અનુકૂલ હતું અને માનસિક સ્થિતિ પણ એ રીતે ગોઠવાઈ ગઈ હતી એટલે નિર્ણય લેવાઈ ગયો. પણ આજ! આજ એ સંયોગો નથી, એ વાતાવરણ નથી અને મનને ટેકો આપી ટટાર કરે એવી પરિસ્થિતિ પણ નથી. એટલે ગઈ કાલનો નિર્ણય આજ કેમ કામ લાગે? ઉનાળામાં ગરમી થાય એટલે માણસ નિર્ણય કરે કે મારે ગરમ કપડાં ન પહેરવાં પણ શિયાળામાં એ જ નિર્ણયને વળગી રહે તો? તો શું? છતે કપડે ટાઢમાં ધ્રૂજીને મરવું જ પડે ને? એટલે ઉનાળા પૂરતો એ નિર્ણય યોગ્ય પણ શિયાળામાં અયોગ્ય. અન્ધારું હોય અને ઠંડકનાં કાળા ચશ્મા ન પહેરવાનો નિર્ણય કરે અને ધોમ તડકામાં ચાલવાના પ્રસંગે કોઈ કાળા ચશ્મા પહેરવા આપે તો શું એમ કહેવું કે "ના, મેં ચશ્મા ન પહેરવાનો નિર્ણય કર્યો છે; હું ચશ્મા નહિ પહેરું." એમ કહેનારનો ઉત્તર શું પ્રજ્ઞાભર્યો ગણાય કે જડતાભર્યો? માટે નિર્ણય–પ્રતિજ્ઞા એ તો સંયોગોના પાણી પર પ્રગટેલા પરપોટા છે. એનો આધાર ન રખાય અને એને વળગી પણ ન રહેવાય. એવો પ્રતિજ્ઞાનો પરપોટો ફૂટી જાય તો એની પાછળ અફસોસ કરી આંસુ સારતા ન બેસાય. એ તો ચાલ્યા જ કરે. સંયોગોના પ્રવાહ પર એવા તો હજારો પરપોટા ઉત્પન્ન થાય અને હજારો વિલય પામે. એ સૌને માટે રડવા બેસીએ તો આપણો આરો ક્યારે આવે? ભોળી સદ્વૃત્તિ! આમ જો, આ વસ્તુ કેવી સુંદર છે! આજ એ તારી સામે આવી છે તને માધુર્ય–ભર્યું આમન્ત્રણ આપે છે. આજ એ તારે દ્વારે આવેલ છે આવતી કાલે તું ભીખ માંગીશ તોય નહિ મળે, માટે નિર્ણયની જડતાને છોડ પ્રતિજ્ઞા પડખે રાખ અને મળેલી વસ્તુનો લાભ લઈ લે...!" પ્રલોભન અને આકર્ષણના પ્રવાહમાં તણાયેલું મન આવી સુંવાળી દલીલો કરી, નિર્ણયના બંધને તોડી નાખે છે અને બંધ તૂટ્યો પછી વાસનાનો પ્રવાહ તો ધસમસતો આવી પડે અને એ વાસનાનો પ્રવાહ નાના મોટા નિયમોને તોડતો, સદ્વૃત્તિઓનું ઉન્મૂલન કરતો, પવિત્ર વિચારોને કિનારે ફગાવતો, માનવીને અધઃપતનની ખીણ સુધી લઈ જાય છે. આવા નિર્બળ મનના માણસને, પોતાનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયા પછી જ ખબર પડે છે કે, હું સર્વસ્વ ખોઈ બેઠો છું. પણ હવે શુ થાય? ખબર પડે ત્યારે તો ઘણું જ મોડું થઈ ગયું હોય છે. આવા નિર્બળતાના પરમાણુઓથી ઘડાયેલા માણસોની આ સંસારમાં ખોટ નથી. એ આવે છે અને જાય છે. જન્મે છે ને મરે છે એમનું જીવન પાના વિનાના પુસ્તકના બે પુંઠા જેવું હોય છે; જેમા માત્ર જન્મ અને મરણનાં બે પુંઠાં હોય છે. વચલો ભાગ સાવ કોરો! એ મરવાની આળસે જીવે છે અને મૃતજીવન પુનઃ મેળવવા માટે મરે છે. એમના મરણ પાછળ કોઈનાં સાચાં આંસુ હોતાં નથી તેમ એમના માટે કોઈનાય હૈયામાં સન્માન હોતું નથી. એમના પ્રતિજ્ઞાહીન જીવનથી સંસારને કંઈ લાભ થતો નથી તેમ એમનાં ગમનથી–મૃત્યુથી જગતને કંઈ ખોટ પડતી નથી. એ રુદન કરતા આવે છે ને આંસુ સારતા જાય છે. આ પણ એક જન્મ છે અને તે પણ પાછો–મનુષ્યભવનો!

સંઘપતિ-વિસલની

વિશેષ શિલ્પકૃતિઓ

લેખક :— શ્રીયુત પં. ચીમનલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી, વૈદ્ય

ઈડર રાજ્યની સરહદમાં આવેલું કલોલ પ્રાચીન ગામ છે. એનું પુરાતન નામ કનકાવતી. એ ગામ ખેડબ્રહ્માથી ૭ માઈલ દૂર છે.

કલોલ ગામમાં હાલ ઠાકરડાઓનાં ૨૫-૩૦ ઘરોની વસ્તી છે. ગામની આજુબાજુએ પડેલાં ભગ્નાવશેષો ખાતરી આપે છે કે એક સમયે માનવસમૃદ્ધિથી ભરપૂર આ ગામ વિશાલ હશે. આજે અહીં એક પણ જૈનની વસ્તી નથી.

કલોલ ગામની નજીક એક પડી ગયેલા દેવળનો ઓટલો છે. એક ભરવાડે પોતાની કોઈ જરૂરિયાત માટે એ ઓટલાનો પથ્થર ઉખાડતાં પગથિયાવાળુ ભોયરું તેના જોવામાં આવ્યું, એ વાત તેણે આજુબાજુના લોકોને જાહેર કરી ત્યારે પાસેના દેરોલ ગામવાસી જૈનોને પણ ખબર પડી. તે વખતે ઈડરવાસી હુબડજ્ઞાતિના શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક વડી પોષાલ-ગચ્છના શાહ ચુનિલાલ છગનલાલ કોઈ અંગત કામે એ ગામે ગયા અને સાથોસાથ ભોયરું પણ જોયું. તેમણે અંદર ઊતરી જોયુ તો મોટી મોટી જિનમૂર્તિઓ તેમાં હતી. તેમણે મજુરો દ્વારા તમામ ભોયરું સાફ કરાવી અગ્યના મૂર્તિપટ્ટકો બહાર કઢાવ્યા. એ મૂર્તિપટ્ટકો વહેરાબળ ઠાકોરશ્રીના દરબારમાં એક બાજુએ સૌને જોવા માટે ખુલ્લા મુકાવ્યા અને તે પટ્ટકો ઈડર લઈ જવા માટે આઠ દસ દિવસનો વાયદો કરી ઈડર આવ્યા.

ઉપર પ્રમાણે ઠાકોરશ્રીના કબજે સોંપાયેલા મૂર્તિપટ્ટકોની જ્યારે ઈડરના દિગંબર જૈન હુંબડોને ખબર પડી કે તરત જ બ્રહ્મચારી ચુનિલાલજી તેમજ કોઠારી કાલિદાસ જુમાભાઈ તા. ૨૬-૯-૫૨ ના દિવસે તે મૂર્તિપટ્ટકો જોવા ગયા. તેમણે જૈનપટ્ટો દિગંબરીય હોવાની ખાતરી આપી. એટલે તા. ૨૭-૯-૫૨ ને દિવસે ઈડરવાસી પંદર-વીસ હુબડ જૈનો મોટર લઈને ત્યાં ગયા ત્યારે રાત થઇ ચૂકેલી હોવા છતાં રાતોરાત એ પટ્ટો મોટરમા ચડાવી તેઓ વિદાય થયા. પરંતુ માર્ગમાં મોટર રેતીમા ખૂચી જતા બધ પડી જે બીજે દિવસે કામ આવી શકી. જ્યારે આ પટ્ટકો ત્યાંથી ઊઠાવાયા ત્યારે અને ઈડર આવ્યા બાદ તેઓએ એ વાત જાહેર રીતે કરી હતી કે જો આ પટ્ટકો, લેખો ઉપરથી શ્વેતાંબર હોવાનુ સાબિત

થાય તો કલોલથી ઇડર લાવતા જે ખર્ચ થયું હોય તે પટ્ટ લઈ જનાર આપે પરન્તુ મૂર્તિઓ હિમતનગરની ખાણુના કકરા પથ્થરમાં કોતરેલી હોવાથી તેનો લેખ વાંચવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો માત્ર બાહ્યચિહ્નથી જ તેઓ અને બીજાઓ એને ઓળખી શક્યા. એ રીતે મૂર્તિપટ્ટકો વિજયાદશમીની બપોરે ત્રણ વાગે સન્માનપૂર્વક ઇડરમાં લાવી દિગંબર જૈન ઋષભદેવ ચૈત્યમાં ઉપાશ્રયની બે જુદી જુદી ઓરડીઓમાં મૂકી તાળાં વાસી દીધાં. માત્ર ખાસ પ્રેક્ષકો આવતાં તેઓ ઉઘાડીને એ બતાવતા. એ દેવળમા દર્શનાર્થીઓ માટે એ મૂર્તિ-પટ્ટકો ગોઠવવા માટે પુષ્કળ જગા હોવા છતાં તેને ઓરડીઓમાં તાળાબંધ કરી દીધાં છે; એ એક નવાઈ જેવુ છે.

મારું પટ્ટ નિરીક્ષણઃ—

જ્યારે દિગંબર બંધુઓએ આ પટ્ટો પોતાને કબજે કર્યાં ત્યારે આ પટ્ટકો વસ્તુતઃ કોનાં છે તે નિર્ણય કરવા ઈડર જૈનશ્વેતામ્બર સંઘ તરફથી મને આમંત્રણ થયું. એ સમયે હું પ્રાંતિજ જૈન શ્વેતાંબર પાઠશાળાના અધ્યાપકના કામ ઉપર નિયુક્ત હતો. ઈડર સંઘના આમંત્રણને માન આપી હું ઈડર ગયો, અને દિગંબર બંધુઓને તે પટ્ટો-બતાવવા શ્વેતાંબર સંઘ તરફથી કહેવામાં આવ્યું મારી જાતતપાસ દરમિયાન એ પટ્ટોને મેં ધારીને જોયાં ત્યારે એનો ભેદ મારી નજરે પડ્યો. એ પટ્ટોનું વર્ણન આ પ્રમાણે છેઃ—

પટ્ટ નં. ૧ નંદીશ્વરદ્વીપ:

આ પટ્ટની ઊંચાઈ ૪ ફૂટ ૭ ઇંચ અને પહોળાઈ ૪ ફૂટ ૪ ઇંચ છે.

આ પટ્ટમાં ભૂલોકના આઠમા દ્વીપ નંદીશ્વરમાં ચારે દિશાએ આવેલા રુચક નામે પહાડોના શિખરો ઉપર આવેલા શાશ્વતા જિનચૈત્યોનો દેખાવ કોતરવામાં આવેલો છે. પટ્ટની મર્યાદિત જગ્યામાં સંપૂર્ણ નંદીશ્વરનો પૂરો દેખાવ બતાવવો અશક્ય થવાથી પ્રત્યેક દિશાએ ચાર ચાર દેવાલયોનો દેખાવ આપ્યો છે, જે શાસ્ત્રમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે દરેક ચતુર્મુખપ્રાસાદો હોય એમ લાગે છે.

પટ્ટને ચોરસતું રૂપ આપી શિલ્પકારે મધ્ય ભાગે આશરે પાંચથી સાત ઈંચ મધ્યના ઊંચા જંબૂદ્વીપને ફરતા લવણસમુદ્ર વગેરે સાત દ્વીપો અને સમુદ્રોનાં વર્તુલો માત્ર બતાવી આ નંદીશ્વર દ્વીપનો દેખાવ રજૂ કર્યો છે. આ પટ્ટનો નીચેનો પથ્થર આખો છે અને ઉપલો ભાગ ત્રણ ભાગે જોડેલો છે. કુલ ચાર ભાગ આ પટ્ટના છે.

આ પટ્ટની નીચેની બાજુએ સાગર-વર્તુલની બહાર વધતા ખૂણાઓના ભાગમાં એક છેડે, હાથ જોડી સ્તુતિ કરતી એક સ્ત્રી બેઠેલી છે, જેનો જમણો ઢીંચણ ઊભો છે, તથા એક સરણાઈ વગાડતી અને એક કાંસી વગાડતી સ્ત્રી છે, તેમના ઉપર છાયા આપતું વૃક્ષ કોતરેલું છે જ્યારે બીજે ખૂણે એક મૃદંગ વગાડતી નૃત્ય કરતી નર્તિકા અને સારંગી વગાડ-નારી સ્ત્રી છે, જેના ઉપર પણ છાયાદાર વૃક્ષ બતાવેલુ છે.

નવમા સાગર-વર્તુલમાં પાણીના તરંગો અને જલચર પ્રાણીઓનો દેખાવ આપેલો છે.

વર્તુલાકાર સાગરની અંદર નંદીશ્વર દ્વીપના રુચકગિરિઓનો દેખાવ આપતા ખાલી પડતી નાની નાની જગ્યાઓમાં થોડે થોડે અંતરે ભૂમિ ઉપર બેસી એક પગ ઊંચો રાખી

બે હાથ જોડી સ્તુતિ કરતા બે શ્રેષ્ઠીઓનાં રૂપો આલેખ્યાં છે. તેના આસનની પટ્ટીમાં વર્ષ અને તેમનાં નામ કોતર્યાં છે, પરન્તુ એકનો સ્પષ્ટ ઉકેલ થઈ શક્યો છે જ્યારે બીજાનો ઉકેલ થયો નથી. શ્રેષ્ઠીવર્યોની મુખાકૃતિમાં દાઢીનો દેખાવ પણ સ્પષ્ટ નજરે ચડે છે.

જે શ્રેષ્ઠીનું નામ સ્પષ્ટ વંચાય છે તેનું નામ અને વર્ણન આગળ આપ્યું છે. તેની પાસે તેનાથી વધારે જગ્યા રોકીને હાથી ઉપર બેઠેલી એક સ્ત્રી, જેનો એક હાથ છાતી ઉપર અને બીજો ઢીંચણ ઉપર મૂકેલો છે. તેની પાસે જ એક ચામરધારિકા, એક પરિચારિકા અને એક નર્તિકા છે. જ્યારે સામે છેડે એક નર્તિકા પોતાના હાથની કોણી જમણા પગને તળીએ અડાડીને ઊભી છે. તેની પાસે ઊભેલી સ્ત્રીના હાથમાં તંબૂરો અને બીજીના હાથમાં વાંસળી છે.

ઉપલી બાજુના ખાલી પડતા ખૂણાઓમાં—વર્તુળની ખાલી જગ્યામાં શિલ્પીએ વૃક્ષ-વલ્લીઓ કોતરીને તેને સુશોભિત બનાવ્યો છે, જેમાં શરણાઈઓ વગાડતી અપ્સરાઓ બતાવેલી છે. એ અપ્સરાઓને પાંખો કે ચતુર્ભુજા બતાવેલી નથી.

આ પટ્ટની છેક નીચેની પટ્ટી ઉપર એક લાઈનમાં લાંબો લેખ છે.

નં. ૨ સપ્તતિશત–૧૭૦ જિનપટ્ટ.

આ પટ્ટ ૬ ફૂટ ઊંચો અને ૫ ફૂટ પહોળો છે. આ પટ્ટમાં ખાસ મનોહર કોતરકામ નથી.

પટ્ટમાં પાંચ હારમાં ૧૭–૧૭ મૂર્તિઓ છે તેમા ત્રણ ત્રણ હારોના પથ્થરોના બે ભાગ પડે છે. મધ્યભાગની લાઈનો સાત સાતની છે, જેમાં મધ્યભાગે એક મોટી મૂર્તિ અરિહંતની છે, જેની બે બાજુએ બે ધ્યાનસ્થ ઊભી જિનમૂર્તિઓ છે. મૂર્તિના આસનમાં ત્રણ–એક મળીને ચાર દેવીઓ નામે જયા, વિજયા, અજિતા અને અપરાજિતા છે.

મૂર્તિ ઉપર છત્ર છે. તેની બે બાજુએ કલશાભિષેક કરતા બે હાથીઓ, બે–માલાધારકો અને અશોકવૃક્ષ છે. તેની ઉપલી બાજુએ સરણાઈવાદક દેવ છે

ઉપરની મૂર્તિની ઉપરની લાઈનમાં ૧૬ અને તેના ઉપરની લાઈનમાં ૧૫ મૂર્તિઓ છે, જેના બે છેડા ઉપર બે માલાધારક દેવો છે તેના ઉપર લાઈનમાં ૧૩ મૂર્તિઓના છેડા ઉપર બે શિખરાકારો બતાવેલા છે તેની ઉપરની લાઈનમાં મૂર્તિઓ નવ, તે ઉપર ત્રણ અને તેના ઉપર મધ્યભાગે એક, જેની બે બાજુ શિખરાકારો આવેલા છે.

આ પટ્ટની સૌથી ઉપલી ત્રણ લાઈનમા પથ્થરના ટુકડા છે, એકંદર નવથી દશ ખંડની શિલાથી પૂરો કરે તો આ એકસો સિત્તેર તીર્થંકરોનો પટ્ટ છે, જે મનુષ્યજાતિના ઉત્કર્ષ કાળમાં કર્મભૂમિજન્ય વસવાટવાળા ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો એક જ વખતે હયાતી ભોગવતા હતા.

ઉપર વર્ણવેલા એકસો સિત્તેર તીર્થંકરના પટ્ટની નીચલી પટ્ટી ઉપર સવા પાંચ ફૂટ લાંબો આશરે બે લાઈનનો લેખ છે. તે ઉપરાંત દરેક મૂર્તિની લાઇનો નીચે પણ લખાણો છે, જે કદાચ મૂર્તિનાં નામરૂપ હોય અથવા કરાવનારની વિગત લખી હોય.

પટ્ટ નં. ૩ ચતુર્વિંશતિજિનપટ્ટ.

આ સાદો પટ્ટ ૨ ફૂટ ૧૧ ઇંચ લાંબો અને ૧ ફૂટ ૧॥। ઇંચ પહોળો છે. આ પટ્ટમાં ચોવીસ તીર્થંકર મૂર્તિઓ છે. પટ્ટની જમણી બાજુએ ચારથી છ આંગળ પહોળા પથ્થરમા કુલ અઠયાસી અક્ષરનો લેખ છે.

પટ્ટ નં. ૪ વિંશતિવિહરમાન જિનપટ્ટક.

આ પટ્ટની લંબાઈ ૨ ફૂટ ૧૧ ઇંચ અને પહોળાઈ ૧ ફૂટ છે. ઘણું કરીને દશ–દશ

મૂર્તિની બે લાઇનોમાં વીસ મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. આ પટ્ટ ઉપર નીચેની પટ્ટીમાં એક લાઇનમાં લેખ છે. ઉપરના પટ્ટકોમાં મૂર્તિઓ શિવાય બીજું કશું કોતરકામ નથી.

પટ્ટ નં. ૧ પાદુકાનો છે. એક નાની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ છે. એક લંબચોરસ પથ્થર ઉપર ત્રણ વનિતાઓ કોતરેલી છે.

પટ્ટ ઉપરના શિલાલેખો અને ઇતિહાસ

ઉપર વર્ણવેલા સઘળા પટ્ટો એક જ દેવળના એક જ ભોંયરામાંથી નીકળ્યાં છે. તે દરેક ઉપર લેખ છે પરન્તુ આરસ પથ્થર ઉપર કોતરેલા લેખની માફક ચૂનાનું સુલાયમ ચૂર્ણ ભરવા છતાં અક્ષરો ઊઠી આવતા નથી. આ પ્રદેશમાં આવા પથ્થરમાં કોતરેલા સઘળા લેખો વાંચવામાં તેના કકરાપણાથી ભૂકી બધે સરખી ચોંટવાથી અક્ષરો ઊઠતા નથી. માત્ર નંદીશ્વર પટ્ટમાં આવેલી શેઠની એક મૂર્તિ નીચે નીચેના અક્ષરો સ્પષ્ટ ખાતરીપૂર્વક આ રીતે વાચી શકાયા છે.

જમણી બાજુએ—स. १४२३ स. विसल

પટ્ટ નં ૩ ઉપર અઠ્યાસી અક્ષરો પૈકી વંચાયેલા અક્ષરો આ પ્રમાણે છેઃ—

१२४३ (?) स. १४२३ वर्षे...वदि १२ रवि श्रेष्ठि

ઉપરના લેખમાં જણાવેલા સંઘપતિ[1] વિસલની ઓળખાણ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં વેરવિખેર પડેલી આ રીતે જાણવા મળે છે—

સંઘપતિ–વિસલના પિતા સંઘપતિ વછરાજ ઈડરના રહીશ અને જ્ઞાતિએ ઓસવાલ હતા. તેમને રાણી નામે પત્નિથી સંઘપતિ ગોવિંદ, સં. વિસલ, અક્રૂરસિંહ અને હીરાભાઈ નામે ચાર પુત્રો હતા.

ઉપરોક્ત ચાર ભાઈઓ પૈકી સં. વિસલ મેવાડ રાજ્યના ઉદયપુરની ઉત્તરે આવેલા દેલવાડા ગામમાં રહેતા અને તે લાખા રાણાના માનીતા હતા. એ રાણાના મંત્રી રામદેવની પુત્રી ખેમાઈ સાથે તે પરણ્યા હતા. તેઓ કેટલોક વખત ત્યાં રહેતા. (જુઓઃ 'પિટર્સન રીપોર્ટ' ૬, પૃ. ૧૭, ૧૮, શ્લો૦ ૧-૯-૧૨).

સં. વિસલને ધીર અને ચંપક નામે બે પુત્રો હતા, જેમાંનો ધીર રાણાના લશ્કરી ખાતામાં અધિકારી હતો અને ચંપક ઇડરમાં રહેતો હતો. જુઓ "સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય' સ. ૯ શ્લોક ૭–૮).

સં. વિસલે ઈડરગઢની તળેટીમાં પાર્શ્વનાથનું વિશાળ દેવળ બંધાવ્યું હતું. વિસલના સ્વર્ગવાસ પછી તેની પત્નિ ખીમાઈએ પોતાના પુત્ર ચંપક દ્વારા તાણું આગળ ઊંચી વિશાળ મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી. તેની પ્રતિષ્ઠાવિધિ શ્વેતાંબર તપાગચ્છાચાર્ય સોમસુંદરસૂરિએ કરી હતી. (જુઓઃ સોમસૌ. કા. સ. ૯, પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૦ શ્લોક ૨૦ થી ૨૮)

આ ઉપરાંત વિસલશાહે ચિતોડમાં શ્રીશ્રેયાંસનાથનું દેવળ બંધાવ્યું હતું. એ જ રીતે ઈડરી સરહદના કલોલ ગામની હદના ધ્વસ્ત દેવાલયના ભોંયરામાંથી મળેલા આ પટ્ટો ખુદ વિસલ સંઘપતિએ કરાવ્યાનો લેખિત પુરાવો છે, તેમ ઉદયપુર પાસેના દેલવાડામાં તેની પત્ની ખીમાઈએ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ચોવીસીની ભાવનાનો પટ્ટ સં. ૧૪૮૫ના વૈ. સુ.

---

૧. સંઘપતિ અને સંઘવી એ બે શબ્દ વચ્ચેનું અંતર સમજવા યોગ્ય છે. સ્થાનિક સંઘનો આગેવાન તે સંઘપતિ છે અને યાત્રા સંઘનો મુખી સંઘવી કહેવાય છે.

૩ અને નંદીશ્વર દ્વીપનો સ. ૧૪૯૪માં કરાવી તપાગચ્છાચાર્ય સોમસુંદરસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (તેના લેખો માટે જુઓ 'દેવકુલપાટક' પૃ. ૧૪-૧૫.)

દેલવાડામાં તપાગચ્છનો ઋષભદેવપ્રાસાદ બંધાવવામાં પણ વિસલ સંઘવીનો ભાગ હતો. (જુઓઃ 'ગુર્વાવલી' શ્લો. ૩૫૩-૩૫૪)

સં. ૧૪૬૧માં ઈડરમા ચોમાસુ રહેલા તપાગચ્છાચાર્ય ગુણરત્નસૂરિએ વ્યાકરણના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી 'ક્રિયારત્નસમુચ્ચય' નામે પુસ્તક લખ્યું ત્યારે વિસલ સંઘવીએ તેના પ્રચાર માટે લહિયાઓ પાસે દશ પ્રતો લખાવી હતી (જુઓઃ 'ક્રિયારત્નસમુચ્ચય-પ્રશસ્તિ.')

આ ઉપરથી કલોલથી મળી આવેલા આ મૂર્તિપટ્ટકો સંઘપતિ-વિસલે કરાવેલા હતા, જે શ્વેતાંબરીય હોવાની ખાતરી આપે છે.

પટ્ટકો દિગંબર નહિ હોવાનાં કારણો—

ઇતિહાસ તો સાક્ષી છે જ કે આ મૂર્તિપટ્ટકો દિગંબર નથી. તે દિગંબર નહિ હોવાનાં કારણો આ છેઃ—

૧. દરેક દિગંબર દેવાલયના ગૂઢમંડપની બહાર નૃત્યમંડપમાં વેદિકા બનાવવાનો રિવાજ છે, તે દૃષ્ટિએ તપાસતા જે ભોંયરામાંથી આ પટ્ટકો લેવામાં આવ્યાં છે તે દેવળમાં વેદિકા બાંધેલી નથી

૨. પટ્ટકોમાં આલેખેલી નાની નાની જિનમૂર્તિઓ સવસ્ત્ર હોવાની નિશાનીરૂપ દરેક મૂર્તિને કંદોરો છે.

૩. દિગંબર આમ્નાય મુજબ પણ આ મૂર્તિઓ વિધિસર નથી. તેમ હાલ તેઓ તેની પૂજા પણ કરતા નથી.

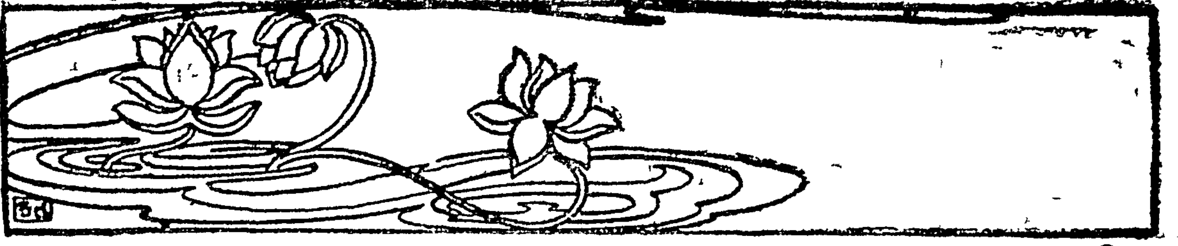
આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લઈ દિગંબર બંધુઓએ આ પટ્ટકો મૈત્રીભાવે શ્વેતાંબર સંઘને સોંપી દેવાથી વીતરાગ ભાવનાની વૃદ્ધિ થશે અને બીજાઓ પણ એનો ધડો લેશે.

સદરહુ પટ્ટકો દિગંબર-પટ્ટ તરીકેની જાહેરાત

આ પટ્ટકો દિગંબર હોવાની જાહેરાત સુરતથી નીકળતા '**દિગંબર જૈન**' માસિક પત્રના વર્ષ—અંક ૧૨ પૃ. ૩૦મા કલોલ(ઈડર)માંથી મળી આવેલા '**પ્રાચીન દિગંબર જૈન પટ્ટો**' એ નામે ટૂંકી વિગતવાળો લેખ તા. ૨૦-૧૦-૫૨ના અંકમાં પુનમચંદ આર. જૈનનો પ્રસિદ્ધ થયો છે. પરન્તુ તે ચારે પટ્ટકોના શિલાલેખોમાનો એક અક્ષર પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો નથી અને તેના દિગંબરત્વની સાબિતીનો એક પણ પુરાવો રજુ કરવામા આવ્યો નથી. આવી જાહેરાતો ધર્મોપાસનાથી પવિત્ર થવાની ચાહના રાખનારને શોભાસ્પદ ન ગણાય.

લેખ અને ફોટા માટે નિષેધ—

અહીં વર્ણવેલા પટ્ટકોનું ખાસ મહત્ત્વ પંદરમી સદીના ઇડરના ઇતિહાસમાં પંકાતા ઓસવાલ જ્ઞાતિના શ્રેષ્ઠી વિસલ અને શ્રેષ્ઠી ગોવિંદ તથા વિસલ સંઘપતિની ધર્મપત્નિ ખીમાઇ તથા મેવાડપતિ કે ઈડરપતિની સમ્રાજ્ઞીની આમાં મૂર્તિઓ અંકિત છે. અનેક દિગંબરમૂર્તિઓના ફોટાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ જવા છતાં આ પટ્ટકોનો ફોટો લેવામાં અને અન્ય ઉપાયોથી તેના ઉપરના તમામ લેખો લેવામા દિગંબર બંધુઓ વિરોધ બતાવે છે, એ ઘણું જ શોચનીય છે. આશા રાખીએ કે તેઓ આવી સંકુલ વૃત્તિ તજી દઈ લેખોની નકલો તથા ફોટાઓ લેવા વિદ્વાનોને આમંત્રણ આપશે.

જૈન દર્શનનો કર્મ-સિદ્ધાંત
અને એનું
તુલનાત્મક અવલોકન

લેખક :—પ્રો૦ શ્રીયુત હીરાલાલ ર. કાપડિયા

[ગતાંકથી પૂર્ણ]

અજૈન દર્શનોમાં કર્મના પ્રકારો—**યોગ-દર્શનમાં** કર્માશયના 'દૃષ્ટ-જન્મ-વેદનીય' અને 'અદૃષ્ટ-જન્મ-વેદનીય' એવા બે ભેદ પડાયા છે. જે કર્મનો જે ભવમાં સંચય કરાય તે જ ભવમાં જેનું ફળ ભોગવવાનું આવે તે પ્રથમ ભેદ છે; અને જેનું ફળ ભવાંતરમાં—અન્ય જન્મમાં ભોગવાય તે બીજો ભેદ છે. આ પ્રત્યેકના બબ્બે ઉપભેદો છેઃ (૧) નિયત-વિપાક અને (૨) અનિયત-વિપાક.

[1]**બૌદ્ધ** દર્શનમાં કર્મના કુશળ, અકુશળ, અને અવ્યાકૃત એમ ત્રણ ભેદો જેમ પડાયા છે તેમ આજ અર્થવાળા—આશયવાળા બીજા પણ ત્રણ ભેદો પડાયા છે. જેમકે (૧) સુખ-વેદનીય, (૨) દુઃખ-વેદનીય અને (૩) ન-દુઃખ-સુખ-વેદનીય. પહેલી જાતનું કર્મ સુખનો, બીજું દુઃખનો અને ત્રીજું નહિ સુખ કે નહિ દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે.

પ્રથમના ત્રણ ભેદોના બબ્બે ઉપભેદો છે: (૧) નિગત અને (૨) અનિયત. નિયતના વળી ત્રણ પ્રકારો છે; (૧) દૃષ્ટ-ધર્મ-વેદનીય, (૨) ઉપપદ્ય-વેદનીય અને (૩) અપર-પર્યાય-વેદનીય. અનિયતના બે પ્રકાર છેઃ (૧) વિપાક કાલ-અને (૨) અનિયત વિપાક. દૃષ્ટ-ધર્મ-વેદનીયના બે અવાંતર પ્રકારો છે. (૧) સહસા-વેદનીય અને (૨) અસહસા-વેદનીય. બાકીનાના ચાર ભેદ છેઃ

(૧) વિપાકકાલનિયત વિપાકાનિયત.
(૨) વિપાકનિયત વિપાકકાલ અનિયત.
(૩) નિયતવિપાક નિયતવેદનીય.
(૪) અનિયતવિપાક અનિયતવેદનીય.

સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયામાણ—કર્મના ફલ-દાનની અપેક્ષાએ એના (૧) સંચિત, (૨) પ્રારબ્ધ અને (૩) ક્રિયામાણ એમ ત્રણ પ્રકારો સાધારણ રીતે સૂચવાય છે જીવે ફક્ત પૂર્વજન્મમાં જ નહિ પરંતુ ચાલુ જન્મમાં પણ અને તે પણ એક જ ક્ષણ—સમય પહેલાં જે જે કર્મ કર્યાં તે 'સંચિત' કહેવાય છે. આ સંચિતને મીમાંસકો 'અપૂર્વ'

૧. જુઓ અભિધર્મ-કોશમાનો "કર્મ-નિર્દેશ."

કહે તો કેટલાક એને ' અદૃષ્ટ ' કહે છે; કેમકે ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ એનું પરિણામ સૂક્ષ્મ હોઈ એ દેખાતું નથી.

જે કર્મનું ફળ ભોગવવું શરૂ થાય છે તેને ' પ્રારબ્ધ ' કહે છે. ' ક્રિયમાણ ' એવો પ્રકાર યુક્તિ-સંગત જણાતો નથી, કેમકે એનો અર્થ ' વર્તમાનમાં કરાતું ' એમ થાય છે, અને એ તો પ્રારબ્ધ કર્મનું જ પરિણામ છે. લોકમાન્યે આ પ્રકાર સ્વીકાર્યો નથી.[1]

વેદાંતીઓની માન્યતા—વેદાંત-સૂત્ર (૪-૧-૧૫)માં કર્મના (૧) પ્રારબ્ધ-કાર્ય અને (૨) અનારબ્ધ-કાર્ય એમ બે પ્રકારો દર્શાવાયા છે.

વિપાકના ત્રણ પ્રકારો—યોગ-દર્શન (૨-૧૩)માં કર્મના વિપાકના ત્રણ પ્રકારો ગણાવાયા છેઃ (૧) જાતિ (જન્મ), (૨) આયુષ્ય અને (૩) ભોગ. કોઈ કર્મનું-કર્માશયનું ફળ અમુક જન્મ રૂપે, કોઈકનું અમુક આયુષ્યરૂપે અને કોઈકનું અમુક ભોગરૂપે છે એટલો જ અહીં બાધાભારે ઉલ્લેખ છે, પરંતુ એ ત્રણ વિપાકને અનુરૂપ કર્માશયોનો ભિન્ન ભિન્ન નામપૂર્વક નિર્દેશ હોય એમ જણાતું નથી. જો એ હોય કે હોત તો આયુષ્ય-વિપાકવાળા કર્માશયનું જૈન દર્શનના આયુષ્ક-કર્મ સાથે અને જન્ય-વિપાકકર્મવાળા કર્માશયનું નામ-કર્મ સાથે સંતુલન થઈ શકે.

અપવર્તના અને ઉદ્વર્તના—કેદની સજા કરાય તે વેળા એ ક્યાં સુધી ભોગવવાની છે તેનો ઉલ્લેખ કરાય છે. સામાન્ય રીતે તો આ સજા એની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી એ સજાને પાત્ર બનેલી વ્યક્તિ ભોગવે, પરંતુ કોઈ મોટો આનંદજનક પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં એ મુદત ઓછી પણ કરાય છે. આવી પરિસ્થિતિ કર્મના બંધ વખતે એની જે સ્થિતિ નિયત થઈ હોય તેને તેમજ એની નિર્માણ થયેલી ફળ આપવાની શક્તિ યાને રસને પણ લાગુ પડે છે.

અશુભ કર્મ બાંધ્યા બાદ જો જીવ શુભ કાર્યો કરે તો એ દ્વારા એ એની નિયત કરાયેલ સ્થિતિમાં તેમજ એના રસ (અનુભાગ)માં ઘટાડો કરી શકે. આ ક્રિયાને ' અપવર્તના ' કહે છે. એથી ઊલટી ક્રિયાને—અવસ્થાને ' ઉદ્વર્તના ' કહે છે. ઉદ્વર્તનાનો પ્રસંગ, અશુભ કર્મ બાંધ્યા પછી એના બંધ-સમય વખતે જે કલુષિત મનોદશા હતી તેથી પણ વિશેષ કલુષિત દશા આત્માની બને તેના પર આધાર રાખે છે.

અપવર્તના અને ઉદ્વર્તનાને લઈને કોઈ કર્મ જલદી તો કોઈ વિલંબે ફળ આપે છે અને તે પણ મંદ સ્વરૂપે કે તીવ્ર સ્વરૂપે.

અકાળ-મૃત્યુ અને કાળ-મૃત્યુ—સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય કે આયુષ્યની સ્થિતિ ઘટવાનાં કારણો મળે તો એ ઘટે. વિષ-પાન વગેરે દ્વારા અકાળ-મૃત્યુ નિપજી શકે. આયુષ્ય આમ જે જલદી ભોગવાઈ જાય તેને ' અપવર્તના ' યાને ' અકાળ-મૃત્યુ ' કહે છે, અને નિયત સ્થિતિ પૂરી થાય ત્યારે જ એ ભોગવાઈ રહે તો એ ભોગને ' અનપવર્તના ' યાને ' કાળ-મૃત્યુ ' કહે છે. અકાળ મૃત્યુમાં વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ વગેરે નિમિત્તો છે. એ નિમિત્તોની પ્રાપ્તિ તે ' ઉપક્રમ ' કહેવાય છે, અને એ ઉપક્રમવાળું આયુષ્ય ' સોપક્રમ ' અને એથી વિપરીત જાતનું આયુષ્ય ' નિરુપક્રમ ' કહેવાય છે

૧. જુઓ **ગીતા-રહસ્ય** (પૃ. ૨૭૨)

અપવર્તનીય આયુષ્ય તો સોપક્રમ જ હોય છે; અનપવર્તનીય બંને પ્રકારનું હોઈ શકે, પણ એને બાહ્ય નિમિત્તો મળવા છતાં એની એના ઉપર કંઈ અસર થતી નથી.

યોગદર્શન (૩-૨૨)ના ભાષ્યમાં આયુષ્યને અંગે સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ શબ્દ વપરાય છે. અહીં ભીનું કપડું અને સૂકું ઘાસ એ બે દાખલા અપાયા છે.

આયુષ્ય જલદી ભોગવાઈ જાય છે. એટલે કૃતનાશ, અકૃતાગમ કે નિષ્ફળતાના દોષો ઉદ્દ્ભવે છે એમ કોઈ કહે તો તેને ભીનું કપડું વાળીને અને છૂટું સુકવાય તે બે વચ્ચેનો ભેદ, તેમજ ગુણાકાર વગેરે માટેની વિવિધ પ્રક્રિયાઓનો વિચાર કરવો ઘટે એટલું જ અહીં હું સૂચવીશ.

અબાધાકાળ—આંબો રોપ્યો કે તરત જ કેરી ખાવા મળે ખરી? એને માટે થોડોક વખત થોભવું પડે. આવી સ્થિતિ કર્મ માટે પણ છે. અમુક વખત સુધી તો કર્મ જાણે નિષ્ક્રિય ન હોય તેમ પડી રહે છે–એ સુષુપ્ત દશામાં રહે છે. એ હયાત છે, પણ એ એનું ફળ ચખાડતું નથી. એની આ નિષ્ક્રિય સ્થિતિ રહે એટલા વખતને [1] 'અબાધા-કાલ' કહે છે. આયુષ્ય-કર્મ માટે અમુક અપવાદ છે પણ એ વાત હું અહીં જતી કરું છું.

પ્રદેશોદય અને વિપાકોદય—કર્મ ફળ આપવા માંડે તેને 'ઉદય' કહે છે. એ ઉદયના બે પ્રકાર છેઃ (૧) પ્રદેશોદય અને (૨) વિપાકોદય. કર્મ ઉદયમાં આવે પરંતુ એનું ફળ ભોગવવું ન પડે એ રીતનો એનો નાશ તે પ્રદેશોદય છે, જ્યારે એ એનું ફળ ચખાડ્યા બાદ નષ્ટ થાય–એ આત્માથી છૂટું પડે એ જાતનો એનો ઉદય તે 'વિપાકોદય' છે. પ્રદેશોદય તે પરણેલી પણ તેમ છતાં યે વાંઝણી રહેલી સ્ત્રી જેવું છે. જ્યારે વિપાકોદય એ પરણીને પુત્રવતી બનેલી સ્ત્રી જેવું છે.

બંધની સ્પૃષ્ટાદિ ચાર અવસ્થાઓ—કપડું ચોખ્ખું હોય અને એવામાં ધૂળ ઊડે તો એની રજકણો એ કપડાને લાગે ખરી, પરંતુ કપડું ખંખેરવાથી એ ખરી જાય. કપડું તેલ જેવા પદાર્થ વડે ચીકણું બન્યું હોય તો આ ધૂળ ચોંટી જાય અને એ સાફ કરતાં મહેનત પડે કોઈ વાર કપડું એટલું બધું ચીકણું હોય કે એને પડેલા ડાઘ કેમે કર્યા નીકળે નહિ. કપડું ફાટી જાય પણ ડાઘ નીકળે નહિ આમ જેમ મેલ ચોંટવા ચોંટવામાં ફરક છે તેમ કર્મના બંધમાં પણ ફરક છે એ બંધ ચાર જાતનો છેઃ (૧) એકદમ ઢીલો, (૨) એનાથી જરા મજબૂત, (૩) એનાથી પણ વધારે મજબૂત અને (૪) ખૂબ જ મજબૂત. આ પ્રમાણેની બંધની ચાર અવસ્થાઓને અનુક્રમે (૧) સ્પૃષ્ટ (૨) બદ્ધ (૩) નિધત્ત અને (૪) નિકાચિત કહે છે.

આ સંબંધમાં આપણે ગાંઠનું તેમ જ સોયનું ઉદાહરણ વિચારીશું. ગાંઠ વાળતી વેળા જો સટકિયું વાળ્યું હોય તો એ જલદી છૂટે જોસમાં ગાંઠ પાડી દીધી હોય અને દિવેલ લગાડી એને ચીકણી બનાવી દીધી હોય કે જેવી મશ્કરી કેટલીક વાર કાંકણ–દોરા છોડનાર સામાને બનાવવા માટે કરે છે તો એ છોડતાં મહામુશ્કેલી ઊભી થાય. બહુ જ સખત ગાંઠ હોય તો એ છૂટે જ નહિ–એ કાપી નાખે જ છૂટકો.

ધારો કે પચાસેક સોયોની ઢગલી છે. આને હાથ લગાડતા એ છૂટી પડી જાય. આ

---

૧ આને 'અનુદય-કાળ' કહી શકાય.

સોયોને દોરી વડે બાંધી મૂકાય તો એને છૂટી કરતા વાર લાગે વળી જો એને દોરી સાથે બાંધી રખાય અને એને કાટ લાગતાં એ આગળ ઉપર ચોંટી જાય. તો એને જુદી કરતાં મહેનત પડે. આ પચાસ સોયોની ઢગલીને તપાવી તપાવી અને કૂટી કૂટીને એનો ગઠ્ઠો બનાવાય તો પછી એ સોયો છૂટી શી રીતે પડે ?

આમ જેમ સોયોના બંધની ચાર અવસ્થા છે તેમ કર્મ-બંધની પણ છે. નિકાચિત-બંધ સૌથી ગાઢ છે.

બંધાવલિકા, ઉદયાવલિકા અને નિષેક-કાળ—અસંખ્ય [1]સમયો જેટલો વખત 'આવલિકા' કહેવાય છે. મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી યાને ૪૮ મિનિટ. ૪૮ મિનિટની ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬ આવલિકા થાય અર્થાત્ લગભગ એક કરોડ ને અડસઠ લાખ થાય. એ હિસાબે એક મિનિટની લગભગ સાડા ત્રણ લાખ આવલિકા ગણાય.

કર્મ બંધાયા પછી એક આવલિકા સુધી એ એમ ને એમ પડી રહે છે. એને બંધન-કરણનો ઝપાટો લાગતાં જાણે એને મૂર્ચ્છા આવી ન ગઈ હોય ?

અબાધા-કાળ દરમ્યાન એના ઉપર એક યા બીજા કરણની અસર ઓછેવત્તે અંશે હોય છે. એ કરણના ઝપાટામાંથી એ અબાધા-કાળ પૂર્ણ થતાં છૂટે છે અને પોતાનું ફળ બતાવવાને અધીરુ બને છે. એ એક આવલિકા જેટલા વખતમા પોતાનો કાર્યક્રમ ગોઠવે છે આટલા નિયત કાળને 'ઉદયાવલિકા' કહે છે,[2] એક આવલિકા પૂરી થાય એટલે બીજી શરૂ થાય. એમ કેટલીયે ઉદયાવલિકાઓ પસાર થાય ત્યારે કર્મનો ઉદય-કાળ પૂરો થાય. દરેક ઉદયાવલિકામાં કર્મનો ઉદય ચાલુ જ હોય છે. આ સંપૂર્ણ ઉદયકાળ નિષેક-કાળ કહેવાય છે.

કર્મના ઉદય માટેનો જાણે વરસાદ ન હોય એવુ નિષેકનુ સ્વરૂપ છે. નિષેકની પહેલી ઉદયાવલિકામાં કર્મનો મોટો સમુદાય—મોટો જથ્થો જોસબંધ ધસે છે. પછી જેમ જેમ વખત જતો જાય તેમ તેમ ધસારો મંદ પડતો જાય છે. કોઈ નાટક કે ચલચિત્ર પહેલી વાર રજૂ થાય ત્યારે લોકોનો જેટલો દરોડો શરૂઆતમાં પડે છે એટલો આગળ ઉપર થોડો જ ચાલુ રહે છે ?

નિષેક દરમ્યાન ઉદયમાં આવેલા કર્મના જથ્થાઓના સમૂહનો આકાર ગાયના પૂછડા જેવો હોય છે.

ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશેલા કર્મ ઉપર કોઈ કરણની અસર કરી શકતું નથી

ઉદીરણા અને આગાલ—સામાન્ય રીતે કર્મનો અબાધા—કાળ પૂરો થાય એટલે એ જાણે જાગે—એ ઉદયમા આવે, પરંતુ એને વહેલું પણ જગાડી શકાય એના નિયત કાળ પૂર્વે પણ એને ઉદયમાં લાવી શકાય આમ જે કર્મને નિયત કાળ પૂર્વે ફળદાયી બનાવાય તેને 'ઉદીરણા' કહે છે. એને 'વિપાક-ઉદીરણા' પણ કહે છે.

બૌદ્ધ દર્શનમાં પણ આવી હકીકત છે, કેમકે એમા જેનો વિપાક-કાળ નિયત છે એવાં કર્મોનો તેમજ એથી વિપરીત જાતના કર્મોનો ઉલ્લેખ છે.

---

૧ સમય એટલે કાળનો નાનામા નાનો વિભાગ, એક આંખના પલકારામાં અસંખ્ય સમયો પસાર થઈ જાય.

૨ ઉદયના સમયથી માંડીને એક આવલિકા સુધીનો વખત તે 'ઉદયાવલિકા' કહેવાય છે.

વ્યવહારમાં પણ આપણે આવી પરિસ્થિતિ જોઈએ છીએ. દા. ત. કેરીને જલદી પકવવી હોય તો તેમ બની શકે છે, લાકડું સ્વાભાવિક રીતે સળગતું સળગતું આગળ સળગે, પરંતુ એને સંકોરીએ તો જલદી બળે.

વિપાક–ઉદીરણા થાય તે માટે કર્મની સ્થિતિ ઘટાડવી જોઈએ આ કાર્ય 'અપવર્તના' નામના કરણ દ્વારા સધાય છે.

અકાળ–મૃત્યુમાં આયુષ્યની ઉદીરણા કારણરૂપ છે.

ચૌદમા ગુણ–સ્થાનમાં ઉદીરણાને માટે અવકાશ નથી. એ ત્યાં હોય જ નહિ.

'આગાલ' એ ઉદીરણાનો એક પ્રકાર છે. કર્મના દળિયાંની બે સ્થિતિ કરાયા બાદ ઉદીરણા–કરણ વડે, દ્વિતીય સ્થિતિમાં રહેલાં દળિયાંને આકર્ષી ઉદયાવલિકામાં દાખલ કરવાં તે 'આગાલ' કહેવાય છે. આમ 'આગાલ' એ દ્વિતીય સ્થિતિને લગતી ઉદીરણા છે.

સંક્રમ—કર્મ આત્માથી અલગ થાય નહિ ત્યાં સુધી એ તે જ સ્વરૂપે પડી પણ રહે અને કેટલાંક કર્મ ન પણ પડી રહે—એના સ્વભાવમાં થોડોક ફેરફાર થઈ શકે. એક કર્મને એના બીજા સજાતીય કર્મરૂપે પલટાવી શકાય. આને 'સંક્રમણ' કહે છે. એક મૂળ પ્રકૃતિ અન્ય મૂળ પ્રકૃતિરૂપે કદી ફેરવી ન શકાય. એ જાતના સંક્રમણ માટે અવકાશ નથી, પરંતુ કર્મની ઘણીખરી ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં આ સંભવે છે. જેમ સુખ ઉત્પન્ન કરનાર વેદનીય કર્મનું–સાત વેદનીયનું દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા વેદનીયરૂપે—અસાત વેદનીયરૂપે કે અસાત-વેદનીયનું સાત–વેદનીય રૂપે સંક્રમણ થઈ શકે. આયુષ્ય–કર્મ અપવાદરૂપ છે. આયુષ્યના ચાર પ્રકારો પરસ્પર સંક્રમણથી મુક્ત છે. જે ગતિનું આયુષ્ય બંધાયું હોય તે જ ગતિમાં જવું પડે; એમાં ફેરફાર ન જ થઈ શકે.

સંક્રમમાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ચારે અન્યરૂપે થાય છે. જ્યારે અપવર્તના અને ઉદ્વર્તનમાં સ્થિતિ અને રસ એ બે જ સ્વરૂપે કરી હીન કે અધિક થાય છે.

નિધત્તિ—કર્મમાં એવો સંસ્કાર ઉપજાવવો કે જેથી એના ઉપર અપવર્તના કે ઉદ્વર્તના સિવાય અન્ય કોઈ કરણનું જોર ચાલે નહિ—સંક્રમ માટે પણ અવકાશ રહે નહિ, આને 'નિધત્તિ' કહે છે અને એ પ્રકારના સંસ્કારવાળાં કર્મને 'નિધત્ત' કહે છે.

નિકાચના—કર્મમાં એવો સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો કે જેથી એના ઉપર એક કરણનું જોર ચાલે નહિ. અર્થાત્ ન એના સ્વભાવમાં અંશે પણ પલટો લવાય, કે ન એની સ્થિતિમાં કે રસમાં વધઘટ કરી શકાય અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સંક્રમ, અપવર્તના અને ઉદ્વર્તના જેવાં કારણો એને કંઈ કરી શકે નહિ. આ જાતના સંસ્કારની ઉત્પત્તિને 'નિકાચના' કહે છે અને એવા સંસ્કારવાળા કર્મને 'નિકાચિત' કહે છે. એનું ફળ પ્રાયઃ ભોગવવું જ પડે.

ઉપશમના—જે કર્મ ઉપર ઉદય, ઉદીરણા, નિધત્તિ અને નિકાચનાની કશી અસર ન થાય એવી એની અવસ્થા તે 'ઉપશમના' છે. આ કરણ દ્વારા વિપાકોદય તો શું પણ પ્રદેશોદયને પણ રોકી રખાય છે.

આઠ કરણો—જૈન દર્શન આઠ [1]કરણ ગણાવે છે: (૧) [2]બંધન, (૨) સંક્રમ,

---

૧. 'કરણ' એટલે આત્માનો એક જાતનો પરિણામ યાને આત્માની એક પ્રકારની શક્તિ (વીર્ય).

૨. આત્માની જે શક્તિને લઈને કર્મ બંધાય તે 'બંધન–કરણ' કહેવાય છે.

(૩) ઉદ્વર્તના, (૪) અપવર્તના, (૫) ઉદીરણા, (૬) ઉપશમના, (૭) નિધત્તિ અને (૮) નિકાચના.

દશ અવસ્થાઓ યાને ક્રિયાઓ—ઉપર્યુક્ત આઠ કરણ તેમજ ઉદય અને સત્તા એ દશને કર્મની મુખ્ય, દશ અવસ્થાઓ યાને ક્રિયાઓ તરીકે ઓળખાવાય છે. 'ઉદય' એ કરણ નથી, કેમકે એ આત્મવીર્યપર્વક નથી.

યોગદર્શન પ્રમાણે કર્મની અવસ્થાઓ-યોગદર્શનના વ્યાસકૃત ભાષ્યમાં 'અદષ્ટ-જન્મવેદનીય--અનિયતવિપાક-કર્મ'ની ત્રણ અવસ્થાઓ દર્શાવાઈ છે. (૧) કરેલાં કર્મનો વિપાક થયા વિના એનો નાશ[1], (૨) પ્રધાન કર્મમાં આવાપગમન, અને (૩) નિયત વિપાકવાળા પ્રધાન કર્મ દ્વારા અભિભૂત થઈ લાંબો વખત ટકી રહેવું. પહેલી અવસ્થાને આપણે પ્રદેશોદય સાથે, બીજીને સંક્રમણ-કરણ, અને ત્રીજીને નિધત્તિ ઇત્યાદિ સાથે સરખાવી શકીએ.

'ક્લેશ' એ કર્માશયનું મૂળ કારણ છે, એમ **યોગદર્શન**નું કહેવુ છે. ક્લેશ એ જૈન દર્શનનું 'ભાવ-કર્મ' ગણાય. **યોગદર્શન** (૨, ૪) માં ક્લેશોની ચાર અવસ્થા બતાવાઈ છે: (૧) પ્રસુપ્ત, (૨) તનુ, (૩) વિચ્છિન્ન અને (૪) ઉદાર.

અબાધા-કાળ પર્યંતની કર્મની અવસ્થા તે 'પ્રસુપ્ત' છે. કર્મનો ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ એ એની 'તનુ' અવસ્થા છે. અમુક કર્મનો ઉદય, પોતાનાથી કોઈ સબળ અને વિરોધી પ્રકૃતિના ઉદયાદિ કારણને લઈને જે રોકાઈ જાય, એ એની 'વિચ્છિન્ન' અવસ્થા છે; અને ઉદય એની ઉદાર અવસ્થા છે.

બંધ-સત્તા અને સંક્રમણ-સત્તા—સત્તા, અસ્તિત્વ, અવસ્થાન, વિદ્યમાનતા, હયાતી ઇત્યાદિ શબ્દો એકાર્થક છે. કાર્મણ-વર્ગણાનો સંસારી આત્મા સાથે બંધ થતી વેળા એનું જે સ્વરૂપ નક્કી થાય છે એ જ સ્વરૂપે એ આત્મા સાથે જોડાયેલ રહે તેને 'સત્તા' કહે છે. આ સ્વરૂપમાં સંક્રમણ-કરણ દ્વારા જો પલટો આવે તો સંક્રાંત સ્વરૂપે રહે આમ કર્મોની સત્તા બે પ્રકારની છે. આ બેનો ભેદ ખ્યાલમાં રહે એ માટે પ્રથમ પ્રકારની સત્તાને 'બંધ-સત્તા' અને બીજા પ્રકારની સત્તાને 'સંક્રમણ-સત્તા' એવા નામથી એક વિદ્વાને ઓળખાવી છે.[2]

કર્મનું સ્વતઃ ફલદાયિત્વ—જૈન દર્શન પ્રમાણે અનંત જીવો અત્યાર સુધીમાં મોક્ષે ગયા છે અને હવે પછી પણ જશે. એ મુક્ત થયેલા તમામ જીવો તેમજ 'જીવન્-મુક્ત' તીર્થંકરો એ જૈનોના દેવાધિદેવ છે-ઇશ્વરો છે, પરંતુ આ પૈકી એકે ઈશ્વર જગત્‌ના કર્તા કે નિયંતા નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ એમને અંગે આમ માનવું કે કહેવું એ જૈન દર્શનને મતે એમના વાસ્તવિક ઐશ્વર્યને બદનામ કરવા બરાબર છે. જૈન દૃષ્ટિએ જગત્ અનાદિ અનંત છે. પુદ્‌ગલનો કે જીવનો કોઈ સર્જનહાર નથી. પ્રસ્તુતમાં કર્મનું ફળ સ્વત મળે છે-એ માટે ઈશ્વર જેવા ન્યાયાધીશની કે અન્ય કોઈની દખલગીરી કે દોરવણી માટે સ્થાન

૧. આમાં પ્રદેશોદયને સ્થાન છે.

૨. જુઓ દેવેન્દ્રસૂરિકૃત બીજા કર્મગ્રંથનો હિંદી અનુવાદ (પૃ. ૭૫-૭૬).

નથી. કોઈ મદિરા પીએ, પછી એ મદિરાથી એ બેહોશ બને, તેમાં શું અન્ય કોઈનો હાથ છે ખરો? શું એ મદિરાનું મદિરા-પાનનું જ ફળ નથી? આને લઈને જૈન દર્શન ઈશ્વરને 'ફળદાતા' તરીકે માનતું નથી. જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે તો પછી ફળ ભોગવવામાં એ પરતંત્ર શા માટે?

કર્મનું ફળ કેટલીક વાર તરત તો કેટલીક વાર લાંબે ગાળે મળે છે તો શું એ ઈશ્વરેચ્છાને અધીન છે? એમ હોય તો પણ એ ઉત્તર જૈન દર્શનને માન્ય નથી.

વિસ્તાર—જૈનોના કર્મ-સિદ્ધાંતની આ એક આછી રૂપરેખા છે. એનો ગુણસ્થાનો અને માર્ગણાદ્વારો સાથેનો સંબંધ, કયું કર્મ ક્યારે કોણ બાંધે એને કેવી રીતે એ ભોગવે, એ વિગત, મૂળ પ્રકૃતિઓની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ, વર્ગણા, સ્પર્ધકો અને કંડકોનું વિસ્તૃત નિરૂપણ, સમુદ્દઘાત, કરણો ક્યારે કેમ પ્રવર્તે ઇત્યાદિ અનેક બાબતો ઘણી જ ઝીણવટથી જૈન ગ્રંથોમાં વિચારાઈ છે. એના નિષ્કર્ષ રૂપે સહેજે લગભગ [1]પંદરસો પૃષ્ઠ જેવડું પુસ્તક થઈ શકે. આ લેખ તો જાણે એની પ્રવેશિકા છે. અહીં મેં અજૈન ભારતીય દર્શનોમાં નિરૂપાયેલી કર્મવિષયક હકીકત નોંધી છે, પણ એમાં જે ન્યૂનતા રહેતી હોય તે તે દર્શનના કર્મ-સિદ્ધાંતના સંપૂર્ણ નિરૂપણ પૂર્વક દૂર થવી ઘટે.

ઋણ સ્વીકાર—"આત્મોન્નતિનો ક્રમ" નામનો [2]લેખ "અખંડ આનંદ"માં છપાશે એવા સમાચાર મળતાં "જીવન શોધનનાં સોપાન સંબંધી જૈન અજૈન સંતવ્યો" નામનો [3]લેખ લખવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી અને એ લેખ તૈયાર કરતી વેળા આ પ્રસ્તુત લેખ લખવાની વૃત્તિ જાગી. એવામાં દેવેન્દ્રસૂરિકૃત પંચમ કર્મ-ગ્રંથને અંગે ન્યાયતીર્થ પં. કૈલાશચન્દ્રે હિંદીમાં લખેલી અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના યાદ આવી. એ વાંચી જતાં મને આ લેખ તૈયાર કરવાની ઉત્કંઠા વિશેષ સતેજ થઈ. આ પ્રસ્તાવના મને પ્રેરક નીવડી છે. વિશેષમાં એમાંની કેટલીક સામગ્રી જે તુલનાર્થે ઉપયોગી હતી તે સુલભ રીતે મને એમાંથી સાંપડી છે એનો મેં અહીં ઉપયોગ કર્યો છે એટલો અહીં ઋણ-સ્વીકાર રૂપે નિર્દેશ કરું છું. અંતમાં જેમ ભારતીય દર્શનોમાં[4] ખાસ કરીને જૈન દર્શનમાં અને અંશતઃ યોગદર્શન અને બૌદ્ધ દર્શનમાં કર્મ-સિદ્ધાંતનો વિચાર કરાયો છે, તેમ અભારતીય દાર્શનિક કૃતિઓમાં પણ કોઈ કોઈ બાબત જોવાય છે. તો એ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના વિશિષ્ટ અભ્યાસીને હાથે રજૂ થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

આમ સર્વાંગીણ નિરૂપણ માટેની ઇચ્છા અન્યાન્ય વિદ્વાનો દ્વારા તૃપ્ત થશે તો માનવ જીવનની મોટામાં મોટી સમસ્યાનો ઉકેલ આવેલો હું ગણીશ.

---

૧. 'કર્મ મીમાંસાનું આયોજન' જૈ. સ. પ્ર. પુ ૬૭ અં.
૨ આ લેખ વ. ૪, અંક ૧૨માં છપાયો છે.
૩. આ લેખ "જૈન સત્યપ્રકાશ"માં કટકે કટકે છપાયો છે, વ. ૧૭, અં. ૧૨થી એ શરૂ થયો છે.
૪. સુશ્રુતમાં પણ કર્મ વિષયક હકીકત છે.

પ્રશ્નોત્તર–કિરણાવલી

પ્રયોજક : પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયપદ્મસૂરિજી

[ક્રમાંક : ૧૭૭ થી ચાલુ]

૫૩. પ્રશ્ન—પંદરમા વિહરમાન તીર્થંકરના માતા પિતા વગેરેની બીના કઈ કઈ?

ઉત્તર—૧—નામ—ઈશ્વર સ્વામી તીર્થંકર, ૨—પૂર્વ પુષ્કરાર્ધની, ૩—ચોવીસમી વત્સ વિજયની, ૪—સુસીમાપુરી નગરીમાં જન્મ્યા. ૫—પિતાનું નામ—ગજસેન રાજા. ૬—માતાનું નામ—યશોજ્જવલા રાણી. ૭—ચંદ્રનું લંછન. ૮—સ્ત્રીનું નામ ભદ્રાવતી રાણી. બાકીની બીના સીમંધરસ્વામીની માફક જાણવી ૫૩.

૫૪. પ્રશ્ન—સોળમા વિહરમાન તીર્થંકરનાં માતા-પિતા વગેરેની બીના કઈ કઈ?

ઉત્તર—૧—નામ—નેમિપ્રભ સ્વામી તીર્થંકર, ૨—પૂર્વ પુષ્કરાર્ધની, ૩—પચીસમી નલીનાવતી વિજયની. ૪—અયોધ્યા નગરીમાં જન્મ્યા. ૫—પિતાનું નામ—વીરભદ્ર રાજા. ૬—માતાનું નામ—સેનાવતી રાણી. ૭—સૂર્યનું લંછન. ૮—સ્ત્રીનું નામ—મોહની રાણી. બાકીની બીના સીમંધરસ્વામીની માફક જાણવી. ૫૪.

૫૫. પ્રશ્ન—સત્તરમા વિહરમાન તીર્થંકરના માતા-પિતા વગેરેની બીના કઈ કઈ?

ઉત્તર—૧—નામ વીરસેનસ્વામી તીર્થંકર. ૨—પશ્ચિમ પુષ્કરાર્ધની. ૩—આઠમી પુષ્કલાવતી વિજયની. ૪—પુંડરગિણી નગરીમાં જન્મ્યા ૫—પિતાનું નામ—ભૂમિપાલ રાજા. ૬—માતાનું નામ—ભાનુમતિ રાણી. ૭—બળદનું લંછ, : ૮—સ્ત્રીનું નામ—રાજસેના રાણી. બાકીની બીના સીમંધરસ્વામીની માફક જાણવી ૫૫.

૫૬. પ્રશ્ન—અઢારમા વિહરમાન તીર્થંકરના માતા પિતા વગેરેમાં બીના કઈ કઈ?

ઉત્તર—૧—નામ—મહાભદ્રસ્વામી તીર્થંકર. ૨—પશ્ચિમપુષ્કરાર્ધની. ૩—નવમી વપ્રવિજયની. ૪—વિજયપુરી નગરીમાં જન્મ્યા. ૫—પિતાનું નામ—દેવસેન રાજા. ૬—માતાનું નામ—ઉમા રાણી. ૭—હાથીનું લંછન. ૮—સ્ત્રીનું નામ—સૂરકાંતા રાણી. બાકીની બીના સીમંધરસ્વામીની માફક જાણવી. ૫૬

૫૭. પ્રશ્ન—ઓગણીસમા વિહમાન તીર્થંકરના માતા પિતા વગેરેની બીના કઈ કઈ?

ઉત્તર—૧—નામ—દેવયશાસ્વામી તીર્થંકર ૨—પશ્ચિમ પુષ્કરાર્ધની. ૩—ચોવીસમી વત્સવિજયની. ૪—સુસીમાપુરી નગરીમા જન્મ્યા. ૫—પિતાનું નામ—સંવરભૂતિ રાજા. ૬—માતાનું નામ—ગંગાવતી રાણી. ૭—ચંદ્રનું લંછન. ૮—સ્ત્રીનું નામ પદ્માવતી રાણી. બાકીની બીના સીમંધરસ્વામીની માફક જાણવી. ૫૭

૫૮. પ્રશ્ન—વીસમા વિહરમાન તીર્થંકરના માતા પિતા વિગેરેની બીના કઈ કઈ?

ઉત્તર—૧—નામ—અજિતવીર્યસ્વામી તીર્થંકર, ૨—પશ્ચિમ પુષ્કરાર્ધની ૩—પચીસમી નલીનાવતી વિજયની ૪—અયોધ્યા નગરીમાં જન્મ્યા. ૫—પિતાનું નામ—રાજપાલ રાજા ૬—માતાનુ નામ—કનકાવતી રાણી. ૭—શંખનું લછન ૮—સ્ત્રીનું નામ—રત્નમાલા રાણી. બાકીની બીના સીમંધરસ્વામીની માફક જાણવી. ૫૮.

૫૯ પ્રશ્ન—દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ શું?

ઉત્તર—પદાર્થ તત્ત્વના યથાર્થ બોધનુ જે કારણ હોય તે દૃષ્ટિ કહેવાય. કહ્યું છે કે—

मित्रा तारा बला दीप्रा, स्थिरा कान्ता प्रभा परा ।
नामानि तत्त्वदृष्टीनां, लक्षणं च निबोधत ॥ १ ॥

અર્થ :—આઠ તત્ત્વ દૃષ્ટિઓનાં નામ આ પ્રમાણે જાણવાં. ૧—મિત્રા દૃષ્ટિ. ૨—તારા દૃષ્ટિ, ૩—બલા દૃષ્ટિ, ૪—દીપા દૃષ્ટિ, ૫—સ્થિરા દૃષ્ટિ. ૬—કાંતા દૃષ્ટિ. ૭—પ્રભા દૃષ્ટિ. ૮—પરા દૃષ્ટિ. આ દરેક દૃષ્ટિનાં લક્ષણ નિર્મળ બોધને અનુસારે જાણી શકાય છે. ૫૯.

૬૦. પ્રશ્ન—પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિ ક્યારે પ્રગટ થાય છે?

ઉત્તર—પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિ યથાપ્રવૃત્તકરણના અંતિમ ભાગમાં જ્યારે મિથ્યાત્વની સ્થિતિરૂપ મેલ ઘટતો જાય, અને લગભગ ગ્રંથિભેદ થવાનો હોય, તે વખતે પ્રગટ થાય છે. આ મિત્રા દૃષ્ટિમાં અરિહંત ભગવંતે કહેલા જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોની ઉપર વ્યવહારથી સહેજ આદરભાવ પ્રગટ થાય છે એટલે રોગ ઓછો થવાથી જેમ રોગીને અનાજ ઉપર આદરભાવ થાય છે, તેમ ભવ્ય જીવને મિથ્યાત્વરૂપી વ્યાધિ ઘટવાથી તત્ત્વોમાં આદરભાવ પ્રગટ થાય છે. તથા અલ્પ વ્યાધિવાળો જીવ જેમ તે વ્યાધિના વિકારોથી પીડાતો નથી અને ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આ દૃષ્ટિ ને પામેલો જીવ પોતાના હિતને સાધનારા કાર્યોમાં પ્રયત્ન કરે છે. કહ્યું છે કે—

अपूर्वकरणप्राया, सम्यक्त्वरुचिप्रदा ।
अल्पव्याधेरिवाज्ञस्य, रुचिवत्तत्त्ववस्तुषु ॥ १ ॥ ૬૦

૬૧. પ્રશ્ન—બીજી તારા દૃષ્ટિ ક્યારે પ્રગટ થાય?

ઉત્તર—જ્યારે તત્ત્વરૂપી (આદર) ગુણ કંઈક સ્પષ્ટ થાય અને આત્માને હિતકારી એવા યમ નિયમ વગેરે સાધવામાં કંટાળો ન ઉપજે તથા તત્ત્વને જાણવાની સહેજ ઇચ્છા થાય ત્યારે બીજી તારા દૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે એમ સમજી લેવું. કહ્યું છે કે—

तारायां तु मनाक्स्पष्टं, नियमश्च तथाविधः ॥
अनुद्वेगो हितारम्भे, जिज्ञासा तत्त्वगोचरा ॥ १ ॥ ૬૧.

૬૨. પ્રશ્ન—ત્રીજી બલા દૃષ્ટિ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય?

ઉત્તર—જ્યારે જીનેશ્વર ભગવંતે કહેલા જીવ અજીવ વગેરે તત્ત્વો સાંભળવાની અધિક ઇચ્છા થાય અને હિતકારી ને ક્રિયા સાધવામાં નિરંતર અધિક પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે સમજી લેવું કે આપણામાં બલાદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. આ દૃષ્ટિ પ્રગટ થવાની સાથે હૃદયમાં એવી સદ્ભાવના પ્રગટ થાય છે કે અમારામાં વિશેષ બુદ્ધિ નથી કારણ કે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થાય તો જ વિશેષ બુદ્ધિ પ્રગટે અને તેવો કર્મનો ક્ષયોશમ અમને થયો ન હોવાથી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ અમને પ્રાયે નથી અને અમે શાસ્ત્રનું રહસ્ય પણ સમજી શકતા નથી માટે જિનેશ્વર ભગવંતનાં વચનો અમે પ્રમાણભૂત માનીએ છીએ આ દૃષ્ટિમાં ઇંદ્રિયો સુસ્થિર (શાંત) થાય છે અને ધર્મક્રિયા કરતી વખતે અપૂર્વ શમભાવ અને નમ્રતા ગુણ દેખાય છે તેમજ ગુણવંત પુરુષોને જોઈને તેમના પ્રત્યે આદરભાવ પ્રગટ થાય છે ૬૨.

૬૩. પ્રશ્ન—ચોથી દીપ્રા દૃષ્ટિ ક્યારે પ્રગટ થાય?

ઉત્તર—જ્યારે ધર્મ સાધવામાં નિરંતર ઉદ્યમ કરવાનું મન થાય અને પદાર્થનો સૂક્ષ્મ બોધ ભલે ન હોય તો પણ તત્ત્વોને પરમ ઉલ્લાસથી સાંભળવાની નિર્મલ ઉત્કંઠા થાય ત્યારે સમજી લેવું કે દીપ્રા દૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે આ દૃષ્ટિમાં ભવ્ય જીવ જિનેશ્વર ભગવંતે કહેલા ધર્મને પોતાના પ્રાણથી પણ વહાલો ગણે છે ને ધર્મને માટે પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે. તેમજ પ્રાણના સંકટમાં પણ ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી.—૬૩.

[જુઓ : અનુસંધાન ટ્રાઈટલ પેજ ૨–૩]

પ્રાચીન તીર્થ
ચંદ્રપ્રભાસ પાટણ
અને
પ્રતિમા લેખો

લેખકઃ—પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીચન્દનસાગરજી

ચંદ્રપ્રભાસ તીર્થ માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં એવી હકીકત મળે છે કે—શ્રી. શંત્રુંજય તીર્થનો આ અવસર્પિણીમાં પ્રથમ ઉદ્ધાર કરી ભરત ચક્રવર્તી શ્રી. શત્રુંજયની પશ્ચિમ દિશાએ ઊતરી શ્રીસંઘસહિત રહ્યા હતા તે સમયે બાહુબલીના પુત્રો સોમયશા વગેરે વનરાજી જોવા જતાં સૌથી પહેલાં તાપસોને જોયા અને આશ્ચર્ય પામ્યા. તેમને પૂછતાં ખાત્રી થઈ કે કેટલાક વિદ્યાધરો અસાધ્ય રોગથી પીડાતા ઈન્દ્ર મહારાજની પ્રેરણાથી અહીં આવી વસ્યા છે અને પ્રભુથી વિખુટા પડી ગયેલા કચ્છ મહાકચ્છની તાપસી દીક્ષા ગ્રહણ કરી આદિજિનનુ નામ સ્મરણ કરતા અહી નદીના કાંઠે વસી રહ્યા છે. તે વિદ્યાધર તાપસો પાસેથી વધુ હકીક્ત મેળવતાં એ પણ જાણુવામાં આવ્યું કે, 'આ પવિત્ર ભૂમિ પર આઠમા તીર્થંકર શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામીનુ સમોવસરણ થશે.' સોમયશા કુમારે ભરત ચક્રવર્તી પાસે આ ભૂમિતું વર્ણન કર્યું હતું અને તેમણે પણ શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામીના પધારવાની હકીકત પણ કહી હતી. આથી ભરત ચક્રવર્તીએ ત્યાં 'ચન્દ્રપ્રભાસ' નામનું નગર વસાવી, શ્રીચન્દ્રપ્રભ પ્રભુનું દેરાસર બંધાવી તીર્થ તરીકે સ્થાપના કરી હતી.

આ સમયે દરિયો ઘણો દૂર હોવો જોઈએ. કારણ કે, ભરત ચક્રવર્તીની નોંધ લેતાં દરિયા સંબંધી કંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી અને એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, શ્રીસિદ્ધગિરિજીના રક્ષણ અર્થે સગર નામના બીજા ચક્રવર્તી દરિયાને નજીક લાવ્યા હતા, બીજા તીર્થંકર અજિતનાથ પ્રભુના સમયમાં સગર ચક્રવર્તીએ જ્યારે આ તીર્થની યાત્રા કરી ત્યારે પણ દરિયાનો ઉલ્લેખ નથી થયો એટલે સાથે સાથે એ પણ માની લેવુ રહ્યુ કે, સગરચક્રીએ યાત્રા કર્યા બાદ દરિયો નજીક આણ્યો.

શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામી છદ્મસ્થ અવસ્થામાં દરિયાના કાંઠે કાઉસ્સગ ધ્યાને રહ્યા હતા ત્યારે દરિયાઈ મોજાં તેમને અથડાવા લાગ્યાં. આથી દરિયાની અધિષ્ઠાયિકા દેવીએ તે સ્થાને એટલે જળના સ્થાને સ્થળ ભૂમિ કરી. અત્યારે પણ વધુ ઊંડણમાં ખોદકામ કરતાં દરિયાઈ રેતીના થરો અને શિલાઓ મળી આવે છે. આ વસ્તુ જ સ્પષ્ટ કહે છે કે આવું કંઈક થયુ હોવુ જોઈએ.

શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી અહી સમોવસર્યા ત્યારે અહીંના રાજા–રાણીએ દીક્ષા લીધી હતી, અને તે રાજાના પુત્રે અહી ચન્દ્રપ્રભુનું દેરાસર બંધાવી, પ્રભુની સમ્મુખમા પોતાના પિતાની પ્રતિમા સ્થાપી હતી. ત્યારબાદ એમણે સંઘ કાઢી દીક્ષા લીધી

સોળમા શ્રી શાન્તિનાથ પ્રભુના પુત્રે અહીની યાત્રા કરી અઠ્ઠાઈ મહોચ્છવ કરેલો, તેમ વીશમા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના સમયમા સતી સીતાદેવીએ યાત્રા કરી નવીન દેરાસર બંધાવી શાસન–પ્રભાવના કરેલી. શ્રીનેમિનાથ પ્રભુના સમયે પાંડવોએ પણ યાત્રા કરેલી અને

ત્રેવીસમા શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુના ભાઈ અજિતસેન રાજાએ યાત્રા કરી હતી, આમ વર્તમાન ચોવીસીમાં આ તીર્થની હયાતી હતી. હવે છેલ્લા ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુના શાસનનો ઉલ્લેખ આપણને આ મલી આવે છે.—

વિક્રમ સંવત ૩૭૦માં વલ્લભિપુરમાં શ્રી. ધનેશ્વરસૂરિજીએ 'શ્રીશત્રુંજય મહાત્મ્ય'ની રચના કરી. વિક્રમ સંવત ૩૭૫માં વલ્લભિપુરનો પ્રથમ ભંગ થયો ત્યારે એટલે ભંગ થવાના સમયે અધિષ્ઠાયકદેવે વલ્લભિપુરસ્થિત શ્રી. ચન્દ્રપ્રભપ્રભુની પ્રતિમા, ક્ષેત્રપાળની મૂર્તિઓ અને શ્રીઅમ્બિકાદેવીની મૂર્તિ આકાશમાર્ગે ચન્દ્રપ્રભાસ પાટણમાં આણી. વર્તમાનમાં શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામીની મૂળનાયક તરીકેની જે પ્રતિમા છે તે એ જ હોવી જોઈએ. કારણ કે, તે પ્રતિમા ઉપર કોઈ જાતનો લેખ નથી. વિક્રમ સં. ૧૩૬૫ની સાલમાં શ્રીઅમ્બિકાદેવીની દેરીનો જીર્ણોદ્ધાર થયાનો ઉલ્લેખ નવા થયેલા ગગનચુંબી દેરાસરની ચોકીના જમણી બાજુના ગોખલામાં વિરાજમાન અંબિકાદેવીની નીચેની પાટલીમાં છે, તેમાં આકાશમાર્ગે આવેલા અંબિકાદેવીની દેરીનો જીર્ણોદ્ધાર વિક્રમ સં. ૧૩૬૫ માં કર્યો, જુઓ તે લેખ—

"संवत्त १३६५ वर्षे वैशाख वदि ५ बुधे श्रीदेवपत्तनवास्तव्यश्रीश्रीमाल ज्ञातीय.... .. सोमर्सीह मातृ गुरवदेआत्मपुण्याय श्रीचन्द्रप्रभस्वामिचैत्ये पूर्वं व्योममार्गेण समागतायाः अंबिकाया मूर्तिः पुत्रकद्वयालंकृता देवकुलिका जीर्णोद्धारः कृतः सुहडर्सीहेन कारित' पेटलापद्रीय श्रीमद्....धर्म्मदेवसूरिभिः प्रतिष्ठापिता"

બારમા તેરમા સૈકામા સિદ્ધરાજ જયસિંહે યાત્રા કરેલી, કુમારપાળ મહારાજાએ કુમારવિહાર અને અષ્ટાપદ મન્દિર બંધાવી સુવર્ણ કલશ ચઢાવેલો, શ્રીવસ્તુપાલ-તેજપાળે આદિનાથ પ્રભુનું અને અષ્ટાપદનું દેરાસર બંધાવી તેના નિભાવ માટે દુકાનો અને ઘરોની શ્રેણી-લાઈન બંધાવેલી તેમ પોષધશાળા બંધાવી હતી, ભગ્ન પરિકરની નીચેના ભાગનો લેખ નીકળ્યો છે તે આ વસ્તુ પુરવાર કરે છે. જુઓ તે લેખ—

"सं. १२८९ वर्षे वैशाख वद १२ शुक्रवारे आसदेव तत्पुत्रः भार्या अनुपमादेवी .. त्मश्रेयोऽर्थं श्रीमहावीरबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीहरिभद्रसूरिशिष्यैः श्रीविजयसेनसूरिभिः"

ચૌદમા સૈકામા થયેલા શ્રીધર્મઘોષસૂરિજીએ મન્ત્ર ગર્ભિત સ્તુતિ કરી સમુદ્રના તરંગો મારફત જિનમન્દિરમાં રત્નો અર્પણ કરાવેલાં તેમ છઠ્ઠા સૈકામાં શ્રીવજ્રસ્વામીએ શ્રીસિદ્ધગિરિ ઉપરથી કાઢી મૂકેલ કવડજક્ષને પ્રતિબોધી અહીં અધિષ્ઠાયક બનાવેલો, પેથડ શાહે અહીં દેરાસર બંધાવેલું, તેમ સમરાશાહે પણ યાત્રા કરેલી. સત્તરમા સૈકામાં શ્રીવિજયહીરસૂરિજી મહારાજના શિષ્ય શ્રીવિજયસેનસૂરિજી મહારાજે એક જ માસમાં ચાર-પાંચ વખત અંજનશાલાકા અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. વિક્રમ સં. ૧૮૭૬માં જીર્ણોદ્ધાર થયેલો હતો, વર્તમાનમા છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર કરી વિ. સં ૨૦૦૮માં પૂ. આ. શ્રીચન્દ્રસાગરસૂરિજીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે; દેરાસર મનોહર અને હિંદુસ્થાનભરમાં ત્રીજે નંબર આવે તેવી રીતની બાંધણી અને દેખાવ છે.

[આ મંદિરની પ્રતિમાઓના સમગ્ર લેખો આવતા અંકે આપવામાં આવશે]

कडुआ मत पट्टावलीमें उल्लिखित उनका साहित्य

लेखक :—श्रीयुत अगरचंद नाहटा

श्वे. जैन संप्रदायमें अनेकों गच्छ व सम्प्रदाय हो गये हैं। यद्यपि गच्छोंकी संख्या ८४ कही जाती है पर अन्वेषणप्रेमी विद्वानोंके निकट इस संख्याका कोई मूल्य नहीं, क्योंकि प्रतिमालेखो व ग्रन्थप्रशस्तियों आदिमें जिन जिन गच्छोंका नामनिर्देश पाया जाता है उनकी संख्या भी सौसे अधिक है। ८४ गच्छोंके नामकी सूचियों भी एक ही समान नामवाली नही पायी जाती और उन सूचियोंके कई नामोंका ता कोई महत्त्व नही। वे नाम कई तो अप्रसिद्धसे हैं और कई एक ही गच्छकी शाखाओंके हैं तब सूचीके अतिरिक्त अन्य नाम भी प्रचुर पाये जाते हैं। पीछले पट्टावलीकारोंने एक कल्पना भी खडी की है कि उद्द्योतनसूरिजीने एक ही समय अपने ८४ शिष्योको आचार्यपद दिया और उस चौरासी आचार्योंकी संतति ही ८४ गच्छके नामसे प्रसिद्ध हुई। पर इस कथनमें भी कोई तथ्य नजर नहीं आता। तत्कालीन कोई प्रमाण इस कथनकी पुष्टि नही करता। अस्तु।

विशेष खेदकी बात तो यह है कि जिन गच्छोकी संतति सैकड़ों वर्षों तक चली है, जिनके गच्छोंके विद्वानोंके रचित अनेकों ग्रंथ भी विद्यमान हैं एवं प्रतिमा लेखों व प्रशस्तियोंमें जिनके प्रचुर उल्लेख मिलते हैं। उन गच्छोंकी भी अब पट्टावलियों नहीं मिलती। यह बहुत कम सम्भव है कि जिनकी परंपरा सैकडो वर्षो तक चली हो एवं जिनमें बहुत अच्छे विद्वान भी हुए हो उनके अनुयायी विद्वानोंने अपनी परंपरा और आचार्योंका कुछ भी इतिवृत्त नही लिखा हो। मेरे ख्यालसे उन पट्टावलियोंकी अनुपलब्धिका प्रधानकारण हमारे खोजशोधका अभाव ही है। हां कई पट्टावलियो नष्ट भी हो गयी है पर खोज करने पर बहुतसे ऐसे प्रभावशाली गच्छों व उनकी शाखाओंकी पट्टावलियोंके मिलनेकी पूर्ण संभावना है। गच्छ-मतोंके संम्बधी कुछ एसे ग्रंथोका उल्लेख भी कई ग्रंथोंमें देखनेमें आता है जैसे कविवर समयसुन्दरजीके 'गाथासहस्री' ग्रंथमें एक "गच्छोत्पत्ति प्रकारण"की कई ऐतिहासिक गाथा-ओंका उद्धरण पाया जाता है उन गाथाओंसे जाना जाता है कि वह प्रकरण वास्तवमें बहुत ऐतिहासिक होगा। इसी प्रकार आहोरके विजयराजेन्द्रसूरि ज्ञानभंडारकी 'पाडिवालगच्छ' पट्टावली'जो ७वीं शताब्दीमें रची गयी है। उसमें कई बाते बिल्कुल नवीन ज्ञात होती है और उसके कई वृत्तांन्तोके विस्तृत वर्णन जाननके लिए "बृहत् पट्टावली" देखनेको निर्देश किया गया है पर वह प्राप्त नहीं है। "बृहद पट्टावली"के उपलब्ध होने पर बहुत कुछ नया ज्ञान मिलनेकी सम्भावना है।

बिकानेरके लोकागच्छीय मोहनलालजी यतिके पास मैंने एक लोंकागच्छकी संस्कृत गद्यमें रघुनाथ यतिद्वारा रचित पट्टावली देख। थी। उसमें भी लोकागच्छकी संस्कृत पद्यमय पट्टावलीका निर्देश मिलता है। ऐसे ही कडुआ पट्टावलीमें कल्याण कृत "युगप्रधान पट्टावली"की संस्कृत टीकाका उल्लेख है। खेद है कि जितनी सामग्री उपलब्ध हुई है वह भी प्रकाशित नहीं हुई अतः वे. जिनके पास है वे प्रकाशित कर दें ताकि अन्य विद्वानों मी उससे लाभ उठा सके। अद्यावधि पट्टावलीसंग्रहके प्रकाशित केवल दो ही ग्रंथ हमारे सामने है। श्रीजिनविजयजी सम्पादित एवं नाहटाजी प्रकाशित "खरतरगच्छ पट्टावली संग्रह' और दर्शन-विजयजी सम्पादित पट्टावली समुच्चय भाग १–२।

श्रीदर्शनविजयजीके एक पत्रसे ज्ञात हुआ था कि उनके पास आगमिक एवं तपागच्छकी कई शाखाओं आदिकी पट्टावलियों अभी और अप्रकाशित हैं। हमारे संग्रहमें भी उपरोक्त पाडिवालगच्छ पट्टावली, लोंका, टिप्पण, राजगच्छकी पट्टावली, धर्मघोषगच्छकी संक्षिप्त आचार्य-परंपरा नामावली, बृहद्गच्छ गुर्वावली, खरतरगच्छकी बेगड़ आदि शाखाओंकी पट्टावलियें एवं तपागच्छकी एक विशिष्ट प्राचीन भाषा पैट्टावली आदि संग्रहित है। कलकत्तेकी नित्यमणिविनय लायब्रेरी और श्रीजिनविजयजीके पास तपागच्छका गुर्वावलीविशुद्धि नामक ग्रंथ भी देखनेमें आया है। इसी प्रकार आगरेके श्रीविजयधर्मसूरि ज्ञानमंदिर आदि में कई तपागच्छकी शाखादिकी पट्टावलियों हैं उन सबका शीघ्र ही एक संग्रहग्रंथ प्रकाशित होना परम आवश्यक है। ताकि प्रत्येक इतिहासप्रेमी उनसे लाभ उठा सकें। मुनि जिनविजयजी "विविध गच्छीय–पट्टावली संग्रह" प्रकाशित कर रहे है। जिसके कुछ फर्मे मैंने कुछ वर्षों पूर्व मंगवाये थे पर वह ग्रंथ अभी पूरा छपा नहीं, पता नहीं वह कब तक प्रकाशित होगा।

श्रीयुत मोहनलाल दलीचन्द देशाईके पास एक कडुआ मतकी ऐतिहासिक एवं विस्तृत भाषा पट्टावली' कुछ वर्ष पूर्व मेरे बंबई प्रवासके समय देखनेमें आई और उनकी नकल करनेके लिए मंगाने पर देसाई स्वयं जब कार्तिक शुक्ला ५ को हमारे यहाँ बीकानेर पधारे थे तब साथमें लाये थे। उसके अवलोकन पर कई कई बातें जाननेको मिली। उसमें कडुआमतके साहित्यनिर्देश विशेष रूपमें उल्लेखनीय होनेसे इस लेखमें उक्त पट्टावलीमें जिन जिन कडुआमती विद्वानोंके रचित ग्रंथादिकोंका उल्लेख मिलता है उनकी सूची यहाँ दी जा

१ प्रकाशित–भारतीय विद्या वर्ष १ अंक २ पल्लीवाल गच्छपट्टावली, प्र. आत्माराम- शताब्दी स्मारक ग्रन्थ।

२ आपने अपने 'जैन गूर्जर कविओ' भाग २–३ के अंतमें प्राप्त पट्टावलियोंका अति संक्षिप्त सार दिया है जिसमें कडुआमत पट्टावली भी सम्मलित है। एक संक्षिप्त पट्टावली इस मतकी जैन साहित्य संशोधकमें भी छपी थी।

रही है। इसमेंसे कई ग्रंथ तो उपलब्ध भी है पर जो अभी तक अनुपलब्ध है उनका पत्ता लगाना नितान्त आवश्यक है।

जिस पट्टावलीके आधारसे कडुआमतके विद्वानोकी रचनाओंका परिचय इस लेखमें दिया जा रहा है उसकी रचना संवत् १६८५के पौष शुक्ला १५ पुष्य नक्षत्रमें कडुआमती शाह कल्याणने (अष्टम पट्टधर तेजपालकी विद्यमानतामें) की है। देशाईकी प्रतिकी पत्र संख्या ३६ है। प्रति पृष्ठ पंक्तियां १४ और प्रति पंक्ति अक्षर ४० से ४५ तक है। प्रतिका एक कोना कुछ कट गया है व कुछ किनारा उधेईने भी भक्षित किया है फिर भी मूल वस्तु सुरक्षित है। उसका लेखक कोई खरतरगच्छीय यति है। लेखनकी अशुद्धिये काफी रह गयी है। उसकी प्रतिलिपि करनेके बाद मेरे भ्रातृप्पुत्र भंवरलालको विजयधर्मसूरि ज्ञानमंदिर आगरेमें कडुआमतका एक गुटका मिला। जिसमें यह पट्टवली शुद्ध रूपमें लिखित है। उसकी प्रतिलिपि भी भंवरलालने करके मुझे भेज दी थी। अब इस पट्टावलीमें निम्नलिखित कडुआमतके साहित्यकी सूची दी जा रही है।

१ शाह कडुआकृत–

(१) हरिहरादिके पद।

(२) सज्झाय–माइबापनी कीजइ भगति **विनय** करतां रूडा-युगति।

जीवदया **साची** पालइ, शील धरी कुल अजूवालीइ ॥ १ ॥

इत्यादि सज्झाय सर्वत्र सांप्रतं प्रसिद्धस्ति। सं. १५१४ से पूर्व रचित।

(३) स्तवन-"रिसहजिनवर मूरति तुम्ह तणी," स्तवनं कृतं (सं. १५२८ अहमदावाद)।

(४) १०१ बोल (प्रस्तुत पट्टावलीमें दिये है)।

(५) २१ बोल (प्रस्तुत पट्टावलीमें है)।

(६) १०४ बोल शीलपालनेके।

(७) १२३ (११३) बोल स्त्रीके शील पालनेके।

(८) स्तवन–'जयजगगुरू देवाधिदेव,' (सं. १४ मी वडोदरेमें)।

(९) वीरस्तवन–'सखि सार नय गंधारग्राम' (सं. १५४२ गंधारमें रचित)।

(१०) विमलगिरिस्तवन–"विमलगिरिप्रासाद पोढउ" (सं. १५४५)।

(११) चैत्यपरिपाटीस्तवन–'जिनवर वचन अमृत सम जाणी' (संघयात्रास्थानोके वर्णन)।

(१२) लुंपक चच्चरीपूजा संवर रूप स्थापना 'पत्र (सं. १५४७ सूर्यपूर)'

(तेऽत्र अष्टम पट्टालंकार श्रीतेजपाल पार्श्वेऽस्ति)।

(१३) पार्श्वस्तवन–"माहरइ मंदिरि पासजी" (सं. १५४८ पाटणमें बिम्ब प्रवेश

समय) रचित ।

(१४) गीत--"अरिहंत नाम औषधहि सारइ" (सं. १५६३ अंत समये रचित छइ)।

(१५) गीत, स्तवन, साधुवंदना प्रमुख ग्रंथ ६००० पाटणमां (पाटणमें इसकी खोजनी चाहिए) ।

(१६) इनके अतिरिक्त लीलावती सुमतिविलासरासका उल्लेख जै. गु. क. १-३में भी है।

२ शा० दीपाकृत–

(१) छंद–"जिनभुवन जाएविमान पहिलु मुकीइ" ।

(२) बारव्रत चौपई "वीरजिणसर प्रणमुं पाय ॥ (सं. १५४८ पत्तन) ।

३ दो० राजपालकृत–

(१) सज्झाय-"वंदो वीर जिणंद" (सं. १५४३ में रचित) ।

४ जा० श्रीवंत (विशिष्ट विद्वान)—

(१) हुंडी (लघुशालीया तपाके बाद वर्णनात्मक) ।

(२) गुरुतवि निर्णयहुंडी (ते सांप्रत हळतपुरमध्ये छइ उपाश्रयने भंडारि पत्र ४४) ।

(३) ऋषभविवाहलोढा० ४४ सर्वत्र प्रसिद्ध ।

(४) ढोलीया वर्णन ।

(५) स्तुति आदि अनेक ।

५ सा० रामा–

(१) परी० पुंनाको दिये हुए पत्र १० (हव(छ!)तपुर भंडारमें) ।

६ सा० रामा कर्णवेधी–

(१) लुंपक हुंडी वृद्धपत्र ३२९ अधिकार ५७४ (प्रति राजनगर भं०) ।

(२) वीरनाहविवाहलु सं. १५९४ ।

७ मांडणकृत–

(१) रास ।

८ सा० रत्नपाल–

(१) अवन्ती सुकुमालरास (सं. १६४४ शत्रुंजये) ।

(२) चौवीशी ।

(३) वीशी ।

(४) तेरह काठियाभाष।

(५) स्तवन स्तुति अनेक।

९ **सा० तेजपाल—**

(१) स्तवन–' महावीरं नमस्कृत्य कल्याणकारणो धर्मः ' इत्यादि ॥

१० **तेजपाल—**

(१) वरणाग नलुआनी सज्झाय (सं० १६६६)

(२) देशपदी (सं० १६६७) पद्यटीका पंचदशी, इत्यादि १० बोल विचार।

(३) दीपोत्सवकल्प संस्कृत–सावचूरि। (सं० १६७१)।

(४) चतुर्विंशतिजिनस्तोत्र–' सर्वसुरासुरैर्वन्द्यं ' टीका सह।

(५) सप्तप्रश्नी (सं० १६७५)।

(६) वीरनां पांच स्तवन।

(७) भगवती साधुवंदना (सं० १६७६) स्तंभतीर्थे।

(८) स्तवन–सज्झाय अनेक।

(९) शतप्रश्नी (सं. १६७८–७९) पाटण।

(१०) स्नात्रविधि (१६८०) स्तंभतीर्थे।

(११) सीमंधरस्वामी शोभातरंग-- ४३ (सं० १६८२)।

(१२) अजितनाथ स्तुति--सावचूरि।

(१३) वीरतरंग (संस्कृत)।

(१४) जिनरंग (सर्वग्रंथाग्र--१० हजार प्रमाण रचना)।

११ सा० मावजी (सा० रत्नपाल शिष्य)—

(१) नर्मदासुंदरी रास (सं. १५६३)–देखें जै० गू० क० भाग ३, पृ० ९९।

१२ **सा० कल्याण** (सा० तेजपाल शिष्य)—

(१) लुंपकचर्चा (हाथपोथी सं० १६७९)—

(२) धर्मविलास ढा० ४३, (सं० १६८५ जे० सुदि ५)–देखें जै० गू० क० भा० १ पृ० ५२७।

(३) युगप्रधान पट्टावली टीका (संस्कृत) (युगप्रधानवंदना)।

(४) कडूआमत पट्टावली (सं० १६८५ पो० सु० १५ के बादकी रचना)।

---

१. प्रकाशित, इसके संबधमें मेरा लेख ' जैन सत्य प्रकाश ' वर्ष १७ अं.   देखों

(५) वासुपूज्य मनोरम फाग (सं० १६९६ माघ सुदि ८ सो० थराद) देखें- जै० गू० क० भा० १, पृ० ५७५।

(६) अमरगुप्तचरित्र (सं० १६९७ पो० सु. १३ देखें-जै० गू० क० भा० १ पृ० ५७६)।

(७) महादंडक ९९ द्वार बाळा० पत्र ९ (सं० १७१२)।

(८) अभिनंदन स्तवन-'प्रभु प्रणमुं रे' स्तंभतीर्थ।

१३ लाधाशाह—

(१) जम्बूरास (सं० १७९४ फा० सुदि २ गु० लोहीग्राम जयचंदजी भंडार)।

(२) सूरतचैत्य परिपाटी (सं० १७९३ मि० व० १० गु० सूरत प्रकाशित)।

(३) शिवचंद्रजीनो रास-(सं० १७९५ आसो० सु० ५ राजनगर-हमारा संग्रह- ऐतिहासिक का० सं०' में मुद्रित)।

(४) पृथ्वीचंद्र-गुणसागर चरित्र-वार्ता (सं० १८७७ मि० सु० ५ २० राधनपुर)।

(५) चौवीशी (सं० १७६० विजयादशमी शुक्र-अहमदावाद)।

शाह कल्याणजीकी चार नंबर रचनाके बादसे जिन रचनाओंकी सूची ऊपर दी गई है वे 'जैन गूर्जर कविओं'के आधारसे दी है।

कडुआ पट्टावलीमें इनके अतिरिक्त अज्ञरचित 'नागिल-सुमतिरास, चउसरण-टीका और दुदाके साथ खीमाकी वार्ता पत्र-२, आठमी-पाखी चर्चा, ऋषिमति उत्पत्ति विशेष वार्ता, आनन्द विमलसूरि वृत्तान्त' आदिका भी उल्लेख है।

कडुआ मतका जहां जहां प्रचार अधिक रहा है वहां उनके ज्ञानभंडार भी थे, जिनमेंसे पाटण, राजनगर, हवतपुर या हब्तपुर एवं थरादके भंडारका उल्लेख प्रस्तुत पट्टावलीमें आया ही है। थरादमें कडुआ-मतका अब भी भंडार है। अन्य तीन स्थानोंमें है या नहीं मुझे पता नहीं। उपर्युक्त कडुआमत साहित्यकी शोध इन भंडारोंमें अवश्य होनी चाहिए। सा० कडुआने ९००० श्लोक करीबकी रचना की और शाह तेजपालने १०००० श्लोक प्रमाणकी रचना की बताई गई है। इनमें कई ग्रंथ बड़े महत्त्वपूर्ण है। जैसे-लुंपक वृद्ध हुंडी, लुंपक चर्चासेलोंकागच्छकी मान्यताओं और ऋषिमति उत्पत्ति और हुंडी द्वारा तपागच्छ पर कुछ नया प्रकाश मिलेगा।

[અનુસંધાન ટાઈટલ પૃષ્ઠ : ૨ થી ચાલુ]

૬૭. પ્રશ્ન—એ આઠ દૃષ્ટિઓમાં કઈ કઈ દૃષ્ટિઓ મિથ્યાત્વભાવમા હોય અને કઈ કઈ દૃષ્ટિઓ સમ્યક્ત્વભાવમાં હોય?

ઉત્તર—શરૂઆતની ચાર દૃષ્ટિઓ મિથ્યાત્વભાવમાં હોય છે એટલે ચાર દૃષ્ટિ સુધી જીવને મિથ્યાત્વપણું હોય છે. અને છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિઓ સમ્યક્ત્વભાવમાં હોય છે. એટલે સ્થિરા દૃષ્ટિમાં સમ્યગ્ દર્શન ગુણ પ્રગટ થતો હોવાથી સ્થિરા દૃષ્ટિ વગેરે ચાર દૃષ્ટિઓ સમ્યક્ત્વ ભાવની ગણાય છે. ૬૭.

૬૮. પ્રશ્ન—આચારાંગ સૂત્રની નિર્યુક્તિ ટીકા વગેરેની બીના કેવા પ્રકારની છે?

ઉત્તર—આચારાંગ સૂત્રના કર્તા સુધર્માસ્વામી, મૂળગ્રથનું પ્રમાણુ બે હજાર પાંચસો શ્લોક. ૩–આ સૂત્રની ઉપર ચૌદ પૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામી મહારાજે ચારસો પચાસ ગાથા પ્રમાણુ નિર્યુક્તિની રચના કરી છે. ૩–અધ્યયન અઠ્યાવીસ છે. ૪–ચૂર્ણિનું પ્રમાણુ ત્યાસીસો (૮૩૦૦) શ્લોક. ૫–આ સૂત્રની ઉપર શ્રી શીલાકાચાર્ય મહારાજે બાર હજાર શ્લોકપ્રમાણુ ટીકાની રચના કરી છે. આ રીતે આચારાંગ સૂત્રના અઠ્ઠાવીસ અધ્યયનને અંગે નિર્યુક્તિ વગેરેની બીના જાણવી આ સૂત્રમાં મુનિઓના આચાર વગેરેની મુખ્ય બીના જણાવી છે. ૬૮.

૬૯ પ્રશ્ન—બીજા સૂયગડાગ સૂત્રની નિર્યુક્તિ વગેરેની બીના કેવા પ્રકારની છે?

ઉત્તર—બાર અગ પૈકી આ સૂત્ર બીજા નબરે છે. તેમાં–૧ ત્રણસોને ત્રેસઠ પાંખડીઓનાં સ્વરૂપ ૨–વીર પરમાત્માની સ્તુતિ, ૩–સયમી આત્માએ અનુકૂળ ઉપસર્ગ સહન કરતી વખતે કેવા પ્રકારનુ ધૈર્ય રાખવું જોઈએ? ૪–આર્દ્રકુમારનુ જીવન ૫–હસ્તી તાપસનું વર્ણન વગેરે બીના આવે છે. ૨–અધ્યયન–તેવીસ. ૩ મૂળ ગ્રથનુ પ્રમાણુ–એકવીસસો (૨૧૦૦) શ્લોક. ૪–ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજે બનાવેલી નિર્યુક્તિનુ પ્રમાણુ ગાથા અઢીસો. ૫–ચૂર્ણિનું દસહજાર શ્લોક. ૬–શીલાંકાચાર્ય મહારાજે બનાવેલી ટીકાનુ પ્રમાણુ બાર હજાર આઠસો ને પચાસ (૧૨૮૫૦) શ્લોક. ૭–આ રીતે સૂયગડાંગ સૂત્રના અધ્યયન વગેરેની બીના જાણવી. ૬૯

૭૦. પ્રશ્ન—શ્રીસ્થાનાગ સૂત્રની ટીકા વગેરેની બીના કેવા પ્રકારની છે?

ઉત્તર—બાર અગની અપેક્ષાએ આ ત્રીજુ અગ છે તેમાં પહેલા અધ્યયનમાં એક એક વસ્તુ જણાવી છે અને બીજા અધ્યયનમા બબ્બે વસ્તુ બતાવી આ ક્રમે કરીને ત્રીજા ચોથા અધ્યયન વિગેરેમા ત્રણ ત્રણ ચાર વગેરે વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવીને છેવટે દશમા અધ્યયનમાં દશ દશ વસ્તુની બીના જણાવી છે. ચાર પ્રકારના શ્રાવકોનુ સ્વરૂપ ચોથા અધ્યયનમાં જણાવ્યું છે તથા કયા ચાર કારણુ સેવીને સસારી જીવ નરકને લાયક કર્મ બાંધીને નરકમાં જાય છે તે કારણોની બીના પણ આ ચોથા અધ્યયનમાં જણાવી છે, તેમજ કયા કયા નવ કારણથી રોગની ઉત્પત્તી થાય છે? તે બીના અને પ્રભુ શ્રીમહાવીરદેવના શાસનની નિર્મળ આરાધના કરીને તીર્થંકર નામકર્મ બાંધનારા શ્રેણિક રાજા, સુપાર્શ્વ રાજા, સુલસા, રેવતી વિગેરે જીવોની બીના પણ નવમા અધ્યયનમાં વર્ણવી છે. એ ઉપરાંત સાધુજીવનને અંગે અને શ્રાવક જીવનને અગે ખાસ જરૂરી બીના પણ આ સૂત્રમા વર્ણવી છે ૨–આ સૂત્રના દસ અધ્યયનો છે. ૩–મૂળ ગ્રન્થનું પ્રમાણુ ત્રણહજાર સાતસો ને સિત્તર શ્લોક. ૪–સ્થાનાગ સૂત્ર વગેરે નવ અગોની ઉપર શીલાંકાચાર્ય મહારાજે પહેલાં ટીકાઓ રચી હતી પણ વિચ્છેદ થવાથી અભયદેવસૂરિ મહારાજે એ નવે અગોની ઉપર નવી ટીકાઓ બનાવી તેમા આ સૂત્રની ટીકાનું પ્રમાણુ પદર હજાર બસોને પચાસ શ્લોક છે. આ રીતે ઠાણાગસૂત્રની ટીકા વગેરેની બીના ટૂકામાં જાણવી ૭૦.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ
અંગે સૂચના

યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂ. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂ. ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂ. ૧૦૧) રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામા આવે છે

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનુ સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમા જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામા આવ્યુ છે

૩ માસિક વી. પી. થી ન મગાવતા લવાજમના રૂ. ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪ આ માસિકનુ નવુ વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય

૫ ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામા ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨ લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમા પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા રોડ–અમદાવાદ.

श्री जैन सत्य प्रकाश

તંત્રી

ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

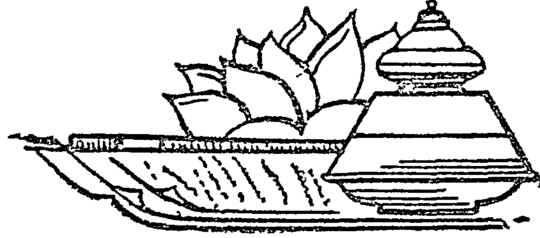
તા ૧૫-૭-૫૩ : અમદાવાદ

વર્ષ ૧૮ . અંક : ૧૦] [ક્રમાંક : ૨૧૪

विषय-दर्शन

॥ ॐ अर्हम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक
मुनिसम्मेलन संस्थापित
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र
जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

वर्ष : १८	વિક્રમ સં. ૨૦૦૯ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૯ : ઈ. સ. ૧૯૫૩	क्रमांक
अंक : १०	અષાડ સુદિ ૪ : બુધવાર : ૧૫ જુલાઈ	२१४

ધર્મ-શિક્ષણ અને સાધુઓ

વક્તા: શ્રીયુત અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશી.

તીર્થંકર દેવો સમયે સમયે ધર્મનું પ્રવર્તન કરે છે, એટલે કે જનતાને ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે અને એ જ કારણે તેઓ 'જગદ્ગુરુ' કહેવાય છે. વળી લોકોને ધર્મનું આવું શિક્ષણ પરંપરાગત મળતું રહે તે માટે તેઓ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે અને તેમાં શ્રમણસમુદાયને અગ્રપદે સ્થાપે છે. એટલે લોકોને ધર્મશિક્ષણ આપવાની મુખ્ય જવાબદારી શ્રમણસમુદાયની છે.

પ્રભુ મહાવીરના શ્રમણસમુદાયે આ દિશામાં પ્રચંડ પુરુષાર્થ કર્યો છે તેણે ભગવાનની વાણીનો સંગ્રહ કરનારા આગમગ્રંથો રચ્યા છે. તે પર નિર્યુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ, ભાષ્યો અને ટીકાઓની રચના કરી છે. તથા તેના પરમાર્થને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા માટે અનેક પ્રકરણ-ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ઉપરાંત તેમણે સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોને પણ વિકસાવ્યાં છે અને રસપૂર્ણ કથાઓ, પ્રબંધો, ચરિત્રો તથા રાસોની રચના કરી છે. એકલી ગૂર્જર ભાષામાં જ તેમણે ૧૩૦૦ ઉપરાંત રાસો રચ્યા છે, એ શું બતાવે છે? આ સાહિત્યનું સર્જન તેણે મુખ્યત્વે લોકભાષામાં જ કર્યું છે, જેથી સામાન્ય જનતા પણ ધર્મનું તત્ત્વ સમજી શકે અને તેનો યથાશક્તિ આદર કરી શકે.

સાહિત્યના સર્જન ઉપરાંત શ્રમણસમુદાયે ઉપદેશની ધારા સતત વહેતી રાખી છે અને કલામય ભવ્ય તીર્થોનું સર્જન કરી તથા સંઘયાત્રાની પ્રવૃત્તિને વેગ આપી સામુદાયિક ધર્મ-શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી અનુષ્ઠાનો અને ઉત્સવોની પાછળ પણ આજ ભાવના રહેલી છે. એટલે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, લોકોની ધર્મભાવનાને જાગૃત રાખવાનું કાર્ય મુખ્યત્વે શ્રમણ સમુદાયનું છે અને અનેક પ્રકારના કપરા સંયોગો વચ્ચે પણ તેણે એ પાર પાડયું છે.

આબૂ-રાણકપુરનાં જગપ્રસિદ્ધ દેરાં

ભૂલભરેલી પુસ્તિકાઓનો પ્રચાર

લેખક : શ્રીયુત જયભિખ્ખુ

ઘણાં વર્ષોની આકાંક્ષા પછી, આબૂ-રાણકપુરનાં દેરાં જોવાનો પ્રસંગ આ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જ સાંપડ્યો. આબૂનાં દહેરાં જગપ્રસિદ્ધિ મેળવી ગયાં છે, પણ તેનાથી ય વધુ પ્રસિદ્ધિ મેળવવા યોગ્ય શ્રી રાણકપુરનું મંદિર હજી હમણાં જ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે. આ મંદિર શિલ્પ, ઈજનેરી વિદ્યા ને સ્થાપત્યનો બેનમૂન નમૂનો છે. (તાજેતરમાં સાંભળ્યું કે હમીરગઢનું ખંડેર મંદિર તો આ સહુને ટપી જાય તેવો શિલ્પકલાનો નમૂનો છે. હમીરગઢ સિરોહીથી છએક માઈલ દૂર છે. અને એનો જીર્ણોદ્ધાર પણ શેઠ આ. ક. કરાવવા ઈચ્છે છે) શાળા-કોલેજમાં તૈયાર થતા આજના ઈજનેરોને અહીં અભ્યાસ ને અવલોકન માટે મોકલ્યા પછી ઉપાધિઓ એનાયત કરવી જોઈએ, એમ આ મંદિરોનું નિરીક્ષણ કરતાં સહસા લાગી આવે છે.

આ બંને દહેરાંઓ જોતાં હમેશાં એક ઉપમા યાદ આવ્યા કરી છે કોઈ સુંદરી દરેક અંગને યોગ્ય સપ્રમાણ શણગાર સજીને ઊભી હોય એવાં રાણકપુરનાં દહેરાં લાગ્યાં છે: ને આબૂનાં દહેરાં માથેપગે અડવી પણ કંઠે-હાથે ખીચોખીચ ઘરેણાં ખડકીને ઊભેલી સુંદરી જેવાં લાગ્યાં છે. અલંકાર તો બંને ઠેકાણે સભર છે. કલા વિષે પણ કંઈ કહેવા જેવું નથી, પણ રાણકપુરમાં વિશેષ ભવ્યતા છે. પણ આ વિષે તો ભવિષ્યમાં લખવા વિચાર છે. અત્રે લખવા યોગ્ય બાબત જુદી છે.

આબૂ-રાણકપુરનો જીર્ણોદ્ધાર જે યોગ્ય રીતે થતો જોઈએ છીએ ને જેમ શેઠ આ. ક. ની પેઢીને અને એના પ્રમુખ શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈની તીર્થરક્ષાની તમન્નાને અંજલિ આપવાનું દિલ થઈ જાય છે, તેમ આબૂ-દેલવાડાના ઇતિહાસને, કલાને, શિલ્પને ગ્રંથસ્થ કરી સર્વજનસુલભ કરવાનું માન સ્વ. મુનિરાજશ્રી જયંતવિજયજી મ. ને ફાળે જાય છે. એમણે તૈયાર કરેલા ગ્રંથો સાથે રાખીને આ તીર્થનું નિરીક્ષણ કરીએ ત્યારે જ સમજાય છે, કે સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન્ મુનિરાજે લોહીનું કેવું પાણી કરી આ ભગીરથ કાર્ય કર્યું છે. લક્ષ્મી દ્વારા આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરનાર આપણા પ્રતાપી પુરુષો જેટલું જ માન પોતાની સરસ્વતી દ્વારા, પોતાના આરોગ્યની પણ ભેટ કરીને-અતિકૂલ હવાપાણી ને ખાનપાનની પણ પરવા ન કરીને-આ તીર્થોના ઇતિહાસ ને પ્રવાસના અપૂર્વ ગ્રંથો રચનાર સ્વર્ગસ્થ મુનિરાજને ઘટે છે. પણ આ વાતની ચર્ચા અહીં ખાસ કરવી નથી. પણ આ ગ્રંથોના અનુકરણમાં ને કેટલાક સ્વતંત્ર રીતે બહાર પડેલા કે પડતા ગ્રંથો વિષે કંઈક ઉલ્લેખ કરનો અહીં જરૂરી બન્યો છે.

આબૂની બજારોમાં અને બીજે આબૂની માહિતી પૂરી પાડતી નાની-મોટી પુસ્તિકાઓ વેચાતી મળે છે. ચાર આનાથી લઈ ને ચાર રૂપિયા સુધીની એ પુસ્તિકાઓ છે. પણ તે બધીને સમગ્ર રીતે જોતાં આબૂ-દેલવાડાને પૂરતી રીતે ન્યાય આપનાર પુસ્તક તો મુનિરાજ જયન્તવિજયજીનું જ છે. પણ સ્વર્ગસ્થ મુનિરાજના આબૂ-ગ્રંથોની કિંમત મોટી હોવાથી ને આ પુસ્તકોની કિંમત અલ્પ હોવાથી તેનો ઉપાડ ઘણો રહે છે.

આ ગાઈડોમાં જેને જેમ ઠીક લાગ્યુ તેમ લખ્યું છે, ઇતિહાસની સાથે સત્ય, અર્ધસત્ય ને ગપાષ્ટકોને પણ વણી લેવામા આવ્યા છે એક મિત્રે આ અંગે લક્ષ દોરતા મે એક ગાઈડ ખરીદી એ ગાઈડનું નામ છે '**માઉન્ટ આબૂ**' એના લેખક છે **શ્રી ઓમપ્રકાશ ગુપ્તા.** તેઓ માઉન્ટ આબૂના ટૂરિસ્ટ ઓફિસર અને આબૂ મ્યુનિસિપાલિટિના સેક્રેટરી છે. પ્રકાશક ને મુદ્રક સેક્રેટરી શ્રી. શાન્તિલાલ વાડીલાલ શાહ, ગુજરાત પ્રિન્ટીગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, પિત્તળિયા બંબા, અમદાવાદ છે. કિંમત બાર આના છે. પૃષ્ઠ ૭૦ લગભગ છે. મારા હાથમાં આવી તે સુધારા વધારા સાથેની ઈ. સ. ૧૯૫૩–૫૪ની નવી આવૃત્તિ છે પુસ્તક બીજી રીતે આટલી કિંમતમાં સુંદર છે. અન્યાન્ય માહિતીઓ પણ સારી છે, સચિત્ર પણ છે.

અમને લાગે છે કે મૂળ પુસ્તક શ્રી ગુપ્તાજીએ અંગ્રેજી યા હિંદીમાં લખ્યુ હશે. એનો આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં અનુવાદ છે. અનુવાદ સામાન્ય કોટિનો ને ઘણે ઠેકાણે ભૂલ ભરેલો છે. જેમ કે ભગવાનની મૂતિઓને પૂતળા લખ્યા છે! વાચકને આછો ખ્યાલ આવે તે માટે નીચેનો ફકરો રજૂ કરું છુ તેઓ પુસ્તકમા લખે છે

"આ મંદિરની દીવાલની ચારે બાજુ બાવન દેરીઓ છે, જેમાં જૈનોના ભિન્ન ભિન્ન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ છે. બહારના દેખાવે તે સરખાવી શકાય તેવાં નથી, પરંતુ **પૂતળાં** ઉપરની નિશાનીઓથી તે જુદા પડે છે. આ **નિશાનીઓ** પલાઠીઓ વાળીને બેઠેલાની નીચે અને કોકવાર ઊભેલી મૂર્તિઓના પગ હેઠળ તરત જ મળી આવે છે."

અહીં લેખકનો કહેવાનો એ આશય છે કે મૂર્તિઓ બાહ્ય દેખાવે સમાન છે, પણ પલાઠી નીચેનાં લાંછનથી જુદી જુદી રીતે ઓળખી શકાય છે.

આવી તો અનેક ભૂલો પુસ્તકમાં છે. એક ઠેકાણે જણાવે છે કે–

"પટ્ટવાલી વિમળશાહ અને તેના સૂરિ વર્ધમાન પર વધારે પ્રકાશ પાડે છે

અહીં કહેવાનો અર્થ એ છે, કે પટ્ટાવલિ વિમળશાહ ને શ્રી વર્ધમાનસૂરિ પર વધારે પ્રકાશ પાડે છે. આગળ વધતા લખે છે, કેઃ

"માઉન્ટ અર્બુદા પર આવેલુ રિષભદેવનુ મંદિર પોરવાલ જાતિના પ્રધાન શ્રી વિમલે બંધાવ્યું હતું. આ માણસ કે જેનું છત્તર બીજાઓથી ઊંચુ રહ્યું હતું તે **ચંદ્રાવતીના મુખ્ય શહેરનો** સ્થાપનાર હતો, અને ૧૩ **ધાર્મિક સૂરિઓનો રક્ષણહાર** હતો. હજુ સુધી ત્યાં વિમળશાહનુ નામ ભુલાયું નથી. વર્ધમાનસૂરિ નામના ગુરુએ **સમગ્ર સમર્પણને** લગતી વિધિ સં. ૧૦૮૮ (ઈ. સ. ૧૦૩૧) માં કરી અને પછી મંદિર પાસે ખોરાક વગર રહીને સ્વર્ગગમન કર્યું"

'૧૩ ધાર્મિક સૂરિઓનો રક્ષણહાર' આનો અર્થ કંઈ સમજાતો નથી પણ **સમગ્ર સમર્પણનો અર્થ** પ્રતિષ્ઠાવિધિ ને '**ખોરાક વગર રહીને**' નો અર્થ અનશન થાય છે

અલબત્ત, આનું કારણુ લેખક યા અનુવાદકનું જૈન પારિભાષિક શબ્દોનું અજ્ઞાન માત્ર જ સૂચવે છે; પણ આવાં માહિતીદર્શક પુસ્તકોમાં એવી ભૂલો ખરેખર અક્ષમ્ય છે. નહિ તો લિંગનો સાદો અર્થ કરનાર પરદેશીઓને આપણે ઠપકો ન આપી શકીએ.

આ સિવાય એવી ઘણી ભૂલો છે. તદુપરાંત વસ્તુપાળ–તેજપાળની જે વંશાવલી આપી છે, તેમાં પણ નામો ખોટી રીતે મૂક્યાં છે.

પુસ્તકમાં આપેલી વંશાવલી	શુદ્ધ વંશાવલિ
ચાંદપા	ચંડપ
ચંદ્રપ્રસાદ	ચંડપ્રસાદ
સોમાજી	શૂરસિંહ, સોમસિંહ
આસ્ના–રાજા (અનેક)	આસરાજ (અશ્વરાજ)
લુનીગા, માલાદેવ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ	લૂણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ

ઉપરની ક્ષતિઓ એક યા બીજી રીતે આપણે ચલાવી લઈએ. પણ હવે પછી રજૂ થતી પાઠાફેર વાતો ખરેખર આપણા હૃદયને આઘાત પહોંચાડે તેવી છે, ને ગમે તેવો ઇતિહાસજ્ઞ એને પડકારી શકે તેમ છે.

આ પુસ્તકમાં પહેલી નજરે જે બેએક ફકરા નજર સામે તરી આવ્યા તે નમૂના ખાતર સંક્ષેપમાં નીચે આપુ છું. લેખક મહાશય લખે છે કે—

"તે મંદિર બાંધનારાઓ માટે આમાંના સૌથી પહેલા માટે (વિમળશાહ) આપણે થોડુંક જ જાણીએ છીએ. બીજા બે માટે (વસ્તુપાલ-તેજપાલ) આપણે થોડુંક વધારે જાણીએ છીએ. પરંતુ સંતોષપૂર્વક જાણવા મળે છે કે **તેઓ ઐતિહાસિક પુરુષો ન હતા, પરંતુ સામાન્ય માનવી હતા."** (પૃષ્ઠ ૪૩)

આમાં ઐતિહાસિક પુરુષો ન હતા, પરંતુ સામાન્ય માનવી જ હતા, એ વિધાન સમજાતું નથી. ઇતિહાસમાં તો એ પ્રસિદ્ધ પુરુષો છે ને એકી અવાજે ઓઝા સાહેબ જેવા પુરાતત્ત્વવિદોએ પણ સ્વીકારેલા છે, વળી 'એ સામાન્ય માનવી હતા, એ જાણીને લેખકને સંતોષ થાય છે.' એનો અર્થ કંઈ સમજાતો નથી.

હવે આગળ ચાલતાં પૃ. ૪૪માં તેઓશ્રી લખે છે:

"અહીંના સ્થાનિક માણસોમાં એક વાત પ્રચલિત છે, કે જ્યારે વિમળશાહ અહીં પ્રાંત-સૂબા તરીકે હતા ત્યારે તે લૂટારુઓની ટોળીઓને અહીં રક્ષણ આપતાં: અને લૂંટારુઓની ટોળીઓ તેને આ માટે સારા પૈસા આપતી. આ રીતે તેણે સારો એવો પૈસો પ્રાપ્ત કર્યો હતો, અને તે પૈસાથી તેણે મંદિર બનાવ્યું છે. આ વાત સાચી માની શકાય તેવી નથી. છતાં પણ વીતી ગયેલા સમયની વચ્ચે આપણે તેના **પાપને ભૂલી જઈએ,** કારણ કે તેણે આવું અદ્‌ભુત સ્મારક રચ્યું છે."

અહીં ગમે તેવો ઇતિહાસનો અભ્યાસી એ વાત સંક્ષેપમાં કહી શકે તેમ છે, કે વિમલમંત્રીના ઇતિહાસને અહીં વિકૃત રીતે જોવામાં આવ્યો છે. સત્ય ઇતિહાસ એ છે, કે એ વખતે આ બે ભાઈઓ નેઢ મંત્રી ને વિમલશાહ અણહિલવાડના રાજાઓના સેવકો હતા. આપબળથી વિમળશાહ સેનાપતિ બન્યા. આ વખતે આબુ પહાડ ને તેનો પ્રદેશ ગુજરાતના તાબામાં હતો. (અત્યારની દુઃખદ ચળવળ સાથે આને સંબંધ નથી). અહીં ચંદ્રાવતીમાં પરમાર 'ધંધુકરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ વારંવાર ભીમદેવની સત્તા સામે માથું

ઊંચકતો. આથી ભીમદેવે વિમળશાહને સૈન્ય લઈને તેને જીતવા મોકલ્યા. વિમળશાહની રણશૂરતાથી ડરીને ચંદ્રાવતીનો ધંધૂકરાજ નાસી ગયો ભીમદેવે વિમળશાહને દંડનાયક બનાવી ચંદ્રાવતીમાં રાખ્યા. પાછળથી વિમળશાહે ધંધૂકરાજને બોલાવ્યો ને રાજા ભીમદેવ સાથે સધિ કરાવી દીધી. રાજા ધંધૂકે પછી સદા પાટણની આણ માની. વિમળશાહનું લેખકને મન આ પાપ ગણાતું હોય તો ગણી શકાય. બીજું કોઈ પાપ મળતું નથી વૈરભાવે પરસ્પર યોજી કાઢેલી ગપાષ્ટક જેવી વાતોને આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં લેખકે સ્વીકારવી ને પુસ્તકમાં દાખલ કરવી એ સંસ્કારી ને સુજન લેખકવર્ગ માટે ઉચિત નથી. ને પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ પર શંકા આણવા જેવું છે: આ વિષે ઉક્ત ગ્રંથનું એક વધુ લખાણ રજૂ કરીશું.

કુંભારીઆ કે કુંભાણું—

"આ જૈનનાં પાંચ દેવાલયોનું જૂથ છે. અહીંથી નીકળતો આરસ જ એ મંદિરો બાંધવામાં વપરાયો લાગે છે. તેનું નકશીકામ ઘણું જ ઉત્તમ પ્રકારનું છે અને કલાના ઉપાસકો તે કૃતિઓ માટે ખૂબ જ માન ધરાવે છે. તેની આસપાસના પથ્થરો યાત્રાળુઓને બતાવવામાં આવે છે, જે નીચેની દંતકથાનાં પૂરક છે:—

"વાત એવી છે કે કુંભાણું નામના અંબાજીના મંદિર નજીક આવેલા ગામમાં વિમળશાહ રહેતો હતો. તેણે ત્યાં તો વીસમા તિર્થંકર 'પાર્શ્વનાથ'નાં ૩૬૦ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં, 'માતાજી' જેઓ વિમળનાં રક્ષક અને માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરતાં હતાં તેઓને આ બાંધકામ જોઈ ઈર્ષા થઈ અને તેને દર્શન દઈ સીધો પ્રશ્ન કર્યો: "આ મંદિરો તેં કોની મદદથી બંધાવ્યાં છે?"

'મારા ગુરુની મદદથી," વિમળશાહે જવાબ આપ્યો.

"દેવીએ તેને ત્રણ વાર આ સવાલ પૂછ્યો અને ત્રણે વખત વિમળશાહે એ જ જવાબ આપ્યો. પોતાની અવગણનાથી ગુસ્સે થઈને તથા ઈર્ષાને લઈ માતા બૂમ પાડી ઊઠ્યાં: "દોડ વિમળશાહ, દોડ, હજી વખત છે."

"વિમળે જોયુ કે માતાજી જે કહી રહ્યાં છે તે જ કરવા ચાહે છે: એટલે તે નાઠો અને અંબાજીના મંદિરના ભોંયરામાં થઈ આબૂ પર્વત પર સલામત રીતે પહોંચ્યો. ત્યાં સુધી તેણે દોડ્યા જ કર્યું. કોપેલાં માતાજીએ પછી પોતાનું સંહારનું કાર્ય આરંભ્યું સાંજ પડનાં પહેલાં તો ૩૬૦ પૈકીનાં પાંચ સિવાય બધાં મંદિરો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં. પાંચ મંદિરો તેમણે એટલા માટે રાખ્યાં કે જેથી લોકો જોઈ શકે કે પહેલાં શું હતુ અને તેમના કોપનું પરિણામ કેવુ ભયંકર આવે છે. આ વાર્તાની સત્યતાની સાબિતી તરીકે આ ચુનાળા પથ્થરો હજી બતાવવામાં આવે છે જ્યારે શ્રદ્ધાળુઓ તેને ધરતીકંપનું પરિણામ જણાવે છે"

અહીં લેખકે હંમેશાં પરસ્પરના વેરભાવ વધારવામાં માનતા પેટભરા લોકોએ ઘડી કાઢેલી–અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોને ભરમાવનારી વાતને વજન આપ્યું છે: પણ એ સામે તેઓએ એવી જ દંતકથાઓ પર લક્ષ આપ્યુ હોત તો આવી વાતોથી પુસ્તકનાં પૃષ્ઠનાં પૃષ્ઠ ભરવાં ન પડત.

આની સામે રજૂ કરી શકાય તેવી વિમલ પ્રબંધમાં એક વાર્તા આવે છે· સેનાપતિ વિમલશાહ મંદિર બંધાવતા હતા, ત્યારે વાલિનાહ નામનો એક વ્યંતરદેવ એને તોડી પાડતો હતો. વિમલશાહે અંબિકાદેવીનું આરાધન કર્યું. દેવી હાજર થયાં ને કહ્યું કે તને ક્ષેત્રપાલ હેરાન કરે છે. તેને નૈવેદ્યથી સંતુષ્ટ કરજે. વિમલશાહે મીઠાઈ કરી તેને મધ્યરાત્રિએ આમંત્ર્યો,

પણ ક્ષેત્રપાલે કહ્યું હું પશુબલિ ચાહું છું. વિમલશાહે કહ્યું. હું જૈન છું. મદ્ય-માંસ આપી ન શકું. મીઠાઈ લઈ રાજી થા. છતાં ક્ષેત્રપાલ દેવ ન માન્યો. એટલે વિમલશાહ તલવાર ખેંચીને યુદ્ધ કરવા ધાયા. ક્ષેત્રપાલ આવું અપૂર્વ પરાક્રમ જોઈ પ્રસન્ન થયો ને ચાલ્યો ગયો.

મારા આ તીર્થોના પ્રવાસમાં મેં તો જોયું છે કે જૈનો ને હિન્દુ અહીં એટલા ઓતપ્રોત બની ગયેલા છે, કે જે જોઈને ખુશી થાય. આ તીર્થોના મૂળમાં ઉદારતાનો ને ધર્મબંધુત્વનો જ ખ્યાલ છે. આ જમીન બ્રાહ્મણોએ જ આપી. બદલામાં વિમળશાહે જમીનને રૂપાથી આવરી દીધી. શૈવોપાસક રાજા ભીમદેવ ને રાજા ધંધૂકે એને પોતાની મંજૂરી આપી. માતા અંબિકાની વિમલમંત્રીએ આરાધના કરી, એ હાજરાહજૂર થયાં. ને વિમળશાહના પત્નીએ પુત્રને બદલે અંબિકાદેવી પાસે પવિત્ર દહેરાંની માગણી કરી ને આ જગપ્રસિદ્ધ દેવાલયો સર્જાયાં. કેટલો સુંદર ભવ્ય ને ઉદાત્ત ઈતિહાસ !

એને આપણે આપણા મનના મેલથી કેવો કલંકિત કરવા બેઠા છીએ ? રે ! આંખ ઉઘાડીને કોઈ પણ જુએ તો જૈન દહેરાંમાં હિંદુઓના માનનીય દેવ દેવીઓની પૂજા ચાલે છે ને બ્રાહ્મણ પૂજારીઓ એ જૈનોના માનનીય દેવોની પૂજા-સેવા કરે છે.

આ ઉપરથી એ વાત આપોઆપ ઊગી આવે છે, કે મુનિરાજશ્રી જયંતવિજયજીનાં પ્રમાણભૂત, તટસ્થવૃત્તિથી લખાયેલાં પુસ્તકોની સસ્તી આવૃત્તિઓ સમાજે કાઢવી જોઈએ. અને એ કંઈ મોટું કાર્ય નથી જ.

"ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી વિશેષ રુચિ એ વખતે લલિત કલા તરફ હતી, જે મોટાં મોટાં મંદિરો બનાવવાની પ્રેરણા આપતી. પાછળના કેટલાય જમાનાથી દેશમાં પૂંજી એકત્ર થઈ રહી હતી. આ ફાલતું પૂંજી મંદિરો બનાવવામાં ને કારીગરીના કામમાં ખર્ચ થવા લાગી. એનું જ કારણ છે કે મહમદ ગજનવીએ અનેક મંદિરો તોડયાં, તોય હિંદુઓની આ પ્રવૃત્તિ ન દબાણી. ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજ્યના દક્ષિણ છેડા પર જ્યારે મહમ્મદ સોમનાથને તોડી રહ્યો હતો, ત્યારે તે જ સમયે, તે જ રાજ્યના ઉત્તર છેડા પર આબુની પાસે દેલવાડા ગામમાં આદિનાથનું વિશાલ મંદિર તૈયાર થઈ રહ્યું હતું, જે સંગેમરમર પરની બારીક નકશી માટે ભારતભરમાં અનુપમ રચના છે."

भारतीय इतिहासका दिग्दर्शन — श्री जयचंद्र विद्यालंकार
स. श्री. जायसवाल

પુરાતન વૈશાલી અને તેનાં અવશેષો

લેખક :—શ્રીયુત પં. ચીમનલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી, વૈદ્ય

જગતમાં જેણે મહાસતીની ખ્યાતિ મેળવી છે એ સીતા દેવીની જન્મભૂમિ વિદેહદેશ અને મિથિલા નગર 'રામાયણ'ના વાંચનારને અજાણ્યાં નથી. એક સમયે વિદેહદેશની રાજધાની રૂપે એ નગરી વિશાળ હતી. ભગવાન્ મહાવીર પણ મિથિલામા વિચર્યા હતા અને ચતુર્માસ કરી તેમણે પોતાના ગણધર શિષ્યોને આગમશાસ્ત્રનો ઉપદેશ પણ આપ્યો હતો. એ સમયે જ આ નગરી ક્ષીણ થતી હતી. રાજન્યકુલીનોએ ગણરાજ્યની સ્થાપના કરી પોતાના યૂથનું પાટનગર ગંડકી કિનારે સ્થાપ્યું હતુ અને ધીમે ધીમે તેનો ગઢ મોટો કરવાની ફરજ પડવાથી તેનું નામ વિશાલા પડ્યું હતુ. જે ગઢની ઉત્તર દીવાલ ૩૭૮ાા ગજ, દક્ષિણ દીવાલ ૩૯૦ ગજ, પૂર્વ દીવાલ ૮૨૭ાા ગજ અને પશ્ચિમ દીવાલ ૮૨૫ ગજ [1] હતી. વૈશાલીનો આ રાજગઢ વિશાળ બની ચૂક્યો હતો.

ઉપરોક્ત વૈશાલીનો ગઢ પૂર્વ ઉત્તર અને પશ્ચિમ બાજુએ જળાશયોથી વીંટાયેલો છે. શિયાળામાં અને ચોમાસામાં દક્ષિણ બાજુએથી ગઢ ઉપર જઈ શકાય છે.

શ્રમણ નિર્ગ્રંથ ભગવાન્ મહાવીરની માતા ત્રિશલાનું નામ વિદેહદિન્ના હતું. એટલે વૈશાલી ભગવાન્ મહાવીરનું મોસાળ હતું. ગણરાજ્યના ઉપરી રાજા ચેત્તદેવ વર્ધમાનકુમારના મામા થતા હતા. રાજવંશમાં સ્ત્રીઓ પ્રસવ સમયે પિતૃગૃહે જતી નથી, આથી વૈશાલી કુમાર વર્ધમાન-મહાવીરનું જન્મસ્થાન નથી.

શ્રમણ નિગ્રંથ મહાવીરની આસરે છપ્પન વર્ષની ઉંમરે કુટુંબ કલહમાંથી મગધ અને વિદેહનું (ભગવતી સૂત્ર તથા નિર્યાવલિકાસૂત્ર નિર્દિષ્ટ) કંટકશિલા યુદ્ધ થતા એ દિવસમાં કોટયવધિ મનુષ્યો મરણશરણ થતાં બાર વર્ષે વૈશાલી ભાગ્યું હતું. આથી ત્યાંના રહેવાસીઓ એ નગર તજીને વિદેશ ચાલ્યા ગયા. તેઓ શ્રાવક હોવાથી શ્રાક અને **साक-सक**[2] કહેવાતા હતા.

ઉપર જણાવેલા કિલ્લામાં બાર ફુટ ઊંડું ખોદતા એક ગણેશ મૂર્તિ મળી હતી. સૂંઢાકૃતિવાળી મળતી મૂર્તિઓને ગણપતિ કહેવાની પ્રથા છે. પણ કેટલીક વખત તે બીજાની જ મૂર્તિ હોય છે. એ વિશે મે 'ઈડરના ઈતિહાસમા'મા ફોટો-પ્લેટો સાથે એવી મૂર્તિઓ કોની હોય છે તે જણાવ્યું છે. વસ્તુતઃ એ ગણપતિની મૂર્તિઓ હોતી નથી.

આ પ્રદેશનું મૂળ પ્રાચીન નામ વિદેહ છે. પાછળથી રાજવહિવટી વિભાગના વ્યવહારના સબબે [3] **तिरभुक्ति** શબ્દ ઉપરથી લોકો તેને **तिरहुत्त** નામે ઓળખતા વિક્રમની ચૌદમી

---

(૧) ડૉકટર બ્લાશના માપ મુજબ સ. ૧૯૫૯માં. (૨) દેશાશ્રયી શકો તેમનાથી અલગ હતા.

(૩) તિરભુક્તિમાં ગંડકી, ગંગા. કોસી અને હિમાલયાવૃત પ્રદેશ સામેલ હોવાનો સંભવ છે. આ વ્યવસ્થા સૂચક જે મહોરો મળી છે તેના ઉપર નીચે પ્રમાણે લખેલુ છે. આ વહિવટી ગોઠવણ મૌર્ય કે શકકાળ સમયની હોવાનો સંભવ છે. ઉપરિનિર્દિષ્ટ નદીઓ પૈકી કયો નદીપ્રદેશ તિરભુક્તિ

સદીમાં ખરતરગચ્છાચાર્ય જિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં એ પ્રદેશને 'તિરહુત' નામે ઓળખાવ્યો છે

સરકાર તરફથી વૈશાલી ગઢના થયેલા ખોદકામમાંથી મળેલા સિક્કાઓ ઉપરના લેખોમાં મળતા કેટલાક અધિકારીસૂચક શબ્દો હોવાથી આપણને તે વિશેષ જ્ઞાન આપે તેવા છે; તેથી તેનું વિવેચન કરવું યોગ્ય છે.

ટીપ્પણ નં. ૩ માં નોંધેલા સિક્કા ઉપરના લેખોમાં **उपरिकरण**[૧], **विनय-स्थितिस्थापना**[૨], **कुमारामात्य**[૩][૪], **तीरकुमारामात्य**[૫]—આ પાંચ શબ્દો છે.

ઉપરની પાંચ મહોરો પૈકી ઉપરિકની મહોરમાં ડાબા હાથમાં આઠ પાંખડીના કમળ-યુક્ત લક્ષ્મીદેવી છે, જેમની બે બાજુએ હાથીઓ તેના ઉપર અભિષેક કરી રહ્યા છે.

સમ્રાટ પ્રિયદર્શીના શાસનવ્યવસ્થા અને મુદ્રા ઉપરના **विनयस्थितिस्थापना** શબ્દોનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે આ મહોરો મૌર્ય કાળની હોવી જોઈએ અને તેના રાજ્યકર્તા લિચ્છવીવંશના હોવા જોઈએ; જે પરંપરાગત હશે એમાં શક નથી.

भुक्तिः—એ હાલના જિલ્લા કે ઈલાકાસૂચક શબ્દ હોવો જોઈએ તેના ઉપરીને **भुक्त्युपरिकर** કહેતા. ઘણુંખરુ તેઓ રાજવંશીઓ હતા આ અધિકાર હાલના ગવર્નર કે કલેકટરની બરોબર હશે.

विनयस्थितिस्थापना :—મૌર્યકાળ વ્યવસ્થા મુજબ સમ્રાટ પ્રિયદર્શીના શાસનમાં જણાવેલી **संतपरिषद्**નો મુખ્ય અધિકારી હોવાનો સંભવ છે.

[૧] **तीरकुमारामात्य :**—એ જિલ્લાનો ઉપરી અને જાતે મૌર્યવંશી હોવો જોઈએ.

[૨] **कुमारामात्य** —એ મૌર્યવંશી રાજકુમારનો ખાનગી કારભારી છે પરન્તુ આ જાતના સિક્કા ઉપર સાત પાંખડીના કમળ સાથે લક્ષ્મી અને અભિષેક કરતા હાથીઓ છે. એટલે પ્રિયદર્શીના શાસનમાં વાપરેલો કુમાર શબ્દ કેવળ મૌર્યવંશી રાજકુમાર સૂચક નહીં પણ સામાન્ય રીતે રાજવંશીઓ માટે વપરાતો શબ્દ હતો, જે તીરભુક્તિના લિચ્છવી કુમારો માટે પણ વપરાય છે.

બીજી જાતના સિક્કાઓ ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે:—

(१) (वै)शाल्याधिष्ठानाधिकरणस्य (२) (वै)शालविषय(याधिपत्यधिकरणस्य)

विषयः—ઉપરના સિક્કાઓમાં ખાસ જાણવા જેવા બે શબ્દો છે. એક વૈશાલવિષયાધિપતિ અને બીજો વૈશાલીઅધિષ્ઠાન.

१ विषयाधिपति :—એ હાલના તાલુકાના ઉપરી મામલતદારસૂચક છે.

२ वैशाली अधिष्ठानाधिपतिः—એ મુખી કે કોટવાલસૂચક છે. ઘણું કરીને તે મુખીસૂચક હોવો સંભવે; કારણ કે કેટલીક પાછલા કાળની મહોરમાં **दण्डनायक** શબ્દ કોટવાલ માટે વાપરેલો મળે છે.

કહેવાતો તે નિશ્ચયપૂર્વક કહેલુ અઘરું છે:—

(१) तीरभुक्त्युपरिकरणाधिकरणस्य (२) तीरभुक्तौ विनयस्थितिस्थापनाधिकरणस्य (३) तीरकुमारामात्याधिकरणस्य (४) कुमारामात्याधिकरणस्य. ।

ત્રીજી જાતના સિક્કાઓ આ પ્રમાણે છે:—

(१) श्रेष्ठि सार्थवाह–कुलिक निगम (२) श्रेष्ठि कुलिक निगम (३) श्रेष्ठि निगम.

श्रेष्ठी–એ સમગ્ર પ્રજાનો અગ્રગણ્ય રાજવંશી ઉચ્ચકુલીન નગરશેઠ છે; જેનો રાજ-સભામાં ત્રીજે નંબરે બેસવાનો અધિકાર હોય છે. જેમકે **गोमिपुत्रस्य श्रेष्ठिकुल्लोटस्य (२) श्रेष्ठि श्रीदासस्य.**

सार्थवाहः—એ જુદા જુદા કુળોનો એક યૂથાધિપતિ, જે મોટી વણઝારો લઈ વિદેશ જતો અને સૈનિકો રાખવાનો તેને અધિકાર હતો (જુઓ–જૈનસાહિત્યની અનેક પુરાણકથાઓ) એની મુદ્રાઓ આવી છે—(१) **सार्थवाह दीडु** ·····॥

कुलिकः—એ જુદા જુદા કુલના નિયુક્ત આગેવાનો હતા, જેનું પંચ ગણાતું અને તેને મતદાનનો અધિકાર હોવાથી હાલના **मतादारो** ના જેવા હતા. પાછલા કાળમાં આ વ્યવસ્થા તૂટેલી દેખાય છે. ઘણી જગ્યાએ ગુજરાતમાં પાટિદારો જ મતાદાર છે, આવા–મતદારોના નામથી પણ મહોરો મળી છે; જે તેમનાં નામ સાથે છેઃ—

(१) कुलिक भगदत्तस्य (२) कुलिक गोरिदासस्य (३) कुलिक गोंडस्य (४) कुलिक हरिः (५) कुलिक ओमभट्ट।

આવા કુલિકો પાછલા કાળના દસ્તાવેજોમાં થયેલી સહીઓને આધારે પ્રજાની જુદી જુદી જાતોના અગ્રગણ્યો હતા, જેનું પંચ બનતું એમ જણાય છે. કુલિકોમાં પ્રથમ, દ્વિતીય એવો પણ વ્યવહાર હતો, જેમકે (૧) **प्रथम कुलिक हरिः (२) प्रथम कुलिकोग्रसिंहस्य।**

नेगम या नैगम—એ વ્યાપારી મહાજન વર્ગ હતો, જેનો નિયુક્ત અગ્રેસર નૈગમ કહેવાતો.

ડૉ. સ્પૂનરને બાર ફુટથી નીચેના ખોદકામમાંથી જે મહોરો મળી તેમાં લખ્યું છે કે–**वेसाली अनु········ट······करि सयानक.** આ અપૂર્ણ અક્ષરોવાળી હોવાથી તેનો સાચો અર્થ કરવો કઠણ છે. આ સિક્કો પુરાણો હોવાનો પૂરો સંભવ છે. કારણ કે એનો છેલ્લો **सयानक** એ કૌશાંબિપતિ શતાનિકના નામનો સૂચક છે. આ ઉપરથી એવો પણ અર્થ થાય કે કૌશાંબીનું રાજ્ય ગણુતન્ત્રમાં ગણાતું હતું અને સગાઈ સંબંધ તો હતો જ. શતાનિકની રાણી–મૃગાવતી વૈશાલીના રાજા ચેત્તદેવની પટરાણીની સાત દીકરીઓ પૈકીની એક હતી. ડૉ. ફ્લિટ્ટ છૂટા પડેલા શબ્દોને જોડીને **अनुसयानक** નો વહીવટકર્તા અર્થ કરે છે પણ તે વ્યાજબી નથી. આ મહોરનો સમય વિક્રમ પૂર્વે પાંચમી સદીનો છે.*

ક્ષત્રપોના રાજ્યકાળનાં જે વર્ષો ગણાય છે તે જૈન કાળગણના સાથે મળતા થતા નથી; એ સંબંધી વિચાર હાલ બાજુ ઉપર રાખી વિદ્વાનોએ ધારેલા સમય મુજબ ઈ. સ. ની ત્રીજી શતાબ્દીની ક્ષત્રપમુદ્રાઓ પણ અહીંથી મળી છે તેના ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છેઃ—

"राज्ञो महाक्षत्रपस्य स्वामीरुद्रसिहस्य दुहितु राज्ञो महाक्षत्रपस्य स्वामी रुद्रसेनस्य भगिन्या महादेव्या प्रभुदमाया।"

* શ્રીયુત રાખાલદાસ બેનર્જીએ લખેલા 'પ્રાચીનમુદ્રા' નામે પુસ્તકના કેટલોક ન. ૧૧માં જોતાં વૈશાલીના સિક્કા ઉપર બે પરિચારક સાથે ભગવાન્ પાર્શ્વનાથ અંકિત જણાય છે. ઉપર જે સિક્કાઓની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે આ પુસ્તકમાં સમાવેશિત નથી.

મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસિંહસ્વામીની દીકરીનો દીકરો મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસેનસ્વામીની બેન મહાદેવી પ્રભુદમાની આ મુદ્રા.

ગુપ્ત સમયની મુદ્રાઓ, પણ અહીંથી મળી છે. તે આ પ્રમાણેઃ—

(१) भगवत आदित्यस्य (२) जयत्यनंतो भगवान् साम्बः (३) नमः पशुपतेः (४) नागशर्मणः (५) बुद्धिमित्रस्य (६) त्रिपुररक्ष षष्ठीदत्तः (७) ब्रह्मरक्षितस्य

ઉપર જણાવેલા સિક્કાઓ વિશે ચોક્કસ રીતે કહેવું મુશીબતભર્યું છે. આવા સિક્કાઓ કોણ પડાવતું હશે અને તેનો શો ઉપયોગ હશે એ પણ કહી શકતું નથી પરંતુ સિક્કા ગુપ્તકાળના હોવાથી એક અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે મૌર્યકાળમાં યોજાયેલી સંતપરિષદ્‌ના સભ્યોના નામના આ સિક્કા કેમ ન હોય, જો થોડા રૂપાન્તરે મૌર્યવ્યવસ્થાનું જ અનુકરણ હોય. એની એક મહોર **शर्मणः** શબ્દવાળી છે. આ શબ્દ શ્રમણ શબ્દ ઉપરથી થયેલો છે. અને **मित्र, दत्त** અને **रक्षित** સંજ્ઞાઓ પુરાતન જૈન આગમોમાં શ્રમણોની જોવામા આવે છે. જેમકે **आर्यदत्त, अश्वमित्र, आर्यरक्षित** યા **जिनरक्षित** અને **जिनपालित** તેમજ **भगवान् पूज्य** અર્થમાં છે. **पूज्य शाम्ब** આ સઘળા **संतपरिषद्**ના **चैत्यवासी श्रमणयतिओ** લાગે છે. પરન્તુ આ મુદ્રાઓનો ઉપયોગ કેવી રીતે થતો તે કહી શકાતું નથી.

ગુપ્તકાલીન મુદ્રાઓ જે રાજવંશ સાથે સંબંધ ધરાવનાર છે તે આ પ્રમાણેઃ—

(१) महाराजाधिराज श्रीचन्द्रगुप्त पत्नी महाराजा श्रीगोविंदगुप्त माता महादेवी श्रीध्रुवस्वामिनी (२) श्रीपर[मभट्टारक]पादीय कुमारामात्याधिकरण (३) श्रीयुवराजभट्टारकपादीय कुमारामात्याधिकरण (४) युवराजभट्टारकपादीय बलाधिकरणस्य ॥ (५) रणभाण्डागाराधिकरण (६) दंडपाशाधिकरण (७) दण्डनायक भट्टाश्वपति ॥

તેમજ નામ સાથેની પણ મુદ્રાઓ મળી છે. જેવી કે—

(१) महादंडनायकाग्निगुप्तस्य (२) भटाश्वपति यक्षवत्सस्य

ઉપરોક્ત સિક્કામાંના કેટલાકના શબ્દો સમજવા જેવા છે તે આ પ્રમાણેઃ।

युवराजकुमारामात्यः એટલે યુવરાજનો મુખ્ય કારભારી **युवराजबलाधिकरणः**— એ યુવરાજના હાથ નીચેના સૈન્યનો સેનાપતિ **रणभाण्डागारीयः**—એ રાણીવાસનો કોઠારી વહીવટકર્તા. **दंडपाशाधिकरणः**—ફોજદાર યાને કોટવાળ. **दण्डनायकः**—ફોજદારી અદાલતનો ઉપરી અવલકારકુન–મામલતદાર **महादंडनायकः**—અનેક ફોજદારોનો ઉપરી **भटाश्वपतिः**—ઘોડેસ્વાર સૈન્યનો ઉપરી

કુશાન લિપિની મહોર

અહીં એક મહોર કુશાન કાળની પણ મળી છે જેમાં કુશાનલિપિમાં **हस्तदेवस्य** એ શબ્દો છે. પણ તેના વિશે કશું વિવેચન કરી શકાય તેવું નથી.

વૈશાલીનગરને બૌદ્ધગ્રંથોમાં વજ્જીગણતંત્રની રાજધાની તરીકે અને આજુબાજુના દેશને

(૧) ત્રિપુર એક બળવાન્ રાજ્ય હતું તે વિશે જુઓ–મધ્યભારતકા ઇતિહાસ.

વજ્જદેશ કહ્યો છે, જેમા ફલ્ગુમુદ્દા નદી આવેલી છે. વજ્જ શબ્દ પાછળ અમુક ઐતિહાસિક વિષયને સંબંધ છે પણ અહીં વિસ્તાર કરવો ઉચિત નથી. જૈનાગમોમાં તો વિદેહ, લિચ્છવી અને મલ્લકીનાં નામો જ સ્પષ્ટ આપેલાં છે. કોઈ સ્થાન ઉપર વજ્જ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. ભારતમાં જેટલા જૈનો વસે છે અને જેટલા વણિકોએ વૈષ્ણવ કે શૈવધર્મ અપનાવ્યો છે તે સઘળાના પૂર્વપુરુષોની વાસભૂમિ વિદેહ અને વિશાલા છે અહીં જ મગધરાજ્ય સાથે ગણતંત્રાધિપતિઓને ખુનખાર જંગ થયો હતો. અહીં જ ભગવાન મહાવીરે ચૌદ ચોમાસામાં નિવાસ કર્યો હતો. અહીં જ તથાગત શ્રમણોની એક પરિષદ્ ભેગી થઈ હતી. આની પાસેના જ વાણિયગામમાં મહાધનિક મહાવીર ભક્ત આનંદ શ્રાવક નિવાસ કરતો હતો. આમ ચિરસ્મરણીય અનેક બનાવોની પુણ્ય સ્મૃતિ આપતા વૈશાલીને તજીને ગણતંત્રાધિપતિઓ માલવામાં જઈ વસ્યા હતા. ત્યાં પણ તેઓ **માલવગણ** નામે પોતાને ઓળખાવતા. કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે વૈશાલી—ભગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ છે પણ એ વાત અયુક્ત ભાસે છે. વૈશાલી તો મહાવીરનું મોસાળ છે. છતાં જૈન ઇતિહાસમાં વૈશાલીનું સર્વશ્રેષ્ઠ ગૌરવ છે, એમાં બે મત છે જ નહીં.

વજ્જદેશમાં પુરાતનકાળે હાલનો મુજફ્ફરપુર જિલ્લો, ચંપારણ્ય, દરભગારાજ્યનો કેટલોક ભાગ, છપરા જિલ્લાના સોનપુર, થાણા સોનપુર, પરસા અને મીરજાપુર ઉપરાત બીજો પણ પ્રદેશ સામેલ હતો.

લિચ્છવી, મલ્લકી, વજ્જી, જાટ—ઉર્ફે જથરિયા વગેરે અનેકનો સમાવેશ ગણતંત્રમાં હતો. ભગવાન્ મહાવીરનો જન્મ જથરિયા જાતિમાં થયો હતો. વૈશાલી હાલ બનિયા-બસાઢને નામે પ્રખ્યાત છે. તેની નજીકમાં બખરાગામમાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શીનો સ્તંભ છે. પશ્ચિમ પ્રદેશમાં વસતા જૈનો પોતાની આ પૂર્વવાસ ભૂમિ ભૂલી ગયા હતા, પરન્તુ વિદ્વાનોએ એ વાત જાહેર પત્રો દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવાથી હવે તેઓ તેને થોડે અંશે ઓળખતા થયા છે. જથરિયા જાત આજે પણ એક લડાયક વીર જાતિ છે. લિચ્છવી ગણતંત્રને ભારતમાં એટલુ ગૌરવ પ્રાપ્ત હતું કે ગુપ્તવંશી રાજાઓએ પોતાને લિચ્છવી દૌહિત્ર તરીકે ઓળખવામા ગૌરવ માન્યું છે.

વૈશાલીના ખોદકામમાંથી ૧ હાથીદાંતની દીવી અને બીજી પણ કેટલીક વસ્તુઓ મળી છે. અહીંથી સૌથી મોટામાં મોટી ઇંટ ૧૬½×૧૦×૨ ઇંચ માપની છે. જે કંઈ ખોદકામ થયું છે તે ગઢમાં જ થયું છે અને તે નેવુ ફૂટ ઊંડે સુધી પહોંચી શક્યું છે. તેમાંથી શું શું મળ્યું તે માટે પુરાતત્ત્વના રીપોર્ટો જોવા ભલામણ છે.

બસાઢ ગામ (હાજીપુરથી ૧૮ માઈલ ઉત્તરે મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં રખ પરગણામાં) અને ગઢની પશ્ચિમ બાજુ બાવન પોખરના ઉત્તર ભાગ ઉપર એક નાનું હમણાંનું મંદિર છે. ત્યાં મધ્યકાળની વિષ્ણુ, હર, ગૌરી, ગણેશ, સપ્તમાતૃકા, બુદ્ધ, બોધિસત્ત્વ, અને જૈન-તીર્થંકરોની ખંડિત મૂર્તિઓ પડેલી છે.

છેલ્લામાં છેલ્લું વૈશાલી ક્યા વખતમાં નાશ પામ્યું એ વિદ્વાનોને શોધનો વિષય છે.

વૈશાલી મુજફ્ફરપુર સ્ટેશનથી વીસ માઈલ કાચી સડક પર ગયા પછી ત્રણ માઈલ ગાડા રસ્તે જવું પડે છે. એની પાસે ચકદાસ, કોલ્હુઆ, વાસકુંડ અને બીજાં ગામો છે.

વૈશાલીની ભૂમિ કંઈક ભૂરા રંગની બરડ છે. ગ્રીષ્મ ઋતુ સિવાયના કાળમાં કમળનાં ફૂલો ખીલી નીકળતાં બહુ જ મનોહર લાગે છે. આની આસપાસ નાની નાની નહેરો અને કેટલાંક તળાવો છે અને જ્યાં ત્યાં કેટલાક ટેકરાઓ છે, જે પચીસ ફૂટ ઊંચા છે, તે ઘણુ ખરું માટીને ઇંટોના છે. સંભવિત છે કે તે ટેકરાઓ ચૈત્યો અને સ્તૂપોના હોય.

વૈશાલી પાસેના **વસુકુંડ ગામમાં** હમણાં જ એક **પદ્મપ્રભુની મૂર્તિ** મળી છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે વસુકુંડ ગામ પ્રાચીન **ક્ષત્રિયકુંડ** મહાવીર પ્રભુની જન્મભૂમિ છે પણ એ વાત કોઈ પણ સંયોગોમાં સત્ય જણાતી નથી, વધારેમાં વધારે ધ્યાન આપવા જેવું તો એ છે કે ગામના નામનું પણ મળતાપણુ નથી તેમ ભાષાની દૃષ્ટિથી પણ મહાવીર અર્ધમાગધનો ઉપયોગ કરતા એ સાફ જણાવે છે કે **ક્ષત્રિયકુંડ મગધ** સરહદનું ગામ હતું.

વૈશાલીમાં હાલ ઘણુંખરું મુસલમાન અને હિંદુઓની વસ્તી છે. તેમાં કેટલાંક એવાં પણ માણસો જોવામાં આવ્યા કે જેઓ જૈનધર્મ સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. અહીં ૨૦૦૧ માં વૈશાલી સંઘની સ્થાપના થઈ છે. પછી જે ઉત્સવો થાય છે તેથી અહીંના વતનીઓની એ તરફ વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે.

આ ક્ષેત્રનું મુખ્ય સ્થાન **વાસર** ગામ છે. અહીં એક આઠ ફુટ ઊંચો માટીનો ટેકરો છે, તેને અહીંના લોકો **રાજા વિશાલનો ગઢ** કહે છે. અહી આખા ટેકરા ઉપર ઇંટોના ટુકડા પડેલા છે અને મહોરો પણ મળે છે.

આ ગામમાં એક ૨૩ ફૂટ ઊંચો સ્તૂપ છે જેના ઉપર શેખ-મમ્મદ કાજીની દરગાહ છે. તેને મીરાંજીની દરગાહ કહે છે.

કોલ્હુઆમાં એક સ્તૂપ છે; જેના ઉપર સિંહની પ્રતિમા છે. તેની જ પાસે બાવીસ ફુટ ઊંચો અને બાર ફુટ ઘેરાવાનો એ સ્તૂપ છે તે ચુનાર પાસેથી મળતા પથ્થરનો બનેલો છે, જેને પોલિશ કરેલું છે. તે જ્યા ત્યાંથી તૂટી ગયો છે. રાજા અશોકની આકૃતિ છે એમ લોકોનુ અનુમાન છે. અહીં લોકોમાં એવી વાત ચાલે છે કે આ સ્તૂપ કાશીમાં તૈયાર થયા પછી ગંગા, ગંડક ને નેવલીનાલાને રસ્તે અહી લાવી તૈયાર કરેલો છે. એ નાળાંના નિશાનો પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

અહીં હાલ બે ત્રણુ બીજાં મંદિરોમાં અશોકના સમય પછીની કેટલીક **પથ્થર** અને કેટલીક **કાંસાની પરશુરામ, સૂર્ય, શંકર, ગૌરી, કાર્તિકેય, રામ, લક્ષ્મણ, સીતા** વગેરે અન્ય દેવોની મૂર્તિઓ પણ છે. તેમાં એક **ગોમુખી મહાદેવની** છે. આવી મૂર્તિઓ **નેપાળમાં પશુપતિનાથમાં** છે, જેને તાંત્રિક કહેવામા આવે છે.

[અમૃતપત્રિકા વિશેષાંક ૧૯-૪-૧૯૫૩ શ્રી. આર. આર. દિવાકરના લેખ ઉપરથી]

શૃંગાર વૈરાગ્ય તરંગિણી

[પરિચય]

લેખક :—પૂ. પં. શ્રીધુરંધરવિજયજી ગણિ

આચાર્ય શ્રીસોમપ્રભાચાર્યનું નામ તેઓશ્રીની 'સૂક્તમુક્તાવલિ–સિન્દૂરપ્રકર' નામની કૃતિથી જૈન જગતમાં સારી રીતે જાણીતું છે. તે કૃતિના બીજા સૂક્તમાં કરેલું કથન તેમની દરેક કૃતિમાં સવળી રીતે સાર્થક થયેલું જોવાય છે.

તેઓ સંતોને પ્રાર્થના કરે છે કે સંતો પ્રસન્નમનવાળા થઈને મારા ગ્રન્થોને ફેલાવો, પાણી કમળને જન્મ આપે છે પણ તેની સુગન્ધ તો પવન ફેલાવે છે. એ પ્રમાણે સંતોને પ્રાર્થના કરીને તેઓ પાછા વાતને ફેરવે છે કે—અથવા આવી પ્રાર્થના કરવાથી શું? જો કૃતિમાં ગુણ–દૈવત હશે તો તે સંતો પોતાની મેળે જ તેનો ફેલાવો કરશે અને કૃતિમાં જ દમ નહિ હોય તો તેઓના ફેલાવાથી પણ શું? દમ વગરની કૃતિના ફેલાવાથી યશને બદલે અપયશનો ફેલાવો થાય છે.

"सन्तः सन्तु मम प्रसन्नमनसो वाचां विचारोद्यताः,
सूतेऽम्भः कमलानि तत्परिमलं वाता वितन्वन्ति यत्।
किं वाऽभ्यर्थनयाऽनया यदि गुणोऽस्त्यासां ततस्ते स्वयं,
कर्तारः प्रथनं न चेदथ यशःप्रत्यर्थिना तेन किम्॥ २॥"

ગુણવાળી સમર્થ કૃતિઓ સર્જીને તેઓશ્રીએ ઉત્તમ કવિઓની પ્રથમ પંક્તિમાં પોતાનું નામ સ્થાપિત કર્યું છે.

તેઓશ્રીની રચેલી પાંચ કૃતિઓ વર્તમાનમાં મળે છે–(૧) શ્રીસુમતિનાથચરિત્ર (પ્રાકૃત)–(૨) જિનધર્મપ્રતિબોધ (કુમારપાલપ્રતિબોધ), (૩) શતાર્થકાવ્ય, (૪) સૂક્તમુક્તાવલિ (સિન્દૂરપ્રકર), (૫) શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી.

આ પાંચ ગ્રન્થોમાંથી 'શ્રીસુમતિનાથચરિત્ર' સિવાયના બાકીના ચાર ગ્રન્થો મુદ્રિત થઇને પ્રકાશિત થયા છે.

સં. ૧૨૪૧ માં તેઓશ્રીએ 'જિનધર્મપ્રતિબોધ (કુમારપાલપ્રતિબોધ)'ની રચના કરી છે, તેથી તેઓશ્રીનો સત્તાસમય ૧૩મી સદીનો મધ્યકાળ હતો એ સુનિશ્ચિત છે.

પોતાની માતૃભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉપર તેઓશ્રીનું અદ્વિતીય પ્રભુત્વ હતું તે તેમના તે તે ગ્રન્થો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

कल्याणसारसविता न हरे क्षमोह, कान्तारवारणसमान जयाद्यदेव;
धर्मार्थकामदमहोदय वीरधीर, सोमप्रभावपरमागमसिद्धसूरे॥ १॥

આ એક જ શ્લોકના જુદા જુદા સો અર્થો સમજાવીને તેઓશ્રીએ શતાર્થિક એવું વણમાગ્યું બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ શતાર્થ કાવ્ય વર્તમાનમાં પણ વિદ્યમાન છે.

શબ્દ ખજાનો તેમની પાસે અખૂટ છે તે સાથે કલ્પનાની કુશળતાવાળી સુમધુર રચના શકિત પણ મુગ્ધ કરે એવી છે. આ સર્વનું રમ્ય ને ઉદાત્ત દર્શન તેમની ૪૬ શ્લોક પ્રમાણુની લઘુ છતાં અતિમહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતી 'શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી'માં થાય છે.

આ ગ્રન્થના ૩૬ શ્લોકોમાં ૩૬ વિષયો અને ૧૧ પ્રકારના છન્દો યોજાયા છે તેનો પરિચય આ પ્રમાણે છે.

(૧) ઉપજાતિ વૃત્તના ૧૨ સૂક્તો છે, તેમાં દશ સૂક્તો ઇન્દ્રવજા અને ઉપેન્દ્રવજાના મિશ્રણવાળા છે ને બે સૂક્તો ઇન્દ્રવશાના મિશ્રણવાળા છે. (૨) વસંતતિલકા વૃત્તના ૧૦ સૂક્તો છે. (૩) ૮ સૂક્તો શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્તના છે. (૪) ૬ સૂક્તો શિખરિણી વૃત્તના છે. (૫) ૩ સૂક્તો માલિની વૃત્તના છે. (૬) ૨ સૂક્તો મંદાક્રાન્તા વૃત્તના છે. (૭ થી ૧૦) પૃથ્વી, અનુષ્ટૂપ્, રુચિરા, વંશસ્થ અને ઉપેન્દ્રવજા વૃત્તનું એક એક સૂક્ત છે. એ પ્રમાણે સર્વ મળી ૪૬ સૂક્તો છે.

૩૬ વિષયોમાં શબ્દ ચમત્કારની પ્રધાનતા હોવા છતાં ભાવનું ગૌરવ જરી પણ ઘટતું નથી એ વિશેષતા છે.

(૧) શરૂઆતના ચાર શ્લોકોમાં વાળનું વર્ણન છે. તેમાં —

(१) **बाल-यमित-व्याल.** યમિત-ગૂંથેલા, ને **यमू-इत**-યકારને પ્રાપ્ત થયેલા.

(२) **केश-लसित-क्लेश.** લસિત-ચમકતાં અને **ल-सित**-'લ'થી સંકળાયેલ.

(३) **वक्र-कच-नव-क्रकच.**

(४) **कुन्तलभार-अलंकृत-कुन्तलभार.** અલંકૃત-અલંકારયુક્ત, અલં-લકારથી રહિત

(૨) પાંચમા શ્લોકમાં અલિક-લલાટનું વર્ણન છે.

अलिक-अलीक. ઈને દીર્ઘ કરવાથી.

(૩) છઠ્ઠા શ્લોકમાં ભ્રૂકુટિનું વર્ણન છે.

भ्रू-साधुतरा-भ्रू. સાધુતરા ને સાધુત-રા.

(૪) દષ્ટિપાતનું વર્ણન સાતમા શ્લોકમાં છે.

दृष्टिपात-कृतपरमदनाश-दृष्टिपात. કૃતપરમદ-નાશ અને કૃતપરમ-'દ' નાશ.

(૫) આઠથી અગિયાર સુધી ચાર શ્લોકમાં મુખનું વર્ણન છે. તેમાં-

(१) **आनन-कोपपद-कानन.** કોપ-પદ, અને 'ક' ઉપપદ.

(२) **मुख-साकार-आमुख.** સાકાર અને સ-આકાર.

(३) **सर्वदाऽऽस्य-सर्व-दास्य.**

(४) **वदन-साधुरद-वन** સાધુ-રદ અને સાધુ-અદ.

(૬) બારમા શ્લોકમાં અધરનું વર્ણન છે.

अरघ-अहीन-धर. અહીન-અને-'અ' હીન.

(૭) તેરમા શ્લોકમાં કુંડલ જોડીનું વર્ણન છે.

कुण्डलयुग - तरलतरल - कुण्डयुगल. તરલતરલ – ને તરલતર – લ.

(૮) ચૌદમા શ્લોકમાં તાડંક-કર્ણભૂષણનું વર્ણન છે.
ताडंकम्, ताडं - कम्.

(૯) પન્નરમા શ્લોકમાં ગળાનું વર્ણન છે.
गल - सार - अर्गल. સાર - ને स - અર.

(૧૦) સોળથી અઢાર સુધી ત્રણ શ્લોકમાં સ્તન સંબંધી વર્ણન છે. તેમાં—
(૧) સ્તન સ્પર્શને અંગે—**स्पर्श - अलं (अरं) स्पश** (જાસુસ).
(૨) **स्तनतट - अपूर्व - नरहित - अस्ततट.** અપૂર્વ - અ - પૂર્વ. નરહિત-ન - રહિત.
(૩) **हस्त** - કુચ પર સ્થાપન કરેલો હાથ એ સુકૃતની આડે હાથ છે.

(૧૧) ઓગણીશથી એકવીસ સુધી ત્રણ શ્લોકમાં હાથનું વર્ણન છે. તેમાં—
(૧) **भुज - गराजित - भुजग** ગરાજિત ને ગ - રાજિત.
(૨) **न बाहौ, नवाहौ** (૩) **दोषावगूढ - दोष - अवगूढ.**

(૧૨) બાવીશમા શ્લોકમાં અંગદનું વર્ણન છે.
परम् अंगदम्, परमं - गदम्.

(૧૩) ત્રેવીશમા શ્લોકમાં વલયનું વર્ણન છે.
वलयभर - अयं - वलभर અયં - ને અ - યં.

(૧૪) ચોવીશમા શ્લોકમાં કરનું વર્ણન છે.
कर - कान्त - करक કાન્ત અને ક - અન્ત.

(૧૫) પચીશમા શ્લોકમાં હારનું વર્ણન છે.
हार - नीव्याप्त - नीहार. नीवी - आप्त नी - व्याप्त.

(૧૬) છવ્વીસમા શ્લોકમાં ઉદરનું વર્ણન છે.
अङ्गनोदर - अङ्ग ! नो - दर.

(૧૭) સત્તાવીશમા શ્લોકમાં નાભિનું વર્ણન છે.
नाभी - नाभीमय. ન - અભીમય.

(૧૮) અઠ્ઠાવીશમાં શ્લોકમાં જઘનનું વર્ણન છે.
जघन - जडोपयुक्त - घन
જડોપયુક્ત અને જ-લોપયુક્ત.

(૧૯) ઓગણત્રીશમા શ્લોકમાં નિતંબનું વર્ણન છે.
नितंब - उल्लासितापनोद - निंब. ઉલ્લાસિ - તાપ - નોદ ને ઉલ્લાસિ - ત-અપનોદ.

(૨૦) ત્રીશમા શ્લોકમાં નૂપુરનું વર્ણન છે.
नूपुर - नूनं -पुर नूनं - नू - ऊनम्

(૨૧) **स्त्री - शमादौ - शास्त्री.** શમ - આદૌ - શમ્ - આદૌ શ્લો. ૩૧

(૨૨) **वधू - अवसिता - धू** અવસિતા ને અ - વસિતા શ્લો. ૩૨

(૨૩) તરુણી – અનલસ – દશ – અનલ – સદશ છે. શ્લો. ૩૩

(૨૪) વિષયભોગ – પુણ્યકર્માયશૂન્ય – વિષભોગ છે. પુણ્યકર્માંનો આય તેથી શૂન્ય અને પુણ્યકર્માં ય – શૂન્ય. શ્લો. ૩૪.

(૨૫) વિષયસુખ હે નર! કાન્ત નથી પણ નરકાન્ત છે અર્થાત્ નરક છે અંત એટલે પરિણામ જેનું એવું છે. શ્લો. ૩૫

(૨૬) વદન કમલના અધર દલનું પાન કરતાં ભોગી ભ્રમરો આખરે બંધનમાં પડે છે. શ્લો. ૩૬

(૨૭) હે ચિત્ત હરિણ? શમારામને છોડી નિતંબ સ્થલ ભૂમિમાં ન વિહર. શ્લો. ૩૭

(૨૮) શાશ્વત સુખના પ્રવાસીને શ્યામ અને કુટિલ કેશની શ્રેણી એ અપશકુન કરનારી ભુજંગશ્રેણી છે. શ્લો. ૩૮

(૨૯) નિતંબસ્થલી એ કામનું ક્રીડાસ્થળ છે પણ શિવ માર્ગમાં પ્રયાણ કરનારને અંધીકરણ છે. શ્લો. ૩૯

(૩૦) કામિની એ યામિની છે. શ્લો. ૪૦

(૩૧) મૃગેક્ષણા એ ભયંકર અટવી છે શ્લો. ૪૧

(૩૨) ભ્રૂચક્ર એ સંસારીને લોહબેડી છે. શ્લો. ૪૨

(૩૩) હાર એ નાભિરૂપી દરમાંથી નીકળેલા કામરૂપી સર્પે મૂકેલી કાંચળી છે. શ્લો. ૪૩

(૩૪) કામ એ કામલ–કમળો છે. શ્લો. ૪૪

(૩૫) મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસીને વિષય વિષવૃક્ષની છાયા લેવી પણ હિતકર નથી.

(૩૬) ઉપસંહારના ૪૬ માં શ્લોકમાં ગ્રન્થકાર પોતાના નામને શ્લેષથી સુન્દર રીતે ગૂંથે છે એટલું જ નહિ પણ સાથોસાથ આ ગ્રન્થનું ગૌરવ વધે એવું વર્ણન કરે છેઃ—

सोमप्रभाचार्यमभा च यन्न, पुंसां तमःपङ्कमपाकरोति ।
तदप्यमुष्मिन्नुपदेशलेशे, निशम्यमानेऽनिशमेति नाशम् ॥४६॥

સોમપ્રભા–ચાંદની ચ–અને અર્યમભા–સૂર્યતેજ પુરુષોના જે અજ્ઞાન અંધકારને દૂર નથી કરી શકતા તે અંધકાર પણ આ ઉપદેશલેશ સાંભળવાથી શાંત થઈ જાય છે.

આ ટૂંક પરિચયથી પ્રસ્તુત ગ્રન્થની આછી ખૂબી વાચકના ખ્યાલમાં આવશે બાકી ખરી ખૂબી તો તે ગ્રન્થ મનનપૂર્વક વાંચવાથી આવે.

આ નામનો એક ગ્રન્થ બીજો પણ છે તેના કર્તા શ્રીદિવાકર મુનિ છે. તે બાવન શ્લોક પ્રમાણ છે. તેમાં તે તે અંગપ્રત્યંગનું વર્ણન અહીં છે તે પ્રમાણે શ્લેષથી નથી કર્યું પણ એક શ્લોકમાં શૃંગાર તો બીજા શ્લોકમાં વૈરાગ્ય એ પ્રમાણે છે શૃંગાર–વૈરાગ્યની કેટલીક ઝળક ભર્તૃહરિના શતકોમાં પણ મળે છે. આ પ્રકારના ગ્રન્થોનો પ્રધાન ઉદ્દેશ મોહથી મુંઝાતા જીવોને શુદ્ધ માર્ગદર્શન કરાવવાનો હોય છે.

આ પરિચય વાંચીને એ હિત–ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય એ રીતે યત્નશીલ થવુ એ જ શ્રેયસ્કર છે.

હૈમ કૃતિઓમાં હારિભદ્રીય ઉલ્લેખો અને અવતરણો

લેખક—પ્રો૦ શ્રીયુત હીરાલાલ ર. કાપડિયા એમ. એ.

'**કલિકાલસર્વજ્ઞ**' હેમચંદ્રસૂરિની પૂર્વે જે સમર્થ જૈન ગ્રંથકારો થયા છે તેમાં **હરિભદ્રસૂરિનું** સ્થાન જેવું તેવું નથી. આ હરિભદ્રસૂરિએ વિપુલ અને વિવિધ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે અને કેટલીક બાબતો પરત્વે તો એમણે નવો ચીલો સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે એવો પાડ્યો છે. આને લઈને એમના પછી થયેલા અનેક મુનિવરોએ એમની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી છે અને એમની કૃતિઓનો યથેષ્ટ લાભ ઉઠાવ્યો છે. એમાં 'ન્યાયાચાર્ય' યશોવિજયગણિનું નામ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. એમને 'લઘુ હરિભદ્ર' કહેવામાં આવે છે.

ગુજરાતને જ્ઞાનની વિવિધ શાળાના અભ્યાસ માટે પગભર બનાવવાની તીવ્ર અભિલાષા સેવનાર અને એને સક્રિય બનાવનાર હેમચન્દ્રસૂરિએ કેવળ જૈનોના જ કામની કૃતિઓ ન રચતાં જાતજાતની સાર્વજનીન કૃતિઓ પણ રચી છે. આને લઈને એમની કૃતિઓમાં હરિભદ્રસૂરિનો નામનિર્દેશ, એમની કૃતિનો ઉલ્લેખ તેમજ એ કૃતિઓમાંથી અવતરણો મળી આવે એવી સહેજે આશા રખાય, પરંતુ સમય અને સાધન અનુસાર આ બાબત અંગે જે તપાસ હું કરી શક્યો છું તે તો આશાને જાણે ઊગતી જ કરમાવી દેતી હોય એમ લાગે છે. આથી કરીને વિશેષજ્ઞો આ સંબંધમાં પોતાનાં મંતવ્યો સપ્રમાણ રજૂ કરે એવા ઈરાદાથી હું આ લેખ લખવા પ્રવૃત્ત થયો છું.

અત્યાર સુધીમાં તો મને એકે હૈમ કૃતિમાં હરિભદ્રસૂરિનું નામ જોવા જાણવા મળ્યું નથી. અલબત્ત, મેં પ્રત્યેક કૃતિના પાનેપાનાં તપાસ્યાં નથી.

હરિભદ્રસૂરિએ વ્યાકરણ, કોશ, છંદ અને અલંકારને અંગે કોઈ કૃતિ રચી હોય એમ જણાતું નથી. હેમચન્દ્રસૂરિએ તો આ ચારે વિષયોનું મનનીય નિરૂપણ કર્યું છે. એમણે **કાવ્યાનુશાસનની અલંકાર ચૂડામણિ** અને **વિવેક** સહિત રચના કરી છે.

આ **કાવ્યાનુશાસન** (અ. ૮, સૂ. ૮) માં જાતજાતની કથા સમજાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં **અલંકાર ચૂડામણિ**, (પૃ. ૪૬૫) મા એમણે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે.—

"समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यादिवत् सकलकथा"

વિવેક (પૃ. ૩૬૫) માં આને અંગે નીચે મુજબ પંક્તિ છે:—

"सकलकथेति चरितमित्यर्थः"

આમ આ બંને સ્થળોમાંથી એકે સ્થળમાં **સમરાદિત્યના ચરિત્રથી** શું સમજવું તેનો હેમચંદ્રસૂરિએ નિર્દેશ કર્યો નથી, પરંતુ વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આ ચરિત્ર તે હરિભદ્રસૂરિકૃત **સમરાઈચ્ચચરિય** જ છે, કેમકે એનાથી કોઈ વિશેષ પ્રાચીન ચરિત્ર હેમચન્દ્રસૂરિને

મળ્યું હોય એમ લાગતું નથી. વિશેષમાં **હરિભદ્રસૂરિ**ની પછી અને **હેમચન્દ્રસૂરિ**ની પૂર્વે થયેલા કોઈએ **સમરાદિત્યચરિત્ર** રચ્યું હોય એમ જણાતું નથી આ ઉપરાંત ધનપાલે તેમજ ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ જે **સમરાઇચ્ચચરિય**ની પ્રશંસા કરી છે. તે હારિભદ્રીય જ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં હું અત્યારે તો એ મત ધરાવું છું કે આ ઉલ્લેખ હારિભદ્રીય કૃતિને જ લક્ષ્યમાં રાખીને હેમચન્દ્રસૂરિએ કર્યો છે.

હેમચન્દ્રસૂરિએ ન્યાયને અંગે **પ્રમાણમીમાંસા** રચી છે અને એને સ્વોપજ્ઞવૃત્તિથી વિભૂષિત કરી છે. આ એમની રચના પૂરેપૂરી હજી સુધી તો મળી આવી નથી એટલે અનેકાંતવાદના મહાનિબંધરૂપ **અનેકાંતજયપતાકા** સ્વોપજ્ઞવૃત્તિપૂર્વક હરિભદ્રસૂરિએ રચી છે તેનો ઉપયોગ હેમચન્દ્રસૂરિએ આગળ જતાં કર્યો છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે.

પ્રમાણમીમાંસા (અં. ૧, આ. ૨, સૂ. ૧૨)ની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ (પૃ. ૪૩)માં "यदाहुः" એવા ઉલ્લેખપૂર્વક નિમ્નલિખિત બે પદ્યો અપાયાં છેઃ—

"गम्भीरगर्जितारम्भनिर्भिन्नगिरिगह्वराः । त्वङ्गत्तडिल्लतासङ्गपिशङ्गोत्तुङ्गविग्रहाः ।
रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः । वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पयोमुचः ॥"

આ બંને પદ્યો હેમચન્દ્રસૂરિથી પૂર્વકાલીન જયન્ત ભટ્ટની **ન્યાયમંજરી** (પૃ. ૧૨૯)માં નજરે પડે છે. બંને પદ્યોને અંગે ભેગો "यदाहुः" જેવો ઉલ્લેખ છે એ જોતાં તો એ બંને પદ્યો એક જ કૃતિનાં હોવાનું અનુમનાય. આવી પરિસ્થિતિમાં હરિભદ્રસૂરિકૃત **ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય**નો વીસમો શ્લોક જે રોલમ્બથી શરૂ થાય છે તે અત્ર ઉદ્ધૃત કરાયાનું કેમ મનાય? વળી, કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનો તો **ષડ્દર્શનસમુચ્ચય**માંનો આ વીસમો શ્લોક હરિભદ્ર-સૂરિએ **ન્યાયમંજરી**માંથી લીધાનું માને છે તેનું કેમ? આ સંબંધમાં મેં થોડીક ચર્ચા **અનેકાંતજયપતાકા** (ખંડ ૨)ના મારા અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૪૨)માં કરી છે.

હરિભદ્રસૂરિની પૂર્વે કોઈએ **પ્રમાણમીમાંસા** નામની કૃતિ રચી છે એમ **અનેકાંત-જયપતાકા** (ખંડ ૨, પૃ. ૬૮) ઉપરથી જણાય છે. શું આ હારિભદ્રીય ઉલ્લેખ હેમચન્દ્ર-સૂરિને પોતાની કૃતિનું નામ **પ્રમાણમીમાંસા** રાખવામાં પ્રેરક બન્યુ હશે?

હેમચન્દ્રસૂરિએ **યોગશાસ્ત્ર** રચ્યું છે એટલુ જ નહિ પણ એના ઉપર સ્વોપજ્ઞ વિવરણ પણ રચ્યું છે આ વિવરણમાં અનેક અવતરણો એમણે આપ્યાં છે એથી આના મહત્ત્વમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આ વિવરણ સહિત મૂળનુ સંપાદન કરનારે અવતરણોનાં મૂળ સ્થળોનો નિર્દેશ કર્યો નથી એટલું જ નહિ પણ આ અવતરણોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી પણ આપી નથી. આ તેમજ અન્ય કેટલીક બાબતો વિચારતા એમ જણાય છે કે આ વિવરણનું સમીક્ષાત્મક પદ્ધતિએ સંસ્કરણ થવું ઘટે. તેમ થાય તો આમાં ક્યાં ક્યાં હરિભદ્રસૂરિની કૃતિઓનો પ્રભાવ પડયો છે તે સહેજે ખ્યાલમાં આવે. અત્યારે તો આ સબંધમાં હુ છૂટા-છવાયા વિચારો જ રજૂ કરું છું:—

યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૧)મા શ્લો. ૪૭–૫૬માં પત્ર ૫૦ અ. આમાં ગૃહિધર્મ તરીકે ન્યાયસંપન્ન વૈભવ ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ છે. એ હારિભદ્રીય **ધર્મબિન્દુ**નું સ્મરણ કરાવે છે.

[જુઓ : અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૧૯૦]

खेडका जैन शिलालेख

लेखक :—श्रीयुत अगरचंदजी और भंवरलालजी नाहटा

आठवीं शतीसे राजस्थानमें जैनधर्मका प्रचार उत्तरोत्तर बढा है। अद्यावधि राजस्थानमें प्राप्त जैन मूर्तियोमें संवतोल्लेखवाली पिंडवाड़ास्थित धातुमय विशाल कायोत्सर्ग–प्रतिमाएं सबसे प्राचीन है। 'कुवलयमाला'की प्रशस्तिके अनुसार इसी शताब्दीसे श्रीमालनगर आदिका प्रदेश जैन मन्दिरोसे व्याप्त हो गया था। श्रीमाल, पोरवाड़, ओसवाल जातियां भी इसी समयके आसपास प्रकाशमें आयीं।

राजस्थानमें मारवाड़का प्रदेश जैनधर्मके प्रचारकी दृष्टिसे सविशेष उल्लेख योग्य रहा। इस प्रदेशके गांव गांवमें जैन विद्वानोने पहुंचकर अहिंसाधर्मका सन्देश सर्वत्र प्रसारित किया। लाखों क्षत्रियादि लोगोको मांसभक्षण और बलिप्रथासे विरत कर जैनधर्मानुयायी बनाये। यहांके राजा महाराजाओसे भी जैन विद्वानोका सम्बन्ध बहुत अच्छा रहा है। कर्इ महाराजा तो उन्हें अपना गुरु ही मानते थे। यहांके जैनोंका शासन-संचालनमें भी बहुत बड़ा हाथ रहा है। शताब्दियो तक मंत्रित्वका भार कुशल जैनोके कंधों पर रहा और उन्होनें अपनी अप्रतिम प्रतिभा और व्यवहार-कौशल्यका परिचय देते हुए इस देशकी सर्वांगीण उन्नतिमें हाथ बटाया।

इस प्रदेशके गांव गांवमें जैनोंका निवास होने एवं उनके समृद्धिशाली होनेके कारण जैन मंदिर व मूर्त्तियोंका निर्माण भी उल्लेखनीय रहा है। मुसलमानी शासनकालमें राजपूत लोग अपनी मातृभूमिकी रक्षाके लिये बराबर कटिबद्ध रहे, फलतः अन्य प्रदेशोंकी अपेक्षा इस प्रदेशकी सुरक्षा भी मुसलमानी साम्राज्यके क्रूर, अत्याचारी शासनमें भी ठीक रही; पर मरुप्रदेशमें जलाभाव होनेके कारण अकालादिके उपद्रव रहे है। आपसी लड़ाइयोंमें भी राजपूतोने पर्याप्त हानि उठाई। इस लड़ाइयो और अकालादिके कारण बहुतसे प्रदेश उजड़ गये। छोटे छोटे गांवोंकी अधिवासी जनता निकटवर्त्ती नगरोंमें जा बसी, फलतः बहुतसे स्थानोंके जैन मंदिर व मूर्त्तियां पूर्णतः सुरक्षित नहीं रह सकी। ग्यारहवींसे सतरहवीं शतीके बीचमें इस प्रदेशमें बहुतसे बड़े बड़े जिनालय, जो कला एवं शिल्प-स्थापत्यकी दृष्टिसे अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है, निर्मित हुए। सोलहवीं शतीमें मूर्त्तिपूजाके विरोधी लोकामतका प्रचार इधर भी बढा और परिणाम स्वरूप सतरहवीं शतीके बाद पूर्ववत् अटल श्रद्धा और एकमान्यता न रह सकी। अठारहवीं शतीसे तो स्थानकवासी और उन्नीसवीं शतीमें तेरापंथका प्रचार होनेके बाद स्थान स्थान पर जैनसंघ दो भागोंमें विभक्त दृग्गोचर होने लगा। बहुतसे

स्थानोंमें मूर्त्तिपूजकोंके घर नगण्य रह गये, या सभी अमूर्त्तिपूजक बन गये; इससे जैन मंदिर रहते हुए भी उनकी पूजा–प्रतिष्ठा और जीर्णोद्धारादिकी व्यवस्था अड़बड़ा गयी। मेवाड़ और बीकानेरके स्थली प्रान्तमें अनेक स्थानोंमें जैन मंदिर विद्यमान है पर उनके माननेवाले न रहनेसे बड़ी आशातना हो रही है।

मारवाड़ प्रदेशमें तेरहवीं शतीमें एक बड़ा परिवर्तन आया। पूर्ववर्त्ती शासन समाप्त होकर राठौड़ साम्राज्यका उदय हुआ। यद्यपि जैनोके लिए वह अनुकूल ही रहा। राठोड़ोकी प्राचीन राजधानी खेड़में थी जो स्थान पहले गुहिल राजपूतोंके अधिकारमें था। गोहिलोके डांभी मंत्रियोंने उनसे असंतुष्ट हो राठौड़ोको बुलाया और उन्होंने गोहिलोंको हटाकर अपना साम्राज्य स्थापित किया। इस समय यहां जैनोंका भी अच्छा निवास और प्रभाव पाया जाता है। यद्यपि अब वहां कोई जैन मंदिर विद्यमान नहीं है फिर भी कुछ वर्ष पूर्व जलाशय खोदते हुए एक परिकर व एक खंडित जैन प्रतिमा मिली थी। मूर्त्ति मस्तकविहीन होनेसे वापस गाड़ दी पर परिकरको तत्रस्थ श्रीरणछोड़जीके मन्दिरकी सामनेवाली दिवालीमें लगा· दिया गया था। इस पुण्यकार्यमें हमारे पुस्तकाध्यक्ष श्रीयुत बद्रीप्रसादजी साकरियाका विशेष हाथ रहा है। इस परिकर पर जो लेख है उसका फोटो भी हमें श्रीसाकरियाजीसे प्राप्त हुआ है। यह शिलालेख सं. १२३७ का है और ८ पंक्तियोंमें खुदा हुआ है, जिसकी प्रतिलिपि इस प्रकार है—

१ ॐ ॥ श्रीखेटे श्रीभाव[हे]डाचार्यगच्छे श्रीऋषभदेव
२ चैत्ये वैद्यमनोरथ आभू माणिक्र थेहर आंबड़
३ पुत्र वीरचंद्र देसल पुत्र पाल्हण आभू पुत्र २ महंद्र
४ नागदेव नारायण मनोरथ पुत्र ऊदिग माणि–
५ क पुत्र जिणचंद्र नेमिचंद्र थेहरपुत्र पउंदेव जग
६ देव सोभनादिभिः वैद्य जसपाल सिधलश्रेयार्थं
७ श्रीरिषभदेवचैत्ये तोरणं कारापित। प्रतिष्ठितं श्री
८ विजयसिंहसूरिभिः ॥ संवत् १२३७ आषाढ वदि ७

खेड़के जैन इतिहासकी गवेषणा करते हुए कतिपय उल्लेखनीय बातें ज्ञात हुई जिनका निर्देश कर देना भी यहां अनुचित नहीं।

खरतरगच्छकी "युगप्रधानाचार्य-गुर्वावली" के अनुसार यहां सं. १२४३ में श्रीजिन-पतिसूरिजीका चतुर्मास हुआ था। श्रीजिनेश्वरसूरि 'संयमश्रीविवाहवर्णन-रास'के अनुसार सं. १२५८ चैत्र कृष्णा २ को यहांके श्रीशांतिनाथ जिनालयमें श्रीजिनपतिसूरिजीने 'षष्टिशतक'

निर्माता भंडारी नेमिचन्द्रके नन्दन अंबड़कुमारको दीक्षित किया था। आपका दीक्षानाम वीरप्रभ और आचार्यपट्टानन्तर श्रीजिनेश्वरसूरि प्रसिद्ध हुआ। संयमश्रीके विवाहका वर्णन बड़ा सुन्दर होनेसे यहां खेड़से संबंधित कतिपय पंक्तियां उद्धृत कर दी जाती है :—

"कुसलिहिं खेलिहिं जानउत्र पहुतिय खेड मझारि।
उच्छवु हूयउ अइपवरु नाचइ फर फर नारि॥ २०॥
जिणवइसूरिण मुणिपवरो देसण अमियरसेण।
कारिय जीमणवारि तहि जानह हरिसभरेण॥ २१॥
संति जिणेसर वर भुवणि मांडिउ नंदि सुवेहि।
वरिसइ भाविय दानजलि जिम गयगंगणा मेह॥ २२॥
तहि अगयारिय नीपजइ झाणानलि पजलंति।
तउ संवेगहिं निम्मियउ हथलेवउ सुमुहुत्ति॥ २३॥
इणि परि अंबड़ वर कुमरु परणइ संजम नारि।
वाजइ नंदिय तूर घण गूड़िय घर घर वारि॥ २४॥

हमारी "दादा जिनकुशलसूरि" पुस्तकके परिशिष्ट 'क' के विवरणानुसार यहांका छाजहड़ उद्धरण साह सं. १२४५ में खरतरगच्छानुयायी हुआ। उसने यहां पर महाउत्तुंग तोरणप्रासाद बनाया था जिसकी प्रतिष्ठा श्रीजिनपतिसूरिने की थी। विशेष संभव है कि वह उपर्युक्त शान्तिनाथ प्रासाद ही हो। उद्धरण और उसकी पत्नी दोनों बड़े धर्मिष्ठ थे। जिनकी प्रशंसा श्रीजिनपतिसूरिजी द्वारा किये जाने पर अंतिम हिन्दू सम्राट पृथ्वीराज चौहाणके मान्य सेठ रामदेव उद्धरणकी विशेषता जाननेके लिए खेड़नगर पहुंचे और वहां जानेसे सूरिजीके कथनकी विशेष प्रतीति प्राप्त कर आनंदित हुए।

उद्धरणशाहके सुपुत्र, मंत्री कुलधरने श्रीजिनेश्वरसूरिजीके समय बाहड़मेरमें उत्तुंग तोरणमय प्रासाद बनाया। इसी छाजहड़ वंशमें आचार्य श्रीजिनचंद्रसूरि, उनके पट्टधर श्रीजिनकुशलसूरि, श्रीजिनपद्मसूरि और श्रीजिनभद्रसूरि आदि प्रभावक आचार्य हुए। खरतर-गच्छकी वेगड़शाखाके अधिकांश आचार्य इसी शाखाके हुए। आज भी छाजहड़गोत्रीय श्रावक खरतरगच्छके अनुयायी है।

'युगप्रधानाचार्य-गुर्वावली'के अनुसार संवत् १३८३ में आचार्य श्रीजिनकुशलसूरिजी जालोरसे विहार कर समियाणा होते हुए यहां पधारे थे।

खेड़में अभी रणछोड़रायजीके मन्दिरके अतिरिक्त वस्तीका सर्वथा अभाव है। वर्षाकालमें षिकार्य निमित्त कुछ लोग अवश्य ही आ जाते हैं। यह स्थान वालोतरा और महेवानगर

(श्रीनाकोड़ाजी) से ५ मील दूरी पर लूणी नदीके तट पर है। बालोतरासे बाहड़मेर जाती हुई रेलगाडी "खेड़ टेम्पल हाल्ट" स्थान पर ठहरती है। यहांके जैनेतर मन्दिर भी १२वीं शतीके लगभगके है जिनके संबन्धमें हमारी सम्पादित 'राजस्थान भारती'मे हालहीमें एक सचित्र लेख प्रकाशित हुआ है।

यहां प्रति पूर्णिमा छोटा मेला और भाद्रवा सुदि ८ का मेला लगता है।

खेड़की भांति मारवाड प्रदेशमें और भी अनेक प्राचीन स्थान जैन इतिवृत्तसे संबंधित है जिनकी शोध अवश्य होनी चाहिए। जैन मुनिराज प्रायः इस प्रदेशमें विचरते रहते है, उनके लिए यह कार्य सुगम है कि जहां पधारें वहांके प्राचीन इतिहास मन्दिरो व प्रतिमा-लेखों आदिको शोधकर प्रकाशमें लावें। बहुतसे स्थान जहां जैनोकी वस्ती नहीं है, प्राचीन कालमें वहां जैनोंका प्रभुत्व रहा है—आसपासके व्यक्तियोंसे उनकी जानकारी प्राप्त करके वहांके जैन इतिहासको प्रकाशमें लानेके लिये कष्ट उठा कर भी प्रयत्नशील होना चाहिए। जैनेतर मन्दिरो व घरोंमें भी कहीं कहीं जैन स्थापत्यका उपयोग हुआ है, कहीं कहीं गंभारें व थेड़ोमें जैन अवशेष है जिनकी की खोजकी और भी ध्यान देना आवश्यक है।

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૧૮૬ થી ચાલુ]

ઉપર્યુક્ત વિવરણ (પત્ર ૫૩ આ)માં ધનની વ્યવસ્થા કેમ કરવી એ બાબતનાં અવતરણો **પંચસુત્તગ**ની હારિભદ્રીય વ્યાખ્યા (પત્ર ૧૧ અ)માં પણ અવતરણરૂપે જોવાય છે.

પ્ર. ૨, શ્લો. ૧૬ના વિવરણ (પત્ર ૬૫ આ)માં જે આઠ પ્રભાવકોના અંગે અવતરણ છે એ **સમ્યક્ત્વ-સપ્તતિ**ના નામે ઓળખાવાતી અને કેટલાકના મતે હારિભદ્રીય કૃતિ ગણાતી અને **સમ્યક્ત્વ-સપ્તતિ** તરીકે નિર્દેશાતી **દંસણસત્તરિ**નું બત્રીસમું પદ્ય છે.

લોકવિરુદ્ધ ત્યાગના સ્પષ્ટીકરણરૂપે પ્ર. ૩ના સ્વોપજ્ઞ વિવરણ (પત્ર ૨૩૩ આ)માં सव्वस्स चेव निंदा થી શરૂ થતાં જે ત્રણ અવતરણો છે તે ત્રણે હારિભદ્રીય **પંચાસગ** (પં. ૨)ની ગાથા ૮-૧૦ રૂપે જોવાય છે. આ ગાથાઓ હરિભદ્રસૂરિની પૂર્વે રચાયેલી કોઈ કૃતિમાં વાંચ્યાનું મને સ્ફુરતું નથી. જો એ અન્યત્ર ન જ હોય તો હેમચન્દ્રસૂરિએ **પંચાસગ**માંથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે એમ મનાય.

લલિતવિસ્તરા એ આગમોદ્ધારકના કથન મુજબ ચૈત્યવંદન સૂત્રની સૌથી પ્રથમ વૃત્તિરૂપ છે. આ વિષય **યોગશાસ્ત્ર** (પ્ર. ૩)ના વિવરણમાં પણ છે એટલે આ બંનેનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ કરતાં અનેક બાબતો જાણવા જેવી મળી આવે એમ સહેજે મનાય. આથી જેમણે આ જાતનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેઓ હેમચન્દ્રસૂરિ આ સંબંધમાં હરિભદ્રસૂરિના કેટલે અંશે ઋણી છે તે સપ્રમાણ સૂચવવા કૃપા કરે એમ હું ઇચ્છું છું.

હારિભદ્રીય **અષ્ટક પ્રકરણ**નું એક પદ્ય એના ટીકાકાર જિનેશ્વરસૂરિના મતે **મહાભારત**માંનું છે. આ પદ્ય **યોગશાસ્ત્ર**માં જોવાય છે તો શું હેમચન્દ્રસૂરિએ આ પદ્ય **અષ્ટકપ્રકરણ**માંથી ઉદ્ધૃત કર્યું છે કે **મહાભારત**માંથી કે અન્ય કોઈ કૃતિમાંથી એ પરબારું લીધું છે?

प्रभासपाटणना शिलालेखो

संग्राहक : पू. मुनिराज श्रीचंदनसागरजी

(१) "सं० १३३० वैशाखसुदि····शनौ······पल्लीवालजातीय अंवड ठ० आसवालाभ्यां मा० जा० श्रेयोर्थं श्रीमल्लीनाथबिंब ठ० प्रासप्रांतेन करितं प्रतिष्ठितं श्रीपूर्णभद्रसूरिभिः।"

(२) "सं १५२१ वर्षे वैशाखसुदि १० रवौ ओसवालजातीय य० शा हरवा भार्या दासलदे सुत शा भीम भार्या तरवदे श्रेय·········चन्द्रप्रभस्वामीबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीसींहरत्नसूरिभिः"

પંચધાતુનું વિશાલ બિંબ છે. આવું બીજું પણ વિશાલ બિંબ છે તેના ઉપરનો સંપૂર્ણ લેખ સ્પષ્ટરીતે વંચાતો નથી પરન્તુ स. १५२१ वर्षे वैशाख सुदि १० रवौ એટલું તો સ્પષ્ટ વંચાય છે.

(૩) એક આરસપાષાણની સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિ છે, તેના ઉપર वि. सं. १०३० ની સાલ સ્પષ્ટ વંચાય છે બાકીના લખાણ ઉપર ઘસારો વધુ લાગેલો હોવાથી વંચાતો નથી.

(૪) શ્રીમહાવીરસ્વામીજીના દેરાસરજીમાં મૂળનાક શ્રીમહાવીર પ્રભુની મૂર્તિ લગભગ ચાર ફુટ ઊંચી સફેદ આરસપાષાણની છે: તેના ઉપરનો લેખ નીચે પ્રમાણે છે :—

संवत् १६६६ वर्षे पौषमासे कृष्णपक्षे अष्टम्यां तिथौ शनि···वडगोत्रे वर्द्धमानशाखायां उकेशज्ञातीय वृद्धशाखीय देवपत्तनवास्तव्यः सा राघव भार्या रमणीदे सुत सा० जीवा····सो ही सुत सा० श्रीमहावीरबिंबं कारितं प्रतिष्ठापितं च प्रतिष्ठितं च तपागच्छे शिथिलाचारोद्धारक····ति वैरागादिगुणधारक सुविहितं ······श्रीअकबरपृथिवीपतिसंप्राप्तबहुमान जीजिआ शत्रुंजय ······

(આની પછીનું વાંચી શકાતું નથી. આસપાસ બીજી ઘણી મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે તે ઘણી પ્રાચીન હોવાથી શિલાલેખો વિનાની જ છે આથી જેના ઉપર લેખો મળ્યા તેટલા ઉતાર્યા છે.)

(૫) પ્રભુની પ્રતિમાઓની પાટલીઓ અને પરિકરો જે છૂટા પડી ગયેલા તેમ જીર્ણ અવસ્થામાં કોઈક તૂટેલા તો કોઈક આખા છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે લેખો છે :—

(६) संवत् १३४३ वर्षे माघ वदि १ शनावद्येह श्रीसोमेश्वरपत्तनदेव श्रीनेमिनाथचैत्ये श्रीआगमिकसंघेन श्रीमुनिसुव्रतस्वामिबिंबं समलीयाविहारचरित्रसहितं आत्मश्रेयोर्थं देवकुलिकासहितं कारपितं प्रतिष्ठितं श्रीचन्द्रगच्छे श्रीपृथ्वीचन्द्रसूरिशिष्यैः श्रीजयचन्द्रसूरिभिः।

(७) संवत् १२८९ वर्षे वैशाख वदि १२ शुक्रे ती० आसदेव तद्भार्या ता··· अणुपमादेविभ्यामात्मश्रेयोर्थं श्रीमहावीरबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं। श्रीहरिभद्रसूरिशिष्यैः श्रीविजयसेनसूरिभिः।

(८) संवत् १६९९ वर्षे फाल्गुनसितद्वादशी सोमवासरे श्री। द्वीपबंदिरवास्तव्य वृद्धशाखीय० उकेशज्ञातीय सा० सुजणसी भार्या सतराइ सुत स० शिवराजनाम्ना श्रीकुंकुमरोलपार्श्वबिंबं सपरिकरं कारितं प्रतिष्ठापितं च स्वप्रतिष्ठा·······ष्ठितं च तपागच्छाधिराज भट्टारक श्री १९ श्रीहीरविजयसूरीश्वर·······पट्टप्रभाकर श्री १९ श्रीविजयसेनसूरीश्वरपट्टप्रभाकर भट्टारकप्रभुश्रीविजयदेवसूरिभिः स्वपदप्रतिष्ठिताचार्य श्री ५ श्रीविजयसिंहसूरिभिः····ध्याय श्री ५ लावण्यविजयगणिप्रमुखपरिवारपरिकरितैः ॥ शुभं भवतु।

આવી રીતે એક वि० सं० १३४२ वैशाख वदि ५ના અને બીજો वि० १४५१ના वैशाख सुदि ६ના ઉલ્લેખવાળો એમ બે પરિકરો અસ્પષ્ટ અક્ષરોવાળા છે.

વિદ્યમાન પ્રભુની આરસપાષાણની મૂર્તિઓ ઉપરના કેટલાક લેખો

(९) श्रीपद्मप्रभप्रभुनी मूर्ति परनो लेख—

संवत् १६६६ वर्षे पौषमासे कृष्णपक्षे पंचम्यां तिथौ गुरुदिने·······वर्द्धमानशाखायां ऊकेशज्ञातीय वृद्धशाखीय देवपत्तनवास्तव्य सा० राघव भार्या·········पु० सा० श्रीवंत भा० अकुपुत्र सा० सिंघदत्त भा० धरमादे पुत्र सा० उदयकरण लघुभ्रातृ सा० अमरदत्तनाम्ना भा० मरघादे पु० सा० धर्मदत्तभ्रातृव्य सा० रुषभदासप्रमुखसमस्तकुटुंबयुतेन श्रेयसे श्रीपद्मप्रभबिंबं का·······पितं····न श्रीतपागच्छे पातसाहि श्रीअकबरसुरत्राणप्रदत्तपुस्तकभांडागारदानषाण्मासिकसर्वजंतुजाताभयदानप्रवर्त्तनजीजिआशत्रुंजयादिकरमोचनस्फुरन्मानप्रदानप्रभृति बहुमान सकलभट्टारकशिरोवतंसायमानभट्टारकश्रीहीरविजयसूरिप·······पूर्वाचल·······ही······· सहस्रकिरणानुकारिभिः श्रीअकबरधराधिपतिसभासंभूतप्रभूतवादिवृंदजयकारसाहिपार्श्वे प्राप्त वृषभ वृष भा० महिष महिषी चतुष्काभयदानस्फुर····························· ·······प्रवर्द्धमानप्रधान यशोराशि·······भट्टारक श्रीविजयसेनसूरिभिः।

(१०) श्रीवासुपूज्यनी प्रतिमा विपेनो लेख—

संवत् १६६६ वर्षे पौषमासे कृष्णपक्षे तिथौ गुरुदन····रेखहव···गोत्रे वर्द्धमानशाखायां ऊकेशज्ञातीय वृद्धशाखीय देवपत्तनवास्तव्य सा० राघव भार्या रमाई पुत्र सा० श्रीवंत भा० अकुपुत्र सा० सिंघदत्त भा०····यकरण अमरदत्त लघुभ्रातृ सा० अमीदासनाम्ना स्वश्रेयसे श्रीवासुपूज्यबिंबं कारितं प्रतिष्ठापितं च प्रतिष्ठितं च श्रीतपागच्छे पातसाहिश्रीअकबरसुरत्राणप्रदत्तपुस्तकभांडागारदानषाण्मासिक सर्वजंतुजाताभयदानप्रवर्त्तनसर्व······श्रीशत्रुंजयादिकरमोचनस्फुरन्मानप्रदानप्रभृतिबहुमानसकलभट्टारकशिरोवतंसायमान भट्टारकश्रीहीरविजयसूरिपट्टपूर्वाचलभटीसहस्रकिरणानुकारिभिः पातसाहिश्रीअकबरधराधिपतिसभासंभूतप्रभूत·· ·······भयदानस्फुरन्मानोदार सर्वत····सकल····हीरभट्टारकश्रीविजयसेनसूरिभिः।

[અપૂર્ણ]

રાજઘાટથી મળી આવેલી શ્રી પાર્શ્વનાથ-મૂર્તિ

લેખક :-શ્રીયુત કૃષ્ણદત્ત વાજપેયી
એમ. એ. પીએચ. ડી પુરાતત્ત્વ અધિકારી, ઉત્તર પ્રદેશ.

કાશીના પૂર્વ બાજુના ગંગા તટ ઉપર રહેલ રાજઘાટ પ્રાચીન નગરીનાં ધ્વંસાવશેષો છુપાવી રહ્યો છે હમણા અહીથી ઇતિહાસ અને કળાની જે પ્રભૂત સામગ્રી–પથ્થર અને માટીની બહુ સંખ્યક મૂર્તિઓ, સિક્કાઓ, મૃણ્મુદ્રાઓ તથા અભિલેખોના રૂપમાં પ્રાપ્ત થયેલ છે; જેથી એ સ્થાનનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યુ છે. અહીંથી પ્રાપ્ત અધિકાંશ સામગ્રી કાશીના ભારત કલાભવનમાં સગ્રહીત છે. માટીનાં કેટલાક રમકડાં તો પોતાની રીતમાં અદ્વિતીય છે.

હાલમા જ અહીં અગિયાર મહત્ત્વપૂર્ણ જૈન મૂર્તિઓનો એક સગ્રહ પણ મળી આવ્યો છે, જેને રાજકીય સંગ્રહાલય-લખનૌને માટે મેળવી લેવામા આવ્યો છે. આ પ્રતિમાઓ દ્વારા ઉત્તર ગુપ્ત તેમજ મધ્યકાલીન જૈન મૂર્તિવિજ્ઞાન ઉપર ઉલ્લેખનીય પ્રકાશ પડચો છે. આનું સમ્યક્ અધ્યયન કર્યા પછી એક વિસ્તૃત વિવેચન યથાસમય પ્રસ્તુત કરવામાં આવશે. અહીં તેમાંની કેવળ એક મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કાર્યોત્સર્ગ મુદ્રામાં ઊભા રહેલા પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે, તેના પ્રશાંત ભાવને કળાકારે અત્યંત સુંદર રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. તેના અર્ધોન્મીલિત નેત્રો, કુંચિતકેશ, સપ્તફણાચ્છાદિત મંડળ તેમજ તેના ઉપરનું છત્ર વિશેષરૂપે દર્શનીય છે તીર્થંકરની ડાબી અને જમણી બાજુએ તેમના યક્ષ–યક્ષિણીને આકર્ષક રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. એ બનેની એકાવલી, કળાપૂર્ણ કેશપાશ તેમજ પરિધાન દ્રષ્ટવ્ય છે. ડાબી બાજુએ યક્ષિણીની નીચે પૂજાભાવમાં નતમસ્તક બેઠેલી એક સ્ત્રી બતાવેલી છે. મૂર્તિના મધ્યભાગમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની બને બાજુએ એકેક તીર્થંકરની મૂર્તિ ધ્યાન મુદ્રામાં કમલાસન પર બેઠેલી છે. ઉપર બંનેના ઉપર પુષ્પમાલ સાથે ગગનચારી દેવોને અકિત કરવામાં આવ્યા છે.

મૂર્તિની ચોકી ઉપર મધ્યમા ચક્ર તથા તેની આજુબાજુએ સિંહ ઉત્કીર્ણિત છે.

કળાની દૃષ્ટિએ આ મૂર્તિનો નિર્માણકાળ લગભગ ૬૦૦ ઈસ્વીસન્ છે. અંગોનો વિન્યાસ, અલકરણ તથા ભાવપ્રદર્શન—બધુ પ્રસ્તુત મૂર્તિમાં સુદર રીતે રજૂ કરવામા આવ્યું છે. ઉત્તરભારતની મથુરાકળામાં જૈનધર્મનું જે બહુમુખી મૂર્તરૂપ શુંગ તેમજ કુષાણકાળમાં મળે છે, તેનો વિકાસ બરાબર જારી રહ્યો છે. ગુપ્તકાળમા તે અધિક પરિષ્કૃત તેમજ ભાવોન્મુખ બનીને મધ્યકાળમા અલંકૃત તેમજ વ્યાપક બન્યો. કલાકારો, ધર્મગુરુઓ, તથા જન સાધારણે યુગ-યુગોમા પોતાની ધાર્મિક સાધનાની જે અભિવ્યક્તિ કરી તે આ કલાવશેષોમાં અમર છે.

'અહિંસાવાણી'માથી] [અનુવાદિત

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ
અંગે સૂચના

યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂા. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂા. ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂા. ૧૦૧) રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમા જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામુ માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩ માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂા. ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલો આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪ આ માસિકનું નવુ વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય.

૫ ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨ લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી. ઘીકાંટા રોડ—અમદાવાદ

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

તંત્રી

ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

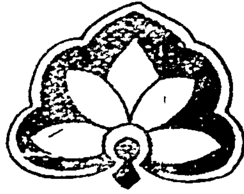
તા ૧૫-૮-૫૩ : અમદાવાદ

વર્ષ ૧૮ : અંક : ૧૧] [ક્રમાંક : ૨૧૫

विषय-दर्शन

સાભાર–સ્વીકાર

૧. Baroda through the ages : (બરોડા થ્રુ ધી એઇજીસ) (અંગ્રેજીમાં) **લેખકઃ** બેન્દ્રાપુડી સુબારાવ. **પ્રકાશકઃ** ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટસ—મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવરસીટી ઓફ બરોડા, વડોદરા, **મૂલ્યઃ** પંદર રૂપિયા.

૨. **सामयिक लेख संग्रह :** (હિંદીમાં) **લેખકઃ** મુનિરાજ વિદ્યાવિજયજી, **પ્રકાશકઃ** શ્રીવિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાલા શિવપુરી (મધ્યભારત), **મૂલ્યઃ** એક રૂપિયો નવ આના.

૩. **મહાભારત અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર :** (એક તુલનાત્મક અભ્યાસ—સ્વાધ્યાય, સાથે) **લેખકઃ** શ્રીયુત ઉપેન્દ્રરાય જયચંદભાઈ સાંડેસરા, **પ્રકાશકઃ** ડૅા. ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંડેસરા, અધ્યાપક નિવાસ, પ્રતાપગંજ, વડોદરા **મૂલ્યઃ** એક રૂપિયો બે આના.

૪. **જ્ઞાનપ્રભા પ્રવર્તિની–સાધ્વી શ્રીદાનશ્રીજી :** **લેખક :** શ્રીયુત ફૂલચંદ હરીચંદ દોશી ' મહુવાકર, ' **પ્રકાશકઃ** માણેક શેઠાણી શ્રાવિકા ઉપાશ્રય, શાંતિનાથની ખડકી, કપડવંજ, **મૂલ્યઃ** વાચનમનન

૫. **માનવતાનાં સોપાન :** **લેખકઃ** મુનિરાજ શ્રીચંદ્રપ્રભસાગરજી (ચિત્રભાનુ) **પ્રકાશકઃ** ચિત્રભાનુ ગ્રંથપ્રકાશક મંદિર, બાલુભાઈ રૂગનાથ, અંબાજીના વડ પાસે, ભાવનગર.

૬. **શ્રી જૈન પ્રશ્નોત્તર વાટિકા :** પાઠ્ય પુસ્તક પ્રકાશન સમિતિ સંયોજિત, શ્રી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ–પૂના. **પ્રકાશિકાઃ** શ્રીલબ્ધિસૂરીશ્વરજી જૈન ગ્રંથમાળા, ગારીયાધાર (સૌરાષ્ટ્ર), **મૂલ્યઃ** દોઢ રૂપિયો.

॥ ॐ अर्हम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक

मुनिसम्मेलन संस्थापित

श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र

जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

वर्ष : १८	વિક્રમ સં. ૨૦૦૯ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૯ : ઈ. સ. ૧૯૫૩	क्रमांक
अंक : ११	શ્રાવણ સુદિ ૬ : શનિવાર : ૧૫ ઓગસ્ટ	૨૧૫

નિવેદન

સમિતિની આર્થિક સ્થિતિ માટે જ્યારે જ્યારે અમે નિવેદન પ્રગટ કરીએ છીએ ત્યારે બહારગામથી અને સ્થાનિક પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરોના અને કેટલાક શ્રેષ્ઠીઓના અભિપ્રાયો મળ્યા જ કરે છે કે—"કોઈ પણ સંજોગોમાં "જૈન સત્ય પ્રકાશ"નું પ્રકાશન બંધ ન કરશો." પરંતુ પ્રત્યેક વર્ષની ખોટને અને ચાલુ ખર્ચને પહોંચી વળવાનું બેવડું કામ કેટલું મુશ્કેલ છે એ ભાગ્યે જ જણાવવાનું હોય!

ગયા વર્ષે 'જૈન' સાપ્તાહિકના તંત્રીશ્રીએ અમારા નિવેદન ઉપરથી સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવા સાથે શ્રી સંઘને મદદ કરવા સંબંધે અગ્રલેખ લખ્યો હતો અને તે પછી શ્રી. મોહનલાલ દી. ચોકસીએ પણ સમાજમાં વિદ્યમાન ઉચ્ચ કક્ષાના આ એકના એક પત્ર માટે જોરદાર અપીલ કરી હતી. પરિણામે ગયા વર્ષે જે મદદ મળી તે વાર્ષિક ખર્ચને પહોંચી વળે એટલી નહોતી, છતાં સમિતિના પાંચ પૂજ્યોના આદેશથી ચાલુ વર્ષે અમે આશાભેર માસિકનું પ્રકાશન કંઈક વધુ સંગીન પાયે બને એ માટે કોશીશ ચાલુ રાખી છે; એટલું જણાવવાની રજા લઈએ છીએ

અમારો આગામી અંક પર્યુષણ પછી પ્રગટ થવાનો હોવાથી આ નિવેદન દ્વારા અમે જૈન સંઘને વિનંતી કરીએ છીએ કે મુનિસંમેલનના એક માત્ર સ્મારક જેવા આ પત્ર ને સારી રીતે ચાલુ રાખવા માટે પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજો આદિ મુનિરાજો ચતુર્માસ દરમિયાન અને ખાસ કરીને પર્યુષણપર્વ પ્રસંગે આ સમિતિને મદદ કરવા તે તે સ્થળના શ્રી સંઘને ખાસ ઉપદેશ આપવાની અવશ્ય કૃપા કરે અને તે તે ગામના જૈન સંઘો પણ પોતાની આ સંસ્થાને અવશ્ય યાદ રાખીને વધુમાં વધુ મદદ મોકલવાની કૃપા કરે.

જૈનસમાજ જેવા સંપન્ન સમાજ માટે આવા માસિકને પગભર કરવાનું કામ કંઈ મોટું ન ગણાય. પ્રત્યેક સ્થળના શ્રી. સંઘો અને વાચનાલયોમાં આ માસિકનું સ્થાન અવશ્ય હોવું જ જોઈએ, એટલું જ નહિ પ્રત્યેક જૈનને પોસાય એટલા જ માત્ર—વાર્ષિક ત્રણ રૂપિયાના લવાજમમાં પ્રગટ થતું આ માસિક ઘેર ઘેર વંચાતું થાય એવી અમારી અભિલાષા છે.

જૈનધર્મ સામે થતા આક્ષેપોના જવાબ આપવાની સાથોસાથ જૈન સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, કળા, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેને લગતા સાહિત્યને પ્રગટ કરવામાં કોને અભિરુચિ ન હોય? જૈન સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ માસિકને પોતાનું સમજે તો જ અમારી આ અભિલાષા સફળ થાય.

અમારી અભિલાષા શ્રમણ પ્રધાન સમસ્ત જૈનના સહકારથી જ પૂર્ણ થઈ શકે. આશા છે કે, સમિતિની સ્થાપનાને લગતા મુનિસંમેલનના ઠરાવમાંના—

'આપણા પરમ પવિત્ર પૂજ્ય શાસ્ત્રો તથા તીર્થાદિ ઉપર થતા આક્ષેપોના સમાધાનને અંગે પાંચ પૂજ્યોની સમિતિ નીમી છે. તે મંડલીએ તે કાર્ય નિયમાવલી તૈયાર કરી, શરૂ કરવું અને બીજા સર્વે સાધુઓએ એ બાબતમાં યોગ્ય મદદ જરૂર કરવી. તેમજ એ મંડલીને જોઈતી સહાય આપવા શ્રાવકોને પણ પ્રેરણા અને ઉપદેશ આપવો.'

—એ શબ્દોને યાદ કરીને પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ આદિ બધા મુનિવરો આ માટે જરૂર ઉપદેશ આપશે અને જૈન સંઘ એ ઉપદેશને દિલમાં ધરીને પોતાની આ સર્વપ્રિય સંસ્થાને પગભર બનાવવામાં પ્રયત્નશીલ થશે.

સાપ્તાહિક 'જૈન' પત્રના તા. ૮–૮–૫૩ ના ગતાંકમાં જ આ માસિક વિશે તેના તંત્રીશ્રીએ અગ્રલેખમાં જે નોંધ આપી છે તે તરફ પણ જૈન સંઘનું ધ્યાન દોરીએ છીએ:

'જૈનધર્મ, જૈન સાહિત્ય કે જૈન ઇતિહાસને લગતી જે કંઈ ખોટી હકીકત છપાય તેનો સમુચિત જવાબ આપવા માટે સં. ૧૯૯૦ ની સાલમાં મળેલ આપણા મુનિસમ્મેલનને 'શ્રી જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ'ની સ્થાપના કરી છે. અને એ સમિતિ 'શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ' માસિક દ્વારા આ દિશામાં પોતાથી બનતો પ્રયાસ કરે છે, તે દૃષ્ટિએ ભાઈ શ્રી જયભિખ્ખુનો આ લેખ (આબૂ-રાણકપુરનાં જગપ્રસિદ્ધ દેરાં — ભૂલભરેલી પુસ્તિકાનો પ્રચાર) 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' (ગતાંક) માં પ્રગટ થયો છે તે યોગ્ય જ થયું છે. આ સમિતિ પોતાનું કાર્ય વિશેષ રીતે કરી શકે તે માટે જૈન સંઘે એને વધુ પગભર કરવાની ખાસ જરૂર છે.'

ઉપર્યુક્ત નોંધ અને અમારા નિવેદન ઉપર શ્રી સંઘ લક્ષ આપી સમિતિને આર્થિક દિશામાં સત્વર મદદ કરવા પ્રયત્નશીલ બનશે એવી આશા છે. **સંપાદક**

પ્રતિકાર

પ્રભુ શ્રીમહાવીરદેવ અંગેના અયોગ્ય લખાણનો રદીયો

[બહાર ગામથી આવેલા એક મિત્રના પત્રમાંથી]

'ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી'ના તા ૨૨ મી માર્ચના ઇસ્યુમાં શ્રી એસ. આર. ટિકેકરે લખેલ 'વર્ધમાન મહાવીર' નામના લેખમાં લોર્ડ મહાવીરસ્વામીના કરેલા ગુણુગાન બદલ એમને ધન્યવાદ ઘટે છે, પરંતુ લખતાં ખેદ એટલો થાય છે કે શ્રીયુત ટિકેકર જૈનધર્મના અનેક શાસ્ત્રોના પરિચયમાં આવ્યા નથી લાગતા તેથી પ્રભુ મહાવીરદેવ અંગે કેટલીક ગેરસમજુતી તેમના લેખમાં પ્રવેશ પામી છે.

દા. ત. નામ અંગે મહાવીરસ્વામી અને વર્ધમાનસ્વામી એ સ્વતંત્ર નામો છે પણ વર્ધમાન મહાવીર કે મહાવીર વર્ધમાન જેવું એક અખંડ નામ નથી. એમના બીજા નામમાં શ્વેતાંબર મતમાં પ્રસિદ્ધ એવાં શ્રમણ ભગવાન વગેરે નામ નથી લેવાયાં. સંભવ છે કે, શ્વેતાંબર મતનો અભ્યાસ વિદ્વાન લેખકે ઓછો કર્યો હશે પરંતુ તેઓશ્રીએ તટસ્થ રીતે એક વસ્તુ જોવા જેવી છે કે શ્વેતાંબર પક્ષ પાસે ખાસ તીર્થંકર ભગવાન પાસેથી 'ત્રિપદી' મેળવી પ્રભુની હાજરીમાં જ ગણધર મહારાજોએ રચેલાં અને પ્રભુથી પ્રમાણિત થયેલાં અંગ નામનાં આગમો છે. તેમજ એના પર વિવેચન, તે વિવેચન પર વિવેચન વગેરે ક્રમસર રચાતાં આવેલાં તે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકાના રૂપમાં આજેય મોજુદ છે. સાથે જ મહાવિદ્વાન સિદ્ધસેન દિવાકર, જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ, દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ, હરિભદ્રસૂરિજી, હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરેએ રચેલા અતિઅદ્ભુત સન્મતિતર્ક, વિશેષાવશ્યક, નંદી અનુયોગ, અનેકાંતજયપતાકા, યોગદષ્ટિ, યોગબિન્દુ, પંચવસ્તુ, ધર્મબિન્દુ, તેમજ કલિકાળસર્વજ્ઞ આ. શ્રી. હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી કૃત ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, સિદ્ધહેમવ્યાકરણ, પ્રમાણમીમાંસા વગેરે ક્રોડ શાસ્ત્રોનો પણ તે વારસો ધરાવે છે, જેમાં જૈનધર્મને માન્ય તત્ત્વોની, ચરિત્રોની, પ્રકરણોની કિંમતી વાતો લખેલી છે.

આમાં 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર'માં ભગવાન મહાવીરનું વિસ્તૃત ચરિત્ર લખેલું છે. તે સિવાય અતિપ્રસિદ્ધ કલ્પસૂત્ર, આચારાંગ, ભગવતી, આવશ્યક, મહાવીરચરિત્ર વગેરેમાં એમના જીવનની કેટલીય વાતો આલેખેલી છે. આ બધામાંથી મળતી હકીકત સાથે શ્રી. ટીકેકરે નીચે લખેલી ઘટનાઓ મેળ નથી ખાતી.

(૧) એમણે લખ્યું છે કે 'તીર્થંકરની માતા જે ચૌદ સ્વપ્ન જુએ છે.' તે સ્વપ્નની જાતનું વર્ણન કરવામાં નથી આવ્યું, માત્ર સ્વપ્નની વસ્તુ કહી છે. શ્રીકલ્પસૂત્રમાં દરેક સ્વપ્નનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. (૨) એમણે જ આગળ લખ્યું છે કે 'મહાવીરના જીવન અંગેની ઘટનાઓ ઘણી મળતી નથી' આ લખાણ પણ ઠીક નથી. પ્રભુ શ્રીમહાવીર દેવના જીવનની ઘણી ઘટનાઓ ઉક્ત ગ્રંથોમાં લખેલી મળે છે. (૩) વળી લખે છે કે, "શ્વેતાંબર દિગંબરને સૈદ્ધાંતિક નિયમો અંગે બહુ તફાવત નથી અને શી રીતે વિરોધ ચાલ્યો તેનું કોઈ લક્ષણ કે અહેવાલ

નથી." આ પણ તેમના અભ્યાસની અવ્યાપકતા સૂચવે છે. 'સ્ત્રીમુક્તિ, સર્વજ્ઞભોજન, સવસ્ત્રચારિત્ર્ય, મૂલ આગમપ્રામાણ્ય, પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણ, વગેરે અંગે મહાન સૈદ્ધાન્તિક મતભેદ છે બને પક્ષની જુદાઈની શરૂઆતનાં કારણો પણ બંને પક્ષના શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલાં મળે છે.

શ્રી. ટીકેકરે મહાવીરસ્વામીના બાલપણામાં ગાંડા હાથીનો અધિકાર મૂક્યો છે. પણ તેના બદલે બાળકો સાથેની આમલકીક્રીડામાં મોટા સાપનો અધિકાર આવે છે; તેમ મહાન પિશાચનો પ્રસંગ પણ આવે છે

પછી લેખકે જે લખ્યું કે, 'પ્રભુ મહાવીર ત્રીસ વરસ જે ઘરમાં રહ્યા તે પોતે આગળ શું કરવાના છે, તેનું કોઈ પણ ચિહ્ન બતાવ્યા વિના રહ્યા.' આ કથન પણ ઠીક નથી. કેમકે ભગવાનના માતાપિતા વગેરે કુટુંબીઓ જાણે છે કે આ તીર્થંકર થવાના છે તેથી ચારિત્ર્ય લઈ ભિક્ષુ બનવાના છે. ઘરમાં ભગવાનનું જીવન જ બાલપણથી વૈરાગ્યભર્યું છે. માટે તો પ્રભુને લગ્ન કરવાનું સમજાવતા માબાપને કેટકેટલી મહેનત પડે છે.

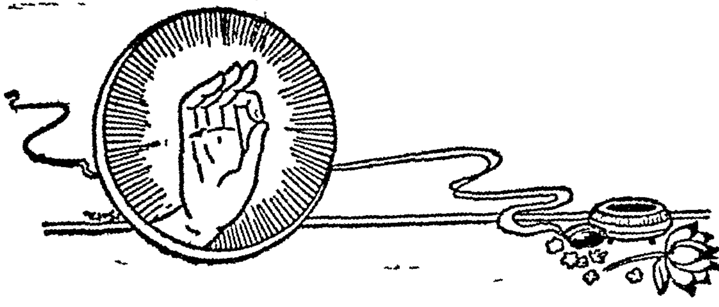
લેખક જે લખે છે કે, "મહાવીર ૩૦ વર્ષ સુધી સંસારમાં રહ્યા, તેનું મોટે ભાગે કારણ એ કે સંસાર છોડવાની અને ચારિત્ર લેવાની લગની એમને ઉત્કટ નહોતી." એ પણ અયુક્ત છે કેમકે પ્રભુ તો આજન્મ મહાવિરાગી છે. માત્ર માતાપિતા અકાળ મૃત્યુ ન પામે એ માટે ઘરમાં રહ્યા છે. તીર્થંકરો જન્મથી અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે. તે આવુ જાણવા છતાં દીક્ષા લે અને અનર્થ થાય એ એમના જીવનમાં અનુચિત ગણાય, તેમ જ માતાપિતાની તેથી દુર્ગતિ થાય એ પણ અનિચ્છનીય ગણાય; માટે જ પ્રભુ ઘરમાં રહ્યા હતા.

આગળ લેખક લખે છે કે, "મહાવીર તપ દરમિયાન વસતિથી દૂર રહેતા, કેમકે એમણે પોતે પોતાની જાતને લોકમાં અમાન્ય બનાવી હતી. કારણ કે કાં તો એ વસ્ત્રે રહિત હતા અથવા પોતે કદરૂપા અને મેલા દેખાતા હતા." આ લખાણ દલીલ વિનાનું છે. કેમકે જો વસ્ત્ર રહિતપણાથી અગર કદરૂપા કે મેલાપણાથી વસતિમાં નહોતા આવતા, તો કૈવલ્યદશા પછી શી રીતે આવી શકયા? ખરી રીતે કારણ જુદું છે. તે એ કે પોતે ધ્યાનસાધના માટે એકાંતમાં રહેતા. વળી, સર્વજ્ઞ થયા પહેલાં તેઓ કોઈને ઉપદેશ આપતા પણ નહિ.

આગળ લેખક બહુ વિસ્મયકારી લખે છે કે, "મહાવીરે તપસ્યાથી જ્ઞાનરૂપે ચોક્કસ શું મેળવ્યું, અગર શું નવુ શિક્ષણ ઉપદેશ્યું તે સ્પષ્ટ જણાતું નથી." લેખક એટલું જાણતા નથી કે મહાવીરે તપસ્યાથી જ્ઞાનાવરણ કર્મ ખપાવી લોકાલોક-પ્રકાશક કેવળજ્ઞાન મેળવ્યું. એથી જગતમાં સર્વકાળના સર્વપદાર્થ અને પ્રસંગોને જાણનારા બન્યા એમાં જીવોનાં છૂપાં પણ કૃત્ય, ભોજન, સંસારમાં ભ્રમણ વગેરે સર્વ બનાવો તથા જગતના જ દ્રવ્યોના વિવિધ ભાવોનું સાક્ષાત્દર્શન આવે છે. આમાં શું જાણ્યું એ કયાં અચોક્કસ છે? ત્યારે એમણે નવું શિક્ષણ શું ઉપદેશ્યુ એ સ્પષ્ટ જણાતું નથી એ કથન પણ ખોટું છે. કેમકે શાસ્ત્રો કહે છે કે જગત્ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય વગેરેના લૌકિક જીવનમાં પડેલું હતું; તેને પ્રભુ મહાવીરે સમ્યક્ત્વ, વિરતિ (વ્રત), ઉપશમ વગેરેનું નવુ શિક્ષણ ઉપદેશ્યું.

અલબત્ત, કોઈ પણ તીર્થંકર પૂર્વના તીર્થંકરથી નવું કહેતા નથી, કેમકે તીર્થંકર માત્રને પોતાના અનંત જ્ઞાનમાં જે આત્મહિતનો માર્ગ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે સાંગોપાંગ બધો ઉપદેશવાનો હોય છે. પરંતુ લોકમાં આવી ગયેલી અજ્ઞાનતા અને પ્રમાદને હઠાવવા નવા તીર્થંકર પુનઃશાસન સ્થાપના કરે છે, અને વર્તમાન જગતની દૃષ્ટિએ નવો ઉપદેશ કરે છે.

ઉપર્યુક્ત હકીકતોને ધ્યાનમાં રાખી લેખક ભગવાન મહાવીરના ચરિત્ર વિશે વિચારે તો આવી ભૂલો થવાનો સંભવ ઓછો રહે.

માનવતાનો મૂક સંદેશ

લેખક : પૂજ્ય પં. શ્રી કનકવિજયજી ગણિ

ઝાડ, ફળ, ફૂલ પૃથ્વી, નદી, પર્વત, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા મેઘ; આ બધાં સૃષ્ટિનાં સ્વરૂપો પાસેથી માનવતાને જે આદર્શ પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવાની છે, તે કેટ–કેટલી ભવ્ય, ઉદાત્ત, તથા મહાન છે, જેનું વર્ણન શબ્દાતીત છે.

સ્વાર્થત્યાગ, સેવાભાવ, પરોપકાર, નમ્રતા, સૌજન્ય, તથા ઔદાર્ય આ બધી ગુણસંપત્તિ આ પ્રકૃતિના રૂપો પાસેથી આપણે શીખવા જેવી નથી શું ?

આજે આપણે આટલું કરી શકીએ તો બસ છે.

જેઠ મહિનાનો ધોમ તડકો ધખતો હતો. આકાશમાંથી અંગારાની વર્ષા જાણે વરસી રહી હતી. ચોમેર ઉષ્ણ લૂ વાઈ રહી હતી. સાંજના લગભગ સાડાચાર વાગ્યાનો સમય હતો, છતાં ગગનના પશ્ચિમ ક્ષિતિજ તરફ ઢળતા સૂર્યે હજુ પણ એની ગરમીને ઓછી નહોતી કરી. કેમ જાણે માનવસંસારના પાપો, દંભ તથા જુઠાણાં પ્રત્યે મૂક શ્રાપ વરસાવવા માટે જ ન હોય શું ! ધાર્યા મુકામે પહોંચવાની ગણત્રીએ સવાર સાંજના વિહારો કરવાનો અમે નિર્ણય કર્યો હતો. સવારના લગભગ ૮ માઈલ કાપ્યા પછી સાંજના ૭ માઈલ અમારે જવાનું હતું. રસ્તામાં એવું અનુકૂળતાવાળું અન્ય સ્થાન આવતું નહોતું.

અમે નીકળ્યા તો ઉત્સાહથી, પણ તાપ સખત પડતો હતો ચારે બાજુ રેતી અને સપાટ જમીન સિવાય કાંઈ જ નજરે નહોતું પડતું. હિંમત, શ્રદ્ધા તથા મનોબળની મૂડી પર અમે આગળ વધવા ડગ ભર્યાં. પરસેવાથી રેબ–ઝેબ થતા અમે માર્ગમાં આરામ સ્થાનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. દૂર દૂર નજર નાંખવા છતાં ઝાડ કે ઝાડી જેવું કાંઈ જણાતુ ન હતું. આમ કરતાં લગભગ બે ત્રણ માઈલ કાપ્યા હશે, અચાનક એક નાનું પણ ઘટાદાર વૃક્ષ અમારી નજર સમક્ષ જણાયું.

અમારા પગમાં જોર આવ્યું. હૃદયમાં આશાનો સંચાર થયો. થાકથી ત્રસ્ત અમારી મુખમુદ્રા પર આનંદની નાનીશી સુરખી છવાઈ. અમે તે ઝાડની નજીક જઈ પહોંચ્યા. હાશ કરી; જમીન પ્રમાર્જી યથાવિધિ આસનો પાથરી ત્યા વૃક્ષની શીળી સુખદ છાયામાં આરામ કરવા બેઠા.

વનવગડાના ઉજ્જડ વાતાવરણમાં, શૂન્ય ભેંકાર માર્ગમાં, ધોમ ધખતા તડકામાં જતા આવતા મુસાફરોને શીતલતા આપી, તેના તન, મનના તાપોને શમાવનાર શાંત તપસીની જેમ, એકલપણે ઊભેલા આ વૃક્ષને અમે મૂકપણે જોઈ રહ્યા.

વાતાવરણ શાંત હતું. અમારો પરિશ્રમ ઓછો થયો ને અમે કાંઇક સ્વસ્થતા અનુભવી.

એટલામાં અમને ઉદ્દેશીને મૂકભાષામાં આ વૃક્ષે અમારી સાથે વાત કરવા માંડી: એણે કહ્યું: "ભાઇ પ્રવાસીઓ! બેસો; મારી શીળી છાયામાં તમે નિરાંતે આરામ કરો, કોઈ જાતનો સંકોચ રાખતા નહિ, સંસારમાં અમે ને તમે સહુ વિરાટ દુનિયાના પ્રવાસે નીકળેલા મુસાફરો છીએ. આપણે શું સાથે લાવ્યા છીએ, ને શું સાથે લઈ જવાના છીએ? નિઃસ્વાર્થભાવે પરોપકાર કરવો અને પરમાર્થ કાજે જીવી જાણવામાં જ જીવનની મહત્તા છે. આ સિવાય જન્મીને બીજું કરવા જેવું છે શું?" અમારી સામે આર્જવભરી દૃષ્ટિ ફેંકતા વૃક્ષે અમને જીવનનો મર્મ સમજાવ્યો. વૃક્ષની આ વાતને અમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા રહ્યા. બોલવા કરતાં સાંભળવામાં અમને વધુ રસ પડ્યો.

તેણે પોતાની વાત આગળ લંબાવી: "વહાલા મુસાફરો! તમને મારી આ વાત હસવા જેવી લાગશે. કેમ ખરુ ને? પણ બોલવા કરતાં જીવનમાં મૂકપણે આચરી બતાવવામાં અમને વધારે મઝા આવે છે. તમે માનવો આજે ગર્જો છો ઘણું અને વરસો છો ઓછું. આ તમારી પ્રકૃતિ અમને ગમતી નથી. જૂઓ! અમારા જીવન પ્રત્યે વિચારપૂર્વક દૃષ્ટિક્ષેપ કરો! આ ધોમ તાપમાં અમે સ્વયં તપીને અમારા આશ્રયે આવનારને અમે શીળી છાયા આપીએ છીએ. ચોમાસામાં ધોધમાર વરસાદ અમારા પર તૂટી પડતો હોવા છતાં અમારી પાસે આવનારનું અમે જતન કરીએ છીએ. ગમે તેવા શિયાળામાં અમે ઠંડીથી ધ્રૂજતા પ્રવાસીઓને થોડી હુંફ આપીએ છીએ. આ કાંઈ અમારી મહત્તાનાં ગુણગાન કરવા માટે અમે નથી કહેતા, પણ તમારા માનવભાઈઓની આંખો ઉઘાડવા માટે જ આજે આ બધું તમારી આગળ કહેવાની અમને ફરજ પડી છે."

તે આંબાએ અમને શરમભારથી નીચું જોવાનો પ્રસંગ લાવી મૂક્યો. સ્વાર્થ ખાતર અનેક નિર્બલો કે હીન માનવોનાં સુખોને કચડી રહેલા આજના માનવસમાજને આ ઓછું શરમાવવા જેવું હતુ! માનવસમાજનો બચાવ કરવા જેવું અમને તે વેળા કાંઈ જણાયું નહિ. અમારી આંખો સામે આજના ભણેલા, સુધરેલા માનવોના હાથે થઈ રહેલા અનેક અત્યાચારો પાપો અને અન્યાયો ચઢયા અમને એમ થયુ કે માનવોની આ કેવી અધમતા!

ત્યાં તો પેલા વૃક્ષે ફરી પોતાની વાતનો તાણો આગળ લંબાવ્યો: "કેમ પથિકો! તમે શું વિચાર કરો છો? અમે તમારા કરતાં હીણા છીએ, એમ તમે માનો છો? પણ ભલાભાઈ! આજે તો તમારી માનવજાતે માનવતાનું દેવાળું કાઢયું છે. અમારાં જીવનની બધી બાજૂઓને ધ્યાનપૂર્વક જૂઓ. સાંભળો, અમે અમારાં મીઠાં, સ્વાદુ શીતળ ફળો અમારા ઉપયોગમાં કોઈ દિવસ લેતા નથી, અમારી છાંય, ડાળી, શાખ, થડ, ફલ કે ફૂલ–આ બધું કેવળ અમે અન્યને ખાતર જ ધારીએ છીએ એની તમને ખબર છે ને? જીવનની મીઠાશ એમાં જ રહેલી છે જાતનું ભરવામાં કે પંડના જ સ્વાર્થની ચિંતામાં તમારો માનવસંસાર આજે કેટકેટલો દુઃખી, દીન તેમજ આપત્તિગ્રસ્ત બન્યો છે? તમે આજે આ વસ્તુનો વિચાર કર્યો છે? સંસારના તમામ દુ:ખ, દર્દો, આ ઉપાધિઓ, પોતાની જાતનું કેવળ સારું કરવાની દુષ્ટ ભાવનામાંથી જન્મ્યાં છે, અને સુખ, શાંતિ કે આબાદી અન્યોનું ભલું કરવામાં રહેલી છે, એનો જરા વિચાર કરો છો?"

અમને વિચાર કરવા માટે આમ બે શબ્દો કહેતાં તેણે પોતાની હકીકત આગળ લંબાવી: "જૂઓ! નાના કે મોટા, ગરીબ કે શ્રીમંત, ઊંચ કે નીચના કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વિના સમસ્ત માનવજાતને અમે એકસરખી શીતલ, મધુર છાયા આપીએ છીએ. અમે કોઈપણ દિવસે ભેદભાવ જેવું શીખ્યા જ નથી. અરે! અમારા જીવનમાં આ સ્વભાવ પ્રકૃતિગત વણાઈ ગયો છે. માટે જ અમને કોઈના પર ઉપકાર કરવાની, કોઈનું પણ ભલું કરવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે. અમારું ખરાબ કરનારનું પણ સારું કરવા અમે સદા ઉત્સુક રહીએ છીએ. પથ્થર ફેંકનારને કે અમારા અંગ પર કુહાડાના ઘા કરનારને અમે શું આપીએ છીએ એ તો તમે જાણો છો ને? કેટકેટલા પરિશ્રમથી, કેટકેટલી લાગણીથી અમારા અંગ પર તૈયાર કરેલાં અમારા વહાલા સંતાન જેવાં તાજાં સુમધુર સુંદર ફળો અમે તમને ભેટ ધરીએ છીએ. કેટકેટલા વહાલથી, કેટકેટલી મીઠાશથી! અને છતાં અમે કદી ઘમંડ કર્યો જાણ્યો નથી. અમે જેમજેમ ફલ-ફૂલથી સમૃદ્ધ, બનીએ છીએ તેમતેમ વધુને વધુ નમ્ર બનીએ છીએ. આ બધું હોવા છતાં તમે માનવો આજે અમારા જીવનમાંથી કાંઈ પણ પ્રેરણા લેતાં શીખ્યા નથી. એનું અમને ભારોભાર દુઃખ થાય છે. અરે! તમે આજે તમારા પેટ, પ્રતિષ્ઠા કે પટારા ખાતર અમને પણ મૂલથી ઉખેડીને ફેંકી દેતાં અચકાતા નથી જમી'-માંથી ફાલી-ફૂલીને વિસ્તાર પામેલા અમારા વંશવેલાનું નિકંદન કાઢતાં તમારી લાગણીના કોમળ તાર કેમ કંપતા નથી? તમને પશ્ચાત્તાપ પણ કેમ નહિ થતો હોય?"

'પ્રવાસી સાધુઓ!' અમને ઉદ્દેશીને હવે એણે આગળ કહેવા માંડ્યું: 'તમારે જવાનું લાંબું હશે, એ હું સમજી શકું છું. આજે તમારા જેવા સંતપુરુષો મારી છાયામાં આરામ મેળવી જે સ્વસ્થતા મેળવી રહ્યા છો તેથી મને અપૂર્વ આનંદ થયો છે. મારું જીવતર આજે ધન્ય બન્યું છે. તમે જગતમાં સાધુતાનો પવિત્ર પ્રકાશ પાથરવા કાજે આટ-આટલાં દુઃખો, વિપત્તિઓ તથા પરિશ્રમો વેઠી રહ્યા છો. ખરેખર, સાધુસંગ એ સંસારના સ્વાર્થભર્યા કાલકૂટ ઝેરને મારનારો અમૃતકુંભ છે. પણ આજની દુનિયાને સાધુતાની વાત નહિ ગમે. જ્યાં માનવતા જ વિસારે પડી હોય, માનવતાની સાથે જ્યાં ભયંકર દ્રોહ રમાતો હોય, ત્યાં સદ્ધર્મ, સાધુતા તેમજ આત્મકલ્યાણની વાતો ક્યાંથી પચશે? આજે માનવ પોતાના માનવધર્મને, માનવતાના પ્રકાશને ભૂલ્યો છે. દાનવતાના, પશુમાત્રના ઘોર અંધકારમાં તે આથડી કુટાઈ રહ્યો છે. માટે આપ સહુ સાધુપુરુષો! આજની દુનિયાને માનવતાનો પ્રકાશ આપજો. ભાન ભૂલ્યાઓના રાહબર બનજો, માર્ગ ભૂલ્યાની મશાલ બની રહેજો."

અમારે લાંબો પંથ કાપવાનો હતો, ગરમી ઓછી થવા માંડી હતી. સૂર્ય કાંઈક ટાઢો પડવા લાગ્યો હતો. ધરતી પર શીતલ પવનની મંદ-મંદ લહેરો વાઇ રહી હતી. જવા માટેની અમારી ઉત્સુકતા જાણી કાંઈક પોતાની ડાળને વધુ ઝુકાવી તેણે અમને છેલ્લી વિદાય આપતાં કહેવા માંડ્યું: "વારુ ત્યારે, ફરી આ બાજુ આવજો અને અમારી આ વધી વાતો તમારી પાસે આવનાર માનવસમાજને, તમારી આજુબાજુની દુનિયાને જરૂર કહેતા રહેજો. બડાઈ ખાતર આ બધું અમે બોલતા નથી, પણ જ્યારે માનવસંસારનાં આ બધાં પાખંડો, દંભો, તેમજ સભ્યતાના નામે ચાલતા ઘોર અત્યાચારો નજરે જોવાતા નથી, કાને સંભળાતા નથી, ત્યારે રહી શકાતું નથી. એટલે જ તમારા જેવા સાધુસંતોની

સમક્ષ અમારી વાતો અમે અમારી મૂકભાષામાં આ રીતે કહેવા લલચાયા છીએ. પવિત્રતાનાં, નિર્મલતાનાં ઝરણાં સમા, પરોપકારી પરમાર્થમાર્ગના પથિક સાધુસંતો જ જગતને માનવતાનો સંદેશ આપી શકે તેમ છે, માટે મેં આ બધું તમને કહ્યું છે. જગતને મારા નામે તમારી ભાષામાં આ મારી મૂકવાણીને તમારે જે રીતે વાચા આપવી હોય તે રીતે આપજો "

આટલું બોલી તે વૃક્ષ પાછું પૂર્વની જેમ મૌન રહ્યું. ધૂમ તડકામાં સંતપ્ત તન-મનને આરામ, શાંતિ તથા શીતળતા આપનાર એ વૃક્ષે અમને આ ઘડીમાં જે કાંઇ તેની મૂકભાષામાં કહી દીધું તે હજુયે અમારા સ્મૃતિપટમાં સંઘરાઈને પડયું છે. કયારેક વળી તેને શબ્દદેહ આપવા મન થઈ જાય છે; ત્યારે માનવસંસારમાં ભૂલાઇ ગયેલી, આપણી આસપાસમાંથી ખોવાઇ ગયેલી માનવતાને જાગ્રત કરવા આ દિશામાં મારો થોડોઘણો પ્રયત્ન કરું છું. પણ ખોવાઈ ગયેલી માનવતા કયારે પ્રગટશે એની હાલ તો મારે રાહ જ જોવાની રહે છે.

તે દિવસે જીવન વિષે મને જે કાંઈ જાણવા મળ્યું તે ખરેખર મારા માટે તો નવો જ પ્રકાશ હતો.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ: ૨૦૯ થી ચાલુ]

હેમહંસ, પંડિત વિવેકસાગર, રાજવર્ધનસૂરિ, ચારિત્રરાજસૂરિ, પંડિત પુણ્યરાજ, શ્રુતશેખર, વીરશેખર, સોમશેખર, જ્ઞાનકીર્તિ, શિવમૂર્તિ, ધર્મમાન, જ્યોતિર્વિદ્ હર્ષમૂર્તિ, હર્ષકીર્તિ, હર્ષભૂષણ, હર્ષવીર, જયશેખરસૂરિ, અમરસુંદર, લક્ષ્મીભદ્ર, વ્યાકરણવેત્તા સિંહદેવ, વ્યાખ્યાનકળાકોવિદ પંડિત રત્નપ્રભ, શીલભદ્ર, નંદિધર્મ, શાંતિચંદ્રગણિ, વિનયસિંહગણિ, અને હર્ષસેનગણિ વિષે ઉલ્લેખ છે. ત્યાર બાદ સોમસુંદરસૂરિના ગચ્છની તેમજ એ સૂરિની પ્રશંસા કરાઈ છે. અંતમાં આ કાવ્ય વિ. સં. ૧૫૨૪માં રચાયું અને એનું સંશોધન સુમતિસાધુએ કર્યું. એ બાબત રજૂ કરી આ સર્ગની અને સાથે સાથે આ કાવ્યની પૂર્ણાહુતિ કરાઈ છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ કાવ્ય સોમસુંદરસૂરિનું ચરિત્ર રજૂ કરે છે અને પ્રસંગવશાત્ પાંચસો-છસો વર્ષ ઉપરની સામાજિક પરિસ્થિતિનો-એ સમયના ભોજન-સમારંભનો, સૂરિ વગેરે પદવીઓને અંગેના મહોત્સવોનો, વિવિધ તીર્થ-યાત્રાઓનો-સંઘોનો પરિચય કરાવે છે.

પ્રકાશન—"જૈન જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ" તરફથી પ્રસ્તુત કાવ્ય ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત સને ૧૯૦૫મા છપાવાયું છે ખરું, પરંતુ એમાં અશુદ્ધિઓ છે અને ગુજરાતી ભાષાંતર તો કેટલીકવાર ગેરસમજ ઊભી કરે તેવું છે. એથી આ શબ્દ-લાલિત્યથી વિભૂષિત કાવ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગી હોવાથી એનું વિશિષ્ટ ટિપ્પણ સહિત સમુચિત સંપાદન થવું ઘટે અને બને તો એનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત કરાવો જોઈએ.

માનસિક પાપની ભયંકરતા

[સંસારની ભીષણતા]

લેખક : પૂ. મુનિરાજ શ્રીમહાપ્રભવિજયજી

(પૂ. આ. શ્રી. વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી અંતેવાસી)

आत्मभूपतिरयं सनातनः, पीतमोहमदिराविमोहितः ।

किङ्करस्य मनसोऽपि किङ्करैरिन्द्रियैरहरहः किङ्करीकृतः ॥

શાશ્વત ભૂપતિ આત્મા મોહરૂપી દારૂ પી મોહિત થઈને પોતાના સેવકરૂપ–મનના દાસો રૂપ ઈંદ્રિયોથી દાસાનુદાસ બને છે.

આત્મા ઇન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થતાં સુખમાં આસક્ત બની અઢારે પાપસ્થાનકની રમતો રમે છે અને ઘોર સંસારમાં દુઃખાકુલ બની ચિરકાળ પરિભ્રમણ કરે છે. કરેલાં કુકર્મોનું ફલ આત્મા ભોગવે એમાં આશ્ચર્ય નથી. કરેલાં કુકર્મ અન્યને દષ્ટિપથમાં આવે છે, જ્યારે ચિંતવેલાં કર્મો આવતાં નથી. તોપણ ચિંતવેલ કુકર્મનું ફલ કરેલા કુકર્મના ફલ કરતાં અધિક ભયંકર અને દુઃખદાયક છે.

આ વસ્તુના પ્રતિબોધ કરનારા શ્રીવીતરાગ પરમાત્માના શાસનમાં અનેક દષ્ટાંતો છે. તેમાંથી સંસાર–રસિક અજ્ઞાન આત્માને પણ સરળતાથી સમજાવી હૈયામાં સારી રીતે જચાવી, તેવા પાપથી ખસેડવામાં ઉપયોગી દષ્ટાંતનું વર્ણન કરવું યોગ્ય લાગે છે. હિંસાના અને વિલાસના મનોરથ કે સંકલ્પવિકલ્પ કરનાર આત્માઓએ પોતાના જ આત્માને ભયંકર દુઃખની ખાઈમાં ધકેલ્યો છે. એ વિશે બે દષ્ટાંતો જોઈએ.

[૧]

હિંસાનો મનોરથ કરનાર પોતે દુઃખી થાય છે

એકદા મહીપાલ નરપતિની કૌશાંબી નગરીના ઉદ્યાનમાં અવધિજ્ઞાની વરદત્ત મુનિ પધાર્યા. ચતુર્વિધ સંઘ રાજા વગેરે સાથે દેશનાના શ્રવણ અને વંદન માટે તેમની પાસે ઉપસ્થિત થયો. વૈરાગ્યવાહિની દેશનામૃતની પરબ માંડતા મહાત્માએ ફરમાવ્યું કે, જેમ ચંદ્ર રાજા અને રંકના ઘર ઉપર જ્યોત્સ્ના ફેલાવે છે, તેમ સ્યાદ્વાદીઓ, અપરાધી અને નિરપરાધીની દયા કરે છે. આવી દેશના આપતા મહાત્માને અકસ્માત્ હસતા જોઈ, સભ્યજનો વિસ્મય પામી બોલ્યાઃ “સાહેબ! શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે હાસ્ય કરવાથી સાત–આઠ કર્મનો બંધ થાય છે ત્યારે આપના જેવા મોહને જીતનારને વિના પ્રસંગે હાસ્ય કેમ આવ્યું? મુનિએ જણાવ્યું: “આ લીંમડાના ઝાડ ઉપર બેઠેલી સમળી પૂર્વભવના વૈરથી રોષ લાવી મને મારી નાખવા ઇચ્છે છે. કૌતુકથી કારણ પૂછતાં મહાત્માએ પરિષદ્ અને સમળીના પ્રતિબોધ માટે કહ્યું:—

પતિને ઝેર આપતાં શેઠાણીના પ્રાણ સર્પથી ગયા:

શ્રીપુર નગરમાં ધર્મપ્રિય ધન્ય શ્રેષ્ઠીની સુંદરી નામે વ્યભિચારિણી પત્ની હતી: એકદા જારે તેને કહ્યું: “આજથી મારી પાસે તારે આવવું નહિ. તારા પતિનો મને ભય લાગે

છે.” તે કહે: “પ્રિયતમ! એવું ન બોલો. થોડા વખતમાં જ હું આપને નિર્ભય કરીશ.” પતિના પ્રાણ લેવા ઝેરવાળો દૂધનો પ્યાલો તૈયાર કરી ઓરડામાં અંધારા ખૂણે કોઠીઓની વચ્ચે એ.સ તાડ્યો. પતિ જમવા બેઠા ત્યારે લેવા ગઈ. પ્યાલો લેવા જેવો હાથ નાખ્યો તેવો જ સર્પ કરડ્યો. એકદમ બૂમ પાડી, ચકરી ખાઈ પડી અને તરત મરી ગઈ. શેઠાણીના પડવાના અવાજથી શેઠ સંભ્રમથી ભોજન કરતા ઊઠ્યા. “આ શું?” એમ બોલતાં તેની પાસે ગયા. તેને મરેલી જોઈ. તેની ઉપરના સ્નેહથી, તેના દુશ્ચરિત્રને નહિ જાણનાર શેઠ વિલાપ કરવા લાગ્યા.

સુંદરી ક્યાં ગઇ?

તે સુંદરી મરીને સિંહ થઈ અને ધન્ય શેઠ વિરાગ પામી દીક્ષિત થઈ, કોઈ વનમાં કાઉસગ્ગ ધ્યાને રહ્યા. ત્યાં સિંહે આવી ચડી વૈરથી મુનિને મારી નાખ્યા. ધન્ય મુનિ બારમા દેવલોકે ગયા જ્યારે સિંહ ચોથી નરકે ગયો. ‘ખાડો ખોદે તે પડે.’ એ ન્યાયે બીજાને મારી નાખવાનો વિચાર માત્ર કરતાં પણ શેઠાણી અણધારી મરી અને સિંહ થઈ. સિંહે મુનિને માર્યા તો પોતાને ચોથી નરક મળી, જ્યારે મુનિને સમભાવ રાખતાં આવડ્યો તો આ વિકટ પ્રસંગે પણ આત્મસાધના કરી બારમો દેવલોક મેળવ્યો.

દેવલોકમાંથી આવી ધન્ય મુનિ ધર્મરસિક વરદત્ત શેઠ બન્યા:

ધન્ય મુનિનો જીવ બારમા દેવલોકથી ચ્યવી ચંપા નગરીમાં પરોપકારરસિક, ધર્માત્મા દત્તશેઠનો વરદત્ત નામે પુત્ર બન્યો. તે બાલ્યવયથી વિવેકી, દાતા અને દયાળુ હતો. થોડા સમયમાં સમ્યક્ત્વ પામ્યો. સુંદરીનો જીવ ચોથી નરકથી નીકળી, અનેક ભવ ભમી, વરદત્તની દાસીનો પુત્ર થયો. વરદત્ત ઉપર વૈર રાખતો પણ તેનો પ્રેમ સંપાદન કરવા થોડી દયા પાળવા લાગ્યો. શેઠે તેને સાધર્મિક માની પોતાના ભાઈ તરીકે સ્થાપ્યો અને શ્રેષ્ઠિભ્રાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો પણ શેઠને મારી નાખવા પ્રયત્ન કરતો.

હાથનું કર્યું હૈયે લાગ્યું:

એક વખતે શયન વખતે શેઠને ઝેર નાખેલ પાન તેણે આપ્યું પણ ચઉવિહાર હોવાથી ન ખાતાં ઓશિકે મૂક્યું. સવારે શેઠ મંદિરે ગયા. શેઠની સ્ત્રીએ તે પાન દાસીપુત્રને દીયરજી કહીને આપ્યું. દાસીપુત્ર તેના રૂપ, અલંકાર અને વાણીથી મોહ પામી ખાઈ ગયો. તે મરીને સમળી થયો.

દાસીપુત્રને મરેલ જોઈ વૈરાગ્ય પામી લક્ષ્મી ધર્મમાર્ગે વાપરી, વરદત્ત શેઠે દીક્ષા લીધી. તે જ હું છું. સમળી જાતિસ્મરણ પામી મુનિ પાસે આવી ચરણે પડી. અનશન સ્વીકારી, સ્વર્ગે ગઈ. આ જોઈ રાજા વગેરેએ દયાધર્મ સ્વીકાર્યો

આ રીતે હિંસાના મનોરથ માત્રથી શેઠાણી સર્પદંશથી મરી સિંહ થઈ, ત્યાંથી ચોથી નરકે જઈ અનેક ભવ ભમી દાસીપુત્ર થઈ. અન્યની હિંસાના કુકર્મથી પોતે જ મરી સમળી થઈ.

આ રીતે માનસિક પાપનું પણ ભયંકર પરિણામ સમજી બહુ વિચાર કરવા જેવો છે. આ જીવે સ્વરૂપથી કાંઈ જ કર્યું નથી, છતાંય અતિશય દ્વેષથી સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી દુર્ધ્યાનથી તીવ્ર પાપકર્મ ઉપાર્જી ચિરકાળ સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરી કારમું દુઃખ અનુભવ્યું છે. આ રીતે સંસારની ભયંકરતા સમજી, અરે માનસિક કુકર્મનું પણ ખરેખર અતિદુઃખદાયક અને કષ્ટકારક પરિણામ સમજી શાણાએ તેને તજવા જરૂર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આથી પણ વધુ સચોટ અસરકારક દૃષ્ટાંત વિલાસના મનોરથ માત્રથી થતાં ભયંકર દુઃખોનું છે.

[૨]

મનના પાપ વિષે સુનંદા અને રૂપસેન

પૃથ્વીભૂષણ નગરના કનકધ્વજ રાજાની ગુણભંડાર અને રૂપઅંબાર સુનંદા નામની કુંવરીએ બાલ્યાવસ્થામાં પોતાની અગાશીમાંથી એક યુગલને જોયું. તેમાં પુરુષ-સ્ત્રી ઉપર આક્ષેપો કરી માર મારતો, સ્ત્રી પગે પડી કરગરી બોલતીઃ "નાથ! મારો કંઈ વાંક નથી. તપાસ કરો, નાહક ન મારો. હું કુલવાન્ અને નિર્દોષ છું." આવી યાતના જોઈ પુરુષજાતિ ઉપર દ્વેષ થતાં ન પરણવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પરંતુ એ કરતાં સખીએ અટકાવી.

ચાર વર્ષ પછી ફરી રાજમહેલની અગાશી ઉપરથી દોગુંદક દેવ જેવી વિલાસક્રીડા કરતાં દંપતિને જોઈ સુનંદાને તીવ્ર કામોદય થયો. તેમાં રૂપવાન્ યુવાન શ્રેષ્ઠિપુત્ર રૂપસેનનું દર્શન થતાં ઉભયને પ્રેમ થયો, એ પછી ગાઢસ્નેહ બંધાતાં મિલનનો સંકેત થયો. કૌમુદી મહોત્સવ આવ્યો ત્યારે નગરના બધા લોકો અને રાજકુલ બહાર ગયું. પરંતુ સુનંદા અને રૂપસેન બહાનું કાઢી ઘેર રહ્યાં. સંકેત પ્રમાણે રાત્રિ રૂપસેન વિલાસ માટે નીકળ્યો. સુનંદાએ પોતાને ત્યાં બધી સ્વાગતની તૈયારી રાખી. બારીએ દોરડું નાખ્યું. દોરડું હાલતાં રૂપસેન ઉપર આવ્યો માની સખીએ ઉપર ચઢાવી દીધો. વિલાસ થયો. માતાએ ખબર લેવા મોકલેલી દાસી આવતાં એકદમ તેને વિદાય કરી દીધો. સુનંદા સગર્ભા બની. ગર્ભ ગળાવી નાખી રાજવી સાથે પરણી ગઈ.

એ સુનંદા અને રાજવી હરણનું માંસ ખાઈ રહેલા હતાં ત્યારે મુનિયુગલ ભિક્ષા માટે આવ્યું, ત્યારે મુનિએ માથું ધૂણાવ્યું. એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં મહાત્માએ કહ્યુંઃ "કુકર્મ ચિંતનનું ફલ કુકર્મ કરેલાના ફલ કરતાં પણ વધુ દુઃખદાયક છે." સુનંદાએ કહ્યું : "આ સમજાતું નથી માટે કઈ રીતે, કોણે તેવું ફલ ભોગવ્યું તે અમારી ઉપર કૃપા લાવી કહો." મહાત્માએ કહ્યુંઃ "વિષયકષાયને આધીન માણસ દુર્ધ્યાન કરી નરક નિગોદમાં જાય છે અને ત્યાં કારમાં દુઃખો ભોગવે છે. નરક નિગોદનું વર્ણન કરતાં, રાજાનું હૈયું કુણું થતાં કહ્યુંઃ "મારા જેવા અધર્મીની શી દશા થશે?" મુનિએ કહ્યુંઃ "ત્રિકરણ શુદ્ધિથી આરાધેલ થોડો પણ ધર્મ ઉત્તમ ફલ આપે છે. માટે ધર્મની આરાધના કર.

સુનંદાએ કહ્યુંઃ "ભગવાન્ આપના ઉપદેશથી સમજાયું કે સાચી રીતે તો કર્માનુસાર સુખદુઃખ મળે છે. તે કર્મનો કર્તા પણ જીવ છે. ત્યારે અન્ય ઉપર દોષારોપણ કરવું વ્યર્થ છે. તેથી આપ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપશો તો ઉપકાર જ થશે."

મહાત્માએ ખુલાસો આપતાં કહ્યુંઃ "બાલ્યાવસ્થામાં યુગલ જોઈ પુરુષજાતિ ઉપર દ્વેષ થતાં ન પરણવાનું મન થયું. ફરી ચાર વર્ષ પછી દંપતિની દૈવિક વિલાસક્રીડા જોઈ કામોદય થતાં રૂપસેનને જોઈ, બન્નેને અનુરાગ થયો. વિલાસનો સંકેત થતાં બહાનું કાઢી કૌમુદી મહોત્સવમાં ન જતાં ઘેર રહ્યા. રાત્રિએ તારી બારી પાસે નીસરણી મૂકાવેલી. એક જુગારીએ તે દિવસે ધન ગુમાવેલું તે દિવસનો લાભ લઈ ચોરી કરવા તે જ રાત્રે ફરતો ફરતો તારી બારી પાસે થઈને જતો હતો ત્યાં નિસરણી જોઈ કંઈ સંકેત સમજી ઉપર ચઢી આવ્યો. અંધારું અને એકાંતનો લાભ લઈ તારું શીલધન અને હાર લૂંટી ચાલ્યો ગયો. સુનંદા કહે: બરાબર છે?" સુનંદાએ આતુરતાથી પૂછ્યું: "ત્યારે તે વખતે રૂપસેન નહિ આવેલ તો તેનું શું થયું?"

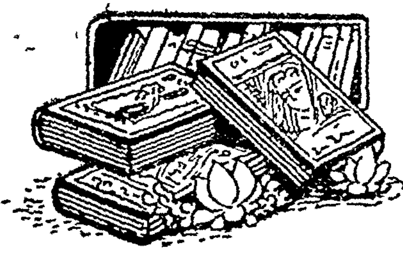
મહાત્મા કહે " રૂપસેન ભોગસામગ્રી લઈ અનેક મનોરથપૂર્વક વિલાસ માટે નીકળેલો. અડધે રસ્તે જ એક મોટું પણ જીર્ણ થયેલ મકાન પવનના ઝપાટાથી એકદમ પડતાં, તે તેની નીચે ચગદાઈ મરી ગયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી તારી કુક્ષિમાં ગર્ભપણે ઉત્પન્ન થયો. બે માસે ગર્ભનાં ચિહ્ન જણાતાં ઔષધથી નાશ કરાવ્યો. મૃત્યુ પામી સર્પ બન્યો. ત્યાર પછી તારું આ રાજવી સાથે લગ્ન થયું રાજા સાથે અહીં આવી બગીચામાં તને જોઈ સર્પને રાગ થયો. તારી પાછળ દોડતાં દોડતાં તેં બૂમ પાડી. રાજસેવકોએ તેને મારી નાખ્યો. તે કાગડો થયો. એકદા નાટક ચાલી રહ્યું હતું, ત્યાં આવી, રાગથી તેને જોઈ સંગીતમાં ભંગ પડાવતાં રાજાએ તેને મારી નાખ્યો. તે મરી હંસ થયો. તમે વડવૃક્ષે બેઠેલાં, ત્યાં તે આવ્યો. એક કાગડો હંસ પાસે આવી ચરકી ઊડી ગયો. રાજાએ રોષથી બાણ માર્યું. હંસ મરીને હરણ થયો. રાજા સાથે તું શિકારની ક્રીડા જોવા ગઈ. તારા રાગથી નાચવા લાગ્યો. રાજાના હાથે મરાયો. તેનું જ માંસ તમે આ ખાઈ રહ્યાં હતાં."

આ સાંભળી સુનંદા અને રાજવીને વૈરાગ્ય થયો. સંસારની આસક્તિ છૂટી. મહાત્માએ જણાવ્યું: " જીવોએ દરેકની સાથે અનંતીવાર અનંતા સંબંધો બાંધ્યા છે અને સઘળી જાતિઓમાં ઉત્પન્ન થઈ અનંતીવાર મહાદુઃખી બન્યા છે."

રાજા-રાણી અને લોકોને વૈરાગ્ય થતાં મહાત્માનો ઉપકાર માની સ્તુતિ કરી. સુનંદાએ આંસુ સારતા પોતાનાં ઘોર પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું. મહાત્માએ કહ્યું: " તારા કરતાં પણ ભયંકર પાપીઓ ચારિત્ર ગ્રહણ કરી, પાળી, મુક્તિ પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે. મૃગનો જીવ વનમાં હાથીરૂપે જન્મ્યો છે. તારા મુખથી પોતાના ભવ સાંભળી જાતિસ્મૃતિ પામી, તારાથી ધર્મ પામી, તપ તપી આઠમા દેવલોકે જશે. અનુક્રમે મોક્ષે જશે. માટે તું દીક્ષા લઈ જન્મ સફળ કર."

સુનંદાએ રાજવીને જણાવ્યું: " હું પાપિની, દુષ્ટા અને કલંકિની છું. દીક્ષાની રજા આપો." રાજા કહે: " જીવ કર્મવશ છે. અકૃત્ય કરી અનેક દુઃખો ભોગવતાં ભવભ્રમણ કરે છે. રાજાએ પણ નરકાદિ દુઃખ આપનાર રાજ્ય તજી દીક્ષાની ભાવના બતાવી. બન્નેએ સંયમ લીધું. રાજા ચારિત્રની સુંદર આરાધના કરી તે જ ભવમાં મોક્ષે ગયો. સુનંદા ઉગ્ર તપ અને ઉગ્ર પશ્ચાત્તાપે ગુરુણીની આજ્ઞા પાળતાં અવધિજ્ઞાન પામી રજા મેળવી હાથીને પ્રતિબોધવા ગઈ. તે પ્રતિબોધ પામ્યો. જાતિસ્મૃતિ થઈ. છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠ કરી દેવગતિ પામ્યો. સુનંદા સાધ્વી માત્ર મનના પાપથી પણ જીવ કેવાં ભયંકર દુઃખો પામે છે તે સમજાવતાં કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગઈ.

આ રીતે આપણે જોયું કે રૂપસેન એક મનોરથના પાપથી પણ અનેક દુઃખો પામી અનેક દુર્ગતિઓ પામ્યો. સંસારના સામાન્ય સુખનો પણ લાલચુ આત્મા પોતાના માટે ભયંકર દુઃખોના દાવાનળો સળગાવે છે. આ હૈયામાં જચતાં જરૂર સંસારની સાચી રીતે ભીષણતા ભાસ્યા વગર નહિ રહે. એક વખત ભીષણતા હૈયામાં બરાબર ભાસે તો નિર્ભય સ્થાન શોધવાની ભાવના જાગે. નિષ્ણાત જ્ઞાની ગુરુને શોધી પ્રયત્ન પણ થાય. સંસારમાં વસ્તુતઃ કોઈ નિર્ભય સ્થાન જ નથી. તે સ્થાન એક ફક્ત મુક્તિનું જ છે. માટે આ રીતે પરમાર્થને સમજી, બરાબર હૈયામાં ઠસાવી શાણા આત્માએ સાચા સુખનું શાશ્વત સ્થાન એવા એક મોક્ષ માટે જ ખરેખર કોઈ પણ રીતે (અનેક કષ્ટો સહી) પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

સોમસૌભાગ્યનું

વિહંગાવલોકન

લેખક : પ્રો. શ્રીયુત હીરાલાલ ર. કાપડિયા એમ. એ.

'**જૈન સાહિત્ય**' એટલે વિવિધ વિષયોની જાતજાતની ભાષામાં મનોહર ફૂલગૂંથણી. આમ હોવાથી આપણને પ્રાગ્-ઐતિહાસિક તેમજ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રો કવિવરોને છાજે એવી રીતે રજૂ કરાયેલાં મળી આવે છે. પ્રસ્તુતમાં હું સોમસુંદરસૂરિ નામના એક સમર્થ સૂરિની જીવનરેખા આલેખતું અને ભક્તની રીતે એમના ગુણોત્કીર્તન કરતું જે કાવ્ય પ્રતિષ્ઠસોમે વિ. સં. ૧૫૨૪ માં રચ્યું છે તેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પૂરો પાડવા માટે આ લેખ લખું છું.

નામ—ઉપર્યુક્ત કાવ્યનું નામ કર્તાએ જાતે **સોમસૌભાગ્ય** રાખ્યું છે. એનો પ્રથમ અંશ સોમસુંદરસૂરિના નામનું દ્યોતન કરે છે, અને બીજો અંશ એમના 'સૌભાગ્ય' વિષે નિર્દેશ કરે છે. જેમ આ કાવ્યના અંતમાં 'સૌભાગ્ય' શબ્દ વપરાયો છે તેમ એ પૂર્વે ઘણાં વર્ષો ઉપર રચાયેલી કોઈ જૈન કે અજૈન કૃતિના નામમાં એવો પ્રયોગ હોય તો તે વિષે તપાસ કરવી બાકી રહે છે. પરંતુ એના પછી રચાયેલા **હીરસૌભાગ્ય**માં તો 'સૌભાગ્ય' શબ્દ વપરાયો છે.

વિભાગ—**સોમસૌભાગ્ય** કાવ્ય દસ સર્ગમાં વિભક્ત કરાયું છે. એ સર્ગોનાં પદ્યોની સંખ્યા અનુક્રમે આ મુજબ છે:—૬૩, ૭૨, ૫૯, ૬૩, ૬૧, ૫૯, ૯૪, ૯૨, ૧૧૦, અને ૭૪. આમ અહીં એકંદર ૭૪૭ પદ્યો છે.

છંદ—સામાન્ય રીતે બૃહત્-કાવ્યો પ્રત્યેક સર્ગનો મોટો ભાગ એક જ છંદમાં અને અંતમાં એ છંદમાં ફેરફાર કરાયેલો જોવાય છે. આ હકીકત પ્રસ્તુત કાવ્યને પણ લાગુ પડે છે. એનો પ્રથમ સર્ગ વસંતતિલકામાં રચાયો છે, અને અંતિમ પદ્ય શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં છે. દ્વિતીય સર્ગ મુખ્યતયા 'અનુષ્ટુભ્' માં અને ત્રીજો ઉપજાતિમાં છે. એમ જાતજાતના છંદોમાં આ કાવ્ય રચાયું છે.

અલંકાર—આ કાવ્ય અંતર્યમક રૂપ શબ્દાલંકારથી તેમજ [1]પરિસંખ્યા, [2]વ્યતિરેક ઉત્પ્રેક્ષા ઇત્યાદિ વિવિધ અર્થાલંકારોથી વિભૂષિત છે.

વિષય—આ કાવ્યનો વિષય તો એનું નામ જ સૂચવે છે તેમ 'તપા' ગચ્છના [2]સોમસુંદરસૂરિનું જીવનચરિત્ર છે.[3]એની જે રૂપરેખા સર્ગદીઠ આલેખાઈ છે તે આપણે વિચારીશું.

બ્રહ્મા તેમજ ઋષભદેવ એમ ઉભયને અંગે ઘટે એવા શ્લેષાત્મક શ્લોકથી આ કાવ્યનો પ્રારંભ કરાયો છે. ત્યારબાદ શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીરસ્વામી અને સર-

---

૧ જુઓ સ. ૧ ના શ્લો. ૨૨ ને ૨૩

૨. જુઓ સ. ૩, શ્લો. ૫૩

૩. એમનુ ચરિત્ર ગુર્વાવલી (વિ. સ. ૧૪૫૫), ચિત્રદુર્ગમહાવીર-પ્રાસાદપ્રશસ્તિ (વિ. સં. ૧૪૯૫) અને ગુરુગુણરત્નાકર (વિ. સ. ૧૫૪૧) માં આલેખાયુ છે.

સ્વતીદેવીને અંગે એકેક શ્લોક છે. શ્લો. ૧૧ માં ‘ ગુજરાત ’ માટે ‘ ગૂર્જરત્રા ’ શબ્દ વપરાયો છે. શ્લો. ૧૧–૩૯માં ‘ પ્રહ્‌લાદનપુર ’ યાને પાલનપુરનું વર્ણન છે. એમાં એ નગરના ગોળાકાર કિલ્લાનો અને એની ધર્મશાળાઓનો અને લેખશાળા (નિશાળ)નો ઉલ્લેખ છે. શ્લો. ૪૦-૪૯માં એ નગરના શેઠ **સજ્જન**નું વર્ણન છે. શ્લો. ૫૦–૬૨ એ શેઠની પત્ની **આલ્હણુદેવી**ને અંગેના છે. એ પૈકી શ્લો. ૫૨–૫૪મા કહ્યું છે કે એ સ્ત્રી તે **સીતા**, દમયંતી, **સુલસા**, **રમા**, **મનોરમા**, **મદનરેખા**, **ભદ્રા**, **સુભદ્રા**, **અંજના**, **કુન્તી**, **મૃગાવતી** કે **જયેષ્ઠા** તો નથી એવા વિકલ્પો વિબુધોને વિષે ઉત્પન્ન કરતી હતી.

બીજા સર્ગની શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે **આલ્હણુદેવી** રાત્રે સ્વપ્નમાં ચન્દ્ર જુએ છે, અને સવાર પડતાં એ પોતાના પતિને એ વાત કરે છે ત્યારે તે કહે છે કે તને ચંદ્ર સમાન પુત્ર થશે. કાલાંતરે એ દેવી પુત્રને જન્મ આપે છે.

બારમે દિવસે **સજ્જન** શેઠ સગાંવ્હાલાંને જમવા તેડે છે. એનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે સૌથી પ્રથમ તો સોના રૂપા અને કાંસાનાં પાત્રો ગોઠવાય છે. પછી દરાખ, [1]અખરોટ, સાકર અને ચારોળી પિરસાય છે. ત્યાર બાદ લાડુ, [2]ચકચકતો ગોળ અને ખાજાં પિરસાય છે. એ પછી વડાં, ઘેબર, [3]લાપસી, કપૂરી શાળનો કૂર, મગની છડેલી દાળ, ઘી, [4]જીવંતી નામનો મનોહર પાક અને જાતજાતનાં શાક પિરસાય છે. **સજ્જન** પંખો નાંખે છે. પછીથી એ કપૂરથી ભરેલો, અને [5]ઘોલના કલ્લોલથી સુંદર એવો ઉત્તમ શાળનો [6]કરંબો પિરસે છે. જમણુ પૂર્ણ થતાં પાનની બીડી આપી સગાંવહાલાંને એ **સજ્જન** ઊંચે આસને બેસાડે છે અને પોતાના પુત્રનું નામ ‘ સોમ ’ પાડે છે.

સોમ પાંચ વર્ષનો થતાં એનું નિશાળગરણું કરાય છે. એને અંગેના વરઘોડામાં નર્તકીઓ નૃત્ય કરે છે.[7] ઉપાધ્યાય ઓંકારપૂર્વક [8]માતૃકા **સોમ**ને શિખવે છે. જોતજોતામાં તો એ સોમ [9]**કાલાપક** વ્યાકરણ, [10]નામમાલા, ધાતુપાઠ, લિંગાનુશાસન અને છંદઃ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે એ વાતનો ઉલ્લેખ કરી આ સર્ગની સમાપ્તિ કરાઈ છે.

ત્રીજો સર્ગ ગુરુપરંપરાના વર્ણનરૂપ છે. એની શરૂઆત મહાવીરસ્વામીથી કરાઇ છે. એમના શિષ્ય પ્રથમ ગણધર **ગૌતમસ્વામી**ને ઉદ્દેશીને અને પાંચમા ગણધર **સુધર્મસ્વામી**ને

---

૧ મૂળમાં ‘ અખોડ ’ શબ્દ છે, પણ ‘ અક્ષોટ ’ જોઈએ.

૨ મૂળમાં સ્ફુરત્–ફાણિતા શબ્દ છે. ગુજરાતી ભાષાંતરમાં આનો અર્થ ‘ સૂતરફેણી ’ કરાયો છે તે ભૂલ છે.

૩ મૂળમાં ‘ લપનશ્રી ’ શબ્દ છે.

૪ આ પાક શેનો બને છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

૫ કપડા વડે છણેલુ—મથેલુ દહી.

૬ આ દહીના પાંચ નીવિયાતામાંનુ એક છે. જુઓ **પચ્ચક્ખાણભાસ** (ગા. ૩૩)

૭ આ પ્રથા વિચિત્ર જણાય છે. આગળ ઉપર દીક્ષાના વરઘોડામાં પણ વારાંગનાઓના નૃત્યની વાત આવે છે.

૮ બારાખડી.

૯ મૂળમાં શ્લો. ૬૪માં આમ છે. ખરી રીતે ‘કલાપક’ જોઈએ. એને ‘કાતંત્ર’ તેમજ ‘કૌમાર’ પણ કહે છે.

૧૦ ભાષાંતરમાં ‘ અષ્ટભિધ ’ એવું કોશનુ નામ અપાયુ છે તે ભ્રાન્ત છે.

અંગે એકેક શ્લોક રચી એ પાંચમા ગણધરની શિષ્યપરંપરા આપતાં ક્રમસર નીચે મુજબ મુનિવરોનો પરિચય એકેક શ્લોક દ્વારા કરાવાયો છે.

[1]જંબૂસ્વામી, પ્રભવસ્વામી, શય્યંભવસૂરિ, યશોભદ્રસૂરિ, સંભૂતિવિજય, ભદ્રબાહુસ્વામી, સ્થૂલભદ્ર, આર્ય મહાગિરિસૂરિ, [2] આર્ય સુહસ્તિસૂરિ, ઇન્દ્રદિન્ન, દિન્નસૂરિ, સિંહગિરિસૂરિ, વજ્રસ્વામી અને વજ્રસેન. એ વજ્રસેનને ચાર શિષ્યો હતા અને એમના નામથી ચાર ગચ્છ થયા. એ પૈકી 'ચંદ્ર' ગચ્છમાં સર્વદેવસૂરિ થયા. એમણે વડના ઝાડ નીચે બેસી આઠ શિષ્યોને સૂરિપદ આપ્યું. ત્યારથી એ ગચ્છ 'વટગચ્છ' તેમજ 'બૃહદ્‌ગચ્છ'ના નામે ઓળખાવા લાગ્યો. એ ગચ્છમાં કાલાંતરે જગચ્ચંદ્રસૂરિ થયા. એમણે બાર વર્ષ સુધી આંબેલનું તપ કર્યું, એથી એમનો ગચ્છ 'તપા' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. એમના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિની વ્યાખ્યાનકળા વખણાતી હતી. એ કર્મગ્રંથના રચનારને વિદ્યાનંદ નામે શિષ્ય થયા. એમને પાલણપુરના રાજાએ રચાવેલા પ્રહ્લાદનવિહારમાં સૂરિપદ અપાયું ત્યારે દેવોએ કપૂર અને કેસરની વૃષ્ટિ કરી હતી એમ અહીં કહ્યું છે.

એમની પાટે ધર્મઘોષસૂરિ થયા. એક વેળા ઉજ્જૈનમાં કોઈ એક યોગીએ સર્પો વિકુર્વ્યા અને એ સૂરિ ઉપર મૂક્યા, તે સમયે એ સૂરિએ એ યોગીને ક્રૌંચ–બંધથી બાંધી લીધો. યોગીએ પોતાને છોડી મૂકવા પ્રાર્થના કરી એટલે સૂરિએ તેમ કર્યું. વિદ્યાપુરમાં એ સૂરિએ ચાર શાકિનીઓને સ્તંભિત કરી. એ સૂરિની પાટે સોમપ્રભસૂરિ થયા. અને એમની પાટે સોમતિલકસૂરિ થયા, અને એ સૂરિને જયાનંદસૂરિ નામે શિષ્ય થયા.

ચોથા સર્ગના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે એક વેળા એ જયાનંદસૂરિ પ્રહ્લાદનપુરમાં પધાર્યા ત્યારે એમની દેશના સાંભળવા સોમકુમાર એમના પિતા સજ્જનની સાથે ગયા. એ સાંભળી સોમકુમારને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. જયાનંદસૂરિએ એમના દેહનાં વિવિધ લક્ષણો વિચાર્યાં. આ લક્ષણો કવિએ એક પછી એક વર્ણવ્યાં છે. તેમ કરતાં એમણે હાથની રેખાઓ પણ વર્ણવી છે. જયાનંદસૂરિએ સજ્જન પાસે પુત્રની માંગણી કરી એ અંતે એમને કબૂલ રાખી અને ધામધૂમપૂર્વક પુત્રને દીક્ષા અપાવવા તૈયારી કરી, એ સમયે જયાનંદસૂરિએ નંદિની સ્થાપના કરી અને સોમકુમારને એમની ભગિની સહિત વિ. સં. ૧૪૩૭ માં દીક્ષા આપી એ સોમકુમારનું નામ સોમસુંદર પાડ્યું

મુખ્યતયા 'વસંતતિલકા' છંદમાં રચાયેલા પાંચમા સર્ગના આદ્ય પદ્યમાં જયાનંદસૂરિ સ્વર્ગે સંચર્યા અને દેવસુંદરસૂરિ ગચ્છનાયક બન્યા એ હકીકત રજૂ કરાઈ છે. ત્યાર બાદ એ સૂરિની પ્રશંસા કરાઈ છે. એ સૂરિએ સોમસુંદરસૂરિને ઉત્તમ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરાવવાના ઇરાદે જ્ઞાનસાગરસૂરિ પાસે મોકલ્યા તેમ થતાં એમણે ટૂંક સમયમાં વિવિધ વિષયોનો સારો બોધ મેળવ્યો. એમણે વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિના યોગ વહન કર્યા એટલે એમને 'ગણિ' પદવી અપાઈ. અને વિ. સં. ૧૪૫૦ માં 'વાચક' પદ અપાયું. રાજકુલપાટક વગેરે સ્થળે વિચરી સોમસુંદરસૂરિ અણહિલ્લપુર પાટણમાં આવ્યા. ત્યાંના નરસિંહ નામના ગૃહસ્થે દેવસુંદરસૂરિને

૧ આને અંગેના શ્લોકનું ભાષાંતર વિચારણીય છે.

૨ એમને ઉદ્દેશીને ભાષાંતરમાં એવો ઉલ્લેખ કરાયો છે કે-'જ્ઞાતાસૂત્ર ઉપર આક્ષેપ કરનાર સમગ્ર વાદીઓને જીતનારા' ભૂલભરેલું ભાષાંતર છે. 'આગમનો જાણકાર અને સમગ્ર વાદીઓને જીતનાર' એમ જોઈએ.

વિજ્ઞપ્તિ કરી કે સોમસુંદરગણિને 'સૂરિ' પદવી આપો. અને મને એ અંગે ઉત્સવ કરવાની અનુજ્ઞા આપો. વિજ્ઞપ્તિ સ્વીકારાતાં એ ગૃહસ્થે નગરને અને પોતાના મહેલને શણગાર્યાં. શુભ મુહૂર્તે દેવસુંદરસૂરિ એ ગૃહસ્થને ત્યાં શિષ્યો સહિત પધાર્યા. અને એમણે જિનપ્રતિમા સહિત નંદી માંડી. ભેરી, હુરંગક અને મૃદંગના અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. ધવલમંગળનો મધુર અવાજ ગૂંજવા લાગ્યો. એવે સમયે દેવસુંદરસૂરિએ **નંદિસૂત્રનો** પાઠ કરી સોમસુંદરગણિને સૂરિ-મંત્ર આપ્યો. તેમ થતાં વિ. સં. ૧૪૪૭ માં એ ગણિ સૂરિ બન્યા. એ સમયે નરસિંહે શ્રીસંઘનો સત્કાર કર્યો અને યાચકોને દાન દીધુ. વળી સુખભક્ષિકા, મોદક, [૧]સોમાલ, વડાં, લાપસી, ખાજાં, કૂર, દાળ અને ઘોળ વડે સંઘને જમાડયો.

છઠ્ઠા સર્ગના પ્રારંભમાં વૃદ્ધ ગુરુના સ્વર્ગવાસની અને સોમસુંદરસૂરિ ગચ્છનાયક થયાની હકીકત રજૂ કરાઈ છે. ત્યાર બાદ એમની પ્રશંસારૂપ પદ્યો છે. પછી 'સમેલ' સરોવરનું અને એ સરોવરવાળા નગરનું મનોહર વર્ણન છે. ત્યાર પછી એ નગરના દેવરાજે એક વેળા એના અનુજ હેમરાજની અને ઘટસિંહની સંમતિ લઈ વાચક મુનિસુંદરના સૂરિ-પદના મહોત્સવાર્થે પુષ્કળ ધન ખર્ચ્યું, એ વાત રજૂ કરાઈ છે. પ્રસંગવશાત્ એ મુનિસુંદરની બુદ્ધિ, સહસ્રાવધાનતા ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ છે. દેવરાજે સંઘપતિ બની મુનિસુંદરસૂરિની સાથે શત્રુંજયની યાત્રા કરી, એમ કહી આ સર્ગ પૂર્ણ કરાયો છે.

સાતમા સર્ગની શરૂઆતમાં 'ઇલિદુર્ગ' નામના નગરનું વર્ણન છે. ત્યારબાદ એવો ઉલ્લેખ છે કે એ નગરના રણમલ્લ રાજાને શ્રીપુંજ નામે પુત્ર હતો. એનો વચ્છરાજના પુત્ર ગોવિંદ તરફ સદ્ભાવ હતો. એ ગોવિંદે કુમારપાલ-વિહારનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને આગળ જતાં પોતાના પુત્ર શ્રીવીરની સંમતિથી સોમસુંદરસૂરિને હાથે ધામધૂમપૂર્વક જય-ચન્દ્ર વાચકને 'સૂરિ' પદ અપાવ્યું. પછી એ ગોવિંદ સંઘપતિ તરીકે શત્રુંજય, ગિરનાર, સોપારક, અને તારણગિરિ (તારંગા)ની યાત્રા કરી પોતાને નગરે પાછો ફર્યો ત્યારે એના પુત્ર શ્રીવીરે એનો સત્કાર કર્યો. એ ગોવિંદને તારણગિરિ ઉપર અજિતનાથનું નવું બિંબ સ્થાપન કરાવવાની ભાવના થઈ એટલે એણે અંબિકા દેવીનું આરાધન કરી એની પાસેથી વરદાન મેળવ્યું અને એ દ્વારા યોગ્ય શિલા પ્રાપ્ત કરી પછી એની પ્રતિમા ઘડાતાં એણે સોમસુંદરસૂરિને હાથે એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

આઠમા સર્ગના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે સોમસુંદરસૂરિ વિહાર કરતા કરતા દેવકુલપાટકમાં પધાર્યા. ત્યાંના સંઘપતિ નિંબે કે જેણે ખાગહડી નામના નગરમાં જિનમંદિર કરાવ્યું હતું, એણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી ભુવનસુંદર વાચકના 'સૂરિ'પદને અંગે મહોત્સવ કર્યો. પછી એ નવીન આચાર્ય કર્ણાવતી ગયા ત્યારે ગુણરાજે પ્રવેશોત્સવ કર્યો. એના ભાઈ આમ્રે એ આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી. આગળ ઉપર એ આચાર્યે શત્રુંજય-માહાત્મ્ય વાંચી સંભળાવ્યું. એ ઉપરથી ગુણરાજે નિયમ લીધો કે જ્યાં સુધી હું ધામધૂમપૂર્વક શત્રુંજયે જઈ આદિનાથને પ્રણામ ન કરું ત્યાં સુધી મારે દહીં-દૂધનો ત્યાગ છે. 'દીપાલિકા-પર્વ' આવતાં તીર્થયાત્રા માટે એણે તૈયાર કરી અહિમ્મદ પાદશાહે કબાહિ વગેરે માણસો સાથે એને દિવ્ય વસ્ત્રોનો પોષાક આપ્યો. વળી પોતાની વા(: દા)રગતિ આપી અને હજાગે સુભટો આપ્યા. વળી રાજાને લાયક નફેરી વગેરે વાદ્ય આપ્યાં.

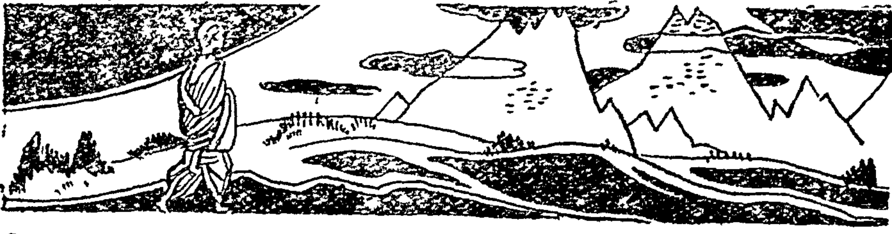
૧ આનો અર્થ જાણવો બાકી રહે છે.

શુભ મુહૂર્તે ગુણરાજ સંઘ સહિત નગરમાંથી નીકળ્યો તે સમયે ઉત્તમ શુકન થયાં. મસ્તક ઉપર જળનો કુંભ રાખીને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી સામી આવતી મળી આભૂષણોથી વિભૂષિત પણ્યાંગના દૃષ્ટિપથમાં આવી. ડાબી તરફ ગધેડાએ, શંડે અને ઘોડાએ શુભકારી સ્પષ્ટ સાદ વિસ્તાર્યો, ડાબી અને જમણી તરફ દુર્ગાએ અને ગણેશે કલ્યાણકારી અવાજ કર્યા. નિર્ધૂમ અગ્નિ અને હાથી સામે દેખાયા. સંઘ પ્રયાણ કરી વીરમગામ પહોંચ્યો. ત્યાંથી આગળ જતાં શ્રીમલિકો અને રાણાઓએ ગુણરાજને ભેટ આપી. પછી સંઘ ધંધુકા અને વલભીપુર થઈ પાલીતાણે આવ્યો. ગુણરાજ સકળ સંઘ સહિત 'શત્રુંજય 'ગિરિ ઉપર ચડ્યો. એણે કપર્દી યક્ષને અને આદિનાથને પ્રણામ કર્યા. પછી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થતાં ગુણરાજ મધુમતી (મહુવા) આવ્યો. એ સમયે એની વિજ્ઞપ્તિથી ગચ્છપતિ જિનસુંદર વાચકને 'સૂરિ ' પદવી આપી અને એનો ઉત્સવ એ ગુણરાજે કર્યો. પછી એ ક્રમે ક્રમે દેવપત્તન, મંગલપુર અને જીર્ણદુર્ગ (જૂનાગઢ)માં આવ્યો. 'રૈવત'ગિરિના રાજાને રંજિત કરી ગુણરાજે એ ગિરિની યાત્રા કરી અને કાળાંતરે એ કર્ણાવતી આવ્યો. આ પ્રમાણેની હકીકત વર્ણવી આ સર્ગ પૂરો કરાયો છે.

નવમા સર્ગમાં વિશાલરાજને 'વાચક' પદ, બિંબની પ્રતિષ્ઠા, જિનકીર્તિને 'સૂરિ' પદવી, પંચમીનું ઉદ્યાપન, રાણપુરમાં ભવ્ય જિનમંદિરનું નિર્માણ, અમદાવાદના સમરસિંહની તીર્થયાત્રા, પચવારકમાં સંઘવી મહુણસિંહે બંધાવેલ જિનમંદિર અને વિ. સં. ૧૪૯૯માં સોમસુંદરસૂરિનો સ્વર્ગવાસ; એ બાબતો વર્ણવાઈ છે.

દસમા સર્ગમાં સોમસુંદરસૂરિની પાટે થયેલા કેટલાક મુનિવરોની સંક્ષેપમાં પ્રશંસાપૂર્વક નોંધ લેવાઈ છે. સૌથી પ્રથમ મુનિસુંદરસૂરિ વિષે ઉલ્લેખ છે. 'સૂરિ–મન્ત્ર 'નું સ્મરણ કરવાની એમની શક્તિ વર્ણવી એમને હાથે 'શ્રીરોહિણી' નગરમાં ઉપદ્રવ દૂર થતાં ત્યાંના રાજાએ શિકારનો નિષેધ સ્વીકાર્યો અને અમારિ પ્રવર્તાવી, એ વાત અહીં કહેવાઈ છે. વળી દેવકુલપાટકમાં "શાંતિ–સ્તવન"થી મારિનો ઉપદ્રવ એ સૂરિએ દૂર કર્યો હતો એમ પણ અહીં કહ્યું છે. એમના પછી જયચન્દ્રસૂરિ વિષે એવો ઉલ્લેખ છે કે એમને 'કૃષ્ણ વાગ્દેવતા" નું બિરુદ હતું અને એમણે કાવ્યપ્રકાશ, સંમતિ (પ્રકરણ) વગેરે ગ્રંથો ઘણા શિષ્યોને ભણાવ્યા હતા. ત્યાર બાદ ભુવનસુંદરસૂરિ, જિનસુંદરસૂરિ અને જિનકીર્તિસૂરિ વિષે નિર્દેશ છે. રત્નશેખરસૂરિના સંબંધમા એમ કહ્યુ છે કે એમણે દક્ષિણ દિશાના ગવિષ્ઠ વાદીઓને જીત્યા હતા. સંઘપતિ લક્ષે જેમને સૂરિપદ અપાવ્યું હતુ; એવા ગુણોદયનંદિસૂરિનો ઉલ્લેખ કરી ફરીથી રત્નશેખરસૂરિનું ગુણોત્કીર્તન કરાયું છે. પછી લક્ષ્મીસાગર મુનિરાજ વિષે એમ કહ્યું છે કે જીર્ણદુર્ગ (જૂનાગઢ)ના રાજાની સભામાં અજૈન મતનું એમણે ખંડન કર્યું હતું. એ સૂરિએ પિત્તળની પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. અને 'ચલાટાપલ્લી ' નગરના દાક્ષિણાત્ય મહાદેવે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી એ સૂરિને હાથે અપાયેલા બે વાચક પદવીને અંગે ઉત્સવ કર્યો હતો. વિશેષમાં એ સૂરિએ ૭૨ જિનાલયોમાં એટલે ચોવીશીનાં બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. સોમદેવસૂરિને પ્રબળ વાદી અને પ્રખર વક્તા તેમજ કુશળ કવિ તરીકે વર્ણવ્યા છે. સાથે સાથે એમની સમસ્યાશક્તિથી જૂનાગઢનો રાજા રાજી થયો હતો. એમ અહીં કહ્યું છે. ત્યાર બાદ રત્નમંડનને ઉત્તમ વક્તા અને કવિ કહ્યા છે. એમના પછી સોમજયસૂરિ, ઉપાધ્યાય સાધુરાજ, 'કૃષ્ણ સરસ્વતી ' ચારિત્રરત્ન, ઉપા૦ સત્યશેખર, વાચક

[જુઓ : અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૨૦૦]

તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડારો

લેખક : શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

⊙

મોટા શહેરોમાં તો જ્ઞાનભંડાર હોય છે જ. કેટલાંક સ્થાનોમાં એની સંખ્યા એક કરતાં વધુની હોય છે અને એમાં હસ્તલિખિત કે છાપેલી કાગળની પ્રતો તેમજ જૈન-ધર્મ સંબંધી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ માહિતી આપતાં પુસ્તકો પણ હોય છે. અહીં એ સંબંધી વાત કરવાની નથી. આજે સૌ કોઇ જાણે છે કે, એ સર્વ કરતાં પ્રાચીન તો તાડપત્રો પરનાં લખાણ ગણાય છે. વળી જુદા જુદા અભ્યાસીઓ તરફથી તાડપત્ર પર લખાયેલ સાહિત્ય અંગે જે લખાણો પ્રગટ થયેલાં છે એ જોતાં જણાય છે કે, એમાં વર્ણવવામાં આવેલી બાબતો પૂર્વગ્રહથી દોષિત નથી થઇ. કેટલાંક તો ખુદ મુનિરાજોના પોતાના હસ્તાક્ષરોમાં આજે પણ શોભી રહ્યાં છે. કેટલાકના અક્ષરો આજે પણ 'મોતીના દાણા'ની ઉપમાને સાર્થક કરે છે; અને એ લખવામાં વપરાયેલી શાહી જોતાં જાણે થોડા સમય પર જ એ લખાયાં હોય એમ લાગે છે. અર્થાત્ વર્ષોનાં વહાણાં વાયાં છતાં શાહીમાં ઝાંખપ આવી નથી.

મુનિ શ્રીપુણ્યવિજયજી દ્વારા પાટણમાં ભંડારોનું સંશોધન કાર્ય લગભગ પૂર્ણ થયા પછી તેઓશ્રીએ જેસલમેર અને આ વર્ષમાં ખંભાતના ભંડારનું સંશોધન કર્યું છે. એ ઉભય સ્થાનોમાં થોડા દિવસ રોકાવાનો યોગ સાંપડવાથી એ કાર્ય કેવી પદ્ધતિથી કરાય છે, એમાં કેવી ચીવટ રાખવી પડે છે, અને ગફલતથી પાનાં ભેળસેળ થઇ ગયાં હોય તો એને મેળવતાં કેટલી મુશીબત પડે છે ઇત્યાદિ વાતો નજરે જોવા મળી અમદાવાદ કે વડોદરાના ભંડારમાં તાડપત્રો પર લખાયેલી પ્રતો હશે, છતાં જૈનધર્મના તાડપત્રો પર લખાયેલ ગ્રંથો મોટા પ્રમાણમાં જેસલમેર, પાટણ અને ખંભાતમાં છે એ વાત જગજાણીતી છે. અંગ્રેજ વિદ્વાનો ડૉ. પીટરસન આદિએ, એ સંબંધી નોંધ પોતાના અહેવાલોમાં લીધેલી છે. અહીં જૈન સમાજનું ખાસ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવાની વાત તો એટલી જ છે કે, જ્યારે એની પાસે પૂર્વજોનો આવો અણમૂલો વારસો મોજુદ છે ત્યારે એણે એકચિત્ત બની, એ ભંડારોમાં કેવી કેવી અપૂર્વ ચીજો સંગ્રહિત કરેલી છે એનો ખ્યાલ જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનો તેમજ ઇતર જનસમૂહને આવે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરવા જોઈએ. જેસલમેરથી કેટલીક જીર્ણ તેમજ ખાસ અગત્યની તાડપત્રીય પ્રતો ફોટો લેવરાવવા સારુ દિલ્હી લઇ જવામાં આવી હતી, અને એ તકનો લાભ લઇ ત્યાં એક પ્રદર્શન પણ ગોઠવવામાં આવેલું, જેનું ઉદ્ઘાટન ભારતના સ્વનામધન્ય રાષ્ટ્રપ્રમુખ શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદજીના વરદ હસ્તે કરાવવામાં આવ્યું

હતું. એ વેળા તેઓશ્રીએ જે ઉદ્‌ગારો કાઢેલા, તે આપણા માટે ગૌરવસૂચક છે. ‘સ્વયંસેવક’ માસિક અને ‘જૈન’ સપ્તાહિકમાં એ પ્રગટ થઇ ચૂકેલ છે. તેમના જેવા વિદ્વાનને એ વેળાએ જ ખબર પડી કે જૈનો પાસે આવું પ્રાચીન અને અણમોલ સાહિત્ય છે. ખંભાતથી વિહાર કરતાં પૂર્વે એક જાહેર સભામાં મુનિ શ્રીપુણ્યવિજયજીએ જણાવ્યું હતું કે, આપણા ભંડારોમાં સંઘરાયેલી આ જાતની સાહિત્યસામગ્રીની આપણી પાસે પૂરી નોંધ પણ નથી છતાં અત્યાર સુધી તેઓશ્રીએ જે જોયું છે અને જે જોવાયું નથી એનો અંદાજ મૂકતાં તેઓ જણાવે છે કે એની સામાન્ય યાદીમાત્રથી ચોપડાના ચોપડા ભરાઇ જાય.

દુ:ખની વાત એટલી જ છે કે, આપણી પાસે આ પ્રકારની કીમતી સામગ્રીના મુનિશ્રીએ મહાપ્રયાસે તૈયાર કરેલાં વિગતવાર સૂચિપત્રો તૈયાર હોવા છતાં એ સત્વર પ્રગટ કરવા માટે આપણી આંખ ઉઘડતી નથી. જેસલમેરનું સૂચિપત્ર તૈયાર હોવા છતાં હજુયે એ પ્રેસમાં જવા પામ્યું નથી. શ્રી. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સે જેમ એ પ્રાચીન ભંડારના ઉદ્ધારમાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો તેમ એ પ્રગટ કરવાની જવાબદારી પણ સ્વીકારી છે. મારે કબૂલવું જોઇએ કે, એ દિશામાં અમારી અપીલ છતાં ઘણા જ્ઞાનભંડારો તરફથી કંઇ જ જવાબ મળ્યો નથી. આ પ્રકારનાં સૂચીપત્રો વારંવાર છપાવી શકાતાં નથી એ માત્ર પ્રત કે પુસ્તકની યાદીરૂપ હોતાં નથી પણ એમાં તો રચનાની સાલસંવત્, કર્ત્તાનો વંશ, તેમજ જે સ્થળમાં રચના થઇ હોય તેનું વર્ણન તથા સહાયકના જીવન અંગે ઘણી માહિતી હોય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો એ ઉપરથી ઘણી જાતની ઐતિહાસિક સાંકળના અંકોડા જોડી શકાય છે. આવી માહિતીવાળાં લિસ્ટ પાછળ દશ કે પંદર હજારની રકમ એક હજાર નકલ માટે ખરચાય એ કોઇ મોટી વાત નથી. જૈનસમાજ પાસે જ્ઞાન ખાતે રકમો પડી હોય છે. કેટલીક વાર એ મામૂલી પ્રકાશનોમાં વેડફાતી નજરે પણ આવે છે જ્યારે આવા જરૂરી સાહિત્ય તરફ વહીવટદારનું ધ્યાન પણ જતું નથી. આજના યુગમાં જૈનધર્મની પ્રભાવના સાહિત્યના પ્રકાશનથી જ વધુ પ્રમાણમાં થવાનો સંભવ છે. એ સાધન એવું છે કે એની અસર વીજળી માફક વિશ્વના ચારે ખૂણામાં પથરાઈ જાય છે. ભગવંત શ્રી. મહાવીરદેવની ભાવના–‘**સવી જીવ કરું શાસનરસી**’ની હતી. તેઓશ્રી પ્રરૂપિત ઉમદા તત્ત્વો–રહસ્યમય વાતો જે ગ્રંથોમાં સંઘરાયેલી છે એની વાત જગતના જીવો જાણે તો એથી લાભ જ થવાનો છે.

અંતમાં કહેવાનું એટલું જ કે આપણા વહીવટદારોએ જ્ઞાનભંડારમાંથી સારામાં સારી રકમો નક્કી કરીને આ પ્રકારના સાહિત્યપ્રકાશન પાછળ ખરચવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. એ રકમ એક મધ્યસ્થ સંસ્થાને–ચાહે તો શ્વે. કોન્ફરન્સને—અગર તો શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીને સોંપાય અને જેસલમેર, ખંભાત આદિનાં જે પ્રાચીન ભંડારોનાં સૂચીપત્રો તૈયાર હોય તે વહેલી તકે પ્રગટ થાય તેવો પ્રબંધ એમાંથી થવો જોઈએ. વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ પર એકવાર વિસ્તૃત નામાવલિ આવશે પછી પ્રકાશન કાર્યમાં જરૂર તાજગી આવવાની.

જ્ઞાનનો વધુ વિસ્તાર થાય, માનવોના હૃદયમાં એનો પ્રકાશ પથરાય; એ કરતાં વધુ જનસેવા કઈ હોઈ શકે ?

साधुचन्द्रकृत तीर्थराज चैत्यपरिपाटीका समय

लेखक : श्रीयुत भंवरलालजी नाहटा

जैनयुग वर्ष १ अंक ६ पृ० २१९ में "तीर्थराज चैत्यपरिपाटी स्तवनम्" नामक एक रचना चालू गुजराती रूपान्तर और ऐतिहासिक टिप्पणोंके साथ दक्षिणविहारी मुनि अमरविजयजीके शिष्य मुनि चतुरविजयजीने प्रकाशित की थी। मुनिश्रीने इसके रचनाकालके संबन्धमें लिखा था कि इसके कर्ता साधुचंद्रके संबन्धमें कोई उल्लेख नहीं मिला पर इसमें देवराज और वच्छराजके संघका उल्लेख किया है, वे जिनविजयजी सम्पादित 'प्राचीन जैन लेख संग्रह' भाग २ लेखाङ्क ३८० वाले राजगृहस्थ सं० १४१२ की प्रशस्तिमें उल्लिखित ठक्कुर मण्डनके पुत्र देवराज वच्छराज होगे इसलिए इस चैत्यपरिपाटीका समय १५ वां शतक व इसके रचयिता खरतरगच्छीय होना संभव है, जबसे हमने उन उल्लेखको पढा, हमें वह संगत नहीं प्रतीत हुआ क्योंकि इस चैत्यपरिपाटीमें विक्रमपुर (वीकानेर), जोधपुर, सिरोही आदिके कई मंदिरोंका उल्लेख किया है और ये तीनो नगर ही सं० १४१२ के वहुत पीछे बसे हैं। सीरोही सं० १३६२ या १४८२ में, जोधपुर नगर सं० १५१५ में तथा बीकानेर १५४५ में बसा है, वैसे भी राजगृवहाले देवराज वच्छराज वीकानेर आकर शत्रुंजयका संघ निकाले यह संभव नहीं है। चैत्यपरिपाटीका आरंभ वीकानेरके मंदिरोंसे ही किया गया है इसलिए यह रचना सं० १५४५ के पश्चात्की तो स्वयं ही सिद्ध हो जाती है। अब रहा उसका निश्चित समय ज्ञात करना। यद्यपि चैत्यपरिपाटीके अन्तिम पद्यमें "तेत्रीस वच्छर विगय मच्छर" पाठ आता है पर इसके अतिरिक्त तेत्रीस अंककी संगति किसी भी तरह संगत नहीं वैठती। क्योंकि मुनिजीके संभावित सं० १४३३ तो दर किनार पर सं० १५३३ भी होना संभव नहीं। एवं १६३३ इसलिए संभव नहीं कि इस परिपाटीमें वीकानेरके केवल दो जिनालय आदिनाथ और महावीरका उल्लेख आया है जब कि सं० १५९२ तक ४ मन्दिरोंका निर्माण हो चुका था। साधुचन्द्रके संवन्धमें खोज करने पर विदित हुआ कि आप खरतरगच्छके भावहर्षशाखाके उद्भावक भावहर्षसूरिके ये दादागुरु थे इसलिए इनका समय संवत् १५५० से सं० १६०० के करीबका होना चाहिए। अब बीकानेरके जिन दो मन्दिरोंका उल्लेख आया है उनके निर्माणके संबन्धमें विचार करने पर मालूम हुआ कि प्रथम आदि

जिनालय जो चउवीसटाजी नामसे प्रसिद्ध था, वि० सं० १५७१ में राव बीकाजीके राजकालमें प्रतिष्ठित हुआ तथा दूसरा श्रीमहावीर जिनालयका निश्चित समय तो माल्रम नहीं हुआ पर इस मंदिरकी प्रतिष्ठाके थोडे वर्ष बाद ही उसके बननेका उल्लेख लुंकागच्छकी पट्टावलीमें आता है। तीसरा भव्य जिनालय "त्रैलोक्यदीपक भांडासर" सं० १५७१ में प्रतिष्ठित हो चुका था उसका उल्लेख इस चैत्यपरिपाटीमें नहीं आनेसे इसका रचनासमय वि० सं० १५६१ से सं० १५७१ के मध्यका निश्चित होता है। इसके अन्तिम पद्यमें "बहु संघ साथइ देवराजइ वच्छराज नमंसिया" पाठ है। इन संघपति देवराज वच्छराजकी शत्रुंजययात्राके सम्बन्धमें अन्वेषण करने पर 'कर्मचंद्रमंत्रिवंशप्रबंध'में मंत्रीश्वर कर्मचंद्रके पूर्वज श्रीवच्छराज व देवराज सिद्ध होते हैं। उल्लेख इस प्रकार है:—

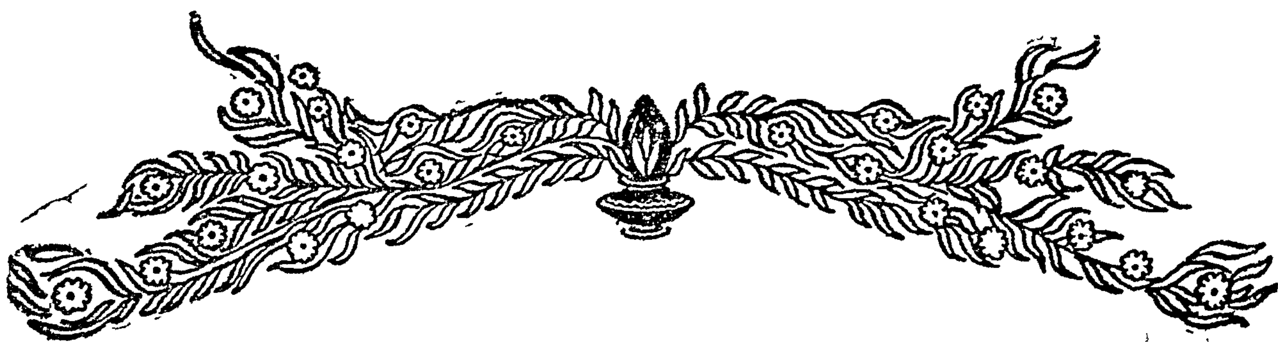
"तत्पुत्राः सुपवित्रा त्रयोऽभवंस्तेषु **वच्छराजाख्यः।**
प्रथमोऽथ **देवराजो,** गुणाद्वितीयो द्वितीयोऽभवत् ॥ ९९ ॥"

वच्छराजकी शत्रुंजययात्राका उल्लेख भी इसी ग्रंथके १३७ वे श्लोकमें प्राप्त होता है—

"परभूमिपंचानन बिरुदं, सन्प्राप्तवान् स भाग्येन।
कृतसंघः शत्रुंजयशैलादिषु संव्ययद्यात्राम् ॥१३७॥"

उपर्युक्त विवेचन और उद्धरणोसे स्पष्ट है कि यह चैत्यपरिपाटी वि० सं० १५६५ के आसपासकी है और इसमें उल्लिखित देवराज वच्छराज दोनों बीकानेरके बोहित्थरा वंशके सुप्रसिद्ध नरपुंगव थे जिनका बीकानेर बसानेमें भी पूरा हाथ था व वच्छावतवंश इन्हींकी खानदान है। वच्छराज बीकानेर बसानेवाले प्रथम राजा राव बीकाजीके प्रधान मंत्री थे। इनके विशेष कार्यकलाप जाननेके लिए "कर्मचंद्रमंत्रिवंशप्रबन्धवृत्ति" देखना चाहिए।

उपर्युक्त चैत्यपरिपाटी तत्कालीन जैन मंदिरोके सम्बन्धमें महत्त्वपूर्ण सूचना देती है। इसमें उल्लिखित राजस्थान व गुजरातस्थित कई स्थानोके जैन मंदिर इस समय विद्यमान नहीं है। सिरोहीमें इसकी रचनासमय तक खरतरवसही शान्तिजिणंद, तीन चैत्य आदिनाथके व एक अजितनाथ प्रभुके कुल ५ मंदिर थे, बाकी पीछेके बने हुए है। इसी तरह जोधपुरके कुंथुनाथ विधिचैत्य, पार्श्वनाथ व शान्तिनाथ जिनालयका उल्लेख है, इसमें भी काफी परिवर्त्तन हो गया प्रतीत होता है। चैत्यपरिपाटीमें उल्लिखित जिनमंदिरोमें कोई लेख आदि न हो पर अभी विद्यमान हों तो उनका निर्माणकाल भी इससे पूर्वका सिद्ध हो जाता है। मुनि चतुरविजयजीने छीपगवसहीको शिवा सोमजीकी टूंकसे अभिन्न लिखा है यह ठीक नहीं, छीपगवसति प्राचीन है जब कि शिवा सोमजीकी टूंक सं० १६७७ में प्रतिष्ठित हुई थी।

खेडके शान्ति जिनालय संबन्धी उल्लेख

लेखक : श्रीयुत अगरचंदजी नाहटा और भंवरलालजी नाहटा

[गतांकमें दिये हुए 'खेडके शिलालेख' शीर्षक लेखकी अनुपूर्ति]

⊙

खेडके शान्ति जिनालयका उल्लेख पूर्व आ चुका है। उस समय उसकी प्रतिष्ठाके संवतादि उल्लेख जो संगृहीत थे उनकी स्मृति नहीं रही अतः इस परिशिष्टके रूप यहां उन्हें दिया जा रहा है:—

१. जेसलमेर बृहद्ज्ञानभंडारकी १४वीं शतीकी एक संग्रह प्रतिमें 'शान्तिनाथ रास' नामक अपूर्ण प्राचीन रास उपलब्ध हुआ है। यह रास बहु संभव उक्त शान्ति जिनालय प्रतिष्ठाके प्रसंग पर ही बनाया गया होगा। उक्त रासके प्रारंभमें ही इसका उल्लेख इस प्रकार किया गया है:—

"खेड़नयर जो संति उद्धरणि कराविउ, विहि समुदयस सुभत्ति जिणवइसूरि ठाविउ। २।"

२. 'युगप्रधानाचार्य गुर्वावलीमें खेड़ नगरका नाम "लवणखेटक" पाया जाता है। इस प्रतिष्ठाका उल्लेख इस प्रकार इसमें प्राप्त है:—

"सं० १२५६ चैत्र वदि ५ लवणखेटे नेमिचंद्र-देवचंद्र-धर्मकीर्ति-देवेन्द्रनामानो व्रतिनः कृताः। सं० १२५७ श्रीशांतिनाथदेवगृहे प्रतिष्ठारम्भः प्रधानशकुनाभावे विलम्बितः। सं० १२५८ चैत्र वदि ५ शान्तिनाथ विधिचैत्ये श्रीशान्तिनाथ प्रतिमा प्रतिष्ठिता,—शिखरश्च।"

अर्थात्-इस मंदिरकी प्रतिष्ठाएं १२५७ में होनी निश्चित हुई थी पर अच्छे शकुनोंके अभावमें सं० १२५८ चैत्र वदि ५ के दिन शांतिनाथ विधिचैत्यके श्रीशान्तिनाथप्रभु और शिखरकी प्रतिष्ठा श्रीजिनपतिसूरिजीके करकमलोसे सम्पन्न हुई।

३. चौदहवीं शतीके सुप्रसिद्ध विद्वान लक्ष्मीतिलकगणि रचित 'शान्तिनाथदेव रास'में इस प्रतिष्ठाका उल्लेख इस प्रकार पाया जाता है:—

"तसु पड़िम गुरुमहिम निपड़िमरूवया, सांपढिहि नंदणिण उद्धरिणि कारिया।
खेड़ि जिणवयसूरिहि पासि पयठाविया, तहि जि परि दिवसि सवि उच्छवा संगया ॥४५॥

विक्कमे वच्छरे वारहट्ठावने, महु बहुल पंचमी दिवस किर सोवने ।
सोभन देवराय कारिय पयट्ठविहि, अप्पणा मज्झि हेऊण गुरु महानिहि ॥ ४६ ॥
धम्मपुरु नट्टपुरु कितु जीवहपुरं, किन्नरासाणपुरु किन्नु चचरपुरं ।
किनु विहि संघपुरु किनु दाणहपुरं, तहि महे संकियं एम खेडप्पुरं ॥ ४७ ॥"

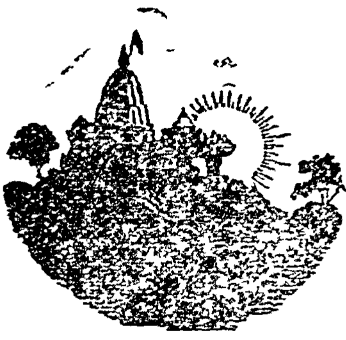
ये शांतिनाथ विधिचैत्य सं० १३८३ पर्यन्त तो पूज्यमान वंदमान था यह बात 'गुर्वावली'के उल्लेखसे स्पष्ट है । श्रीजिनकुशलसूरिजी बाहड़मेरसे जालोर जाते समय खेड़स्थित स्वपूर्वज कारित श्रीशांतिनाथ और समियाणा (सिवाना)के शान्तिनाथ जिनालयकी वंदना की। इसमें वाहित्रिक उद्धरणके लिए "राज्यभार धुराको धारण करनेमें धौरेयके समान लिखा है।"

उद्धरणके पुत्र कुलधर संभवतः जालौर भी रहने लगे थे उनके स्वर्णगिरि-जाबालिपुरमें श्रीमहावीरदेव विधिचैत्य निर्माण कराने व सं० १२९९ मिति प्रथमाश्विन वदि २ के दिन दीक्षा लेने व कुलतिलक मुनि नामसे प्रसिद्ध होनेका महत्त्वपूर्ण उल्लेख 'गुर्वावली'में पाया जाता है। इसमें कुलधरके पुत्र भोजराजा और उसके पुत्र सलखणसिंहका भी उल्लेख है।

सं० १५४६ में इसी देशके मंत्रीश्वर राजसिंहके लिखाई हुई स्वर्णाक्षरी कल्पसूत्रकी ४८ श्लोकवाली प्रशस्ति उद्धरणके वंशपरंपरा एवं वंशधरोंके सुकृत्यों पर अच्छा प्रकाश डालती है । लेखविस्तार भयसे हम उसका सार नहीं दे रहे है, पर यह प्रशस्ति 'देशविरति धर्माराधक समाज' द्वारा प्रकाशित "पुस्तक प्रशस्ति संग्रह"के पृष्ठ ४६ में प्रकाशित है, उसकी ओर पाठकोंका ध्यान आकर्षित कर देना आवश्यक समझते है। खरतरगच्छकी बेगड़शाखाके अन्य साहित्यके अनुशीलनसे और भी बहुतसी ज्ञातव्य बातें प्रकाशमें आ सकती हैं। समय मिला तो कभी स्वतंत्र प्रकाश डालेंगे। इस शाखाके स्थापक जिनेश्वरसूरि उद्धरणके वंशज ही थे, और भी अनेक आचार्य हुए है जिनका निर्देश आगे किया जा चुका है।

खेड़, जालौर, समियाना आदि स्थानोके प्राचीन जैन मंदिर प्राप्त नहीं है। मुसलमानोंके आक्रमणादिसे ही उनका विनाश हो जाना प्रतीत होता है। जालौरके कान्हडदेका यवनोसे महान् संघर्ष हुआ, इतिहासप्रसिद्ध है। संभव है इसी समय जालौर तन्निकटवर्ती देवायतनोंकी अधिक परिमाणमें ध्वंसलीला चली हो।

खेटकका नाम लवणखेटक 'गुर्वावली'में मिलता है इस संबन्धमें विचार करने पर मालूम हुआ कि खेडके निकट ही पंचपद्रा नामक स्थान है जहां आज भी नमकका उत्पादन होता है। यहांका नमक विशेष प्रकारका है। हमारा ख्याल है या तो खेड विशालनगरमें वसा हो या यहां भी उस समय नमक बनाया जाता रहा होगा। खेड़ संज्ञक अन्य स्थानोसे पृथक्त्व बतानेके लिए ही इसे लवणखेटक लिखा, और प्रसिद्धि प्राप्त हुइ विदित होती है।

प्रभासपाटणना शिलालेखो

संग्राहक : पू. मुनिराज श्रीचंदनसागरजी

[गतांकथी चालु]

(११) श्रीपार्श्वनाथनी प्रतिमानो लेख—

संवत् १६६६ वर्षे पोष वदि ६ भृगौ वृद्धज्ञातीय····पत्तनवासि सा० गोविंद··· राणश्रीना···· ·······प्रतपा श्रीविजयसेनसूरि ···

(१२) श्रीशान्तिनाथ प्रभुनी प्रतिमा विपेनो लेख—

संवत् १६६६ वर्षे पोष वदि ६ शुक्रे ऊकेशज्ञातीय वृद्धशाखीय देवपत्तनवास्तव्य···· ····लजीभार्या····श्रीशान्तिनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं च श्रीतपागच्छे भट्टारकपुरि····श्रीविजयसेन-सूरिभिः।

(१३) श्रीअजितनाथनी प्रतिमानो लेख—

संवत् १६६६ वर्षे·······वदि·······शाखीय देवपत्तनवास्तव्य स० शिवदासनाम्ना ·······श्रीअजितनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं च श्री ······ सूरिभिः।

(१४) श्रीसंभवनाथनी प्रतिमानो लेख—

संवत् १६६६ वर्षे ···· वासरे लाडगोत्रे ब्रह्मशाखायां ऊकेशज्ञातीय वृद्धशाखीय देवपत्तनवास्तव्य सा० रतनसी भार्या दीवाली सुत सा० स० वा भार्या तृक्षई सुत सा वाघजीनाम्ना स्वश्रेयसे श्रीसंभवनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं च श्रीतपागच्छे पातसाहि श्रीअकबर-सुरत्राणप्रदत्तपुस्तकभांडागारदानषाणमासिकजंतुजाताभयदानप्रवर्त्तनजीजिआ शत्रुंजयादि कर-मोचनस्फुरन्मानप्रदा ······तिबहुमानभट्टारक श्रीहीरविजयसूरिपट्ट·······सहस्रकिरणानुकारिभिः पातसाहि श्रीअकबरधराधिपति सभा सं·········तप्रभृतवादिवृंदजयकार साहिपार्श्वप्राप्त वृषभ वृषभी महिषमहिषी च ' ' भयदानस्फुरन्मानोदार सर्वत' प्रवर्द्धमानप्रधानयशोराशिधारकः सकलभट्टारककोटीरहारभट्टारक श्रीविजयसेनसूरिभिः।

(१५) श्रीशीतलनाथप्रभुनी मूर्तिनो लेख—

संवत् १६६६ वर्षे पोष वदि ८ रविवासरे सोरठीआज्ञातीय वृद्धशाखीय देवपत्तन-वास्तव्य ······। ताः भार्या श्री० रंभादे सुतै र्म्य० वषा म० राजपाल म० जगपाल नामकै च पितृश्रेयोर्थ श्रीशीतलनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं च श्रीतपागच्छे पातसाहि श्रीअकबरदत्तबहुमान-भट्टारक श्रीहीरविजयसूरिपट्टप्रभाकरानुकारिपातसाहि श्रीअकबर प्राप्तवादिवृंदजय श्रीधारि-यशोधारिभट्टारकश्रीविजयसेनसूरिभिः।

(१६) श्रीचन्द्रप्रभप्रभुनी मूर्तिनो लेख—

संवत् १६६६ वर्षे पौषासिता षठ्यां भृगुवासरे लाडगोत्रे ब्रह्मशाखायां ऊकेशज्ञातीय वृद्धशाखीय देवपत्तनवास्तव्यं सा० रतनसी भार्या दीवाली सुत सा० विकिआ भार्या मनाई सुत सा० ओधवजीनाम्ना स्वश्रेयसे श्रीचन्द्रप्रभबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीतपागच्छे पातसाहि श्रीअकबरसुरत्राणप्रदत्तपुस्तकभंडागारदानषाणमासिकजंतुजाताभयदानप्रवर्त्तन जीजिआशत्रुंजयादिकरमोचनस्फुरन्मानप्रदानप्रभृतिबहुमान भट्टारकश्री ····भट्टार····सहस्रकिरणानुकारिभिः पातसाहि श्रीअकबरधराधिपतिसभाप्रभूतवादिवृंदजय साहिपार्श्वे जास वृषभवृषभी महिषमहिषी चतुर्भ्यः अभयदान सर्वतः प्रवर्द्धमान प्रधानयशोराशि········न्कल ' र भट्टारक श्रीविजयसेनसूरिभि' ।

(१७) श्रीशान्तिनाथप्रभुनी मूर्तिनो लेख—

संवत् १६६६ वर्षे माघसित ६ गुरौ ऊकेशज्ञातीय वेलाकुलवास्तव्यं महीदेवजी(भा)र्याश्रः। जेग सुत पुंडरीः स्वश्रेयसे श्रीशान्तिनाथबिंबं का० प्रतिष्ठितं च श्री गच्छे पातसाहि अकबरसूरत्राणदत्तबहुभावभट्टारक श्रीहीरविजयसूरिपट्टप्रभाकरानुकारिभिः श्रीअकबरछत्रपति····परित ····प्रा ' द श्रीधारिभिर्भट्टारकपरंपरा ४२६२ श्री ५ श्रीविजयसेनसूरिभिः ।

(१८) श्रीपार्श्वनाथप्रभुनी मूर्तिनो लेख—

संवत् १६६७ वर्षे माघमासे शुक्लपक्षे···· गुरौ ऊकेशज्ञातीयदेवपत्तनवास्तव्य रामदास भार्या णदे सुत सा० जयवंत भार्या गंगादेनाम्ना स्वश्रेयसे श्रीपार्श्वनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं ' ' पातसाहि श्रीअकबरसुरत्राणदत्तबहुमानभट्टारक श्रीहीरविजयसूरि ····छत्रपति परि० त प्राप्त वादिवृंदजय···· ···रि भै·······क श्रीविजयसेनसूरिभिः ।

(१९) श्रीचन्द्रप्रभस्वामिनी मूर्तिनो लेख—

संवत् १६६७ वर्षे माघमासे शुक्लपक्षे····तिथौ गुरुवासरे ऊकेशज्ञातीयदेवपत्तनवास्तव्य सा० भावड भार्या० रन० सुत० सा० वीदणानाम्ना भार्या रंगादे सुत ····श्रीचन्द्रप्रभबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं च श्रीतपागच्छे पातसाहि अकबरसुरत्राण ····बहुमानभट्टारक श्रीहीरविजयसूरि ' '' छत्रपति परि० त प्राप्त वादिवृंदजयवादधारिभिः भट्टारकप ' भट्टारक श्री ५ श्रीविजयसेनसूरिभिः ॥

विनती

પૂ. આચાર્યાદિ મુનિવરો પોતાનાં ચતુર્માસ સ્થળોનાં સરનામાં જણાવે એવી વિનંતિ છે.

જે ભાઈઓનાં લવાજમ આ અને આગામી અંકે પૂરાં થતાં હોય તેઓ મનીઓર્ડરથી રૂપિયા ત્રણ મોકલી આપે એવી વિનંતિ છે.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ
અંગે સૂચના

યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સરક્ષક તરીકે રૂ. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂ ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂ. ૧૦૧) રાખવામા આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમા જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનતિ છે

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામા આવ્યુ છે.

૩ માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂ. ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવુ વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય

૫ ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા રોડ–અમદાવાદ

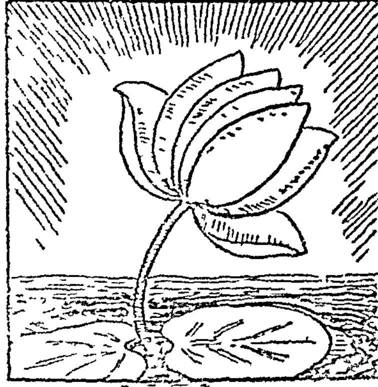
શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

તંત્રી
ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ
તા ૧૫-૯-૫૩ : અમદાવાદ
વર્ષ ૧૮ અંક : ૧૨] [ક્રમાંક : ૨૧૬

વિષય–દર્શન

વિનંતિ

આ અંકે 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક પોતાના જીવનકાળનું અઢારમું વર્ષ પૂરું કરે છે; ત્યારે અમે ફરીથી પૂ. આચાર્યાદિ મુનિવરો, અને શ્રી જૈન સંઘને યાદ આપીએ કે—માસિક પોતાનું આયુષ્ય લબાવી શકે અને સર્વથા પગભર બની શકે એ રીતે એને મદદ કરવાની જરૂર છે. આ પર્યુષણા પર્વ પ્રસંગે તે તે સ્થળના શ્રી સંઘો સમિતિને આર્થિક સહકાર આપવા પોતાથી બનતું કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ

—સંપાદક

॥ ॐ अर्हम् ॥

अखिल भारतवर्षीय जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक
मुनिसम्मेलन संस्थापित

श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितिनुं मासिक मुखपत्र

जेशिंगभाईनी वाडी : घीकांटा रोड : अमदावाद (गुजरात)

वर्ष : १८	વિક્રમ સં. ૨૦૦૯ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૯ : ઈ. સ. ૧૯૫૩	क्रमांक
अंक : १२	ભાદરવા સુદિ ૭ : મંગળવાર : ૧૫ સપ્ટેમ્બર	२१६

પરિગ્રહનું પાપ

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ચંદ્રપ્રભસાગરજી

એક સમય એવો હતો જ્યારે માનવી આજીવિકા મેળવીને નિરાંત અનુભવતો. નિરાંતની વેળાએ એ આળસ પોષતો નહિ પરંતુ સંગીત, સાહિત્ય આદિ કળાઓથી પોતાના મુરઝાયેલા મનને ઉષ્મા આપતો, ચિંતનને નવાંકુરિત કરતો અને એ દ્વારા માનવતાના સંસ્કારોને ઉજ્જવળ બનાવવા પ્રયત્નશીલ રહેતો. નિરાંતનો સદુપયોગ ન કરનાર માનવી પશુ જેવો ગણાતો. સમાજની એ સ્થિતિને કોઈ કવિએ પોતાના શબ્દોમાં આ રીતે ચિત્રસ્થ કરી છેઃ—" सङ्गीत–साहित्यकलाविहीनः, साक्षात् पशुः पुच्छ–विषाणहीनः ॥ "

આજે સમય પલટાયો છે માનવીને જાણે નિરાંતની વેળા જ નથી. ધનની પાછળ એ ભમે છે. જોઈ શકાય એમ છે કે, પરિગ્રહની વૃત્તિને આધીન માનવી કેટલી હદે પહોંચ્યો છે અને એ કેવી ઉપમાને લાયક ગણાય તે નીચે આપેલી સરખામણીથી સમજાય છે.

*

માણસે સિંહને જંગલી, હિંસક અને ક્રૂર એવાં ત્રણ હલકાં વિશેષણો આપ્યાં છે અને એનાં જ પ્રતિસ્પર્ધી શહેરી, અહિંસક અને સૌમ્ય એવાં ત્રણ શ્રેષ્ઠ વિશેષણો પોતાની જાત માટે વાપર્યાં છે. પરંતુ આ વિશેષણો કોના માટે કેટલાં સાર્થક છે એનો વિચાર કરીએ.

સિંહ ક્યારે શિકાર કરે ?

સિંહ ભૂખ્યો હોય ત્યારે જ શિકાર કરે છે. ભૂખ ન હોય તો એની બાજુમાં થઈને એક નાનું બાળક પસાર થાય તો ય એની સામે એ મીટ માંડતો નથી કારણ કે એનું પેટ ભરેલું છે. એને સંગ્રહ કરવાની જરૂર પડતી નથી

ત્યારે મનુષ્ય જેઓ કાળાંબજાર કરનારા, બજારને ઊંચો નીચો કરનારા, વસ્તુઓનો અપારમિત સંગ્રહ કરનારા છે એ બધા શું ભૂખ્યા છે ? બીજાના શ્રમથી કરોડોના માલિક બન્યા છતાંયે લૂંટ અટકતી નથી. જેમ ધન વધતું જાય છે તેમ શિકારીવૃત્તિ વિકસતી જાય છે તેનું કારણ શું ? કારણ એ જ કે એને પેટ ભરવું નથી પણ મોટા પટારા ભરવા છે.

આમ છતાં સંતોષમાં મગ્ન રહેનાર સિંહ જંગલી ગણાય અને અસંતોષથી જગતને લૂંટનાર શહેરી ગણાય !

સિંહ કોનો શિકાર કરે ?

સિંહ સામાન્ય રીતે કોઈ ક્ષુદ્ર પ્રાણીનો શિકાર કરતો નથી. એ તો સમોવાડિયાનો જ શિકાર કરે. ત્યારે સ્વાર્થી મનુષ્ય પોતાના જેવા સમૃદ્ધ માણસને છેતરવા જાય તો એને જ એના શિકાર બનવું પડે; અને છેતરપીંડી ઉઘાડી પડી જાય. આથી પોતાથી ઊતરતો હોય એને શીશામાં ઉતારવાનો એ પ્રયત્ન કરે. ભોળાને છેતરીને જ એ મનમાં મલકાય. આમ છતાં એવો માણસ અહિંસક અને સિંહ હિંસક ગણાય નાના માણસોને છેતરવામાં બહાદુરી માનનારો માણસ દયાળુ ગણાય !

સિંહ કઈ રીતે શિકાર કરે ?

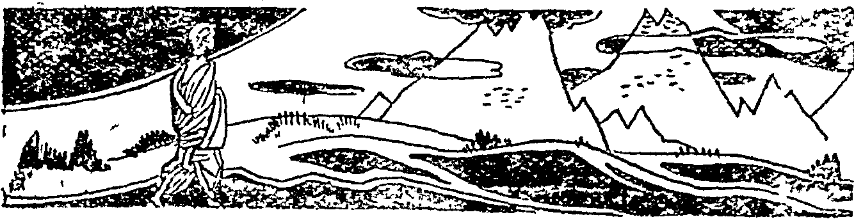
સિંહ અણધાર્યો કોઈના ઉપર ત્રાટકતો નથી, પહેલાં એ ગર્જના કરે, ત્રાડ નાખે, પૂંછડું પછાડે, સામાને ચેતવણી આપી સાવધાન કરે; ત્યારે દંભી માણસ સામાને છેતરતો હોય છે ત્યારે એ ઘરાકને એમ કહે ખરો કે—'અમારે ત્યાં અસત્ય બોલાય છે, નવો માલ બતાવી જૂનો માલ અપાય છે, કાળાં બજાર કરાય છે; અમારે ત્યાં આવનારે સાવધાન થઈને આવવાની જરૂર છે.' એમ કહેનારો કોઈ વેપારી હજી સુધી જોવાયો છે? વેપારી તો પોતાની દુકાને પ્રામાણિકતાના પાટિયાં રાખે, સંત-મહાત્માઓના ફોટા રાખે, નેતાઓની છબીઓ રાખે—આ બધું શા માટે? અહિંસામાં જરાય ન માનતો હોય, અહિંસાના એકેય સિદ્ધાંતને પાળતો ન હોય છતાં ખાદી પહેરીને ફરે—એ શા માટે? લોકોના દિલ પર પ્રામાણિકતાની છાપ બેસાડવા ખાતર. એ સામા માણસની સાથે વાત કરતો હોય છે ત્યારે એના મોંમાંથી સાકર ઝરતી હોય એવું એ બોલતો હોય છે, એ માદકતાની એવી ભૂરકી છાંટે કે સામો માણસ એ વાણીના ઘેનમાંથી જાગી જ ન શકે. પોતાના ઘરાકને સમજાવતાં એ કહે કે—'હું તે જૂઠું બોલું? મારે જૂઠું બોલીને કેટલા ભવ કાઢવા છે? હું ખોટું કહેતો હોઉં તો ભાઈના ગળાના સમ.' એમ કહી ઘરાકના ગળે હાથ નાખે. પણ એને ક્યાં ખબર છે કે, ભાઈ મરી જાય તો એને નહાવા-નીચોવાનું યે નથી.

આ રીતે માણસ મનમાં કંઈક ઘાટ ઘડતો હોય છે, વચને વળી જૂદું બોલતો હોય છે અને કાયાથી વળી ત્રીજું જ કરતો હોય છે. આવો દભ કરનાર માણસ સૌમ્ય અને ચેતવણી આપી શિકાર કરનાર સિંહ ક્રૂર !

આ દ્વારા અહીં આખી માનવજાતને સિંહ સાથે સરખાવવામાં આવતી નથી. જેઓ ધર્મ ભૂલ્યા છે તેવાઓની જ આ વાત છે. જેઓ પોતાનો ધર્મ સમજે છે, જેમને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન છે એ તો માનવ-કોટિમાં દેવપુરુષ છે. પરંતુ જેઓ ધર્મને ભૂલી કર્તવ્યને યાદ કરતા નથી, વિવેકને તજે છે તે માણસ સિંહ કરતાં શ્રેષ્ઠ કેમ ગણાય?

એવા ધર્મભૂલ્યા માનવીઓ શહેરી, અહિંસક, સૌમ્ય કહેવાતા હોય તો ભલે કહેવાય, એવા વિશેષણોની મહત્તા નથી. મહત્તા તો એ વિશેષણોને અનુરૂપ જીવન જીવનારની જ છે.

પરિગ્રહની ઘેલછા માણસને કેવો નૃશંસ બનાવી મૂકે છે તેનું ઉદાહરણ શોધવા જવું પડે એમ નથી. રોજ-બ-રોજ ખૂન, લૂંટ, અને હુમલાના તેમજ ભેળસેળના બનાવો બનતા જ જાય છે. પરિગ્રહના પૈશાચિક કૃત્યોથી સહુ સાવધાન બને એટલું જ માત્ર કહેવું છે.

પ્રતીકારનાં પગલાં અને સફળતા

સૌરાષ્ટ્ર સરકારને ધન્યવાદ; મુંબઈ સરકારને વિનંતિ

મુંબઇની ધી જનરલ બુક ડીપો તરફથી શ્રી કાંતિલાલ જોશી એમ. એ. એ સંપાદિત કરેલ "હમારી રાષ્ટ્રભાષા" પુસ્તકના સાત ભાગ પ્રગટ થયા છે આ પુસ્તક મુંબઈ સરકારે હિન્દી-હિન્દુસ્તાનીના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કર્યું છે, અને સૌરાષ્ટ્ર સરકારે પણ પોતાના રાજ્યમાં એને રાષ્ટ્રભાષાના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકાર્યું છે

આ પુસ્તકના પાંચમા ભાગમા સાતમા પાઠ તરીકે શ્રી પ્રતાપનારાયણ મિશ્રે "દાંત" ઉપર લખેલ રમૂજ ઉપજાવે એવો કટાક્ષ લેખ આપવામાં આવ્યો છે. આ લેખમાં "દાંત" થી સાહિત્યના નવ રસનો અનુભવ કેવી રીતે થઈ શકે એનું વર્ણન કરતાં કરતા દાંતથી થતા બીભત્સ રસના અનુભવનો દાખલો આપતાં લેખકે જૈનોના મુનિમહારાજના દાંતના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનું નીચેના શબ્દોમાં (પૃ ૨૭-૨૮)માં લખ્યું છે:—

"बीभत्स रसका प्रत्यक्ष दर्शन करना हो तो किसी जैनियोंके जैनी महाराज के दांत देख लीजिए, जिनकी छोटीसी स्तुति यह है कि मैलके मारे पैसा लपक जाता है।"

(આનો ભાવાર્થ એ થયો કે જૈન મુનિઓના દાંત એટલા બધા મેલા હોય છે કે એના ઉપર પૈસો ચોંટી જાય છે.)

આ લખાણ વાંચતા એમ જ લાગે છે કે, લેખક મહાશયે બીભત્સ રસનો આવો દ્વેષભર્યો દાખલો ટાંકીને પોતાના લેખને જ બીભત્સ બનાવી દીધો છે. જૈન મુનિઓ માટેનુ આવું લખાણ લેખકની જૈન મુનિઓ પ્રત્યેની નરી નિરાદરવૃત્તિ અને દ્વેષભાવનાને જ વ્યક્ત કરે છે; સાથે સાથે એ એમની ક્રૂર મશ્કરી કરવામા પણ પાછું પડતું નથી જૈન મુનિઓનું જીવન કેવું તપ-ત્યાગ અને સંયમપરાયણ હોય છે, એ માટે લખવાનુ આ સ્થળ નથી.

જે પુસ્તકમાં આવું સાંપ્રદાયિક દ્વેષ વ્યક્ત કરતું અને ધાર્મિક લાગણીને દુભવે એવું લખાણ હોય તે પુસ્તક જો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે પસંદ કરવામાં આવે તો તેથી કુમળી વયના ઉછરતા બાળકોના દિલમાં જૈનધર્મ અને જૈન મુનિઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી જન્મ્યા વગર ન જ રહે. એક સર્વસાધારણ પુસ્તકમાં પણ જો આવું લખાણ હોય તો તે એ પુસ્તક માટે કલંક સમાન લેખાય તો પછી પાઠ્યપુસ્તક માટે તો કહેવું જ શું? આવા હલકા લખાણવાળું પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર જ શી રીતે થઈ શકે? એ જ વિચારવા જેવો મુદ્દો છે પુસ્તકમાંનું આવું લખાણ એ તો દૂધથી ભરેલા ઘડામાં વિષના ટીપાં નાખવાની જ ગરજ સારે!

સૌરાષ્ટ્રમાં સાવરકુંડલાના જૈન યુવક મંડળે તા. ૫–૮–૫૩ના રોજ ખાસ ઠરાવ કરીને અને રાજકોટના 'જયહિંદ' પત્રે તા. ૬–૮–૫૩ના અંકમાં અગ્રલેખ લખીને સૌરાષ્ટ્ર સરકારનું આ વાત તરફ ધ્યાન દોર્યું તે માટે તે બન્નેને ધન્યવાદ ઘટે છે. એ ઠરાવ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

હવે જાણવા મળે છે કે–સૌરાષ્ટ્ર સરકારે આ વાત ઉપર તાત્કાલિક ધ્યાન આપીને આવા બેહુદા લખાણવાળા આ પાઠને રદ કરવાનું ફરમાન કર્યું છે. આ વાતનો આટલી ઝડપથી નિકાલ લાવવા માટે સૌરાષ્ટ્ર સરકારને અને એના કેળવણીખાતાને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને એમનો આભાર માનીએ છીએ.

દરમ્યાન આ પુસ્તકના સંપાદક શ્રી. કાંતિલાલ જોશીએ 'હમારી રાષ્ટ્રભાષા' પુસ્તકમાંના દાંત વિશેના પાઠમાં જૈનોની લાગણી દુભાય એવી હકીકત તરફ ધ્યાન ન રહેવા બદલ દિલગીરી દર્શાવતો પત્ર 'જયહિંદ' પત્રમાં પ્રગટ કર્યો છે તે અમે નીચે આપ્યો છે અને નવી આવૃત્તિમાંથી એ અયોગ્ય પંક્તિઓ રદ-બાતલ કર્યાનું એથી જાણવા મળે છે, આ રીતે પોતાની ભૂલ સુધારી લેવા બદલ સંપાદકને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

પરંતુ આ વાત આટલેથી પતી જતી નથી આ પુસ્તક આખા મુબઈ રાજ્ય માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજુર થયેલ હોવાથી મુંબઈ સરકારે પણ આ માટે, સૌરાષ્ટ્ર સરકારની જેમ તરત ઘટતાં પગલાં લેવાની અને આ પાઠને રદ કરવાની જાહેરાત કરવાની જરૂર છે. આશા રાખીએ કે આ માટે મુંબઈ સરકારને વધુ કહેવા–લખવાની જરૂર નહીં પડે.

સાવરકુંડલાનો ઠરાવ

આજરોજ તા. ૧૦–૮–૫૩ના રોજ પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ સાહેબ કનકવિજયજી ગણિવરના અધ્યક્ષપણા નીચે મળેલી સાવરકુંડલાના જૈન સંઘ સમસ્તની આ સભા– મુબઈ તેમજ સૌરાષ્ટ્ર વિગેરે પ્રાંતોની માધ્યમિક શાળાના પાંચમા ધોરણમાં ચાલતી હિંદી પુસ્તિકા "હમારી રાષ્ટ્રભાષા"ના પાચમા ભાગમાં સાતમા "દાંત" નામના પાઠમાં ત્રીજા પેરેગ્રાફમાં તેરથી સત્તર લીટીમાં જૈનોના પૂજ્ય ધર્મગુરુઓ–જૈન મુનિઓના દાંત માટે જે બેહુદુ–અયોગ્ય અને સારીયે જૈન આલમની લાગણી દુભાય તેવા પ્રકારનું લખાણ કરવામાં આવ્યુ છે તેને આ સભા સખ્ત રીતે વખોડી કાઢે છે.

જ્યારે સરકાર બિનમજહબી અને બિનસાંપ્રદાયિક સરકાર તરીકે ઓળખાતી હોય અને દરેકને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને ધર્મસ્વાતંત્ર્યની બંધારણ દ્વારા ખાત્રી આપે છે, ત્યારે તે જ સરકારના કેળવણીખાતામાં આવા પ્રકારના ધર્મની લાગણી દુભાય તેવા લખાણવાળા પાઠવાળા પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે ચાલતાં હોય તે કેટલું અયોગ્ય છે? સાથે આ "હમારી રાષ્ટ્રભાષા"ના સંપાદક શ્રી કાંતિલાલ જોષી તેમજ આ "દાંત" નામના પાઠના લેખક શ્રી પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર તેમજ આ પુસ્તકના પ્રકાશક ધી જનરલ બુક ડીપો—આ બધાયે જૈન સમાજના પૂજ્ય સાધુ મુનિમહારાજો માટે જે અસભ્ય ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માટે પોતાની દીલગીરી વ્યક્ત કરીને સાથે ભવિષ્યમાં આવુ નહિ બને તેવી ખાત્રી આપવી જોઈએ તેમ આ સભા માને છે. અને જ્યાં સુધી આમ ન બને ત્યાં સુધી ભારતભરના જૈન સંઘોએ જોરશોરથી પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત કરવો જોઈએ.

કેળવણીખાતાએ આવાં પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરતાં પહેલાં રાખવી જોઈતી તકેદારી રાખી નથી તે માટે અને ફરીવાર આવા લખાણવાળાં પુસ્તકો પાઠ્ય-પુસ્તકો તરીકે મંજૂર નહીં થાય તેવી બાંહેધરી સમગ્ર જૈન સમાજને આપવી જોઈએ. આ સિવાયના બીજા જે જે પ્રાંતોમાં આ પુસ્તિકા ચાલતી હોય તે તે પ્રાંતોના કેળવણીખાતાને તથા માનનીય કેળવણી પ્રધાનોને અમો આ પાઠ તાત્કાલિક રદ કરવા વિનતિ કરીએ છીએ.

સૌરાષ્ટ્ર સરકારના કેળવણીખાતાએ આ પાઠને અભ્યાસક્રમમાંથી કાઢી નાખવાનો પરિપત્ર સૌરાષ્ટ્રની શાળાઓ ઉપર રવાના કર્યો છે તે માટે જૈન સમાજની લાગણીને માન આપવા બદલ અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ; પણ હજુ અમારો વિરોધ ચાલુ જ રહે છે. કારણ કે હાલ જે જે શાળાઓમાં આ પાઠવાળી પુસ્તિકા ચાલતી હોય તેમાંથી તે પાઠના પાનાંઓ કાઢી નાખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ આખું પુસ્તક જ અભ્યાસક્રમમાંથી રદ કરવું જોઈએ તેમ આ સભા સૌરાષ્ટ્રના તથા મુંબઈ સરકારના માનનીય કેળવણી પ્રધાનોને તથા કેળવણી ખાતાને આગ્રહભરી વિનતિ કરે છે.

આપનો વિશ્વાસુ
સાવરકુંડલા જૈન સંઘ
માનદ મંત્રીઓ
દોશી છબીલદાસ રાયચંદ
શેઠ છોટાલાલ મણિલાલ

જૈન મુનિઓના અયોગ્ય ઉલ્લેખ વિષે સંપાદકની દિલગીરી
થયેલી ભૂલ અંગે સ્પષ્ટતા કરતો પત્ર

માન્યવર,

આપના પત્રના તા. ૬–૮–૫૩ના અગ્રલેખમાં ‘ હમારી રાષ્ટ્રભાષા ’ નામક ગદ્યપદ્ય સંગ્રહમાળાના પાંચમા ભાગના ૭મા પાઠના એક વાક્ય પરત્વે આપે કરેલી ટીકાના રૂપે નહિ, પણ એના સંપાદક તરીકે સ્પષ્ટીકરણ કરી દુર્લક્ષ બદલ ખેદ દર્શાવી ક્ષમા યાચવા આ પત્ર લખું છું.

એ પુસ્તક હિન્દી ભાષાની સાહિત્ય કૃતિઓનો સંગ્રહ છે. એનો હું સંપાદક છું, એ ખરું, પણ ચર્ચાસ્પદ બનેલા વાક્યવાળી કૃતિ મેં લખી નથી. ૫૮ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલા ને ૪૦ પુસ્તકો રચી એક શિષ્ટ સાહિત્યકારની પ્રતિષ્ઠા પામેલા હિન્દી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ લેખક સ્વર્ગસ્થ પ્રતાપનારાયણ મિશ્રે લખેલો એ પાઠ છે. પ્રસ્તુત પાઠ વિનોદ પ્રધાન નિબંધ છે ને લેખકે તેમાં સ્વચ્છ અને સારા દાંતની ઉપયોગિતા સમજાવી છે. આપ એ કૃતિ વાંચી જશો તો આપને ખ્યાલ આવશે કે એ નિબંધ કોઈ ધર્મનો ઉપહાસ કરવા સ્વર્ગસ્થ મિશ્રે લખ્યો નથી.

પ્રયાગના ઇંડિયન પ્રેસ લિમિટેડે પ્રકાશિત કરેલા ને મૈરાવો (ઉ. પ્ર.)ની કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. શિવશંકર વર્મા એમ. એ. એ હાઈસ્કૂલની ઊંચી કક્ષા માટે તૈયાર કરેલા ‘ આદર્શ ગદ્યસંગ્રહ ’ નામના પાઠ્યપુસ્તકમાં એ કૃતિ પસંદગી પામેલી

હોવાથી મેં હમારી રાષ્ટ્રભાષાના પાંચમા સંગ્રહમાં એને સ્થાન આપ્યું. એ પુસ્તકની એક નકલ અલગ રજીસ્ટર્ડ બુકપોસ્ટથી મોકલી છે. તેના પેજ નંબર ૧૪ ઉપર દાંતનો પ્રતાપ-નારાયણ મિશ્રનો લખેલો પાઠ છે. એ કૃતિમાં જૈનધર્મના ભાઈઓની લાગણી દુભવે તેવું એક વાક્ય આવે છે, એ જો મારા લક્ષમાં આવ્યું હોત તો તે વાક્ય મેં એમાં આવવા દીધું જ ન હોત, કારણ કે બધા ધર્મો પ્રત્યે મને માન ને પ્રેમ છે અને ધર્મ વિષયમાં કોઈની પણ લાગણી જરા પણ દુભાય એ યોગ્ય નથી એમ હું માનું છું. જૈન મુનિ મહારાજો માટે મને પૂર્ણ માન છે. શ્રી. મિશ્રના એ નિબંધમાં જૈન ભાઈઓની લાગણી દુભાય એવું એક વાક્ય છે એ વાત ગયા જુલાઈ માસમાં પુસ્તકનું પુનર્મુદ્રણ કરાવતી વેળા પ્રુફ જોતાં મારા લક્ષમાં આવ્યું ત્યારે મને ખેદ થયો અને એ વખતે મેં એ વાક્ય એ પાઠમાંથી તરત જ કાઢી નાખ્યું. એ સુધારેલા પાઠવાળો ફર્મો આ સાથે આપને મોકલું છું. એ જુલાઈના છેલ્લા અઠવાડિયામાં છપાયો છે આ ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે મેં જાતે જ ખ્યાલ આવતાં એ વાક્ય કાઢી નાખી સુધારો કરી લીધો છે. મેં સંપાદિત કરેલા સંગ્રહમાંની એક કૃતિમાં જૈન ભાઈઓની લાગણી દુભાય એવું એક વાક્ય અજાણતાં રહી ગયું એ માટે મને ઘણો જ ખેદ થાય છે ને એ દુર્લક્ષના દોષ માટે જૈન સમાજની ક્ષમા માગું છું. એ વાક્ય સામે વિરોધ ઊભો થયો એ પહેલાં જ એ વાક્ય કાઢી નાખી પાઠ સુધારી લીધો છે એ હકીકત આપને તથા જૈન જનતાને મારી સદ્ભાવનાની ને જૈનધર્મ તરફની મારી સન્માનવૃત્તિની પ્રતીતિ કરાવશે, એવી આશા રાખું છું ને આગલી આવૃત્તિમાં મારા દુર્લક્ષના કારણે એ વાક્ય રહી ગયું એ બદલ ઊંડી દિલગીરી દર્શાવી ક્ષમા માગું છું.

મુંબઈ. ૨૧-૮-૫૩　　　　　　　　લિ. **કાન્તિલાલ જોશી**ના સવિનય પ્રણામ.

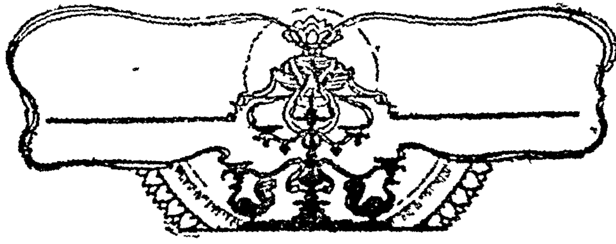
[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૨૨૫થી ચાલુ]

આ ભગીરથ કાર્યને તન, મન અને ધનથી વેળાસર સમર્પિત થઇ જવું હિતાવહ ગણાય. કારણ કે તેમાં હજારો નિર્દોષ અશરણ અને મૂંગાં પ્રાણીઓને જીવિતદાન આપવાની સાથે આપણા નાસ્તિક વિચાર ધરાવતા બંધુઓને પણ ઘોર પાપથી ઉગારી લઈ સદ્ગતિના ભાજન બનાવવાનું ભગીરથ પુણ્ય સમાયેલું છે. શાસ્ત્રકાર મહારાજ ફરમાવે છે કે:—

यो रक्षति परजीवान्, रक्षति परमार्थतः स आत्मानम् ॥
यो हन्ति अन्यान् जीवान्, स हन्ति स्वकीयआत्मानम् ॥

અર્થ:—"જેઓ અન્ય જીવોનું રક્ષણ કરે છે, તેઓ પરમાર્થથી પોતાનું જ રક્ષણ કરે છે, જેઓ અન્ય જીવોને હણે છે તેઓ પરમાર્થથી પોતે પોતાને હણે છે."

પ્રાણીમાત્ર સમાન હોવાથી જે માનવ પશુ-પંખી પ્રત્યે નિર્દય રહે છે તે માનવ માનવ પ્રત્યે પણ પોતાને કોટી ઉપાયેય દયાળુ લેખાવી શકતો નથી

જીવો અને જીવવા દો

[સાંવત્સરિક અમારીપડહ]

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી. હંસસાગરજી [વલ્લભીપુર, સૌરાષ્ટ્ર]

> **જીવો હાનિ કરે એટલે જીવલેણ થવું એ ભીષણ નિર્દયતા છે.**
> **સહુ પ્રાણીને સુખે જીવવા દઈને જીવવામાં માનવતા છે.**

જીવને વધુમાં વધુ 'સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય, મનબળ, વચનબળ, કાયબળ, શ્વાસોશ્વાસ અને આયુષ્ય' એ દશ પ્રાણ હોય છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના જીવો એકેન્દ્રિય છે શંખ, કોડા, અળશિયાં, પૂરા વગેરે જીવો બેઈંદ્રિય છે. ઉદ્દેહી, જૂ, લીખ, માંકડ, ચાંચડ, મંકોડા, કીડી અને કુંથુઆ વગેરે જીવો તેઈંદ્રિય છે. કાનખજૂરા, ગીંગોડા, વીંછી, ઘીમેલ, ધનેરાં, માખી, મચ્છર, ડાંસ, પતંગિયા, કંસારી વગેરે જીવો ચઉરિન્દ્રિય છે. અને પોપટ, સૂડા, કાગડા, કબૂતર, ચકલા, કુકડાં, ચામાચીડિયાં, તેતર, કાબર, હોલાં, મોર, વાગોળ (વળવાંગડી), બગલા, સારસ, બતક, હંસ, મેના, કોયલ વગેરે પક્ષિઓ તથા ગાય, ભેંસ, બળદ, ઊંટ, હાથી, ઘોડાં, ગધેડાં, હરણ, રોજ, વાંદરા, સિંહ, વાઘ, દીપડા, સાવઝ, ચીતરા, કુતરાં, બિલાડાં, ભૂંડ (ડુક્કર), સસલાં, શિયાળ, સર્પ, ઘો, નોળિયો, શશ, ઉંદર વગેરે પશુઓ પંચેંદ્રિય છે. આ ઉપરાંત દેવો, મનુષ્યો અને નારકો પણ પંચેંદ્રિય છે.

મનુષ્યો અને દેવો સિવાયના ઉપરના સર્વપ્રાણીઓ તરતમતાએ પુણ્યહીન હોઈને નિરાધાર અને અશરણપ્રાય. છે. દેવો અને મનુષ્યો જો તેને સુખે જીવવા દેવાની દયા–બુદ્ધિવાળા હોય તો જ તેઓ સુખે જીવી શકે તેમ છે. મનુષ્યો અને દેવો જો નિર્દય હોય તો તે બિચારાં નિરપરાધી પ્રાણીઓનું જીવનસુખ, તેઓના કરપીણ હાથે અકાળે જ હણાઈ જવા પામે છે.

ઉપર જણાવેલ ૧૦ પ્રાણમાંથી એકેન્દ્રિયને ૪, બેઈંદ્રિયને ૬, તેઇંદ્રિયને ૭, ચઉરિન્દ્રિયને ૮ અને પંચેંદ્રિયને ૧૦ પ્રાણ હોય છે. પશુ, પંખી, માનવ વગેરેને ૧૦ પ્રાણ હોય છે. ચાર પ્રાણ પછીનો એકેક પ્રાણ આત્માને ઘણુ જ પુણ્ય ઉપાર્જન થયા પછી મળી શકે છે જીભ, આંખ, કાન, નાક વગેરે એકેક પ્રાણ એટલા કિમતી છે કે આખી દુનિયા આપી દેતાંય તેમાંનો એક પ્રાણ પણ મળી શકતો નથી. આવા કિમતી ૧૦ પ્રાણ પશુ–પક્ષીઓ ધરાવે છે. પશુ કે પક્ષીને મારી નાખનાર હિંસક આત્મા, તે પશુ કે પક્ષીની કેટલી મહાન્ મૂડીનો લૂંટારુ છે તે વિચારવાનું આ સ્પષ્ટીકરણથી સુલભ બને છે. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સબળતાના યોગે મદમાં આવી જઈને તેવા નિરપરાધી અને નિરાધાર પશુ–પક્ષીઓનો વધ કરનાર અને કરાવનાર માનવ, કેટલું ભયંકર પાપ બાંધે છે, તેનું આ આછુ દિગ્દર્શન છે.

માનવતાહીન માનવ જ તેવો નિર્દય બની શકે છે. દુનિયામાં નૈતિક નિયમ છે કે,

પોતાના જીવનનો જે આધાર હોય તેને જે હણે તે નર અધમ ગણાય. ઉપર જણાવેલા એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેંદ્રિય પશુ અને પક્ષીઓ માનવને આધારભૂત છે. તેઓ દરેકને માનવની કે તેના હાડ–ચામ આદિ કોઈની જરૂર નથી; જ્યારે માનવને પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ આદિની જેમ ખાસ જરૂર છે, તેમ દૂધ, હાડ, ચામ, દાંત, શીંગ, નખ, પીંછાં વિગેરેની હાજતો પૂરી પાડનારા પશુઓ અને પંખીઓની પણ ખાસ જરૂર છે એની હયાતિ વિના બહુ હાજતોથી જીવતો માનવ ક્ષણભર પણ જીવવો મુશ્કેલપ્રાયઃ છે માનવ તેમનો આવો ઓશિયાળ છે આથી એકેંદ્રિયથી માંડી પંચેંદ્રિય ગણાતા પશુ–પક્ષી સુધીના પ્રાણીઓનો આધાર માનવ નથી; પરંતુ માનવનો આધાર તેઓ છે. આવા એ પોતાના આધારભૂત પ્રાણીઓને જો માનવ જ હણે તો તે માનવ, નિર્વિચારી, નિર્દય અને અધમ ગણાય એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે.

આમ છતાં એવા ય માનવો જોવાય છે કે, જેઓ પોતાના તે આધારને વાતવાતમાં હણે છે અને તેમ કરવામાં પાછા ગૌરવ ધરાવે છે! એવા ક્રૂર માનવનો અશરણપણે ભોગ બનનારા તે પશુ–પક્ષીઓ, જો માનવ કરતાં સબળ હોય તો માનવ તેમનાથી ચાહે તેટલી નુકશાની થતી હોવા છતાં પણ ખમી ખાતો જ હોત. તેઓને હણવાનો વિચાર સ્વપ્નેય કરત નહિ, ધર્મ બલિદાન માગતો નહિ હોવા છતાં માંસની લોલુપતાથી પશુનાં ક્રૂર બલિદાનમાં ધર્મ મનાવનારા પાખંડી જનોએ પણ સિંહ અને વાઘ આદિનાં બલિદાનનો તો વિચાર સરખો ય ક્યાં કર્યો છે?

આથી જ આર્યાવર્તમાં ઉત્પન્ન થયેલા દરેક દયાળુ દર્શનકાર ઋષિ-મુનિઓએ માનવના આધારભૂત તે પ્રાણીઓની [તેની નબળાઈનો લાભ લઈને જે તે બહાને] કતલ કરી નાખવાનું અપકૃત્ય કરનાર માનવને શિકારી, પારધી, પાપાત્મા આદિ શબ્દોથી ઓળખાવેલ છે.

મહામૂલ્યવાન ગણાતા મનુષ્યભવને પામેલા માનવોમાં પણ સોનું અને પિત્તળની જેમ આસ્તિક અને નાસ્તિક એમ બે વર્ગ સદાના છે. સર્વજીવવત્સલ ઋષિ–મુનિઓના વચનોને અનુસરનાર વર્ગ આસ્તિક અને એ આપ્ત મહર્ષિઓનાં વચનોથી વિપરીત વર્ત્તનાર વર્ગ નાસ્તિક કહેવાય છે. આસ્તિકનું જીવનધ્યેય, 'દુનિયાનાં તેવા બિચારા અશરણ પ્રાણીઓને આયુષ્યના અંતપર્યંત સુખે જીવવા દઉં, જીવાડું અને હું જીવું' એ હોય છે, જ્યારે નાસ્તિકનું જીવનધ્યેય, 'દુનિયાનાં તેવાં નિરાધાર પ્રાણીઓના પણ જીવનના ભોગે હુ જીવુ' એ હોય છે. 'હું તેઓને પ્રાણ આપી શકતો નથી, તેઓનાં પ્રાણો મારી માલકીના નથી અને તેમના કિમતી પ્રાણોને કયા હક દાવાથી હણી શકું?' એ વિચાર નાસ્તિકને સ્વયં આવવો મુશ્કેલ છે.

આથી આપણા આ આર્યાવર્તમાં દયાળુ અને હિંસાખોર વિચારોનું દ્વંદ્વ ચાલ્યા કરે છે, અને તે તુમુલ દ્વંદ્વને અદ્યાપિ પર્યંતનો આસ્તિકવર્ગ, ઋષિમુનિ કથિત આપ્તવચનોના આધારે (નાસ્તિક વર્ગને ઠંડો બનાવી દઈને) સમાવી દેવામાં સફળ જ છે. એવા આપણા આ દયાપ્રધાન આર્યાવર્ત્તમા પણ કાળદોષે આજે નાસ્તિક વિચારોને નિરંકુશ નાચતા પણ જોઈ રહેવું પડે, એ આસ્તિક વર્ગની નબળાઈની પરાકાષ્ટા છે. આજે આ આર્યાવર્તમાં નાસ્તિક વર્ગ, આસ્તિક વર્ગને પણ સફાઈપૂર્વક નાસ્તિક બનાવી દેવામાં પાવરધો જોવાય છે. એથી વધુ દુઃખ કયું હોઈ શકે?

ઋષિ–મુનિઓએ જેને ધર્મ તરીકે ઓળખાવેલ છે, તે '**અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહ**'ને નાસ્તિક વર્ગેય ધર્મ તરીકે કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નહિ હોવાથી આજે એ જ **અહિંસાદિ ધર્મનો** અંચળો ઓઢીને નાસ્તિક વર્ગ હિંસા, જૂઠ, કાળાંબજાર, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહના ડુંગરા એકઠા કરવાપૂર્વક આસ્તિક વર્ગને છેતરી રહેલ છે. માનવીનું પેટ ભરવાને બહાને અશરણ, મૂંગા અને નિરાધાર પશુ–પંખીઓના અકાળે મોત નીપજાવીને માનવીને તે નિર્દોષ પ્રાણીઓના માંસના લોચા આરોગતો કરી માનવને દાનવ બનાવવાના ઘોર નાટકો ભજવી રહેલ છે ! એ રીતે અહિંસાના અંચળા તળે 'જગતના બધા પ્રાણીઓમાં માનવ જ કિંમતી છે અને તેથી બીજા બધા પ્રાણીઓના ભોગે પણ માનવ જીવવો જોઈએ' એવી માન્યતા અને પ્રવર્તન રખાય, તે અનાર્ય જનોનું હિંસક અનુકરણ જ ગણાય. જે જીવોને જીવવું છે, તેને જે તે બહાને મારી નખાય તેને અહિંસા તો મૂર્ખ જ માની શકે. પોતાને કોઈ 'મર' કહે તેટલામાં જે ધુંવા–ફુંવા થઈ જાય છે, તે માણસ બીજા જીવોને જાનથી મારી નાખતા લોકથી પણ કેમ લાજતો નહિ હોય?

'ખેતીવાડી અને બાગબગીચાને હાનિ કરે છે, માટે તેઓને મારવા જરૂરી છે' એવી દલીલ પણ નિર્દયતાસૂચક છે. નૈતિક એવો એકાદ પણ દાખલો નહિ મળે કે, બે પાંચ રૂપિયાનું નુકસાન કરનારને દેહાંત દંડ કરાય. જ્યારે પેટ ખાતર તો બસો–પાંચસો રૂપિયાનું નુકસાન પહોંચાડનારને ય રહેમદિલીપૂર્વક જતા કર્યા હોવાના દાખલાઓ સેંકડો મળી શકે તેમ છે. મોલાતની શરૂઆતથી જ તેમાં ઉપજતી વિવિધ જાતિની અસંખ્ય જીવાતો–ઈયળો, કાતરા, ગેરૂ, આગિયા વગેરેથી અને તૈયાર થયેલા પાકમાં થતા અસંખ્ય કુંથુ–ધનેરિયા વગેરેથી ખેતીવાડી અને બાગબગીચાને સદાને માટે અબજો રૂપિયાની અનિવાર્ય હાનિ ચાલુ જ હોવા છતાં અદ્યાપિ પર્યંત પશુની જેમ માનવી અનાજ અને ફળફલાદિ વગર ભૂખે મરેલ નથી; જ્યારે જ્યાં ત્યાં રખડી–રવડીને અને કુટાઇ–પીટાઈને પણ બહુધા ઘાસથી અને ખડધન આદિથીય કષ્ટે જ પેટનો અડધો–પડધો ખાડો પૂરવા પામતા પશુ–પંખીઓ તો બિચારા તે ઘાસ આદિનાય અભાવે આજે ઢગલાબંધ પ્રમાણમાં ભૂખે મરી રહેલ છે! આ દુઃખદ બીના આંખ સામે હોવા છતા પાંચ–પચીશની હાનિખાતર તેને પોતાના જ આધારભૂત પ્રાણીઓની કતલ ચલાવવા પ્રેરાવું તે ઘોર હિંસાખોર હૃદયનું પ્રતીક ગણાય. **અલ્પ નુકસાન કરે, તેને જો કતલની સજાનો ન્યાય ગણી કાઢવામાં આવે તો એ રીતે અન્ય પ્રાણીઓના અમૂલ્ય પ્રાણોને જ હણી લેવા જેવું મહાન નુકસાન કરે તેમને કઈ અને કેવી ઘોર સજા ન્યાય ગણાવે?**

સર્વ પ્રાણી પેટ અને તે ભરાય તેટલું પુણ્ય, સાથે જ લઈને જન્મેલ હોવા છતાં ક્રૂર માનવીઓ પોતાના પેટનો ખાડો પૂરવાના કુટિલ બહાના તળે તેવાં નિરાધાર અને મૂક પ્રાણીઓનાં ઊંડા ખાડાવાળાં ભૂખ્યાં પેટ જીવતાં જ ફાડી નાખવાનાં ઘોર પાપો ઉપાર્જે, એ બીના હરકોઇ આર્યને કમકમાટી ઉપજાવે તેવી કરુણ ગણાય. તેવા જનોને તેવી હિંસક પ્રવૃત્તિથી અટકાવવાના **શ્રી મુંબઈ જીવદયા મંડળીએ** લીધેલા સર્વ જીવો પ્રતિની પ્રેમાળ લાગણીભર્યાં **સંવત્સરીની શાસ્ત્રીય અમારીનાં** પગલાં હરકોઇ દયાવંત માનવીને વારંવાર અનુમોદનીય ગણાય આત્મકલ્યાણને ઇચ્છનાર ધર્મિષ્ઠ આત્માઓએ જીવદયા મંડળીના

[જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૨]

અજ્ઞાનનો અંજામ

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મહાપ્રભવિજયજી (આ. શ્રી. વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી શિષ્ય)

નિર્ધન દશામાં દુઃખથી કંટાળી, સ્ત્રી અને પુત્રને નિરાધાર મૂકી, પરદેશમાં શેઠે વેપાર માટે પ્રયાણ કર્યું. પુત્રના પુણ્યથી ઘરમાંથી ધન નીકળતાં મહેલ બંધાવ્યો, દેવાંગના જેવી આઠ કન્યાઓ પરણી, પરદેશ જઈ કરોડોની દોલત મેળવી એક વર્ષમાં પાછો વળતાં, તેના દર્શન માટે અને પરણાવવાની કોડ સેવતા, પરદેશથી પાછા ફરેલા પિતા આનંદ માનવાની જગાએ પોતાના સુખ ખાતર અજ્ઞાનથી તેને મરાવી નાખે છે. પિતા જિંદગી હારી જાય છે.

અજ્ઞાનથી સાચા દુશ્મનો ઓળખાતા નથી અને શત્રુઓમાં પણ મિત્રનો આભાસ થઈ જાય છે. ખરું જોતાં આત્માના એકાંતે અહિતકારી એવા દુન્યવી પદાર્થો આપણને સુખના સાધનરૂપ દેખાય છે પણ આપણા ગળામાં જન્મ-મરણ-રોગ-શોક આદિનો કારમો ફાંસો ઘાલતા એ દુષ્ટો આપણાથી ઓળખી શકાતા નથી. અજ્ઞાને જગતમાં દુઃખના દાવાનળો સળગાવેલા છે. સ્પષ્ટ છે કે સઘળાંએ દુ ખનું કારણ અજ્ઞાન છે. જ્ઞાનના પ્રતાપે અજ્ઞાન હઠે છે, મિથ્યાત્વ મરે છે, શત્રુ અને મિત્રનું ભાન થાય છે, દુરાચાર દૂર થાય છે, સદાચાર જીવનમાં પ્રગટે છે. દુઃખ સઘળુ ભાગે છે અને સુખ સ્વયં આવી મળે છે.

ધન-ધાન્યથી ભરપુર એક નગરમાં એક ધનહીન શેઠ અને શેઠાણી રહેતાં હતાં. પૂર્વના પાપોદયના કારણે તેમની પાસે નથી કોઇ સંપત્તિ, જર-જમીન, ઓથ કે આબરુ સગા કે વહાલાં માત્ર પોતે બે પતિ-પત્ની. આટલું બધું દુઃખ છતાં ભલી સ્ત્રી પતિને જરાયે કષ્ટ ઉપજાવતી નથી, આમ દિવસો વ્યતીત થાય છે. શેઠને ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે એક પુત્ર થયો. શેઠને ગરીબાઈનું દુઃખ ઘણું સાલતું. લોકોના મેણા-ટોણા, અપમાન અને ધિક્કાર દેખી-સાંભળી શેઠના પ્રાણ કંઠે આવી ગયા. તેમણે શેઠાણીને કહ્યુ : 'તુ કુળવાન છે. પુત્રનું રુડી રીતે જતન કરજે, તને વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. વ્યવહારમાં મારા કરતાં તું વિશેષ જાણે છે. હવે આ નગરમાં હું રહેવા માગતો નથી, પરદેશ જઈ જાત-મહેનતથી સંપત્તિ મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ, સફળતા મળે અને ઉજળે મોંએ ફરી શકાય તેવી સ્થિતિ થશે તો હુ પાછો આવીશ. નહિ તો આ આપણું છેલ્લું મિલન માનજે.''

શેઠની દયામણી મુદ્રા, દીન વચન અને થરથરતી કાયા દેખી શેઠાણીની આંખોમાં શ્રાવણ-ભાદરવો વહેવા લાગ્યો; છતાં હૃદયને દબાવીને શેઠાણીએ પતિને વિનવ્યું : "નાથ! પરદેશ જવાની જરૂર નથી. આ શહેરના સજ્જનો કંઈ તમને સંતાપતા નથી. અને દુર્જનો સતાપે તેમાં તો નવાઈ જ નથી. માટે શાંતિ રાખી પ્રભુભજન કરો. પૂર્વના પાપોદયે દુઃખ આવ્યું છે તો તેને પણ હસતે મોંએ સહન કરવામાં આપણી મહત્તા છે. કાયરતાથી દુઃખ જતું નથી. પરદેશ જવા માત્રથી કલ્યાણ થઈ જાય એ માનવાયોગ્ય નથી. અહીં સંતોષ રાખી રહીએ તો શું દુઃખ છે? ખાવા રોટલો, રહેવા ઝુંપડી અને શરીર ઢાંકવા જાડાં કપડાં તો મળે છે.'' આમ શેઠાણીએ સમજાવ્યા છતાં શેઠે કંઈ ન માનતાં પરદેશ જવાનો અફર નિશ્ચય બતાવ્યો દોરી, લોટો, બિસ્તરો અને થોડું ભાતુ લઈ શેઠ વિદાય થયા.

ઘેર નાનો બાળક અને તેની માતા નિરાધાર સ્થિતિમા રહ્યાં, શેઠ થોડે દૂર ગયા હશે તેવામાં જ શેઠાણી પોતાના છોકરાને રમાડતાં હતાં. તે છોકરો પાસેના ખૂણામાં જઈ બેઠો

અને માને ત્યાં ખોદવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. માએ બાળહઠને આધીન થઈ ખાડો કરવા માંડ્યો. વેંતેક ખોદતાં તેમાંથી સોનામહોરનો ભરેલો ચરુ નીકળ્યો. પુણ્યશાળી આત્માઓનું પુણ્ય કઈ રીતે અને કયા કાળે ઉદયમાં આવે છે તેની ગતિ અકળ છે, શેઠાણીએ પતિને પાછા બોલાવવા અનેક માણસો દોડાવ્યા પણ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. આ ચરુના ધનથી શેઠાણીએ સુંદર બંગલો બંધાવ્યો. ગાડી, ઘોડા આદિ અનેક સુખનાં સાધનો પોતાના પુત્રને માટે વસાવ્યાં. પોતે પતિવ્રતા હોઈ પતિનું સ્મરણ કરતી, શરીરને પોષવા માટે જ લૂખો, સૂકો આહાર કરતી અને પતિના ભલાની જપમાળા જપ્યા કરતી. પાણીના પ્રવાહે વર્ષો વહી ગયાં. પુણ્યશાળી બાળક સારી રીતે ભણ્યો, નગરમાં આબરુ જમાવી, લોકો તેમજ રાજાનો પણ માનીતો બન્યો.

વીસ વર્ષની ઉંમર થતાં પુત્રે કરીઆણાં ભરી પરદેશમાં વેપાર ખેડવા વિચાર કર્યો. તે વખતે માતાએ કહ્યુઃ "વત્સ ! પરદેશ તું ભલે જા, તેમા મારી ના નથી. પણ મારી એક વાત માની પરદેશ જવાનું હમણાં એક માસ માટે મુલતવી રાખ, તુ ઉંમરલાયક છે અને સેકડો શ્રીમંતો પોતાની દીકરીઓ માટે તારું માગુ કરે છે, તેનો મારે શું જવાબ આપવો ? માટે યોગ્ય કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરી મારા મનોરથ પૂરીને પછી પરદેશ જા મારા આશીર્વાદ છે કે તારું કલ્યાણ થશે. પરદેશ ગયેલા તારા પિતાજીનો કંઈ પત્તો નથી, તેમને શોધવા માટે પણ તને પરદેશ જવા મારી પ્રેરણા છે."

પુત્ર વિનીત હતો. એટલે હાથ જોડી નમ્રપણે કહેવા લાગ્યો કે, "મા ! તારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ મારે કંઈ જ કરવું નથી. તારી આજ્ઞા પ્રમાણ છે." આ સાંભળી માને કેટલો આનંદ થયો હશે, તેનું વર્ણન શક્ય નથી છતાં પૂર્વની અવસ્થા અને વર્તમાન અવસ્થામાં શેઠાણીનું હૈયું એક જ સરખું નિરભિમાની હતું. પછી તો એ પુત્રે દેવાંગના જેવી આઠ કન્યાઓનું મોટા સમારોહપૂર્વક પાણિ-ગ્રહણ કર્યું અને કરોડોનો દાયજો મેળવ્યો. થોડા સમય પછી પુત્રે આઠ સ્ત્રીઓ સાથે પરદેશ જવાનો વિચાર રજૂ કર્યો. ત્યારે બે શાંત અને શાણી પત્નીઓએ પતિનાં તીર્થસ્વરૂપ પૂજ્ય માતાની સેવા કરવા રહેવાની ઈચ્છા પતિને દર્શાવી. બન્નેના વિવેકથી પતિને આનંદ થયો. બાકીની છ સ્ત્રીઓ અને સેંકડો શેઠ-શાહુકારના પુત્રો અને નોકર-ચાકરોના મોટા કાફલા સાથે પુત્રે દેશાટન માટે પ્રયાણ કર્યું. પુણ્યશાળી જ્યાં જાય ત્યાં મોટા મહોત્સવો થાય છે, માન-સન્માન મળે છે અને સંપત્તિઓ તેને શોધતી આવે છે.

બાર માસ સુધી ઘૂમી પુત્ર કરોડોની પેદાશ કરી પોતાના નગર તરફ પાછો વળી રહ્યો છે. રત્ન-મણિ-માણેકનાં ગાડાંઓ ભરેલા છે. સુખનાં સઘળાં સાધનો સાથે છે. ગીતગાન-નાટારંભ આદિમાં આખો દિવસ પસાર થાય છે. બે ચાર દિવસમાં પોતાનું નગર આવી પહોંચે એવા સ્થળે પુત્ર આવી ગયો છે. મા, બન્ને સ્ત્રીઓ અને નગરના ન્યાયી રાજાને અને નગરના લોકોને મળી, ભેટી પરદેશના અવનવા કહેવાનો ઉમંગ કુમારને માતો નથી.

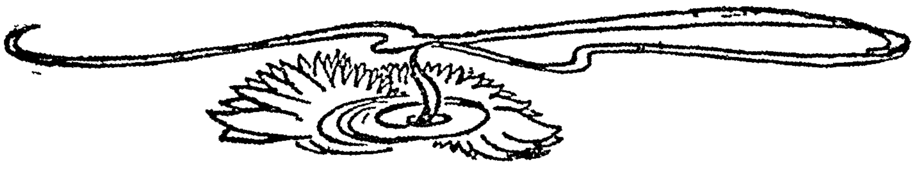
બીજી તરફ લાંબા કાળથી પરદેશ રહી શેઠ પોતાના વતન તરફ આવતા હતા આખો દિવસ પગે ચાલતા અને અત્યંત પરિશ્રમ કરતા શેઠ ચારેક નોકરો સાથે રાત્રે એક સ્થળે નિરાંતે ઊંઘ લઈ સવારે પાછા પ્રયાણ શરૂ કરી દેતા. કુમારે જે સ્થળે પડાવ નાખ્યો હતો એ સ્થળે આવી તેઓ સૂતા. પણ આ સ્થાનમાં તો ગીત-ગાન-નાટારંભ આદિથી રાતના બાર વાગ્યા સુધી ગર્જના થયા કરતી હતી. તેથી તેમને કંટાળો આવ્યો. બીજું કોઈ યોગ્ય સ્થળ હતું નહિ એટલે પોતાના માણસ મોકલી ગાયન-નાટક બંધ કરાવવા તેમણે પ્રયત્ન

ક્રર્યો પણ સફળતા શી રીતે મળે ? જ્યા શેઠજી (પુત્રના) ના દરવાજામાં પ્રેસવાનું જ મુશ્કેલ હોય ત્યાં આવા સંદેશ સંભળાવવાની તો વાત જ ક્યાંથી ? આ કાફલાના માલિક ઉપર નવા આવનાર શેઠને કારમો રોષ ચઢયો. બીજે દિવસે બન્ને શેઠે પ્રયાણ કર્યું. ધનાઢ્ય શેઠનો કાફલો સાધનો દ્વારા યોગ્ય સ્થળે પહોંચી જતો અને જગ્યા રોકી લઈ રાવઠીઓ ખડકી નાખતો જગ્યાના અભાવે સાધન વગર પાછળ આવનાર શેઠને પણ ત્યાં જ ઊતરવાનું અને જમવાનું થતું.

ઉતરવાના સ્થાનની અગવડથી અને આ સ્થાન ગાજતુ રહેવાથી, રાતના બાર વાગ્યા સુધી ઊંઘ ન આવવાથી શેઠનો વિવેક દીપક બુઝાઈ ગયો. પોતાના વિશ્વાસુ નોકર દ્વારા ઉપકારી ધનાઢ્ય શેઠજીનો પ્રાણ લેવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો નોકર પૂરો છળકપટી હતો. રાત્રિના એક વાગે બધું યે શાંત થઈ જતાં તે કોઈ યુક્તિથી એ પુણ્યશાળી શેઠની રાવઠીએ પહોંચ્યો અને એવી રીતે સળગાવી કે પોતે પકડાઈ ન જાય અને આ શેઠજી બચી પણ ન જાય. જે રાવઠી બાળવામાં આવી તેમાં શેઠજી અને એક સ્ત્રી સૂતેલાં હતાં. બીજી રાવઠીમાં બીજી સ્ત્રીઓ અને ધાવણાં બાળકો સૂતાં હતાં. શેઠ-શેઠાણીને બચાવવાનો પ્રયત્ન ઘણો થયો પણ નિષ્ફળ ગયો. કુમારનું આ રીતે કરુણ મૃત્યુ થતા કાફલાના બધા માણસો છાતીફાટ રુદન કરવા લાગ્યા. તે વખતે પાછળથી આવનાર શેઠજી અને તેના ચાર નોકરો આનંદમાં ગુલતાન બની ગયા. તેમને ટાઢક વળી કે, હવે નિરાંતે ઊંઘ આવશે.

મોટો કાફલો ભાગલા પગે એક બે દિવસે પોતાના નગરમાં પહોંચ્યો પાછળથી આવનાર શેઠજી લાખેક રૂપિયા કમાઈને આવ્યા હતા એટલે ધરતી પર તેમના પગ ઠરતા નહોતા. આનંદ અને અભિમાનમાં તેઓ વિચારે છે કે, "ઘેર જઈશું, સ્ત્રીની આગળ આવડતની અને કમાણીની વાતો કરીશું. છોકરો પણ વીસ-બાવીસ વર્ષનો થયો હશે, એને પરણાવીશું. પછી લોકો તિરસ્કાર કરી શકશે નહિ." આવા વિચાર કરતા શેઠ પોતાના ચાર માણસો સાથે નગરમાં આવી પહોંચ્યા. કુમારના કરુણ મૃત્યુના સમાચારથી આખા નગરમાં શોકની કાળી છાયા પથરાઈ ગઈ હતી. તેવામાં પેલા શેઠજી ગામમાં આવતાવેંત જ્યા પોતાના ઘેર જાય છે ત્યાં પહેલાંની ઝુંપડી નથી પણ હાથી, ઘોડા સાથે મોટો મહેલ છે. ત્યાં નવયુવાન સ્ત્રીઓ કારમો વિલાપ કરી રહી હતી માથાના વાળ લેવડાવવાની ક્રિયા ચાલુ હતી. શેઠે પોતાના ઘરની પૂછપરછ કરી. લોકોએ શેઠને ઓળખ્યા. બધી બીના કહી. છોકરો બે દિવસ પૂર્વે જ રાવઠીમાં બળી ગયો એ સમાચાર જાણી શેઠ મૂર્છિત થઈ ઢળી પડયા. હાથના કર્યા હૈયે વાગ્યાં. મૂર્છા ઉતરતાં શેઠાણી પાસે ગયા. શેઠાણીએ ભારે કલ્પાંત સાથે કહ્યું: "બે દિવસ પહેલાં જ પુત્રનું ક્રૂર દૈવે કરુણ મૃત્યુ નીપજાવી આપણી ઉપર કાળો કેર વર્તાવ્યો છે. તમે પુણ્યશાળી પુત્રનું મુખ કે તેની ઈજ્જત જોઈ ન શકયા એનુ મને દુઃખ થાય છે."

શેઠાણીના આ શબ્દો સાંભળતા શેઠ છાતી કૂટતાં કહેવા લાગ્યાઃ "દૈવને દોષ દેવા જેવો નથી. દોષ તો કર્મચંડાળ એવા મારો જ છે" શેઠે પુત્રની રાવઠીને જે આગ લગાવી હતી એ બધી વાત શેઠાણીને થોડા વિસ્તારથી કહી. શેઠાણી આ સાંભળી સંસારથી વિરક્ત બની ગયા. સંસાર ખરેખર કારમો અને અકારો લાગ્યો. અકસ્માત કારી ઘા થવાથી કંઇ ચેન ન પડતાં સંતાન વગરની શેઠાણીએ પોતાની પુત્રવધૂઓ સાથે સાધ્વી બની આત્મકલ્યાણ સાધ્યું શેઠજી તો જીવ્યા ત્યાં સુધી રોજ એ અજ્ઞાન પ્રસંગ યાદ કરી કરી રોયા. અજ્ઞાનના અંધકારમાં શું શું બને છે અને તેનો કેવો કરુણ અંજામ આવે છે તે આ વાતથી સમજાય છે.

उपाध्याय विवेकसमुद्र विरचित नरवर्मचरित्र

लेखकः श्रीयुत भंवरलालजी नाहटा

विक्रमकी आठवीं शतीसे संस्कृत भाषामें आगमोकी टीका लिखनेका कार्य श्रीहरिभद्र-सूरिजीसे प्रारंभ हुआ पर चरित्रकाव्य दसवीं शतीके प्रारंभ तक प्राकृत भाषामें ही लिखे जाते रहे। दसवीं शतीके महान् ज्योतिर्धर विद्वान सिद्धर्षि ने 'उपमितिभवप्रपंचाकथा' नामक विश्वसाहित्यमें अजोड ग्रंथरत्न रच कर संस्कृतमें रूपक चरितकाव्य रचनेका प्रारंभ किया। फिर भी बारहवीं शती तकके अधिकांश चरितग्रंथ प्राकृतमें रचे जाते रहे। आचार्य हेमचंद्र-सूरिने 'त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित' लिखके संस्कृतमें चरितकाव्योको लिखनेका मार्ग प्रशस्त कर दिया, फलतः तेरहवीं शतीसे चरितकाव्य संस्कृतमें लिखे जाने लगे। खरतरगच्छके विद्वानोंने भी विशेषतः श्रीजिनपतिसूरिजीके शिष्य जिनपाल, पूर्णभद्र और जिनेश्वरसूरिजीके शिष्य चंद्र-तिलक, श्रीजिनरत्नसूरि, लक्ष्मीतिलक आदिने कई महाकाव्य रच कर जैन संस्कृत साहित्यका मुख उज्ज्वल किया। प्रस्तुत लेखमें जिनेश्वरसूरिजीके ही एक विद्वान शिष्य श्रीविवेक-समुद्र उपाध्यायके एक महाकाव्यका परिचय दिया जा रहा है।

उपाध्याय विवेकसमुद्रकी दीक्षा सं. १३०४ वैशाख शुक्ला १४ के दिन श्रीजिनेश्वर-सूरिजीके करकमलोंसे हुई थी। आप श्रेष्ठिवर्य वाहडांगज श्रीबोहित्थके पुत्ररत्न थे, 'नरवर्म चरित्र'की प्रशस्तिमें इन्होने स्वयं इस बातका निर्देश किया है, यह ग्रंथ भी स्वपितु बोहित्थ-जीकी प्रार्थनासे ही निर्माण किया गया था। सं. १३२३ में द्वितीय ज्येष्ठ शुक्ला १० को जेसलमेरमें श्रीजिनेश्वरसूरिजीने इन्हें वाचनाचार्य पदसे अलंकृत किया। सं. १३३९ मिती फाल्गुन शुक्ला ५ को जाबालिपुरसे मंत्री पूर्णसिंह आदि द्वारा ५०० शकट सह निकाले हुए अर्बुदगिरि यात्री संघमें श्रीजिनप्रबोधसूरि व श्रीजिनरत्नसूरिजी आदिके साथ आप भी थे और शुक्ला १४ के दिन अर्बुदगिरिमंडन श्रीआदिनाथ और नेमिनाथ प्रभुके दर्शन किये। ८ दिन तक वहीं नाना उत्सव होनेके पश्चात् संघके साथ जावालिपुर पधारे। सं. १३४२ मिती वैशाख शुक्ला १०के दिन जालौरके श्रीमहावीर जिनालयमें श्रीजिनचंद्रसूरिजीने आपश्रीको अभिषेक—उपाध्याय पदसे अलंकृत किया था।[1]

आपश्रीने आचार्य श्रीजिनरत्नसूरि, उपाध्याय लक्ष्मीतिलक व उपाध्याय अभयतिलक-

---

१ युगप्रधानाचार्यगुर्वावली-(सिंघी जैन ग्रन्थमालासे प्रकाश्यमान)

गणिके पास दोनो व्याकरण, न्यायकंदली, अनेकान्तजयपताका, न्यायाम्बुधिखण्डन आदि ग्रन्थोंके अध्ययन करने का उल्लेख किया है। आचार्य श्रीजिनकुशलसूरिजीको आपने विद्याध्ययन कराया था जिसका उल्लेख 'चैत्यवन्दन कुलकवृत्ति'में आचार्यश्रीने स्वयं इस प्रकार किया हैः—

"सन्मौक्तिकस्तबकसेव्यपदोऽनुवेलमस्ताघसंवरधरः कुपथप्रमाथी।
विद्यागुरुर्मम **विवेकसमुद्र**नामोपाध्याय इद्धतररत्ननिधिर्बभूव ॥"

सं. १३७७में गच्छनायक श्रीजिनचंद्रसूरिजीका स्वर्गवास हो जाने पर श्रीकुशलकीर्ति गणिको आचार्यपद देना निश्चित किया गया तो संघ व विशेषतः श्रीतेजपालने उनके आचार्यपदोत्सव करनेकी आज्ञा तत्कालीन आचार्य राजेन्द्रचन्द्रसूरि व आपश्रीसे ली थी। 'श्रीजिनकुशलसूरि पट्टाभिषेकरास'में' इस बातका निर्देश इस प्रकार है :—

"ता गुरु राजेन्द्रचंद्रसूरिवरराउ।
सुयसमुद्द मुनिवररयणु, विवेउसमुद्द उवझाउ ॥ ११ ॥
संघ सयल गुरु वीनवए, तेजपालु सुविसेसु।
पाटमहोच्छव कारविसु, दियइ सुगुरु आएसु ॥ १२ ॥

इस उल्लेखसे उस समय आपका गच्छमें कितना सम्मान व प्रेमभाव था मालुम हो जाता है। आप गच्छमें वयोवृद्ध गीतार्थ और प्रकाण्ड विद्वान थे। संवत १३७९ पाटणमें आचार्यश्री जिनकुशलसूरिजी अपने पूर्व दिये हुए वचनका पालन करनेके लिये भी भीमपल्लीसे पधारे और मिती ज्येष्ठ सुदि १४ के दिन श्रीविवेकसमुद्रोपाध्यायका अपने ध्यानबलसे आयुःशेष निकट जान कर स्वस्थ शरीर होने पर भी चतुर्विध संघके समक्ष मिथ्या दुष्कृत, क्षामणापूर्वक अनशन करा दिया। उपाध्यायजी पंच परमेष्ठिका ध्यान करते हुए ज्येष्ठ शुक्ला' के दिन स्वर्गवासी हुए। पाटणके संघने बडे समारोहके साथ उनका स्वर्गोत्सव मनाया और अग्निसंस्कारके स्थान पर उनके स्मारकस्तूपका निर्माण कराया। श्रीजिनकुशलसूरिजीने मिती आषाढ शुक्ला १३ के दिन वासक्षेप देकर प्रतिष्ठित किया।

आपकी रचनाएं

'जेसलमेर-जैनभाण्डागारीय ग्रन्थानां सूची'के प्रस्तावना पृष्ठ ५३ और डूंगरजी भंडारके ग्रन्थोके विवरणमें आपके रचित 'पुण्यसागरकथानक'का विवरण प्रकाशित हुआ है। सं. १९९९ में जेसलमेर जानेपर हमने उक्त भंडार देखते हुए अपने संग्रहालयके लिये इस प्रतिकी प्रतिलिपि करवा ली थी जिसके आधारसे उपाध्याय श्रीसुखसागरजीने श्रीजिनदत्तसूरि

२ प्र हमारे सपादित ऐ. जै. काव्यसग्रह.

ज्ञानभंडार—सूरतसे इस कथानकको सं. २००१में प्रकाशिक कर दिया है। इस ग्रन्थकी रचना संवत १३३४ प्रथम कार्तिक पूर्णिमाके दिन जेसलमेरमें हुई थी, इसकी पद्यसंख्या ३४२ है। इतः पूर्व उमेदपुर प्रतिष्ठामें भाग लेकर आगरा जाने पर श्रीयुत काकाजी अगरचंदजीने श्रीविजयधर्मसूरि-ज्ञानमंदिरमें आपके 'नरवर्मचरित'की प्राचीन प्रति देखी थी। जेसलमेर भंडारमें उक्त ग्रन्थकी प्रति अपूर्ण थी अतः यह प्रति अत्यन्त महत्त्वपूर्ण प्रतीत हुई। अतः सं. २००२में अपने हथरस फर्मके निरीक्षण-प्रसंगसे आगरा जाना हुआ और उस प्रतिको निकलवा कर आदि, अंत, प्रशस्ति आदि नकल कर ली गयी। इस ग्रंथका अपर नाम सम्यक्त्वालंकार है। जेसलमेर भंडारकी सूचीमें पं. हीरालाल हंसराजकी सूचीके अनुसार प्रस्तावना पृ. ५३ में उल्लेख मात्र कर दिया गया है। स्वर्गीय देसाई महोदयके "जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास"में तो इसका उल्लेख नहीं है पर प्रो० वेलणकरने "जिनरत्न-कोश"में आगरेकी प्रतिका उल्लेख किया है पर उन्होंने उसे विनयप्रभोपाध्यायवाला ही होगा ऐसा अनुमान कर लिया, जो गलत है। श्रीविनयप्रभोपाध्यायवाला तो ८०० श्लोकका छोटासा ग्रंथ है पर श्रीविवेकसमुद्रोपाध्यायका प्रस्तुत महाकाव्य ५४२४ श्लोक परिमाणका है। सं. २००२में लिये अपने नोट्सके अनुसार यहां परिचय व प्रशस्ति दी जा रही है। इस महाकाव्यके पांच सर्ग है और सं. १३२३ दीवालीके दिन खंभातमें रचकर पूर्ण किया गया है।

आदिः—

॥ ॐ ॥ अर्ह ॥ श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

प्रव्रज्याप्रमदाविवाहमहसि स्कन्धस्थकेशावली-
संक्रान्तिच्छलतः कपोलविलसत्कस्तूरिकामण्डनः ।
सर्वस्वर्वनिताप्रगीतधवलः सन्मार्गमासेदुषां,
भव्यानामिह जायतां जिनवरः श्रीनाभिभूः सम्मुखः ॥ १ ॥

कीर्त्या पीयूषवृष्ट्या मम निखिलममी तापमौर्वीत्थमघ्नन्,
नूनमन्वेति येभ्यः करचरणनखच्छद्मना रत्नराशिः ।
स्वःसन्मन्थेऽपि गुप्ता कथमपि हि मणी कौस्तुभं दासयन्ती,
प्रीत्या प्राभृत्यकार्षीन्मम ददतु शिवं तेऽजिताद्या जिनेन्द्राः ॥ २ ॥

आयातौ गलहस्तितामृतरुचिच्छत्रत्रयीछद्मतः,
त्रिश्रोता किल तीर्थमुत्तमतमं यं बाढमासेवितुं ।
उर्ध्वस्वं जडरूपिणी व्रजति स श्रीवर्द्धमानश्रिये ॥ ३ ॥

....

उर्ध्वस्फटाग्रदलकः करुणामृतेनाकण्ठभृतो दशनदीधितिपुष्पमालः ।
विश्वत्रयी शिरसि संस्थित आशु भूयाच्छ्रीपार्श्वपूर्णकलशो मम संमुखीनः ॥ ४ ॥

श्रीगौतमः सूरिजिनेश्वरश्च श्रुतं च जैनं श्रुतदेवता च ।
चतुष्कमेवं हृदयाङ्गणेऽस्थे भुक्ता मयं सिद्धिकृते प्रपूर्यः ॥ ५ ॥
आमूलाचूलविलसत्सुकृत **नरवर्म**नायकमहस्कं ।
सम्यक्त्वालंकारं हृदलंकारं सतां कुर्वे ॥ ६ ॥ युग्मम् ॥

अन्त्यप्रशस्तिः—

इति श्रीयुगप्रवरागमश्री**जिनपतिसूरि**शिष्यतिलकश्री**मज्जिनेश्वरसूरि**शिष्यलेश वाचनाचार्य-**विवेकसमुद्रगणि**विरचिते सम्यक्त्वालंकाराख्ये **नरवर्म**महाराजचरित्रे द्वादशव्रतकथाप्रतिपादन-दुर्दुरूढदेवधरश्रेष्ठिप्रतिबोधनरवर्ममहाराजस्वर्गगमनव्यावर्णनो नाम पंचमः सर्गः ॥ छः ॥ तत्समाप्तौ च समाप्तं सम्यक्त्वालंकाराख्यनरवर्ममहाराजचरित्रम् ॥ छः ॥ ग्रंथाग्रं. १५११ ॥ छः ॥

श्रीगौतमस्वामिने नमः ॥ श्रीशारदायै नमः ॥
सिद्धान्तांश्चन्द्रकान्तान् रसमतिविशदं श्रावयित्वाशु तेना-
ज्ञानान्धान् प्राणभाजः प्रवरतरदृशः प्रादधानं प्रकामं ।
कीर्त्युद्यत्कौमुदीभिर्धवलितसकला सांतरालं कुलंश्री-
सान्द्रं चान्द्रं क्षमायां विघटयतितमां मूलतो दुस्तमांसि ॥ १ ॥
साधुज्योतिरधीश्वरोऽत्र कुमताधीशां महादंतिनां,
दंतानामपि मूलतो विरचयन् भंगं च चोरो विषा ।
भव्यव्रातविलासिनः प्रमदयन् श्रेयःश्रिया खेलतः,
शिष्योत्तंसमुदे **जिनेश्वर**गुरुः श्री**वर्द्धमान**प्रभोः ॥ २ ॥
सूरिश्री**जिनचंद्र** एष नु स्फूर्जत्फलर्द्धिविभौ,
सेव्यशश्वदपीश्वरैः स्वशिरसामोदास्पदं सद्दशां ।
दुष्कालोर्जितकोपसर्वविपमाद् वाढं विरक्तो भवात्,
सिद्धान्ताब्धिमगाहतामृतकृते योऽहर्निशं हर्षवान् ॥ ३ ॥
भव्यानां निचयं सदा निदधतः संसारकारागृहे,
रागाद्यान् भुजाङ्गान् प्रहरणैर्जिष्णुः समुन्मूलयत् ।
तत्पट्टे श्रुतरंगिणी परिवृढे चारित्रलक्ष्म्यां समं.
विक्रीडा**भयदेवसूरि**रनिशं सिद्धान्तपीयूषभूक् ॥
सूरिश्री**जिनवल्लभो** ऽभवदथो विद्याब्धिनीभास्कर—
स्तत्पट्टे **जिनदत्तसूरि**रमरैः सेव्यो गणाधीश्वरः ।
सूरिश्री**जिनचंद्र** इन्द्रवदहो सन्नाकलोकस्तुतः,
श्रीमान् साधुपतिस्ततो **जिनपतिः** सन्नम्रपृथ्वीपतिः ॥ ५ ॥

नानानल्पविकल्पजाललहरीलोले यदीये वचो-
वार्द्धौ वादिवरा ध्रुवं निपतिताः संरुद्धकण्ठान्तरा',
प्राप्तो निग्रहभूमिकामपि परं पारं समीयुस्तरां,
यत्या द्वितयं प्रणामतरणीमासाद्य सद्यः परं　　॥ ६ ॥
सारालंकृतिभिर्विदग्धहृदयानंदश्रियां खानिभिः,
विद्याभिः कमलेक्षणाभिरनिशं क्रीडत्तमः संमदात् ।
निस्वानोर्जिततर्जितांबुदवरः ध्यातक्ष्माभृत्पतिः,
श्रीमान् **सूरिजिनेश्वरो** विजयते तत्पट्टसिंहासने　　॥ ७ ॥
दुष्टोपद्रवकारिणा कलिमहाभूतेन विश्वेऽखिले,
व्याक्रान्ते निरुपद्रवाः पटुतमा विद्याः समस्ताः सुखम् ।
दाक्षिण्योपशमोपकारपरता मुख्यैर्गुणैर्मान्त्रिकै-
रुद्युक्तैः परिरक्षिते दिननिशं तिष्ठंति यत्के पुरे　　॥ ८ ॥
प्रभुत्वपाण्डित्यकवित्वशान्ततामुख्यैरसंख्यैरसमैर्गुणैर्वृतम् ।
प्रजापतेर्यं सृजतोऽनुविस्मृता वार्द्धक्यतस्तुर्ययुगस्य निर्मितिः　　॥ ९ ॥
प्रौढिं प्राप्तवतो ऽधुना कलिरिपोर्बिभ्यत्क्रमांभोरुहे,
यत्के सत्त्वमहानिधौ कृतयुगं नूनं प्रविष्टं सदा ।
विद्वत्ताकविताधनित्वजनतापूज्यत्वकीर्त्यादय-
स्तत्स्पर्शेऽवतरंति यत्सुकृतिनामैदंयुगीना गुणाः　　॥ १० ॥
त्रैविद्यचूडामणयो यदीयाः शिष्याः सहस्रांशुकरा इवोर्व्यां,
तमोपहाः श्री**जिनरत्नसूरि**मुख्या विराजंति विभास्वरंगाः　　॥ ११ ॥
यच्छिष्यौ श्री**लक्ष्मीतिलक**-श्री**अभयतिलक**नामनौ ।
अभिषेकशिरोमण्यौ बहुप्रबन्धाप्तविधियशसौ　　॥ १२ ॥
अध्यापयेतां पितृवन्नितान्तं सदाहितौ व्याकरणद्वयीमाम् ।
कन्दल्यनेकान्तजयध्वजौ च न्यायाम्बुधिखण्डनमुख्यतर्कान्　　॥ १३ ॥युग्मम् ॥
तच्छिष्यलवोऽस्मि **विवेकसमुद्राभिख्य**वाचनाचार्यः ।
सम्यक्त्वालंकारचरितं **नरवर्म**भूमिपतेः　　॥ १४ ॥
गुरुणामुपदेशेन रचयामासिवानिदम् ।
वाहडांगजबोहित्थः स्वपितु' प्रार्थनावशात्　　॥ १५ ॥युग्मम् ॥
वाणीदृग्विश्वशीतांशुसंख्ये विक्रमवत्सरे ।
स्तंभतीर्थपुरे दीपोत्सवेपूर्णमदोऽभवत्　　॥ १६ ॥

अक्षय्यशास्त्रवरपायसपूर्णं शिष्यव्याजेन सत्रसदनान्यनिवारितानि ।
निर्माय येन वरसंगुणपालिबन्धं **प्रत्येकबुद्धचरितं** विदधीकरोतु ॥ १७ ॥

श्रीमन्तो **जिनरत्नसूरि**तिलका विद्याब्धिपारीणतां,
प्राप्ता दर्शनषट्कतर्कजलधौ कुंभोद्भवस्पर्द्धिनः ।
शब्दार्थादिकदोषकश्मलमपीदं शास्त्रताम्रं निजै-
र्वाक्यैश्चान्नरसैः सुवर्णममलं ते लीलया निर्ममुः ॥ १८ ॥युग्मम्॥

श्री**लक्ष्मीतिलका**भिषेकतिलकस्तत्तत्कलाकौशल-
क्रीडावेश्म सुवर्णकृद्गुणगणालंकारश्रृंगारितम् ।
तावत् कीर्तिविभूषणोत्तममहः संभूषितक्ष्मातलः
सर्वेषां श्रवणोचितं व्यरचयच्छास्त्रं सुवर्णं त्वदः ॥ १९ ॥

अस्य प्रती द्वे प्रथमे शुभाक्षरे स्वर्गापवर्गादिरयो वंशाकृति ।
कर्त्तु तु यंत्रेऽलिखत् ससंमदः श्रेयःप्रियो **रत्ननिधान**सूरिः ॥ २० ॥

ताते तनूभूरि व चारुभक्तिरस्मास्वदःशास्त्रसुपुस्तिकानि ।
प्रपाऽनुसद्धर्मसुधारसस्य व्यधत्त धीमान् गणि**हेमसेनः** ॥ २१ ॥

यावद्वारिनिधौ क्षितिप्रवहणं हेमाद्रिकूपोच्छ्रितं,
स्वर्गंगाविलसन्महासितपटं चन्द्रार्कनिर्यामकम् ।
रत्नं क्षोणिधरादिपण्यकलितं भात्य......दण्डध्वजं
तावच्छास्त्रमिदं प्रणंदतुतरां संसेव्यमानं बुधैः ॥ २२ ॥

ग्रंथाग्रं सर्वसंख्या ५४२४ श्रीरस्तु छः ॥ श्रीशुभं भवतु ॥ लेखकवाचकस्य ॥

प्रतिपरिचयः—पत्रसंख्या १३८, चौदहवीं शतीके उत्तरार्द्धकी प्रति; अंतिम पत्र १६वीं शतीका । किनारे ताड़पत्रीयाङ्क; प्रथम पत्र एक तरफ, १ पृष्ठमें १३ पंक्ति, प्रत्येक पंक्तिमें ५१-५२ अक्षर, प्रशस्तिके १८वें श्लोकके अंतिम ५ अक्षर और बाकीका अंश अंतिम १६वीं शतीवाले पत्रमें है । १०७वे पत्रमें दोनो तरफ १२-१२ पंक्ति है और १६वीं शतीका है । बीच बीचके कुछ पत्र भिन्न भिन्न रंगोमें रंगे हुए और श्वेत अक्षरो व कुछ पीले अक्षरमें लिखे हुए है ।

ग्रन्थ प्रकाशनके योग्य है । आगरेसे प्रति प्राप्त कर इसकी प्रेसकापी करनेका प्रयत्न चालू है । जैसलमेरकी अपूर्ण प्रति व इस प्रतिके अतिरिक्त कहीं इसकी प्रति हो तो जानकार महोदय सूचित करनेकी कृपा करें ।

बम्बई मण्डन श्रीचिन्तामणि प्रतिष्ठा स्तवन

संपा० श्रीयुत अगरचंदजी नाहटा

बम्बईके श्रीचिन्तामणिजीके मन्दिर निर्माण सम्बन्धमें दो-तीन वर्ष पूर्व हमसे पूछा गया था, पर उस समय इस सम्बन्धमें कोई प्रामाणिक साधन स्मरण नहीं था। हमारे मंदिरोंके निर्माणादिके सम्बन्धमें बहुत वार तो वहां प्राप्त शिलालेख, मूर्ति–लेखादिके आधारसे निर्णय हो जाता है पर कई मन्दिर ऐसे भी है जिनके निर्माणादि सूचक शिलालेख प्राप्त नहीं होते और मूर्तियोंके लेख पृष्ठ भागमें होनेसे या पच्चीमें दब जानेसे पढनेमें नहीं आते। कई मन्दिरोंमें मूलनायकादि प्रतिमाएं अन्य स्थानोसे लाकर विराजमान की जानेके कारण उनके लेख भी मन्दिरके इतिवृत्त जाननेमें सहायक नहीं होते। वहां एक मात्र साधन पुराने कागजात या समकालीन बने स्तवन ही होते है। बम्बईका चिन्तामणि मन्दिर कोई अधिक प्राचीन नहीं, फिर भी १२५ वर्ष हो जानेसे उसके पुराने कागजात संभव है उसके निर्माणादिके सम्बन्धमें निर्णय न दे सकते हो इसीलिए समकालीत स्तवनादिकी खोज की गयी। हमें यह तो विदित था कि खरतरगच्छीय वाचक अमरसिंधुरजी सं. १८८०के लगभग बम्बई जाकर कई वर्ष रहे थे और वहां उनके रचित कुशलसूरिस्थाननामगर्भित स्तवन गा. ६५, प्रदेशी चौपाई, एवं नवाणुं प्रकारी पूजा आदि भी ज्ञात थे। हमारा अनुमान था कि उन्हींके उपदेशसे श्रीचिन्तामणिजीका मन्दिर स्थापित हुआ हो। अभी इसकी पुष्टि हमारे संग्रहके एक गुटके, जिसमें उनके रचित अनेक पद है, में प्राप्त चिन्तामणि पार्श्वनाथ स्तवनसे हो गई है। यह गुटका सं. १८८८में बम्बईमें ही उन्होंने अपने शिष्य रूपचंद और आनंदके लिए स्वयं लिखा था। इसके प्रारंभिक २९ पत्र प्राप्त नहीं है इसलिए इनकी बहुतसी रचनाएं (जिनकी संख्या ३९ थी व ४०का कुछ अंश भी नहीं है) प्राप्त न हो सकी, फिर भी प्राप्तपत्रोंमें भी शताधिक रचनाएं है। अंतमें जैसलमेरके पटवोके संघके वर्णनकी तीर्थमाला है, जो लिखते हुए छोड दी गयी है। चिन्तामणि पार्श्वनाथजीके भी इसमें अनेक स्तवन है। और भी उनके पदादि उत्तम होनेसे प्रकाशन योग्य है जिनका प्रकाशन चिन्तामणिजी मंदिरके ट्रस्टियोको करवाना चाहिए। यहां तो हम केवल उसी स्तवनको प्रकाशित कर रहे है जिसमें इस मंदिरके निर्माता और प्रतिष्ठापक आदिका वर्णन है।

यद्यपि प्रतिष्ठाका संवत् नहीं दिया है पर वह निम्नोक्त विचारणासे निर्णित हो जाता है। इस स्तवनके ९वें पद्यमें अमरसिंधुरजीके ८ वर्षकी प्रेरणा व प्रयत्नसे इस मंदिरका

निर्माण व प्रतिष्ठा होनेका उल्लेख है और गुटकेकी निम्नोक्त लेखनप्रशस्तिसे सं. १८८८में बम्बईमें अमरसिंधुरजीका ११वां चातुर्मास चल रहा था, वतलाया गया है। इसलिए इस जिनालयकी प्रतिष्ठा संवत् १८८५में होनी चाहिए। पुष्पिका यह है:—"संवत् १८८८ वर्षे मिती फागुण सुदि ९ रवौ श्री मंवुई विंदरे एकादशमी चतुर्मासी कृता। लिखत वाचक अमरसिंधुरगणि पं. रूपचंद पं. अणदावाचनार्थ श्रीवृहत्खरतरभट्टारकगच्छे श्रीजिनकुशलसूरि शाखायां।"

(मोरा साहिब हो श्रीशीतलनाथक पहनी।)

सुखदायक हो चिन्तामणि साम कि मंवुईपुर मनरंग नमो।
दरसण कर हो लहो नयणानंदकि दुख दोहग दूरे गमो।
पावडीया हो तिहां सात प्रसिद्ध कि देवल चढतां दीपता।
दोय पासै हो प्रतिहार प्रधान कि जुगतै अरिगण जीपता ॥ १ ॥ सु० ॥
उपासैर हो अतिशोभ उदार कि खरतरगच्छ चढती कला।
सदगुरुजी हो श्रीकुशलसुरिंद कि पूजीजै पगला भला।
पटधारी हो प्रणमी गुरु पायक लायक गुरु गुण दीपता।
भवि वोधक हो शोधक क्रम जाण कि पंचेन्द्रिय विष जीपता ॥ २ ॥ सु० ॥
दिस दोए हो पावड़िय प्रधान कि सुंदर अति सोहामणी।
चढि चौपे हो लहो परमाणंद कि देवल छवि सोहावणी।
जक्षराजा हो चिन्तामणि जाणि क चितनी चिन्ता ते हरै।
गुणवंता हो गोरल वड़वी कि भोग सुजस लखमी भरै ॥ ३ ॥ सु० ॥
मनगमती हो भमतीय भमंत कि मंदिर शिखर सोहांवणो।
धज दंडै हो सोहै श्रीकार कि कलश कंचन रलियामणो।
बिहुं पासै हो अति उन्नत जाण कि ध्रमशाला दीपै भली।
ध्रम कारण हो करिवानै काज क देल्यां पूगै मन रली ॥ ४ ॥ सु० ॥
मूलनायक हो राजे महाराज कि श्रीचिन्तामणि सुखकरू।
उपगारी हो त्रिभुवन आधार कि दरसण दुख दोहग हरू।
तेवीसम हो जग तारक जाणकि दोहग दुरति निकंदणो।
पुण्य योगै हो लायक सुविलासक दरसण लहय राजिंद नौ ॥ ५ ॥ सु० ॥
सुविवेकै हो मिलि चौविह संघ कि विनय सहित वंदन करै।
पूजा विध हो प्रह समय उदार कि करतां पुण्य दशा भरै ॥
पदमावति हो पूरै मन आस कि श्याम भैरव सुप्रसन सदा।
आराध्या हो आवै अधिक आणंद कि प्रबल दीयै सुख संपदा ॥ ६ ॥ सु० ॥

[જુઓ : અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૨૩૮]

प्रभासपाटणना शिलालेखो

[गतांकथी पूर्ण]

सं. पू. मुनिराज श्रीचन्दनसागरजी

અતિ જૂની થઈ ગયેલી પંચધાતુની સપરિકરવાળી નાની પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખો

२०–'१३०९ वैशा० सु० ३ बुधे श्रीब्रह्माण गा० श्रे० रा ....श्रेयोर्थं पुत्रसंताकेन श्रीशांतिनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीप्रद्युम्नसूरिभिः ॥'

२१–'सं० १०५५ वर्षे वैशाख वदी १२ शुक्रे ऊकेशवंशे शा . . . गच्छेश श्रीमेरुतुंगसूरीन्द्राणामुपदेशेन मातृश्रेयसे श्रीपार्श्वनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीसूरिभिः ।'

આ મૂર્તિની પાછળ ચોપદાર દંડ લઈને ઊભો છે.

२२–'सं० १४९२ चै० सुदि ५ शुक्रे श्रीकोरण्टकगच्छे उपकेशज्ञातीय सा रतनसी भार्या देलणसुत वाछाकेन स्वपित्रोः श्रेयसे श्रीशीतलनाथबिंबं कारितं श्रीकक्कसूरिपट्टे श्रीसाधुदेवसूरिभिः ।'

२३–'सं० १३०२ वै० शु० १५ श्रे० उदाशासुतेन श्रे० सोहनेन पित्रोः श्रेयसे × × कारितं प्रतिष्ठितं श्रीसिंहदत्तसूरिभिः ।'

२४–'वि० सं० १३७० वैशाख सुदि २ श्रीमालीज्ञातीयपितृश्रे.....रतनसींहमातृ रणादेवी श्रेयसे श्रेयसे.....श्रीआमदेवसूरीणामुपदेशेन श्रीआदिजिन कारित...........'

२५–'वि० सं० १३२२ वैशाख वद ७ बुधे श्रीनागरगच्छे श्रीप्रद्युम्नसूरिभिः प्रतिष्ठितं पार्श्वबिंबं कारितं...........'

२६–'सं० १२२० फाल्गुन सुद १२ गुरौ स्वदुहितृ श्रेयादेवी श्रेयोऽर्थं सहनीकया पुत्र...........'

२७–'वि० सं० १२८८ वर्षे वैशाख वदि.........श्रीमहावीरबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीजिनेश्वरसूरिशिष्यैः श्रीजरासिंहसूरिभिः ।'

२८–'वि० सं० १२८२ फाल्गुनमासे.........पल्लीवाल गोसलपुत्र्या दाहुनाम्न्या पार्श्वनाथबिंबं कारितं श्रीजिनेश्वरसूरिभिः प्रतिष्ठितमिदं ।'

२९–'वि० सं० १४२६ वर्षे वैशाखे श्रीश्रीमालीय . श्रीआदिनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितमिदं श्रीजिनचन्द्रसूरिपट्टालंकारैः श्रीजिनोदयसूरिभिः श्रेयसे भवतु ।'

३०–'सं० १४२६ वैशाख वद ५ शनौ श्रीमालय.........श्रेयोर्थं भ्रातृमदनेन श्रीशान्तिनाथबिंबं कारितं श्रीअभयसिंहसूरीणामुपदेशेन शा............'

३१–'सं० १२६२ आगमगच्छे ओसवाल सा० काहीकेन मातृदेल्हणनिमित्तं श्री... ......सूरिउपदेशेन बिंबं श्रीशांतिनाथस्य कारितं सूरिभिः प्रतिष्ठितं—

—નવાં ભરાયેલાં બિંબોમાંના એક બિંબનો લેખ—

३२—श्रीअजितनाथप्रभुना बिंब विपेनो लेख—

पुंठे—वीरसं० २४७८ वर्षे माघ शु० ५ गुरौ श्रीचन्द्रसागरसूरिणाऽञ्जितमिदं श्रीअजितनाथबिंबमिति शुभम् ।

पलांठी नीचे—वीरसं० २४७८ वर्षे २००८ विक्रमार्के माघशुक्लपञ्चमी गुरौ श्रीचन्द्रप्रभासतीर्थे चन्द्रप्रभस्वामिप्रासादे श्रीदेवसुरतपागच्छसंरक्षकागमोद्धारकाचार्यसागरानन्दसूरीशपट्टधरसिद्धचक्राराधनः तीर्थोद्धारकाचार्यश्रीमच्चन्द्रसागरसूरिकृताञ्जनशलाकायां श्रीअजितनाथस्वामिबिंबं प्रभासपत्तनस्थ श्रेष्ठिदेवजीभाइसुत-अमरचन्द्रभार्याजमनाबाइसुत जेठाभ्रातुर्मोंघीपल्या हीराचन्द्र, प्रेमजीभाइ, मगनलाल, पानाचन्द्रेति चत्वारः पुत्राः तन्मध्ये पानाचन्द्रभार्या पानकुंवरसुत कान्तिलालस्तथा पुत्र्यस्तारामति-- कलावति-भद्रमणि-नयनबालादिपरिवारैः श्रीसंघश्रेयोऽर्थमञ्जितमिति शुभम् ॥

[અનુસંધાન પૃ૪ : ૨૩૬ થી ચાલુ]

चढि चौमुख हो चंदाप्रभु चंग कि, अजित सुमति संभव सही ।
भल दरसण हो करतां शुभ भाव कि जात्र पुण्य पामै सही ॥
कोठारी हो कुल मण्डण जाण कि अमरचंद चढती कला ।
भाई भल हो वृद्धिचंद्र सुजाण कि हीराचंद सुत तसु भला ॥ ७ ॥ सु० ॥
देवल भल हो दीपायो जेण कि देवभुवन सम दीपतो ।
अति ऊंचो हो सोहै श्रीकार क मोह मिथ्यामत जीपतौ ॥
भल लीधो हो लखमी नो लाह कि पुण्य भंडार भरावियौ ।
ध्रमधोरी हो गावै गुणवंत कि जग जस पडर बजावियौ ॥ ८ ॥ सु० ॥
गच्छ खरतर हो गणधर गुणवंत कि हरखसुरीसर हितधरू ।
आणाधर हो वाचकपद धार कि अमरसिन्धुर महिमा वरू ॥
ए उद्यम हो करतां मनरंग कि वच्छर आठ बोलावीया ।
प्रतिष्ठा हो कीधी सुप्रधान कि गुणीयण मिल गुण गावीया ॥ ९ ॥ सु० ॥
ए मिंदर हो रहो अचल आणंद कि थिर जिम सुरगिरि सालता ।
चिन्तामणि हो पूजेज्यो जाम कि अधिक वधेज्यो/आसता ॥
सुप्रसन मन हो सेवो प्रभुपाय क त्या सुप्रसन्न जदा तदा ।
हुवो या घर हो सुख संपति धाम क वधज्यो मंगल मालिका ॥ १० ॥ सु० ॥

---

१ गुटकेमें अन्यत्र सूरतसे इन प्रतिमाजीके बम्बई आनेका सूचन है:—' सूरतथी भल साहिबा हो मबुई विंदर महाराज आया इहां आणद सु सहुना सीधा काज ।"

'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ'નું

अढारमा वर्षनुं विषय-दर्शन

પ્રતીકાર

નિવેદન અને પ્રાસંગિક નોંધ

સાહિત્ય

તત્ત્વજ્ઞાન

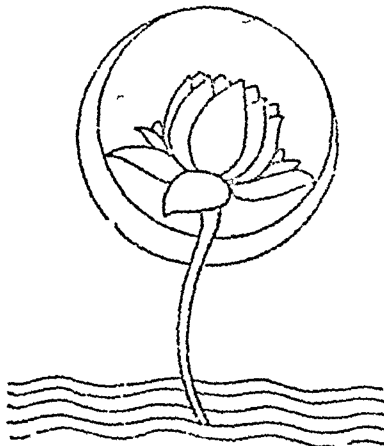
ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ-સંશોધન

વાર્તા-કથા

પ્રકીર્ણ

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ
અંગે સૂચના

યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂ. ૫૦૦) આ૦ દાતા તરીકે રૂ. ૨૦૦) આ૦ સદસ્ય તરીકે રૂ. ૧૦૧) રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમા જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતા પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૩) ત્રણ રૂપિયા રાખવામા આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મગાવતા લવાજમના રૂા. ૩) મનીઑર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવુ વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય

૫ ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઑફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ

૩ લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમા પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ
પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ
શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગભાઈની વાડી ઘીકાંટા રોડ—અમદાવાદ